



**T. C.**  
**KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI**  
**Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü**

**21.**  
**ARAŞTIRMA SONUÇLARI**  
**TOPLANTISI**  
**2. CİLT**

**26-31 MAYIS 2003**  
**ANKARA**

# **T.C. KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI**

**Yayın No: 2995/2**

*Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*

*Yayın No: 98*

## **YAYINA HAZIRLAYANLAR**

*Koray OLŞEN*

*Dr. Fahriye BAYRAM*

*Dr. Adil ÖZME*

*Nurhan ÜLGEN*

***DİZGİ: Meryem UYANIKER***

**ISBN: 975-17-3105-4 (Tk.No)**

**975-17-3107-0 (2. Cilt)**

**ISSN: 1017-7663**

*Not: Bildiriler, sahiplerinden geldiği şekliyle ve sunuş sırasına göre yayınlanmıştır.*

**KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI DÖŞİMM BASİMEVİ  
ANKARA-2004**

## İÇİNDEKİLER

<b>Mine KADİROĞLU, Turgay YAZAR, Fahriye BAYRAM, Bülent İŞLER</b> Ortaçağ Gürcü Mimarisi 2002 Yılı Yüzey Araştırması .....	1
<b>Nilay KARAKAYA</b> 2002 Yılı, Kayseri Yeşilhisar İlçesi Erdemli Köyü'ndeki Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri .....	17
<b>Brian L. PEASNALL</b> 2002 Diyarbakır Small Streams Archaeological Survey .....	29
<b>Sema ATİK</b> Anadolu Macellumları .....	45
<b>Emel ERTEN</b> Olba 2002 Yüzey Araştırması .....	55
<b>Ali Yalçın TAVUKÇU, Cevat BAŞARAN, Zerrin AYDIN TAVUKÇU, Ertan KÜÇÜKEFE</b> Bozcaada-Tenedos Araştırmaları 2002 .....	67
<b>Akın ERSOY, Binnur GÜRLER, Onur GÜLBAY</b> 2002 Yılı Şirince ve Çevresi Yüzey Araştırması .....	77
<b>Engin ÖZGEN, Barbara HELWING, Atilla ENGİN</b> Kilis İli 2002 Yılı Yüzey Araştırması .....	87
<b>Herman A. G. BRIJDER</b> The Nemrut Dağ Project: The Second Campaign by the University of Amsterdam (2002) .....	95
<b>Joel Thomas WALKER</b> The Tahirler Project (Beypazı Province): Preliminary Report for 2001 Season .....	101
<b>Giovanni SALMERI, Anna Lucia D'AGATA, Laura FALESI, Claudia OLIVA, Francesca MARTORANO</b> Cilicia Survey 2002 .....	111
<b>Levent Egemen VARDAR</b> Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara ve Eskişehir İlleri, 2002 .....	117
<b>Feridun ÖZGÜMÜŞ</b> İstanbul Fatih İlçesi Sofular, İskenderpaşa, Hasan Halife, Muhtesip İskender, Keçeci Karabaş, Sulukule Mahallelerinde Yapılan 2002 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması .....	133

**Adnan DİLER**

Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri, Mylasa/Damlıboğaz  
ve Çevresi Yüzey Araştırması-2002 ..... 143

**Taciser TÜFEKÇİ SİVAS, Hakan SİVAS**

2002 Yılı Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması ..... 155

**Süleyman ÇİĞDEM, Haldun ÖZKAN, Hüseyin YURTTAŞ**

2002 Yılı Gümüşhane ve Bayburt İlleri Yüzey Araştırması ..... 167

**Nurettin YARDIMCI**

Suruç Ovası Yüzey Araştırması (2002) ..... 179

**Sema DOĞAN**

Lykia'da Bizans Dönemi Araştırmaları: 2002 ..... 189

**Anneliese PESCHLOW, Cristoph GERBER**

Die Arbeiten des Jahres 2002 in Herakleia am Latmos und  
Umgebung (Bafa Gölü/Beşparmak) ..... 201

**Maria ANDALORO**

Küçük Tavşan Adası: 2002 Report ..... 211

**Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI**

The Western Boundaries of the Great Palace Area:  
Some Observations about Küçük Aya Sofya Camii and  
Çardaklı Hamam ..... 225

**Ash ÖZYAR, Günhan DANIŞMAN,  
Hayrullah KARABULUT, Haluk ÖZENER**

Tarsus-Gözlükule 2002 Yılı Disiplinlerarası Araştırmaları ..... 235

**Armağan ERKANAL ÖKTÜ, Kaan İREN**

2002 Güney Aiolis Yüzey Araştırması ..... 245

**James CROW, Richard BAYLISS, Paolo BONO**

The Water Supply of Constantinople Survey 2001-2002 ..... 253

**Alpaslan CEYLAN**

2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırması ..... 263

**Mehmet ÖZSAİT**

2002 Yılı Samsun-Amasya Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları ..... 273

**Mehmet ÖZSAİT**

2002 Yılı Burdur ve Isparta Yüzey Araştırmaları ..... 285

**Harun TAŞKIRAN, Metin KARTAL**

Ilisu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması  
2002 Yılı Çalışmaları ..... 295



<b>Tayfun YILDIRIM, Tunç SİPAHİ</b> 2002 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırması .....	305
<b>Bakiye YÜKMEN EDENS</b> Adana, Şanlıurfa ve Hatay İlleri 2002 Yılı Megalitizm Yüzey Araştırması .....	315
<b>Karl STROBEL, Cristoph GERBER</b> Feldforschungen in Tavium: Bericht Über die Kampagne 2002 .....	325
<b>Martin HARTMANN, Michael SPEIDEL, Hamza GÜLLÜCE, Mahmut G. DRAHOR, Gökhan GÖKTÜRKLER</b> Roman Military Installations at “At Meydanı” Zeugma .....	335



# ORTAÇAĞ GÜRCÜ MİMARİSİ 2002 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Mine KADİROĞLU\*

1995 yılında başlatılan Ortaçağ Gürcü mimarisi yüzey araştırmalarının sekizinci 30 Ağustos-17 Eylül 2002 tarihleri arasında Artvin İli, Ardanoç, Şavşat, Yusufeli ilçeleri ile Erzurum İli, Tortum İlçesi sınırları içinde kalan bölgede gerçekleştirilmiştir. Çalışmalara bizimle birlikte öğrencilerimiz Hacettepe Üniversitesi'nden Nazlı Ece Göy-men, Selçuk Duran, Bora Dedemen, ve Erciyes Üniversitesi'nden Hülya Güley katılmış, araştırma giderlerimizin bir bölümü Kültür Bakanlığı'nın katkısı ile karşılanmıştır.

2002 yılı araştırma süremizin ilk yarısında Ardanoç Suyu, Şavşat Deresi ve Yusufeli Çayı vadileri taranmış, altı şapel, dört kilise ve dokuz yapı kalıntısı belgelendirilmiştir. Süremizin ikinci yarısında, tek yapı düzeyinde yayınlamayı düşündüğümüz Artvin İli, Şavşat İlçesi, Cevizli Köyü'ndeki Tbeti Manastırı, Meryemana Katedrali'nde çalışılmış, ayrıca koruma-kurtarma ön çalışmaları başlatılan Oşk Manastır Kilisesi ile "tahrip" edildiği öğrenilen Dolışan Manastır Kilisesi'nin son durumları belgelendirilmiştir.

## I-BELGELENDİRME ÇALIŞMALARI

### A. ARDANOÇ SUYU VADİSİ

Fahriye BAYRAM

#### Ahiza I No.lu Şapel

Ferhatlı Köyü (Ahiza), Bağlar Mahallesi'nin güneyindeki tepe üzerinde yer alan şapel<sup>1</sup>, dıştan 5.05x7.55 m. ölçüsünde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Yapıdan günümüze apsisin güneyi, güney duvarın batı ve batı duvarın güney bölümüne ait duvar dolgusu ulaşmıştır. Kalıntılardan apsisin yarım kubbe ile örtüldüğü, duvarların düzgün sıralı, küçük boyutlu kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde örüldüğü anlaşılmaktadır. Duvar tekniğine göre şapeli, 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkündür.

#### Ahiza II No.lu Şapel

Ferhatlı Köyü'nde (Ahiza), I No.lu Şapel'in yaklaşık 2 km. güneydoğusundadır<sup>2</sup>. Dıştan 10.20x6.60 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır (Resim: 1). İçte doğu duvar, yarım daire plânlı bir apsisle sonlanmaktadır.

\* Doç. Dr. Mine KADİROĞLU, Kuru Sitesi, Nilüfer Blok, Daire: 3, Çayyolu-Ankara/TÜRKİYE  
Dr. Fahriye BAYRAM, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ulus-Ankara/TÜRKİYE

1 W. Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao, Klarjeti, and Şavşeti*, Stuttgart 1992, s. 22'de şapelden kısaca söz edilmiştir.

2 W. Djobadze, *a.g.e.*, s. 22, 23'te şapelden söz edilmiş ve çizimi verilmiştir.

Yapının örtüsü tamamen yıkılmış, duvarları ise yer yer tahrip olmuştur. Güney ve kuzey duvarı ekseninde kapı, doğu ve batı duvarı ekseninde ise, üst kısımları yıkılmış pencere olabilecek birer açıklık bulunmaktadır.

Duvar örgüsü, 1 No.lu Şapel ile benzerlik gösteren yapıyı, 9. yüzyıl sonu-10. yüzyıl başlarına tarihlemek mümkündür.

## B. ŞAŞAT DERESİ VADİSİ

### Satlel Kilisesi

Şaşat İlçesi, Söğütlü Mahallesi (Satlel) içindeki yapı, çeşitli dönemlerde yapılan eklemeler ve değişikliklerle günümüze ulaşmıştır (Resim: 2). Dıştan 15.66x11.70 m. ölçülerindeki yapı kuzeyde yer alan kiliseye sonradan eklendiği anlaşılan güney kiliseden meydana gelmiştir. Yapı dıştan üç nefli bazilikal plânlı olarak algılanmaktadır. İçte ise, üç nefli bazilikal plânlı kilisenin güneyine iki nefli ikinci bir yapının eklendiği görülmektedir. İlk yapının güney, ikinci dönem yapısının kuzey nefleri birbirine açılmaktadır ve üzerlerine ikinci bir kat inşa edilmiştir (Resim: 3). Kuzeydeki ilk dönem yapısının yarım daire plânlı apsisinin özgün haliyle iki yanında dikdörtgen plânlı birer mekân yer almaktadır. Kuzeydeki mekânın içi toprak dolu olduğu için girilememiş, güneydeki ise ikinci dönem yapısı inşa edilirken güney nefle birleştirilmiştir. İkinci dönem yapısının güney nefi kuzeydekinden daha geniştir ve doğusunda yarım daire plânlı bir apsisi vardır (Çizim: 1).

Yapı 1923 yılında camiye çevrilmiştir<sup>3</sup>. Bu sırada ek yapının güney girişi kapatılarak mihrap nişi eklenmiş, kuzey kilisenin ikinci nefinin güney kemerlerinin arası doldurularak kapı ve pencere açıklıklarına, kilisenin orta ve kuzey nefi ise avluya dönüştürülmüştür.

İlk yapının duvarları dıştan, düzgün sıralar halinde yerleştirilmiş küçük boyutlu moloz taşlarla; ikinci yapının duvarları ise moloz, kaba yonu ve kesme taşlarla örülmüştür. İçte tüm yüzeyler freskolarla kaplanmış olmalıdır, ancak günümüze gelebilen kalıntılar sahne ya da figürlerin tanımlanabilmesine olanak vermeyecek kadar bozulmuş durumdadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan Artvin ile ilgili yayında<sup>4</sup>, "Söğütlü Camii" olarak tanıtılan yapının özgün ismi bilinmemektedir. Yayın taramalarımızda da farklı bir isimle de olsa, bölgede saptadığımız özellikleri taşıyan bir kiliseden söz edilmemektedir. Kimlik, yapım evreleri, farklı dönemlerdeki eklemelerle ciddi değişime uğrayan ilk yapı döneminin özgün nitelikleri ve yapı dönemlerinin tarihlendirilmesi için 2003 araştırma mevsiminde Satlel Kilisesi'ne bir kez daha gidilmesi kararlaştırılmış; yapının eski eser olarak tescil edilmesi için gerekli işlemler yapılmıştır.

### Rabat Kilisesi

Köprülü Köyü (Rabat) girişinde, şahsa ait bir bahçe içerisinde yer almaktadır. Yarıdan günümüze apsis ve yan mekânlar ile batı sınırını belirleyebileceğimiz ölçüde kuzey ve güney köşede duvar parçaları ulaşmıştır<sup>5</sup>.

3 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Artvin İli), Ankara 1984, s. 49.

4 Ay. es., s. 49-50; Yayınlanan fotoğraf ve plândan, Satlel Kilise'den "Söğütlü Camii" olarak bahsedildiği anlaşılmaktadır. 1923 yılında, kiliseden camiye çevrilen yapının üç nefli olduğu ve kuzeyinde iki katlı son cemaat yerinin bulunduğu belirtilmektedir. "Son cemaat yerinin ikinci katı yakın zamanda biriktir duvarlarla oluşturulmuştur. Buraya kuzeyden bir kapı ile girilmekte, kuzeyde iki, doğuda da bir pencere ile aydınlatılmaktadır. Doğudaki pencere apsis gibi duvarda geniş bir niş oluşturulmuştur. Ana mekâna son cemaat yerinden basık kemerli bir kapıdan girilmektedir..." anlatımından, kuzeydeki ilk dönem kilisesinden hiç söz edilmediği, buranın caminin son cemaat yeri, güneyde yer alan ve sonradan eklenen kilisenin de caminin ana mekânı olarak ele alındığı anlaşılmaktadır.

5 Rabat adına ilk olarak I. Zdanévitch, *L'itinéraire Géorgien de Ruy Gonzales de Clavijo et les Eglises de aux Confins de L'Atabegat*, Oxford 1966, s. 12'de rastlanmaktadır; ayrıca K. Köroğlu, '1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzyet Araştırması', *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Ankara 1996, s. 369-395 (375)'te kısa bir bilgi verilmiştir.

Bu kalıntılara göre yapı dıştan yaklaşık 18.10x11.80 m. boyutlarında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlıdır. Doğuda içte yarım daire plânlı apsis ve iki yanında doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı ve aynı yönde beşik tonoz örtülü birer mekân yer almaktadır. Apsis ile yan mekânların doğu duvarları ekseninde birer dikdörtgen niş; apsisdeki nişin üzerinde ve yan mekânların kuzey ve güney duvarlarında dışa açılan birer mazgal pencere bulunmaktadır.

Yapının 10.93 m. olan genişliği ve apsis düzenlemesi, batı bölümün, orta nefi daha geniş üç nefli bir plâna sahip olduğunu kesinleştirmektedir. Bölgedeki diğer örnekler incelendiğinde, üç nefli düzenlemeye sahip iki farklı şemanın kullanıldığı görülmektedir. Bu şemalardan ilki, Parehi Güney Kilise<sup>6</sup> örneğinde olduğu gibi üç nefli bazilikal plândır. İkincisi ise Handzta, Kilisesi'nde<sup>7</sup> uygulanan kapalı haç plânlı, batı bölümü üç nefli düzenlemedir.

Elimizde yapının boyutu dışında plân tipini belirlememize yardımcı olacak başka veri yoktur. Örneklerden Parehi Güney Kilise 13.71x10.28 m., Handzta Kilisesi ise 19.10x12.65 m. boyutlarındadır. Rabat Kilisesi boyutları açısından Handzta Kilisesi'ne daha yakındır. Bu nedenle yapının, Handzta Kilisesi'nde olduğu gibi, kapalı haç plânlı ve batı bölümünün üç nefli düzenlendiği şemaya sahip olduğunu düşünmekteyiz.

10. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yaygın bir uygulama alanı bulan bu plân tipi ve duvar tekniği ile yapıyı 10. yüzyılın ortalarına tarihlemek mümkündür.

#### *Gürnateli*

Susuz Köyü (Gürnateli) sınırları içinde, "Kilise Sırtı" denilen yerde, güneyden ve doğudan tesviye duvarlarına oturtulmuş bir yapıya ait kalıntılar belgelendirilmiştir<sup>8</sup>. Günümüze gelebilen moloz taş ile örülü duvarlar yapının boyutları, plân tipi ya da işlevi hakkında yeterli veri sağlamamaktadır.

#### *Gogişauri*

Susuz (Gürnateli) Köyü'nün girişindeki tarlaların içinde sadece bir duvar kalıntısı olarak günümüze gelebilmiştir. Yapının plân tipi ve diğer özelliklerini saptayabileceğimiz bir veri tespit edilememiştir<sup>9</sup>.

#### *Mahareul Yapı Kalıntıları*

Susuz (Gürnateli) ve Arpalı (Zendaba) köyleri arasında, "Mahareul" mevkiinde, güneydeki daha büyük boyutlu iki ayrı yapıya ait kalıntılar belgelendirilmiştir. Eldeki veriler yapıların işlevlerini saptamaya yeterli değildir.

#### *Şindobani Şapeli?*

Yapı, Dalkırmaz (Ankliya) Köyü, Kızılıcak (Şindobani) Mahallesi'nin girişindeki bir tarlada yer almaktadır. Doğru-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı ve içten 7.00x5.50 m. ölçülerindeki şapelin duvarları yaklaşık üç metreye kadar ayakta. Dış duvarlar yükselen toprak seviyesi nedeniyle kapanmıştır. Duvarların iç yüzü alt strada büyük,

6 Plân için bkz. M. Kadıroğlu-Leube, T. Yazar, Z. Karaca, "1995 Yılı Tao-Klardjetie Yüzey Araştırması", XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, Ankara 1996, Çiz. 5.

7 Örnekler için bkz. W. Djobadze, a.g.e., s. 31, pl. 6; F. Bayram, *Bir 10. Yüzyıl Elyazmasına Göre Rahip Grigol Handzta'nın Gezi Güzergâhındaki Manastırların Mimarisi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003, s. 58-64, çiz. 8.

8 N. Marr, *Giorgi Merçule, Rahip Grigol Handzta'nın Hayatı, Şavşat ve Klarceli Gezisinden Notlar, Ermeni Gürcü Filolojisi Tekstleri*, St. Petesburg 1911, s. 29 ve I. Zdanevitch, a.g.e., s. 12'de kilisenin adı geçmektedir ve köyün o dönemdeki adından dolayı Gürnateli diye adlandırılmıştır.

9 N. Marr, a.g.e., s. 12'de, kilise olarak tanımlanan yapı hakkında kısaca bilgi verilmiştir ve mevkinin o dönemdeki adıyla tanıtılmıştır.

üst sıralara doğru giderek küçülen kaba yonu ve moloz taşlarla örülmüştür. Duvar tekniğine dayanarak yapıyı 9. yüzyılın sonu-10. yüzyılın başlarına tarihlemek mümkündür.

"Wahtang Gorgasali'nin Hayatı" adlı elyazmasında, Wahtang Gorgasali (446-510) tarafından "Şindobani" adıyla bir manastır kurulduğundan bahsedilmektedir<sup>10</sup>. Bu güne kadar bu manastırın yeri tespit edilememiştir. İsim benzerliği dışında, belgelediğimiz bu yapının Şindobani Manastırı'na ait olup olmadığına dair bir veri yoktur.

### *Balvana Odaları*

İlk kez N. Marr tarafından ziyaret edilen ve "Balvana'daki mağaralar ve kilise" şeklinde kısaca tanımlan yapı topluluğu<sup>11</sup>, Kirazlı (Balvana) Köyü'nün doğusundaki dağın yamacındadır<sup>12</sup>.

Yapı topluluğu birbirlerine açılan farklı düzlemlerde iki katlı iki yapı (Resim: 4), bu yapıların yaklaşık elli metre kuzeyinde yer yer ana kayalar da kullanılarak yapılmış çok katlı üçüncü bir yapı ile aralardaki duvar kalıntılarından oluşmaktadır (Çizim: 2). Güneydeki yapının üst katına bezemeli giriş açıklığından geçilmektedir. Zemin yüksekliği özgün görünmektedir ve mekânın üzeri beşik tonozla örtülüdür. Doğuda yüzeyi düzleştirilmiş kaya kullanılmış ancak bir apsis yarım dairesi yapılmamıştır. Üst kat planını belirleyen alt katın dışı açıklığı yoktur ve iki bölüntülüdür. Bölüntüler birer yarım daire kemerle doğuya açılmaktadır.

Kuzeydeki yapının üst katı yaklaşık kare plânlıdır ve tonozla örtülüdür. Girişi kuzeydendir; batısında kapı ya da pencere olabilecek bezemeli bir açıklık yer almaktadır. Yaklaşık üst kat ile aynı boyutlarda ve aynı yönde tonozla örtülü alt katın özgün girişi ise saptanamamıştır.

İki yapıdan yaklaşık elli metre kuzeyde, kayalardan da yararlanılarak örülen duvarlar, çok katlı bir savunma yapısına ait olmalıdır. Duvarları daha küçük boyutlu taşlarla ve özensiz bir işçilikle yapılmış olsa bile, yapıda günümüze gelebilen duvar payeleri ve takviye kemerleri diğer iki yapınıninkiler ile benzer özellikler göstermektedir ve aynı döneme ait olmalıdır.

Günümüze toplam dört parça işlemeli taş blok gelebilmiştir. Bunlardan üçü dışarıda, biri güneydeki yapının alt katındadır. Bu taş bloklardaki süsleme öğeleri, bezemeleri 11. yüzyıl başına tarihlenen İshan ve Tbeti katedralleri ile Yeni Rabat Kilisesi'nde rastladığımız tiptedir<sup>13</sup>. Duvar tekniği, bezeme ve cephedeki kat ayrımını belirleyen silmelerden yola çıkarak, her iki yapıyı 11. yüzyıl başına tarihlemek mümkündür.

Bu günkü verilerle yapıların işlevlerini kesin şekilde saptamak olanaklı değilse bile, apsislerinin olmaması ve özenli işçiliği ile "Balvana Odaları"nı, anıt mezar olarak değerlendirmeyi uygun görmekteyiz.

### *Sihızır Şapeli*

Kayadibi (Sihızır) Köyü'nün kuzeyindeki tarlalar içinde yer alan şapelin sadece apsisi günümüze ulaşmıştır. Apsisin orta bölümü yıkılmış, kaplama taşları da dökülmüştür. Apsisin kuzeyinde bulunan bir iki taş ve dolgu malzemesi, duvarların düzgün sıralar halinde, kaba yonu taşlarla örüldüğünü göstermektedir. Duvar tekniğinden hareketle yapıyı 9.-10. yüzyıllara tarihlemek mümkündür.

10 Cuanşeri, "Wahtang Gorgasali'nin Hayatı", *Gürcü Şiir Sanatı*, C. I, Tiflis 1981, s. 560.

11 N. Marr, a.g.e., s. 4'te, Satavala Dağı'ndaki Balvana mevkiinde, korktukları için üst katına çıkmadıkları iki sıralı mağaralar ve alttaki mağaraların yanında, elinde çekiç tutan bir figürün yer aldığı kiliseden söz edilmektedir.

12 K. Köroğlu, a.g.e., s. 375, 376. Res. 6-7'de manastır olabileceği belirtilerek yapının konumu hakkında kısaca bilgi verilmektedir.

13 Örnekler için bkz., M. Kadiroğlu, *The Architecture of Georgian Church at İshan*, Frankfurt am Main 1991; W. Djobadze, a.g.e., s.218-233, fig. 317-346 (Tbeti Katedrali), s. 72-76, fig. 92-105 (Yeni Rabat Kilisesi).

### *Dabaketili Şapeli*

Yaşarköy (Dabaketili) yakınlarında, Sıhızır Şapeli'nin yaklaşık 1. km. güneyindeki tarlalar içerisinde yer almaktadır. Şapelin sadece moloz taşlarla, dolgu duvar tekniğinde örülmüş batı duvarı günümüze ulaşmıştır.

### *Kotetiris Gözetleme Kulesi*

Kireçli Köyü, "Kireçhane" mevkiinde kale olarak tanınan gözetleme kulesi ile batısı ve güneyinde iki ayrı yapıya ait kalıntılar saptanmıştır. Günümüze gelen kalıntılar gözetleme kulesi dışındaki yapıların mimarî özelliklerini, boyutlarını ve plân tiplerini saptamamıza yeterli değildir. Moloz taştan inşa edilen gözetleme kulesi ise daire plânlıdır<sup>14</sup>.

### *Sopora*

Yavuzköy'ün Düzenli (Sopora) Köyü'ne bakan yamacında, bir çevre duvarı içinde, kare plânlı olduğunu düşündüğümüz ancak, boyut, plân tipi ve işlevi hakkında yorum yapamayacağımız kalıntılar tespit edilmiştir.

### *Suloban Kışlası Yapı Kalıntıları*

Meşeli (Suloban) Köyü kışlasında tümüyle yıkık oldukları için özellikleri belirlenemeyen bir grup yapı kalıntısı saptanmıştır. Güneyde moloz taşlarla örülü, sarnıç olduğunu sandığımız bir kalıntı, batıda da toprak altında kalmış, birbirlerine kapılarla bağlanan ancak günümüzde içlerine girilemeyen mekânlar yer almaktadır.

### *Baskallar Şapeli*

Veliköy'ün (Mirya) Baskallar Mahallesi içinde, üzerine trafo direği dikilmiş bir yapıya ait kalıntılar saptanmıştır. Tümüyle yıkık olan yapının sadece yarım daire plânlı apsisinin bir bölümü izlenebilmektedir.

### *Dabasurul Kalesi*

Meşeli Köyü (Dabasurul) içindeki yüksek tepede, bir kaleye ait kalıntılar saptanmıştır.

### *Sinoban Kilisesi*

Meşeli (Dabasurul) Köyü, Sinoban mevkiinde tümüyle yıkık durumda, kilise olduğu anlaşılan bir yapıya ait duvar dolgusu ile çevresinde, toprak altında kalan, günümüzde içine girilemeyen mekânlar saptanmıştır.

## **C. YUSUFELİ VADİSİ**

### *Ahud Kilisesi (Resim: 9)*

Kömürlü (Ahud) Köyü'nün kuzeyindeki bağlık içerisinde yer almaktadır. Doğu bölümü günümüze gelebilen kilise<sup>15</sup>, tek mekânlı ve kubbelidir<sup>16</sup>. Yarım daire plânlı apsisin kuzeyinde, batı duvarındaki kapıdan girilen dikdörtgen plânlı, dar ve yüksek bir mekân yer almaktadır. Kuzey duvardan günümüze ulaşan kalıntılar, duvar yüzeylerinin kör kemerlerle hareketlendirildiğini göstermektedir. Kilisenin duvarları kaba yonu taşlarla dolgu duvar tekniğinde örülmüş; apsisinde tuğla kullanılmıştır.

14 K. Köroğlu, "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", XV. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I. Cilt, Ankara 1997, s. 127-156 (131).

15 Duvar kalıntılarının çevresinde ve içindeki yoğun bitki örtüsü nedeniyle, plân çizimi için gerekli ölçülerin bazıları alınamamıştır.

16 İçte, kuzeydoğu köşede yer alan pandantif kalıntısı ile dışta, kuzey yöndeki kasnak kalıntısı yapının kubbeli olduğunu göstermektedir.

Kalıntılara göre kilisenin, tek nefli, kubbeli, bazı araştırmacıların "kubbeli mekân-ı" (kuppelhaile)<sup>17</sup> olarak tanımladıkları plân tipinde olduğu söylenebilir. Duvar tekniği, apsisteki tuğla kullanımı ve duvarların kör kemerlerle hareketlendirilmesinden yola çıkarak yapıyı, 10. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirmek mümkündür.

### *Yusufeli Şapeli*

İlçeyi Tekkale Köyü'ne bağlayan yolun çıkışında, Çoruh Nehri'nin güney kıyısında yer alan şapel, günümüze oldukça iyi durumda ulaşmıştır. Dıştan 7.50x5.40 m. boyutlarındaki yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plânlı ve beşik tonoz örtülüdür (Çizim: 3). Batı duvarı eksenindeki açıklıktan girilen yapının doğusunda, köşeleri yuvarlatılmış, orta bölümü düz bir apsis bulunmaktadır (Çizim: 3).

Şapelin duvarlarında, apsisi ve tonozunda bozulmuş durumda freskolar bulunmaktadır. Kalıntılardan saptayabildiğimiz kadarıyla apsis yarım kubbesinde "Tahtta Oturan İsa" yer almaktadır. Apsis, İsa figürünün altında şeritlerle üç bölüme ayrılmıştır. İlk şeridin kuzeyinde, apsis kubbesine de uzanan Meryem ve Vaftizci Yahya, diğer şeritlerde ise "gökyüzünden yere doğru" hiyerarşik düzenlemeye<sup>18</sup> göre havariler, peygamberler veya azizler olarak tanımlayabileceğimiz figürler bulunmaktadır. Batı duvarının kuzeyinde ayakta duran üç figür, kuzey duvarın batısında ise mimarî tasvirler ve pozisyonlarını belirleyemediğimiz figürlere ait başlar yer almaktadır. Bu sahnelerden apsistekinin, "deesis" sahnesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kilisenin kaplama taşları dökülmüştür. Günümüze gelebilen az sayıdaki parçadan, kaba yonu taşlarla inşa edildiği anlaşılmaktadır. İçte kemerlerde, düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Duvar tekniğine göre yapıyı 10. yüzyılın 2. yarısına ya da 11. yüzyıl başına tarihlemek mümkündür.

2001 yılında belgelendirdiğimiz Hamzat Şapeli ile bu yıl belgelendirdiğimiz Yusufeli Şapeli, yapılması düşünülen Yusufeli Baraj Gölü suları altında kalacaktır. Resmî kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bu iki şapel dışında Çoruh Havzası'ndaki baraj çalışmalarından doğrudan etkilenen başka Gürcü kültür varlıklarımıza ait eser yoktur. Bakanlığa sunduğumuz raporda, bu iki şapelin baraj gölü suları altında kalmasının engellenmesini; girişimlerin başarısızlıkla sonuçlanması halinde, ufak boyutlu her iki yapının da kültür varlıklarımıza verdiğimiz değer bir göstergesi olarak, başka bir yere taşınması önerilmiştir.

## **II-YAYINA YÖNELİK TEK YAPI DÜZEYİNDEKİ ÇALIŞMALAR**

*Turgay YAZAR\**

### *Tbeti Manastırı, Meryemana Kilisesi*

2002 yılında yayına yönelik tek yapı düzeyindeki çalışmalar Cevizli Köyü (Tbeti) Meryemana Katedrali'nde gerçekleştirilmiştir. Köy içerisinde yer alan yapı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Yapının batı haç kolu ile güney haç koluna bitişik şapeli tamamen, kuzey haç koluna bitişik şapelinin ise batı duvarı yıkılmış, kuzey haç kolunun güney yüzündeki kaplamaları dökülmüştür. Beden duvarlarında yer yer dökülmeier ve çatlakları olan yapının zemini, örtü ve duvarların yıkılan kısımlarıyla dolarak yükselmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgeye gelen tüm araştırmacılar Tbeti Meryemana Katedrali'ne yayınlarında yer vermişlerdir. Ancak bazı araştırmacılar yapı

17 A. Alpago Novello, *The Armenians*, New York 1986, s. 36.

18 Halley Wittenberg Üniversitesi Teoloji Bölümü öğretim üyelerinden Hermann Goltz, 2001 yılında Hacettepe Üniversitesi'nde verdiği seminerde, kilisede yer ve gök arasında göksel bir birleşim bulunduğunu; yapılan ayinlerin, gökyüzünde meleklerin yaptıklarının yeryüzüne bir yansıması şeklinde kabul edildiğini ve ayinin en önemli yerinde meleklerin de ayine katıldığına inanıldığını; bu nedenle, gökyüzünden yer yüzüne doğru hiyerarşik bir düzenin olduğunu ifade etmiştir.

\* Dr. Turgay YAZAR, Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE



üzerinde detaylı bir çalışma yapmadan 19. yüzyılda yapıyı inceleyen araştırmacıların verdiği bilgileri değerlendirerek<sup>19</sup>, bazıları ise buna bile gerek görmeden ikinci el atıflarla yapıyı tanıtmış<sup>20</sup> veya sorunlarına yönelik yorumlar yapmışlardır. Bu çalışmaların çoğunda Pavlinov'un 1888 tarihli yayınındaki plân ve kesit doğruluğu kontrol edilmeden kullanılmıştır. Bu yayınların hiç birinde yapının günümüzdeki durumunu belgeleyen rölevelleri yer almamaktadır.

Kuşkusuz Kazbegi<sup>21</sup>, Bakradze<sup>22</sup>, Pavlinov<sup>23</sup>, ve Marr'ın<sup>24</sup> yapı hakkında verdikleri bilgiler ile bu yayınlarda yer alan plân, kesit ve fotoğraflar yapının orijinal konumu hakkında yapılacak yorumlarda önemle değerlendirilmesi gereken belgelerdir. Ancak, bu bilgilerin kritiğinin yapılması gereklidir. Tespitlerimize göre Pavlinov tarafından verilen ve sonraki araştırmacılarca da kullanılan plân hatalıdır. Yapının boyutu ile plân birbirini tutmadığı gibi, haç plânlı kilise ile kuzeydeki şapelin birleşmesi de hatalı gösterilmiş; şapelin güneyindeki duvarda görülen üçgen niş plâna işlenmemiştir.

Bu yıl gerçekleştirdiğimiz çalışmanın sonuçları şu şekilde özetlenebilir. Tbeti Meryemana Katedrali'nin ilk evresini, bir bölümü kuzey haç kolu duvarının kuzey yüzünde korunabilen 3.65. m. uzunluğunda düz ve üçgen nişli cephelere sahip onaltıgen plânlı bir yapı oluşturmaktadır. Bu yapının iç düzenlemesi hakkında hiçbir veri günümüze ulaşmamıştır (Çizim: 4).

M.-N. Thierry'ler yapıyla ilgili makalelerinde onaltıgen plânlı yapıyı Tbeti I olarak isimlendirmiş ve bir restitüsyon sunmuşlardır<sup>25</sup>. Bu yapının katedralin ilk evresi olarak değerlendirmesi doğru bir tespittir. Thierry'ler, Taoskari Kilisesi'ni örnek alarak hazırladıkları restitüsyon önerisini, kuzey haç kolunun kuzey duvarının Tbeti I den kalma orijinal duvar olması tezine dayandırmıştır. Bizim tespitlerimize göre bu duvarın sadece güney yüzü orijinaldir. Tbeti I'in kuzey duvarının kuzey yüzünde yer alan kemerli açıklığın, duvarın güneyinde izlenememesi ve iki yüz arasındaki malzeme farklılığı, duvarın güney yüzünün haç plânlı yapı inşa edilirken yenilendiğini göstermektedir. Dolayısıyla Taoskari Kilisesi örnek alınarak yapılan öneri kabul edilse bile, sunulan gerekçe yanlıştır.

İkinci evrede, onaltıgen plânlı yapıya bitişik olarak kuzeydeki tek nefli şapel eklenmiştir (Çizim: 5). Yapı bu evreden sonra bir nedenle tahrip olmuş ve yerine kuzeydeki şapelde korunarak bir kısmı günümüze ulaşan bugünkü haç plânlı kilise inşa edilmiştir.

Bu yapı Tbeti Meryemana Katedrali'nin üçüncü evresidir. Haç plânlı kilisenin tasarımında şapelin belirleyici bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Üçüncü evre yapısının haç kollarının boyutu, şapel dikkate alınarak tespit edilmiş, kilise ile uyum sağlaması açısından şapelin güney duvarının güney yüzü (kilisenin kuzey haç kolunun kuzey duvarı), kaplamaları değiştirilerek yeniden düzenlenmiş (Resim: 5), ayrıca dış cephe simetrisini sağlamak amacıyla, güney haç kolunun eni, kuzey haç koluna göre daha geniş tutulmuştur.

Dördüncü evrede, güney haç kolunun batısına Pavlinov'un plânında yıkık olarak işlenen, günümüzde apsis eksedrası görülebilen şapel eklenmiştir. Şapelin güney haç

19 W. Djbadze, a.g.e., s. 218-231; N. M. Tokarski, *Tao ve Klarjeti'de Ortaçağ Kiliseleri Arkeolojisinin Tarihi*, Erivan 1988, s. 41-45 (Rusça); P. Zakaraya, *Tao Klarjeti Mimarisi*, Tiflis 1990, s. 91-99 (Gürcüce); N.-M., Thierry, "La Cathédrale de Tbeti, Nouvelles Données", *Cahiers Archéologiques*, 27, Paris 1999, s. 77-100.

20 O. AYTEKİN, *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*, Ankara 1999, s. 44-49. Bu yayının yapının sorunlarına değinmeyen ve ikinci el kaynaklar kullanan yüzeysel bir çalışma niteliğindedir.

21 G. Kazbegi, *Türkiye Gürcistan'ında Üç Ay*, Batum 1995, s. 78-81 (Gürcüce).

22 D. Bakradze, *Çoruh, Ardanuç, Artvin, Batum Çevresinde Bilimler Akademisi Tarafından Yapılmış Arkeolojik Araştırmalar, İmparatorluk Bilimler Akademisinin Yazıları*, C. I, St. Petersburg 1880, s. 153-167 (Rusça).

23 A. Pavlinov, *1888 Yılı Kafkas Araştırmaları, Kafkas Araştırmaları İçin Materyaller III*, Moskova 1893, s. 71-75. (Rusça)

24 N. Marr, a.g.e., s. 9-25.

25 N.-M., Thierry, a.g.m., s. 80.

koluna sonradan eklendiği, güney kaç kolunun kuzey duvarındaki dilatasyondan anlaşılmaktadır (Çizim: 6).

Beşinci evrede yapının dış cepheleri yeniden düzenlenmiştir. Doğu cephede apsis kemerinin üzerindeki omega kemerin bu düzenleme sırasında kaplama altında kaldığı, kemerin kesilmesinden anlaşılmaktadır. Güney haç kolunun batı duvarının, şapelin örtü seviyesinden sonra kalınlaşması, duvarda yer alan tonozlu dehlizler ve güney haç kolu ile şapel arasındaki dilatasyon izinin güney cephede izlenememesi, bu cephelerin şapeli de kapsayacak şekilde batıya doğru uzatılarak cephe eksenine göre simetrik bir düzenleme yapıldığını göstermektedir. Beşinci evre küçük tamirler dışında yapının son evresini oluşturmaktadır.

## KORUMA-KURTARMA ÇALIŞMALARI

Bülent İŞLER\*

*Öşk Manastırı, Vaftizci Yahya Kilisesi (963-973):* Çalışmamız kapsamında ilk defa 1996 yılında belgelendirdiğimiz Erzurum İli, Tortum İlçesi, Çamlıyamaç Köyü, Öşk Manastırı'nda restorasyon çalışmalarının başlatılacağını öğrenmemiz üzerine, 2001 ve 2002 yıllarında, iki kez gidilmiştir. Kilise, yemekhane, elyazması odası ve iki şapelden oluşan manastırın restorasyon öncesi durumu çizim ve fotoğraflarla belgelendirilmiştir (Resim: 7).

Vaftizci Yahya'ya adanan kilisenin batısına daha geç dönemde eklenmiş mekânlar ile batı haç kolu, apsis ve bemanın örtüsü yıkılmış; duvar payelerinin alt kısımlarındaki taşlar sökülmüş; kubbe, kuzey ve güney haç kollarının tonozlarında çatlaklar meydana gelmiştir. Yıkılan örtüden ve çatlaklardan sızan yağmur suları freskoların büyük bir bölümünün dökülmesine ve hasar görmesine neden olmuştur. Yapının doğu ve kuzey cephesine bitişik evlerin bacalarından çıkan dumanların kilise taşlarına kalıcı zararlar verdiği ve güney cephede yer alan kabartmadaki beş figürden Meryem'in, yerinden düştüğü görülmüştür (Resim: 8). Kilisenin kuzeyindeki yemekhane ve elyazması odasının örtüsü tamamen yıkılmış ve içi toprak ile dolmuştur. Kilisenin kuzeybatısındaki iki şapelden birincisi, iki duvarı dışında tamamen yıkılmış; samanlık olarak kullanılan diğeri ise çevresine inşa edilen yapılar arasında kalmıştır.

2002 yılı çalışmamızda, restorasyon için gerekli ön hazırlıkları yüklenen mimarlık bürosunun kiliseye ait rölöve çizimleri yerinde kontrol edilmiştir. Kilisenin onarılmasına yönelik önerilerimiz firmaya yazılı olarak bildirilmiştir. Restorasyon çalışmaları sırasında kilisenin geçmişinin korunması, özgün kimliğinin bozulmaması için aslına uygun malzeme kullanılması, işçilik kalitesinin üstün olmasına özen gösterilmesi istenmiş; doğru bir "onarım" projesinin ayrıntılı ve dikkatli bir ön hazırlık gerektirdiğine, statik mühendisler, mimar ve Ortaçağ uzmanlarının görüşleri alınmadan girişilecek bir restorasyonun, istenmeyen sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekilmiştir.

Öşk Manastırı Kilisesi'nin, korunması ve onarılmasına öncelik verilmesi desteklenecek bir girişimdir. Ancak manastırın diğer yapıları da proje kapsamına alınmalıdır. Kiliseye bitişik yapıların kaldırılması ve yapıya yeni bir işlev verilmesi, yapının korunması için faydalı olacaktır.

*Dolishana Kilisesi:* Artvin İli, Merkez İlçesi, Hamamlı Köyü içindeki Dolishana Manastırı'na ait kilisenin "tahrip" edildiği hakkındaki söylentiler üzerine, 2002 yılı çalışma programına bu yapı da dahil edilmiştir.

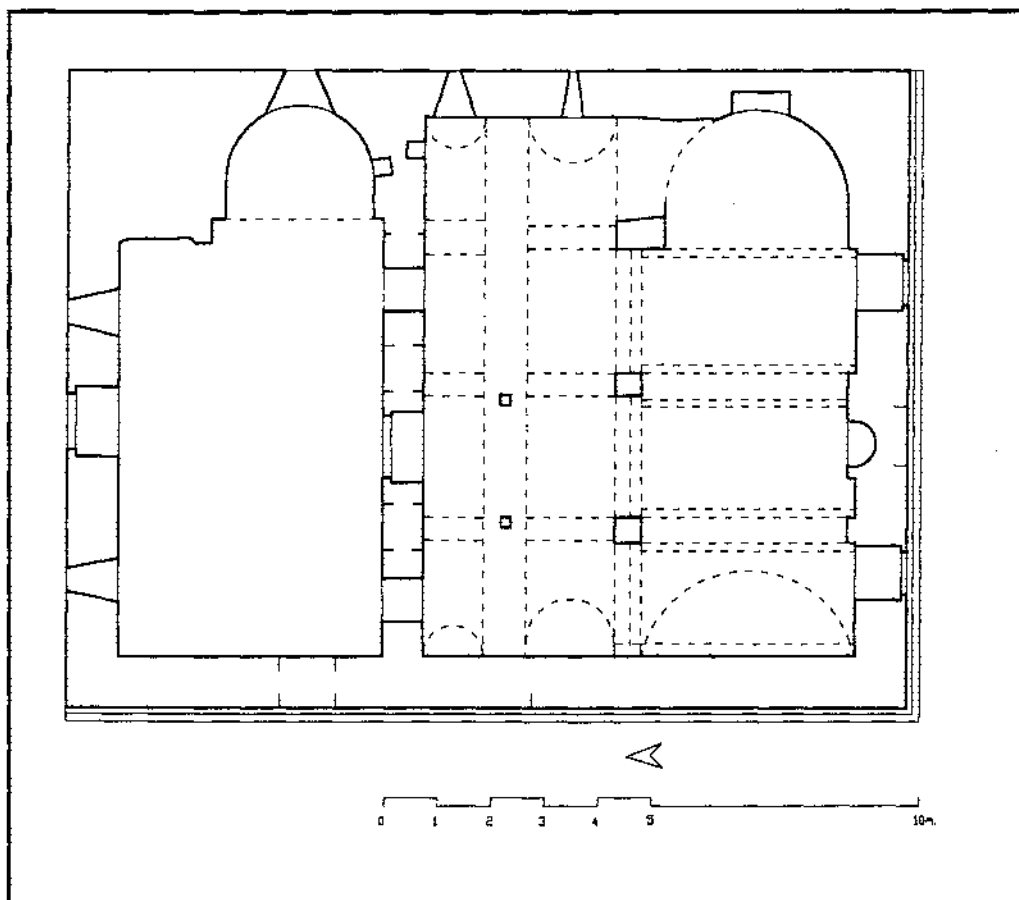
İlk defa 1996 yılı yüzey araştırmalarımız sırasında ziyaret ettiğimiz Hamamlı Köyü'nde kilisenin karşısına yeni bir caminin yapılmakta olduğu ve caminin tamamlanmasıyla kilisenin terk edilerek işlevsiz bırakılacağı görülmüştü. Ayrıca kilisenin batısına bitişik bir yapı için temel kazılmış olduğuna ve zaman yitirilmeden önlem alınması gere-

\* Bülent İŞLER (M.A.), Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE

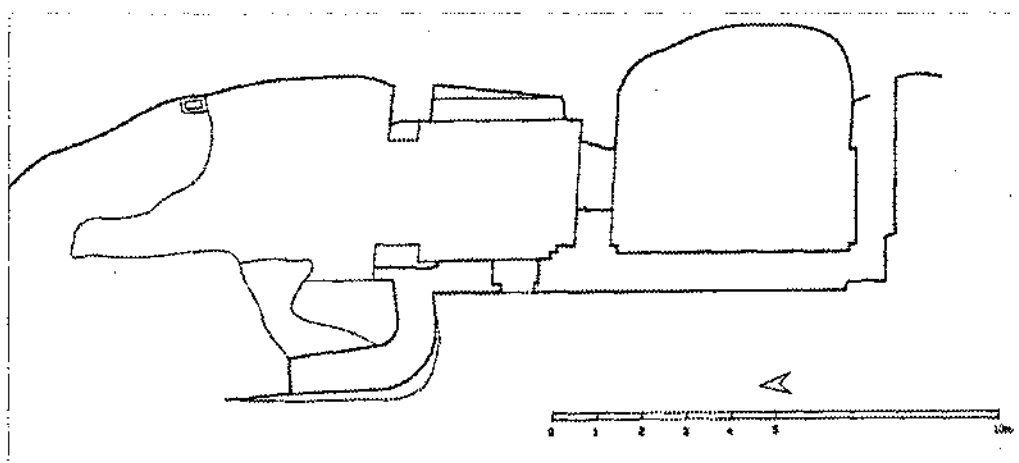
ğine dikkat çekilmişti. 1997 yılı çalışmalarımızda kiliseye yeniden gidilmiş ve batısındaki yapım etkinliklerinin durdurulduğu, cami olarak kullanılan bölümün çatısının onarıldığı ve duvarlarının sıvandığı tespit edilmişti.

2002 yılında kiliseye tekrar gidildiğinde, inşa edilen yeni caminin ibadete açıldığı, işlevini yitiren kilisenin ise depo olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu sırada kilisenin içindeki, ahşap kat ayrımı kaldırılmış, bu nedenle alt kat duvarlarında günümüze ulaşabilen fresko kalıntıları, dış etkilere maruz bırakılmıştır. 1999 yılına kadar sağlam durumda bulunan güney cephedeki "güneş saati" (Resim: 9) ve baş melek kabartmaları ile yapının mimarına ait olduğu öne sürülen madalyon içindeki portrenin yüzü de tahrip edilmiştir. Kilisenin tüm pencere açıklıklarının camları sökülmüş veya kırılmış, böylece kilise yağmur ve kara karşı korumasız kalmış, nemden etkilenen sıvalarda dökülmeler başlamıştır. 1997 yılında inşası durdurulan, kilisenin batısındaki yapı tamamlanarak ahır olarak kullanılmaya başlanmış; ahırın yanına bir de tuvalet eklenmiştir. Ayrıca kilisenin doğu cephesine, yöre halkının kendi eliyle yazıp çerçevelediği onarım tarihini (958 yılı) içeren tabelanın kaldırıldığı; köyün girişindeki "Dolishan" adının da "Dolishane" olarak değiştirildiği saptanmıştır.

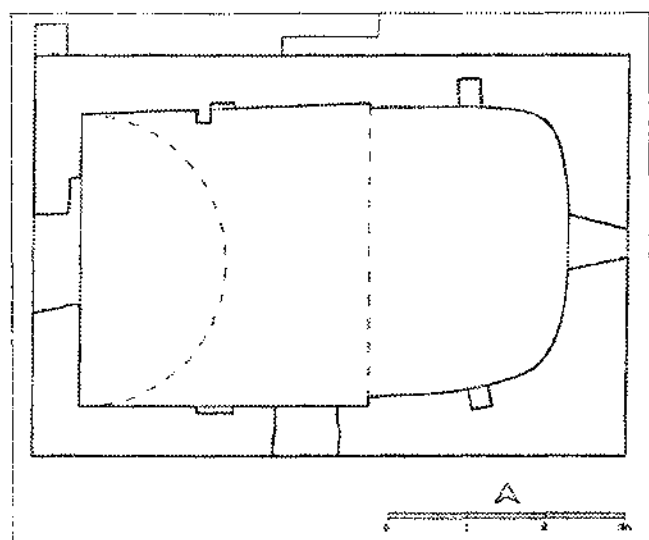
Taşınmaz kültür varlıklarımızı korumak ve devamlılığını sağlamak, yapılara yeni işlev kazandırılması ve çevresindeki halka koruma bilincinin aşılmasıyla mümkündür. Cemaati olmadığı için, özgün işlevinde kullanılması mümkün olmayan bu yapıların anıt müze olarak düzenlenmesi ve ziyarete açılması uygun olacaktır. Çalışma sürecimizle kısıtlı olan halkı bilinçlendirme çabalarımızın da daha uzun süreli toplantılara dönüştürülmesi, koruma bilincinin oluşmasında önemlidir. Gerekirse korumaya yönelik bilinçlendirici broşürlerin de hazırlanması faydalı olacaktır.



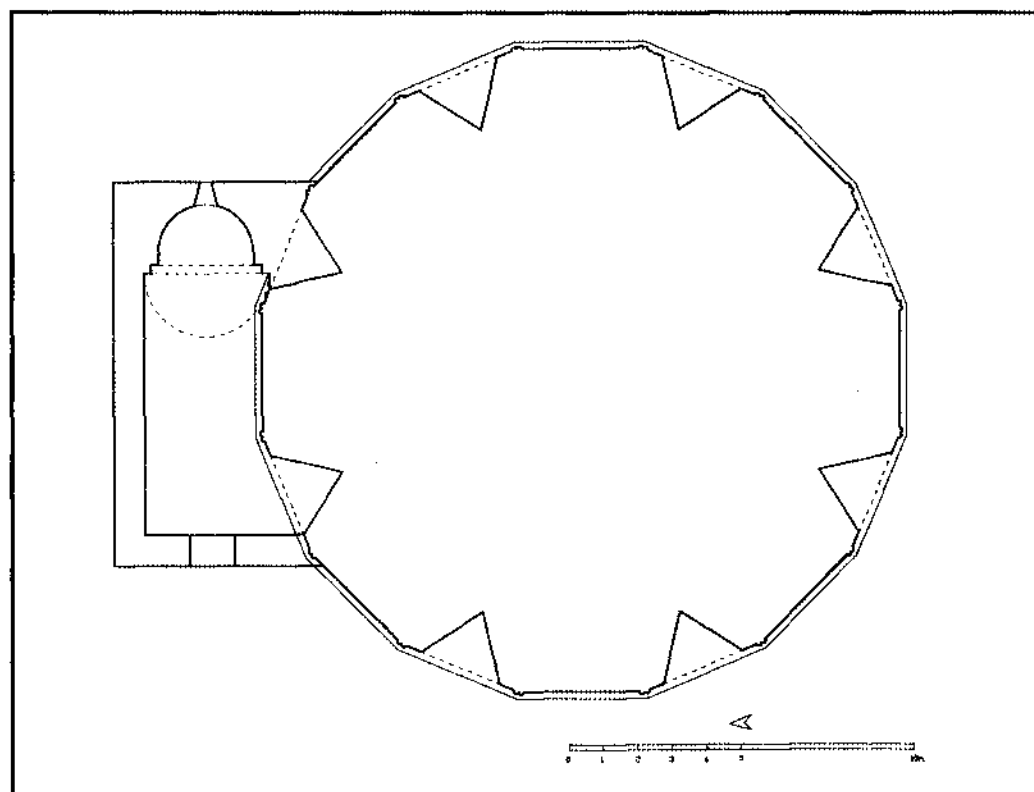
Plân 1: Satele Kilisesi plânı



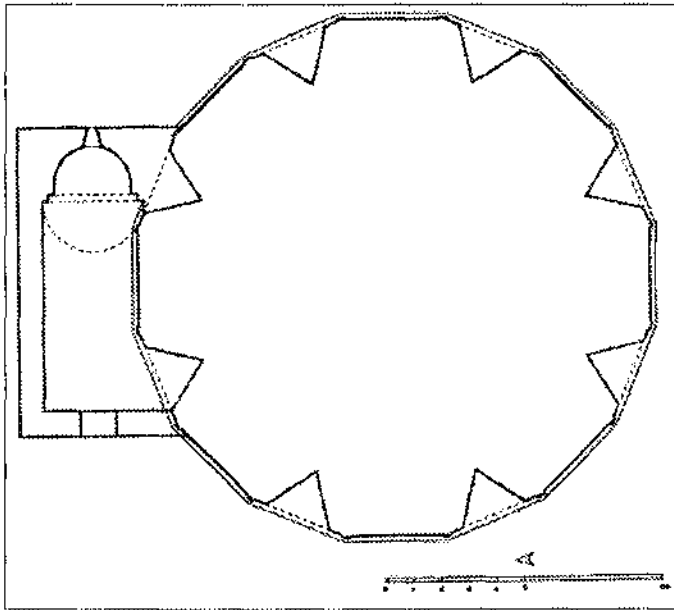
Plân 2: Balvana Odaları, plân



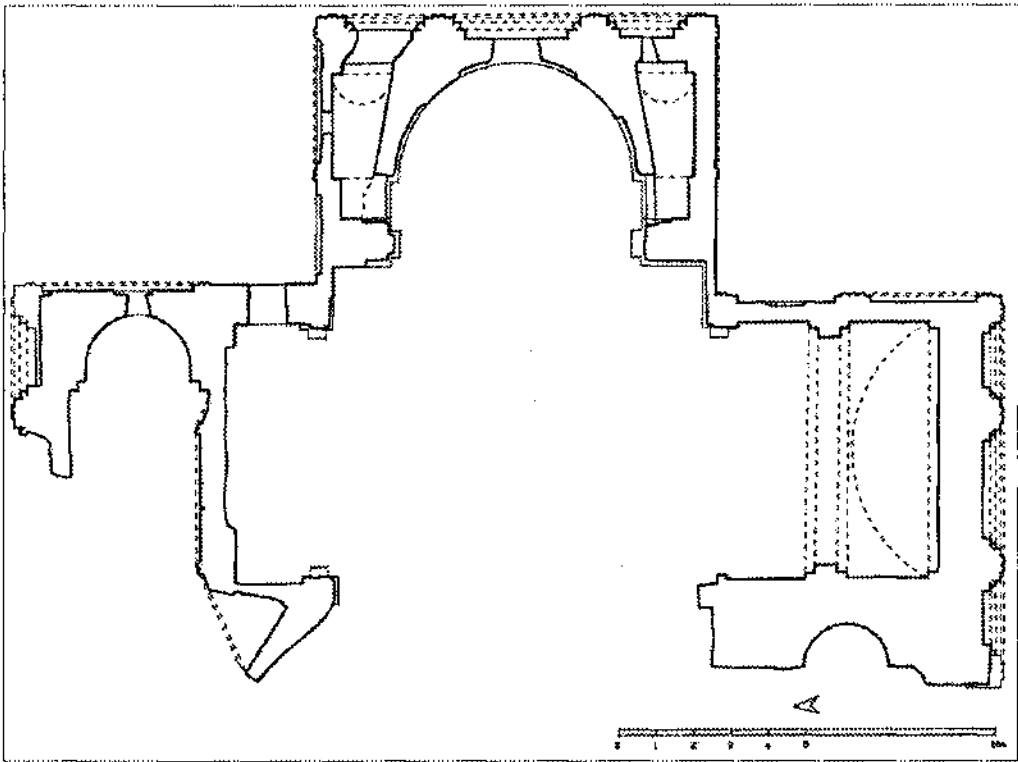
Plân 3: Yusufeli Şapeli, plân



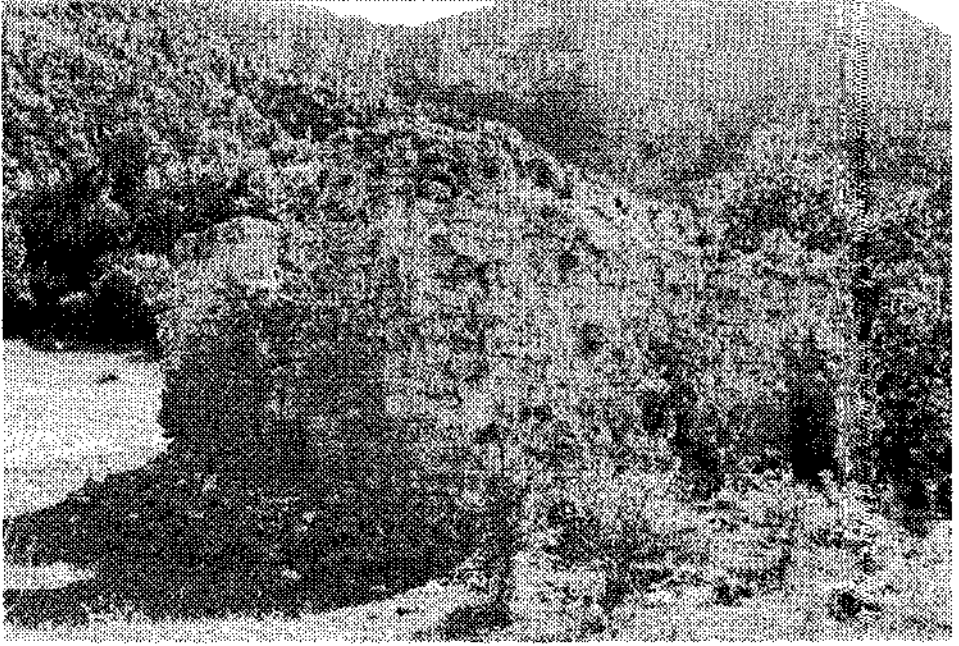
Plân 4: Tbeti Kilisesi, ilk evre, restitüsyon plânı



Plân 5: Tbeti Kilisesi, II. evre, restitüsyon plânı



Plân 6: Tbeti Kilisesi, IV. evre, restitüsyon plânı



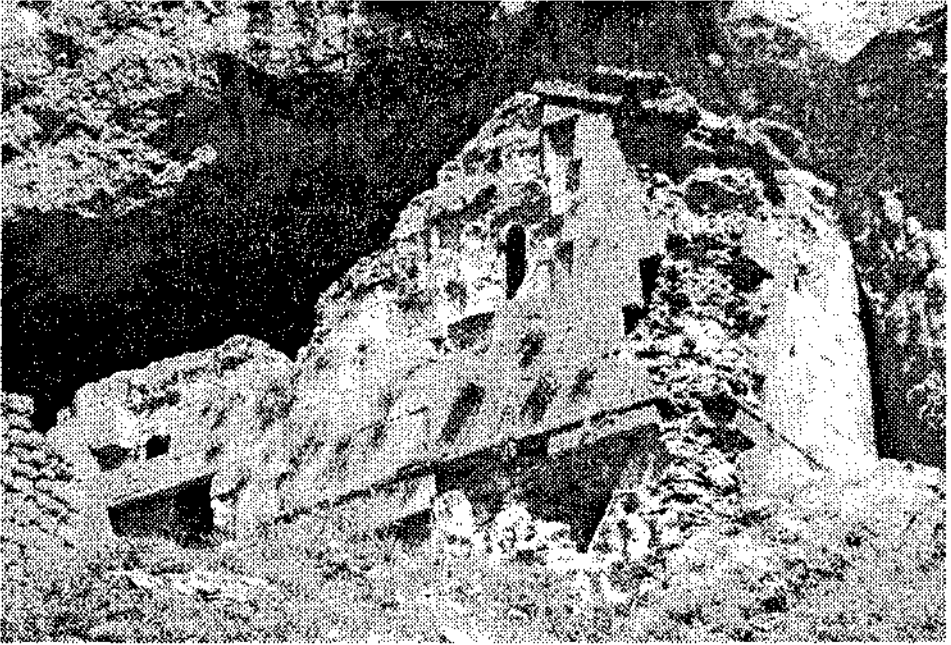
**Resim 1: Ahiza II No.lu Şapel, kuzeydoğudan**



**Resim 2: Satlel Kilisesi, doğudan**

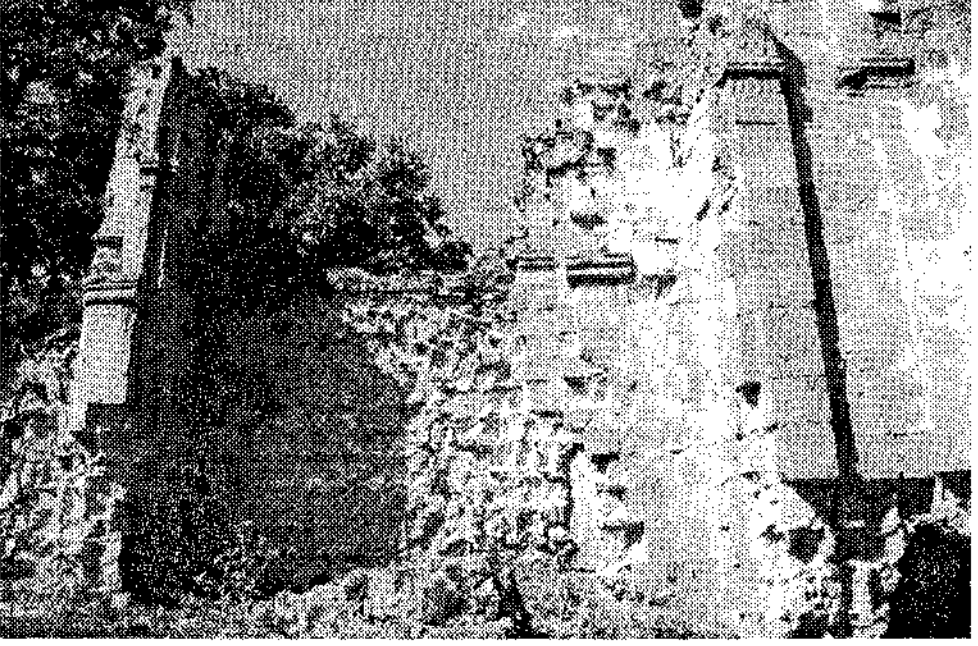


Resim 3: Satali Kilisesi, ana mekân, kuzey nef



Resim 4: Balvana Odaları, batı cephe





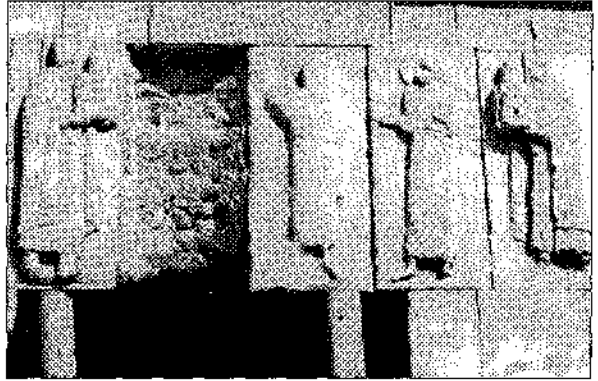
Resim 5: Tbeti Kilisesi, kuzey haç kolu



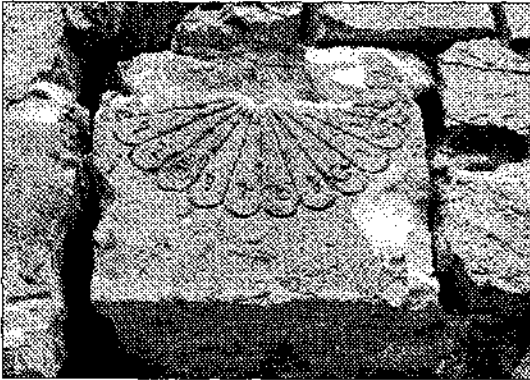
Resim 6: Tbeti Kilisesi, doğu cephedeki pencere



Resim 7: Öşk Manastır Kilisesi



Resim 8: Öşk Manastır Kilisesi, güney cephedeki kabartma



Resim 9: Dolishana Manastır Kilisesi, güneş saati

## 2002 YILI, KAYSERİ YEŞİLHİSAR İLÇESİ ERDEMLİ KÖYÜ'NDEKİ KAYA KİLİSELERİ DUVAR RESİMLERİ

Nilay KARAKAYA\*

Kültür Bakanlığı tarafından verilen izinle Erciyes Üniversitesi adına yürütülen "Kayseri Yeşilhisar İlçesi, Erdemli Köyü Kaya Kiliseleri Duvar Resimleri" konulu yüzey araştırması 2-16 Eylül 2002 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya üniversitenin Sanat Tarihi Bölümü lisans öğrencilerinden; Mehtap Durmuş, Derya Parlak, Bilal Aynur ile Uzman Nihat Karakaya, Mimarlık Bölümü'nden Araş. Gör. Hale Koz ve Fotoğrafçı Hamza Aktaş katılmıştır. Araştırma iznini veren Kültür Bakanlığı'na ve maddî katkılarından dolayı Erciyes Üniversitesi'ne teşekkür ederim. Araştırma ekibi ile birlikte yardımları için ilçe kaymakamı ve köy muhtarına, ayrıca çalışmayı destekleyen Prof. Dr. Yıldız Ötügen'e teşekkür ederim.

Niğde-Kayseri yolunun batısında bulunan Erdemli, Yeşilhisar'ın 4 km. kuzeyinde ve Kayseri'ye 65 km. uzaklıktadır. Köyün içindeki vadi ise Erciyes volkanik dağının doğusunda yer alan, Kayseri-Niğde arasındaki platoyu, Kızılırmak Vadisi'nden ayıran kuzey platosuna kadar uzanır. Aynı zamanda, Soğanlı Vadisi'nin de kuzeyinde bulunan vadi yaklaşık 1 km. uzunluğunda olup ortasından geçen derenin kuzey ve güneyinde kayalık yerleşim vardır. Başköy, Ortaköy, Güzelöz Yeşilhisar'ın güneyindeki vadi boyunca uzanan diğer önemli şehirlerdir.

Selçuklular Devrinde "Develi Karahisar'ı" ya da "Karahisar" anlamına gelen "Zencibar" olarak adlandırılan Yeşilhisar, Bizans Döneminde "Kyzistra" dır<sup>1</sup>. Kyzistra 9. yüzyılda Araplarla Bizanslılar arasındaki savaflara tanık olur. "Dül-Kila" olarak anılan bugünkü Zencibar Kalesi, 806 yılında Araplarca kuşatılmıştır. 839-840 yıllarında Dül-Kila ve Aksüta kaleleri Araplar tarafından ele geçirilip yakılır. 1059 yılından itibaren ise Ani ve Gagik'ten gelen Ermeniler'in akınlarına uğrar. 1079 yılında Ani'nin eski kralı II. Gagik, Kyzistra'da öldürülür<sup>2</sup>. 1082 yılında Kayseri Selçuklular tarafından istila edilmiş, 1091 yılında ise Yeşilhisar ele geçirilmiştir. 1097'de Haçlı orduları Yeşilhisar'ı Ermeni Symeon ve ordusuna verip Türklere karşı korumalarını ister. Bu tarihten sonra ise Ermeni hakimiyeti hüküm sürer. 1201 yılında tekrar Selçuklular'ın eline geçen Yeşilhisar, 1264 yılından 14. yüzyıl ortalarına kadar İlhanlılar'ındır<sup>3</sup>.

Erdemli vadisindeki kaya kiliseleri ve duvar resimleri hakkındaki yayınlar az ve yetersizdir. Konu ile ilgili tek monografik çalışma, Nicole Thierry'nin 1989 yılına ait ma-

\* Yrd. Doç. Dr. Nilay KARAKAYA, Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Kayseri /TÜRKİYE

1 Kyzistra için Bkz. F. Hild, *Das Byzantinische Strassensystem in Kappadokien*, Wien 1977, 219.

2 Kyzistra'daki Ermeniler için Bkz. G. Dedeyan, "L'Immigration Armenienne en Cappadoce au XI e Siecle" *Byzantion* 45 (1975), 82-83, 92, 107-109, 111-113.

3 Kyzistra'nın tarihçesi için Bkz. Hild, a.g.e. 1977, 219; H. A. Müderrisoğlu, *Yeşilhisar Tarihi*, Yeşilhisar 1978; N. Thierry "Erdemli, Une vallée monastique inconnue en Cappadoce elude préliminaire" *Zograf* 20 (1989), 6.

kalesidir<sup>4</sup>. Makalede; Kilise Camii, Aziz Eustathios Kilisesi, çift apsisi gömü şapeli, Aziz Nikolaos, Mikhael, Oniki Havari, Kırk Martir ve tek nefli olarak adlandırdığı sekiz kilise ile bir manastır yapısı plânları ile birlikte tanıtılır. Konuları belirtilen resimler kısaca tasvir edilerek sınırlı karşılaştırma örnekleri ile üslup ve ikonografik özelliklerine dayanarak 10.-13. yüzyıllara tarihlenir.

Konu hakkındaki diğer araştırma; Cathrine Jölvét-Levy'nin Kapadokya'daki kiliselerin apsisindeki ikonografik programı içeren kitabının kısa bir bölümünde yayınlanmıştır<sup>5</sup>. Araştırmada yedi kilisenin apsisindeki resimlerin konuları kısaca belirtilerek, dayanak göstermeden tarihlendiği yüzyıllar verilir. Nicole Thierry'nin 1992 yılına ait Kapadokya'daki bani portrelerini içeren makalesinde ise Erdemli'deki Oniki Havari ve Ayı kiliselerindeki bani portrelerine kısaca değinilerek çizimleri verilir<sup>6</sup>.

Vadide, araştırmacılar tarafından tespit edilen duvar resimli 9 yapı vardır. Onbeş günü kapsayan çalışmamızda vadideki tek nefli, Aziz Nikolaos, Kırk Martir kiliseleri ile Kilise Camii olmak üzere dört yapının duvar resimleri incelenmiştir. Ayrıca Nikolaos Kilisesi'nin kuzeydoğusundaki küçük şapel, yeni bulduğumuz, yayınlanmamış yapılar arasındadır (Harita: 1).

**Tek Nefli Kilise:** Vadinin kuzey ucundaki kilise, doğu-batı doğrultusundadır. Doğusunda yarım yuvarlak apsisi olan beşik tonozlu yapının, kuzey ve güney duvarlarında, eksenin doğusunda birer arkosolium yer alır. Ayrıca kilisenin batısında, zemininde mezarlar olan düzensiz plânlı bir narteks vardır (Çizim 1: a-b).

Yapının kısmen korunabilmiş duvar resimleri yoğunlukla apsis yarım kubbesi ve beşik tonozdadır. Yapıdaki toplam 20 sahneden 8'i yenidir. Sahnelerden 17'si İncil, 2'si apokrif, 1'i Tevrat kaynaklıdır. Ayrıca yapıdaki toplam 17 figürden, 14'ü yeni bulunmuştur<sup>7</sup>.

Apsis yarım kubbesinde, kaynağı Kitab-ı Mukaddes ve liturji kitaplarına dayanan "Apokaliptik Theophany" yer alır. Temel kaynağı olan İncil'de Yuhanna'nın Vahyi'nden başka, Tevrat'tan, İshaya, Hezekiel ve Daniel (7:9) peygamberlerin ayetlerinden motiflerle zenginleştirildiği, Kapadokya'da ise Trisagios Hymnos, Pseudo-Germanos'un liturjik metinlerinden esinlenen ikonografik motiflerin sahneye girdiği söylenir<sup>8</sup>. Sahne erken dönemlerden itibaren genellikle apsis yarım kubbesinde bulunur<sup>9</sup>. Kapadokya bölgesinde ise 9.-10. yüzyıla tarihlenen arkaik kiliselerin apsisinde sıkça tasvir edilir. Kilisede Teophany sahnesi ile birlikte Deesis sahnesi de dikkati çeker. Her iki sahnenin apsis programına alınması genellikle 10. yüzyıl sonundan itibaren görülür. Sahnelerin apsiste birlikte tasvir edildiği örnekler; Ürgüp, Akköy'de 3 No.lu Kilise, Güllüdere Ayvalı Kilise ve Niğde Eski Gümüş Manastırı kiliseleridir<sup>10</sup>. Ayrıca kilisenin apsisinin eksenindeki niş içinde tahtta Meryem ve iki yanında ona doğru eğilmiş dua eder biçimde iki melek tespit edilmiştir. Aynı tasvir Çavuşin Güvercinlik Kilisesi'nde diakonikonun apsisinde görülür<sup>11</sup>.

Yapının kuzey ve güney duvarındaki mezar nişlerinde yapının gömü işlevini vurgulayan sahneler vardır. Kuzey duvarındaki arkosoliumun duvarında bir baş melek tas-

4 Thierry, a.g.e. 1989, 5-21.

5 C. Jölvét-Levy, *Les Eglises Byzantines de Cappadoce*, Paris 1991, 273-275.

6 N. Thierry, "Le Portrait Funéraire Byzantin, Nouvelles Données" *Anatipo* (1992), 585-586, 590-591.

7 Yayınlanan sahne ve figürler için Bkz. Thierry, a.g.e. 1989, 18.

8 B. Çoşkun, *Göreme Kılıçlar Kilisesi Duvar Resimlerinin İkonografisi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, 73.

9 Teophany sahnesi için Bkz. J. Lafontaine-Dosogne "Teophanies-Visions Auxquelles Participent Les Prophètes Dans L'Art Byzantin Après La Restauration des Images" *Synthronon* (1968), 135-143.

10 M. Gough, "The Monastery of Eski Gümüş-A Preliminary Report" *Anatolian Studies* 14 (1964), 152-155, çiz.4 (Niğde Eski Gümüş); N.-M. Thierry, "Ayvalı Kilise ou Pigeonnier de Güllü Dere Eglise Inédite de Cappadoce" *Cahiers Archéologiques* 15 (1965), 116-117 (Güllüdere, Ayvalı); Jölvét-Levy, a.g.e. 1991, 149-150, lev.94 (Ürgüp, Akköy, No: 3).

11 Çavuşin Güvercinlik Kilisesi için Bkz. M. Restle, *Byzantine Wall Painting in Asia Minor III*, Recklinghausen 1969, res. 329.

viri ile batı söve iç yüzeyinde "Daniel arslanlar çukurunda" sahnesi görülür. Sahne erken dönemlerden itibaren gömü ile ilgili mekânlarda tasvir edilir. 10. yüzyıla ait Pürenliseki Kilisesi'ndeki sahne, mekânın işleviyle ilintili olması açısından benzer örnektir<sup>12</sup>. Güney duvardaki arkasolium duvarında ise muhtemelen Meryem'in ölümü yani Koimesis sahnesi tasvir edilmiştir. Gömü yapılan kilise ya da ek gömü şapelinde ölüm ve ölüm sonrası yaşamı içeren sahneler resim programında genellikle 10. yüzyıldan itibaren rastlanır.

Tonozun doğu yarısında İsa'nın göğe çıkış sahnesi vardır (Çizim: 2). Tonozun batı yarısı ise ortada, içinde büst şeklinde aziz figürlerin bulunduğu şeritle iki bölüme ayrılır. Her iki bölümde iki yatay şerit yer alır. Siklus güneyde, üst şeritte Müjde ile başlayıp saat yönünde, tonozun batı alınlığını da içermek üzere, alt ve üst şeritlerde devam ederek, tonozun kuzeydoğu ucunda Anastasis sahnesi ile son bulur (Çizim: 3). Sahnelerdeki bu hikaye edici program Kapadokya'daki Arkaik Döneme ait tek nefli kiliselerin tonozunda görülür<sup>13</sup>. Özellikle 10. yüzyıla ait Çavuşin Güvercinlik Kilisesi'nin tonozunda benzer program vardır<sup>14</sup>. Çavuşin'de tonozun batı yarısında, güneyde başlayan siklus saat yönünde alt ve üst şeritleri, batı alınlığı içererek duvarlara geçer. Küçük boyutlardaki tek nefli kiliselerde, siklusun kısaltıldığı dikkati çeker. Ayrıca Arkaik Döneme ait tek nefli kiliselerin programında, bu yapıda olduğu gibi İsa'nın yetişkinlik dönemine ait sahne sayısı az olup çıktıkları dönemine ait sahneler çoktur.

Sahnelerin ikonografisi genellikle Arkaik Dönem özellikleri taşır. Müjde sahnesinde Meryem'in önünde bulunduğu yapı ve taht özellikleri, ziyaret ve su deneyinde figürlerin sahnedeki yerleri Arkaik Dönem özellikleridir. Çarmıhta İsa sahnesinde yüzbaşı figürü ve Anastasis sahnesindeki İsa'nın duruş biçimi, büst şeklinde tasvir edilmiş peygamber figürleri ile 10. yüzyıl özellikleri gösterir (Çizim: 3). Thierry, resimlerdeki üslubu 10. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihleyerek, İhlara'da Eğritaş Kilisesi (921-944) ile benzerlik kurar<sup>15</sup>. İki boyutlu figürlerdeki çizgisel üslup, arkaik kiliselerden 10. yüzyıla tarihlenen Soğanlı Balık Kilise'deki üsluba da benzer<sup>16</sup>. Sonuçta tek nefli kilisenin duvar resimlerini Arkaik Döneme; 10. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

**Aziz Nikolaos Kilisesi ve Kuzeydoğusundaki Şapel:** Vadinin doğusunda yer alan Aziz Nikolaos Kilisesi düzensiz dikdörtgen plânlı ve beşik tonozludur. Yapının doğusunda, yuvarlak apsis vardır. Güney duvarda iki açıklık, kuzey duvarda ise doğuda küçük, batıdaki büyük olmak üzere dikdörtgen nişler bulunur. Ayrıca yapının kuzey, doğu ve güney duvarın çok az bir bölümünü çevreleyen seki yer alır (Çizim 4: a-b).

Bir gömü yapısı olan kilisenin duvar resimleri apsis, kuzey ve batı duvarlar ile tonoz başlangıçlarının alt yüzeylerindedir. Şapeldeki toplam 8 sahneden 5'i yeni bulunmuştur. Sahnelerin 4'ü İncil, 1'i Apokrif, 1'i Tevrat kaynaklıdır. Ayrıca toplam 52 tüm ve büst şeklinde tasvir edilen figürün 21'i yenidir<sup>17</sup>. Tonozun güney yarısında, doğuda Müjde ile başlayıp, batı alınlığı da içeren ve tonozun kuzey yarısında doğuda son bulan; Doğum, Çarmıhta İsa sahneleri güçlkle görülür.

Yapının apsisindeki Teophany ile birlikte Deesis sahnesinin çok az bir bölümü günümüze gelebilmiştir. Bu sahne Erdemli'deki gömü şapellerinin apsisinde sık tasvir edilmiştir. Özellikle ikiden fazla tasvir edilen kerubim, serafim melekleri ile sahnenin gelişmiş örneğidir.

Kuzey duvarda, batıdaki arkasolium nişi üzerinde Üç İbrani Genci Fırında sahnesi vardır. Yeniden diriliş ve kurtuluş temasının simgesi olan sahne erken dönemler-

12 Pürenliseki Kilisesi için Bkz. N. M. Thierry, *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce, Région du Hasan Dağı*, Paris 1963, 142-143.

13 Arkaik kiliseler için Bkz. R. Cormack, "Byzantine Cappadocia, The Archaic Group of Wall Painting" *Journ. Brit.Ass.* 30 (1967), 19-36.

14 Çavuşin Güvercinlik Kilisesi için Bkz. Restle, *a.g.e.* 1969, çiz.302; Lyn Rodley "The Pigeon House Church, Çavuşin" *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 33 (1983), 301-339.

15 Thierry, *a.g.e.* 1989, 18.

16 Soğanlı, Balık Kilise için Bkz. Jöfivet-Levy, *a.g.e.* 1991, lev.142.

17 Yayınlanan duvar resimleri için Bkz. Thierry, *a.g.e.* 1989, 12-14.

den itibaren gömü ile ilgili mekânlarda işlenir<sup>18</sup>. Sahnenin genellikle 11. yüzyıldan itibaren kiliselerin resim programına alındığı bilinir<sup>19</sup>. Kuzey duvarda bir asker aziz, Aziz Nikolaos ve Hodegetria Meryem tasvir edilmiştir. Doğudaki nişin içinde Eutymios, Simeon Stylites gibi keşiş azizler tespit edilmiştir. Stilit'ler anıtsal resim sanatında 11. yüzyıldan itibaren resmedilirler<sup>20</sup>. Keşiş azizlerle birlikte Nikolaos'un portre özellikleri 11. yüzyıl ve sonrasında verir<sup>21</sup>. Ayrıca, Meryem'in burada olduğu gibi naos'un yan duvarlarında tasvir edildiği Kapadokya'daki örnekler, 11. yüzyılda yoğunur<sup>22</sup>.

Şapelin batı duvarında, Thierry'nin Boş Mezarcı Başında Kadınlar olarak tespit ettiği sahne muhtemelen Koimesis'tir<sup>23</sup>. Sahnenin Kapadokya'da genellikle 11. yüzyıldan itibaren Meryem'in yaşamı ya da ana bayram sahnelerinden ayrılarak naosun batı duvarına yerleştirildiği bilinir. Sahnenin sağındaki Thierry'nin Theodoros olarak bildirdiği, asker aziz Andreas Stratelates, 11. yüzyıl ve sonrasında özgü askerî kıyafetler içindedir<sup>24</sup>. Tonoz başlangıçlarının alt yüzeyinde madalyon içinde büst şeklinde, Ermeni ve Pers'î azizler tasvir edilmiştir (Resim: 1). Göreme'de 10. yüzyıl sonuna tarihlenen Theotokos Kilisesi'nde tonoz başlangıçlarının alt yüzeylerinde madalyon içinde aynı azizlerin tasvir edildiği dikkati çeker<sup>25</sup>. Madalyonlar arasındaki süslemeler Kapadokya'da genellikle 10. yüzyıl sonu ve 11. yüzyıl başında yoğunur<sup>26</sup>.

Kilisenin duvar resimlerindeki üslup 11. yüzyıl başına tarihlenen Soğanlı Barbara Kilisesi ile paraleldir<sup>27</sup>. Saç ve sakallarda birbirine paralel hatlarla oluşturulan hacim, yüzlerdeki badem biçimli gözler, ince-uzun burun, küçük ağız, göz altları, burun ve kaşların üzerindeki beyaz fırça darbeleri ile vurgulanan ışık, belirgin üslup özellikleridir (Resim: 2). Sonuçta Nikolaos Kilisesi'nin duvar resimlerini, özelliklerine dayanarak 10. yüzyıl sonu 11. yüzyıl başına tarihleyebiliriz.

Nikolaos Kilisesi'nin kuzeydoğusundaki şapel, kuzey-güney doğrultusunda düzensiz dikdörtgen plânlıdır (Çizim: 4a). Doğuda eksenin güneyinde yuvarlak apsis vardır. Kuzey duvarda, doğuda küçük, batıda büyük olmak üzere iki dikdörtgen niş yer alır. Kuzey duvarın tümü, doğu duvarın ise bir bölümünü seki çevreler. Şapelin is tabakası altındaki duvar resimleri sadece apsistedir<sup>28</sup>. Apsis yarım kubbesinde Deesis sahnesi ile alt şeritte tüm piskoposlar tespit edilmiştir. Şapelin duvar resimlerinin muhtemelen Nikolaos Kilisesi'nden sonra yapıldığını düşünüyoruz. Üslubun, 11.-12. yüzyıllara tarihlenen Niğde Gümüşler Manastırı Kilisesi'ndeki resimlerin üslubuna paralel olduğu dikkati çeker (Resim: 3)<sup>29</sup>.

**Kırk Martir Kilisesi:** Vadinin batısında yer alan Kırkmartir Kilisesi, doğu-batı doğrultusunda düzensiz dikdörtgen plânlıdır. Doğru duvarda güneydeki büyük, kuzeydeki küçük olmak üzere iki apsis yer alır. Yapının güneyinde gömü işlevine ayrılan düzensiz

18 S. Y. Ötügen, "Kapadokya Bölgesindeki Kapalı Yunan Hacı Kiliselerinde Resim Programı" *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* 3 (1984), 159.

19 Sahnenin tasvir edildiği kiliseler için Bkz. Thierry, a.g.e. 1963, 117 (Kokar), 177-178 (Sümbüllü), 195, çiz.46 (Ala).

20 Restle, a.g.e. II, 1969, plân X res.120 (Tokalı Yeni Kilise); a.y. III, plân II (Göreme, Saklı), plân XLVI,413 (Soğanlı H. Barbara).

21 H. Eutymios için Bkz. Boberg, 1974: 201-203; H. Nikolaos için Bkz. L.Petzold "Nikolaos von Myra (von Bari)" *Lexikon der Christlichen Ikonographie* 8,1976,45-58.

22 G.Jerphanion, *Une Nouvelle Province de L'art Byzantin, Les Eglises Rupestres de Cappadoce*, Paris 1925, I, 171-176, Lev.43.4 (Göreme Aziz Daniel); L.W. Budde *Göreme, Höhlen Kirchen in Kappadokien*, Verlag 1958 13-14 (Göreme Eski Tokalı); N. Peker, *Göreme Kaya Kiliselerinde İsa ve Meryem Tipleri*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara 1994,96 (Ürgüp, H.Theodoros).

23 Thierry, a.g.e. 1989, 13.

24 Thierry, a.g.e. 1989,13.

25 Restle, a.g.e. II, 1969, plân XII (Göreme Theotokos).

26 Süslemeler için Bkz. Restle, a.g.e. II, 1969, res. 165 (Göreme, Elmalı), res. 194 (Göreme,Çarıklı), res.230 (Göreme, Karanlık); a.y. III, res. 291 (Göreme, Kılıçlar Kuşluk), res.463 (İhlara, Sümbüllü).

27 Jölvét-Levy, a.g.e. 1991, lev.144-145.

28 Şapeldeki duvar resimlerinin bir bölümünü is tabakasından arındıran Restorator Aıdvan İşler'e teşekkür ederim.

29 Gough, a.g.e. 1964, lev. XXIV-XXX.

dikdörtgen plânlı iki mekân vardır. Mekânlardan güneydekinin doğu duvarında bir mezar nişi bulunur (Çizim 5: a-b).

Yapıdaki toplam 3 sahnenin 2'si yayınlanmamıştır. Ayrıca toplam 49 tûm ve büst şeklinde tasvir edilen figürün 21'i yenidir<sup>30</sup>. Resimler, apsistelerde, duvarların bir kısmı, tavan ve güneydeki mekândaır.

Apsiste Deesis sahnesi yer alır (Resim: 4, 5). Sahnede madalyon içinde Anna ve Ioakim tasvir edilmiştir. Deesis sahnelerinde Anna ve Ioakim figürleri, Kapadokya'da özellikle 10.-11. yüzyıllarda sık görülür. Ayrıca yarım kubbenin bitimindeki kızıl kahve şeritte, Thierry tarafından yayınlanan, "Kilisenin Basileos adlı kişi tarafından, mart ayında resimlendirildiğinin" yazılı olduğu kitabe vardır<sup>31</sup>.

Apsis zafer kemerinin iki yanında Meryem ve melek figürlerinin oluşturduğu Müjde sahnesi tespit edilmiştir. Meryem ve melek figürlerinin birbirinden ayrı olarak, kemer yüzeyinin iki yanında tasvir edildiği örnekler 11. yüzyıldan itibaren görülmektedir<sup>32</sup>. Bizans resim sanatında ilk kez Kiev H. Sophia'sında görülen "bipolar" düzenlemenin 12.-13. yüzyıllarda yaygınlaştığı bilinir<sup>33</sup>. Yapının duvarlarını üstte, içinde büst şeklinde azizlerin bulunduğu pseudo ikonalar çevreler. Pseudo ikona tasvirlerinin anıtsal resim sanatındaki örnekleri 11.-12. yüzyıllara tarihlenir<sup>34</sup>. Kırk Martir Kilisesi pseudo ikonaların bulunduğu Anadolu'daki sınırlı örneklerden birisidir.

Yapının tavanında madalyonlar içinde büst şeklinde kırk martirler tasvir edilmiştir. Resim programında kiliselerin çeşitli yerlerinde tasvir edilen kırk martirlere, Erdemli'deki gibi sayıca çok olarak, Tokalı Yeni Kilise'de rastlanır<sup>35</sup>.

Güneydeki mezar mekânının güney duvarında karşılıklı iki asker aziz; Aziz Georgios ile Aziz Theodoros Stratelates tasvir edilmiştir (Çizim 6). İki asker aziz, anıtsal resim sanatında 11. yüzyıldan itibaren askerî giysilerle, bazen buradaki gibi yan yana, bazen de ayrı mimarî öğeler üzerinde karşılıklı tasvir edilir<sup>36</sup>. Aynı mekânın tavanında ise çok az bir bölümü günümüze gelebilen Metamorfosis tespit edilmiştir.

Kilisedeki resimler kaliteli üslubu ile dikkati çeker. İfadeli ve hareketli figürlerin yüzlerindeki renk tonlamaları ile oluşturulan hacim, özellikle 11. yüzyıla ait Soğanlı Karabaş Kilisesi'nin resim üslubu ile benzerdir (Resim: 4, 5)<sup>37</sup>.

**Kilise Camii:** Vadinin doğusunda yer alan kilise iki serbest destekli kapalı Yunan haçı plân tipindedir. Doğuda ortadaki büyük olmak üzere üç apsis yer alır. Güney duvarın doğusunda dikdörtgen mezar nişi bulunur. Yapının kuzeyinde yaklaşık kare plânlı gömü mekânı vardır. Mekânın doğu duvarında güneyde apsis, kuzeyde ise fazla derin olmayan dikdörtgen bir niş bulunur. Aynı mekânın kuzey duvarının batısında dikdörtgen bir mezar nişi vardır. Ayrıca mekânın zemininde de mezarlar görülmektedir (Çizim 7: a-b). Yapının bugün ana ve güney apsistelerinde, kuzey, güney haç kollarının tonoz alınlıkları ile batı haç kolu tonozunda resimler vardır. Kilisede var olan toplam 7 sahnedan 5'i yenidir<sup>38</sup>.

30 Yayınlanan duvar resimleri için Bkz. Thierry, a.g.e. 1989, 16-18.

31 Kitabe için Bkz. Thierry, a.g.e. 1989, 17.

32 Restle, a.g.e. II, 1969, res. 21, 22, 24 (Göreme, Saklı); a.y. III, plân 2 (Gölşehir Karşı); Jerphanion, a.g.e. II, 1925, 1, 179 (Damsa, Haç), lev. 196, 2 (Soğanlıdere, Karabaş); Ayrıca apsis kemeri üzerindeki Müjde sahneleri için Bkz. Ötügen, a.g.e. 1984, 154.

33 Ötügen, a.g.e. 1984, 154.

34 Pseudo ikona tasvirleri için Bkz. R. Hamann-Mac Lean -H. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert* Giessen III, 1963, res. 19 (Ohrid, H. Sophia), plân 6 (Nerezi, H. Pantaleimon); C. Mango, "The Monastery of St Chrysostomos at Koutsoventis (Cyprus) and its Wall Paintings, Part I, Description" *Dumbarton Oaks Papers* 44 (1990), 75 (Koutsoventis H. Krisostomos); G. Babic, *Les Chapelles Annexes des Eglises Byzantines, Fonction Liturgique et Programmes Iconographiques*, Paris 1969, 125, 168 (Backova, Kripta ve Pskov Miroz Kurtarıcı İsa)

35 Restle, a.g.e. II, 1969, plân X.

36 Asker azizler için Bkz. S. Y. Ötügen "Selime'de Derviş Akın Kilisesi ve Mezar Odası" *Hacettepe Üniversitesi Armağan Dizisi*, Ankara 2, 1984, 300.

37 Soğanlı Karabaş Kilisesi için Bkz. N. Thierry "Etude Stylistique des Peintures de Karabaş Kilise en Cappadoce (1060-1061)" *Cahiers Archeologiques* 17 (1967), 161-175.

38 Yayınlanan duvar resimleri için Bkz. Thierry, a.g.e. 1989, 9-10.

Yapının apsis yarım kubbesinde Teophany, Deesis sahnesi ile birlikte işlenmiştir. Kapadokya'da yoğunlukla 11. yüzyılda görülen bu kompozisyon, Thierry'e göre bölgede uzun süre bulunan Gürcü etkisine bağlanır<sup>39</sup>. Apsisin alt şeridinde madalyon içinde, büst şeklinde havari ve piskopos figürleri (Resim: 6) ile en alt şeritte oniki tüm piskopos tasvir edilmiştir. Aynı düzenleme 11. yüzyıla ait Soğanlı Barbara ile Tagar'daki trikonchosta vardır<sup>40</sup>.

Kilisenin kuzey haç kolu tonoz alınlığında, Thierry'nin Boş Mezar Başında Kadınlar olarak gördüğü sahne Çarmıhta İsa'dır<sup>41</sup>. Güney haç kolu tonozunda ise muhtemelen Doğum sahnesi vardır. İsa'nın yaşamının ilk ve son anını belirleyen iki sahnenin karşılıklı tasvir edilmesi bilinçli olarak gerçekleşir. Anıtsal resim sanatında 11. yüzyıldan itibaren görülen tasvirler arasındaki bu ilişki, Göreme'deki Karanlık ve Eimalı kiliselerinde aynı sahnelerin kuzey, güney haç kollarında verilmesi ile karşımıza çıkar<sup>42</sup>. Ayrıca Çarmıhta İsa sahnesinin ikonografik özellikleri 11. yüzyıl ve sonrasına tarihlenir<sup>43</sup>. Sahnenin solundaki Meryem ellerini İsa'nın sağ göğsündeki yaraya doğru uzatmıştır. Kapadokya'daki Çarmıhta İsa sahnelerinde sık rastlanmayan bu özellik, 11. yüzyıla tarihlenen Belisırma'da Bahattin Samanlığı Kilisesi'nde de görülür<sup>44</sup>.

Batı haç kolunun tonozunda, güney yarıda havari olması muhtemel onbir haleli baş ile üstte İsa tasvir edilmiştir. Burada muhtemelen "Havarilerin Kutsanması ve Görevlendirilmesi" konulu sahne vardır. Bazen Göğe Çıkış sahnesi ile birleşen bu sahne Kapadokya'da çok az resmedilmiştir. Göreme'deki Kılıçlar Kilisesi (10. yüzyıl), aynı sahnenin batı haç kolu tonozunda tasvir edilmesi ile Kilise Camii'ne yaklaşıır<sup>45</sup>.

Resimler, Erdemli'deki 11. yüzyıl üslup özelliklerini gösteren Nikolaos Kilisesi ile benzer üsluptadır. Sonuçta Kilise Camii'nin resimlerini, üslup ve diğer özellikleri açısından genelde 11. yüzyıla tarihleyebiliriz.

10.-11. yüzyıllar arasına tarihlediğimiz beş yapıda kuru sıva üzerine yapılan Gesso tekniği uygulanmıştır. Özellikle 11. yüzyıla tarihlediğimiz yapıların, Erdemli'ye çok yakın olan Soğanlı'daki resimlerin üslubu ile benzerliği, aynı bölge sanatçısının eseri olduğunu düşündürür. İnsan eli ve doğal tahribatlar sonucu yok olmaya başlayan bu önemli resimleri koruma konusunda yöre halkını bilinçlendirmek, öncelik taşıyan amaçlarımızdandır.

39 Thierry, a.g.e. 1989, 10; Ayrıca Gürcü yapılarındaki Teophany sahneleri için Bkz. T. Velmans "L'Image de la Deesis dans les églises de Georgie" *Cahiers Archeologiques* 29 (1980-81), 47-102.

40 Jölviet-Levy, a.g.e. 1991, lev.144, 2 (Soğanlı, Barbara), lev. 131, 2 (Tagar, trikonchos)

41 Thierry, a.g.e. 1989, 9.

42 Restle, a.g.e. II, 1969, plân XVIII (Göreme, Eimalı), plân XXI (Göreme, Karanlık); Ötügen, a.g.e. 1984, 153, 157.

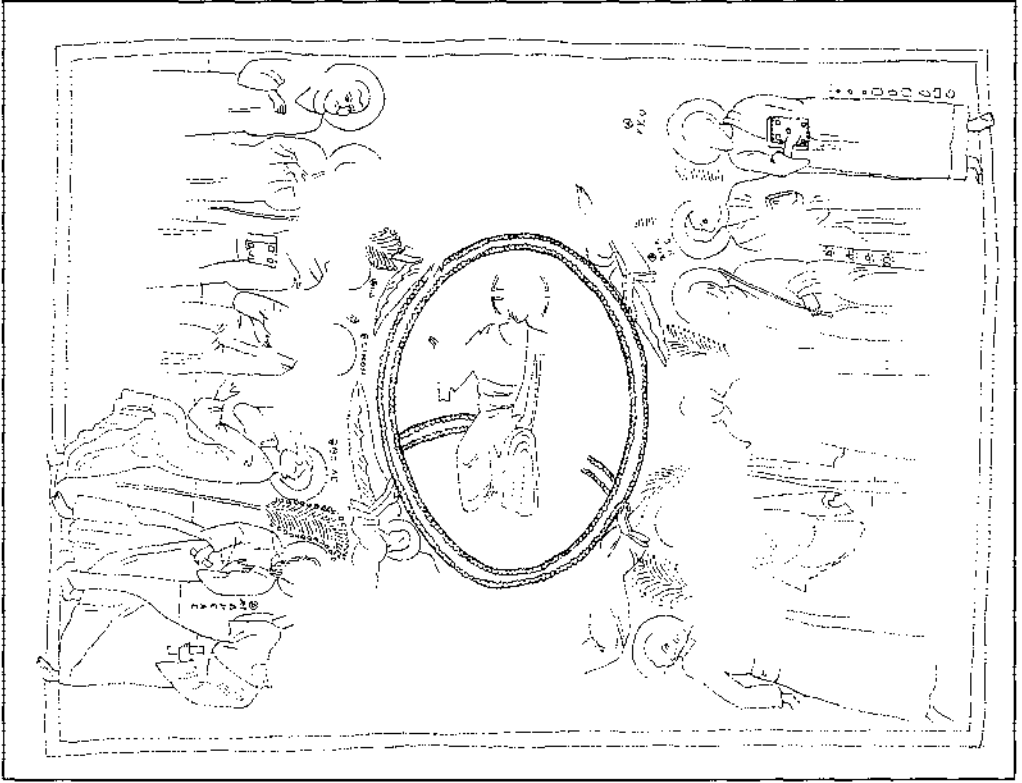
43 Çarmıhta İsa sahneleri için Bkz. M. Grass "Kreuzigung Christi" *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, 5 1991, 284-356.

44 Restle, a.g.e. III, 1969, res. 517.

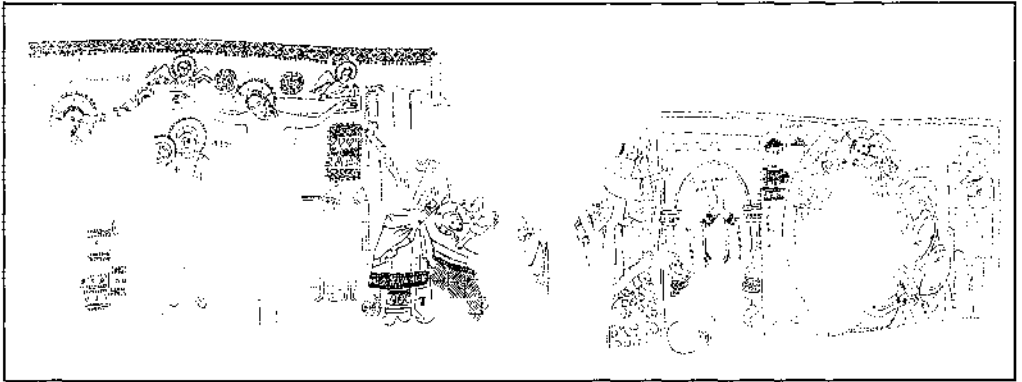
45 Restle, a.g.e. II, 1969, plân XXIV, res.276.



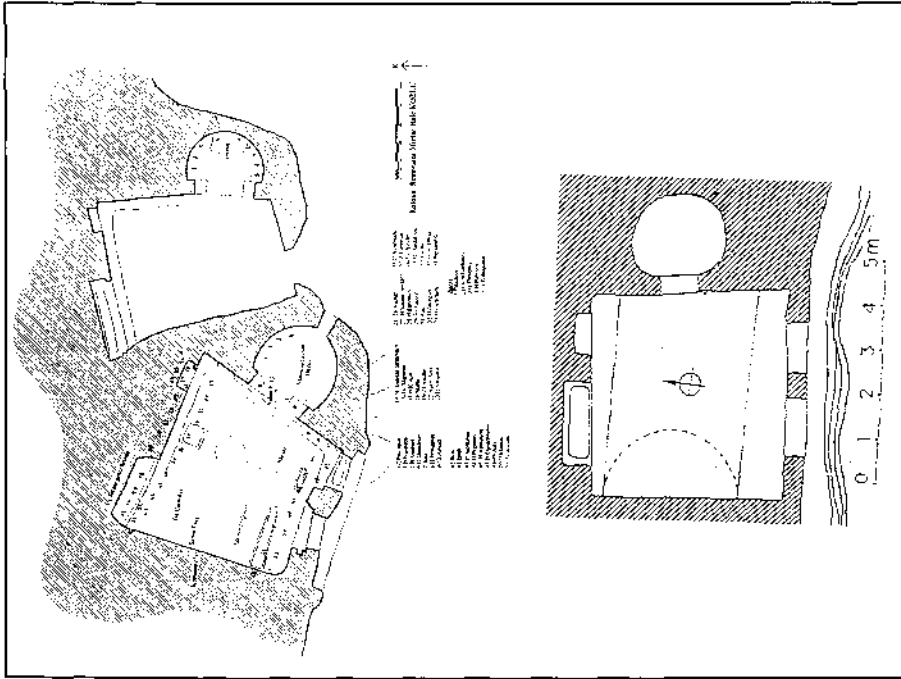




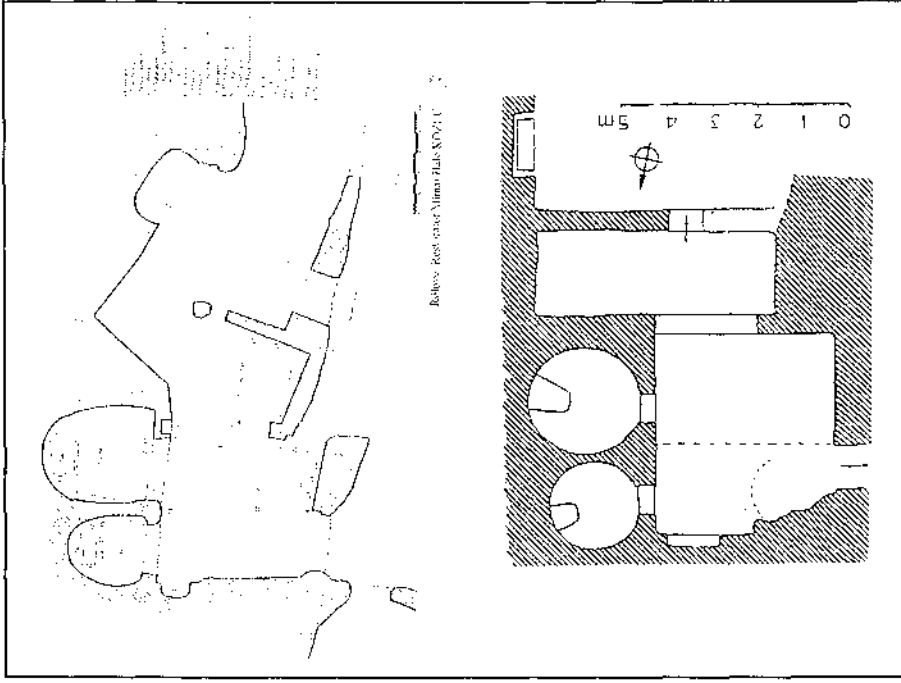
Çizim 2: Tek nefli kilise, tonozun doğu bölümü, Göğe Çıkış sahnesi (N.Karakaya)



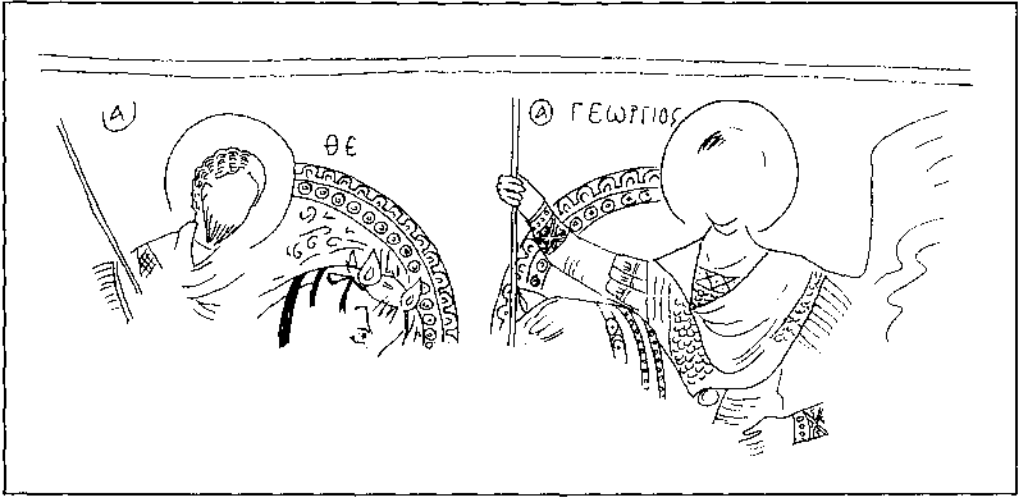
Çizim 3 : Tek nefli kilise, tonozun kuzey bölümünün alt şeridi, sahneler (N.Karakaya)



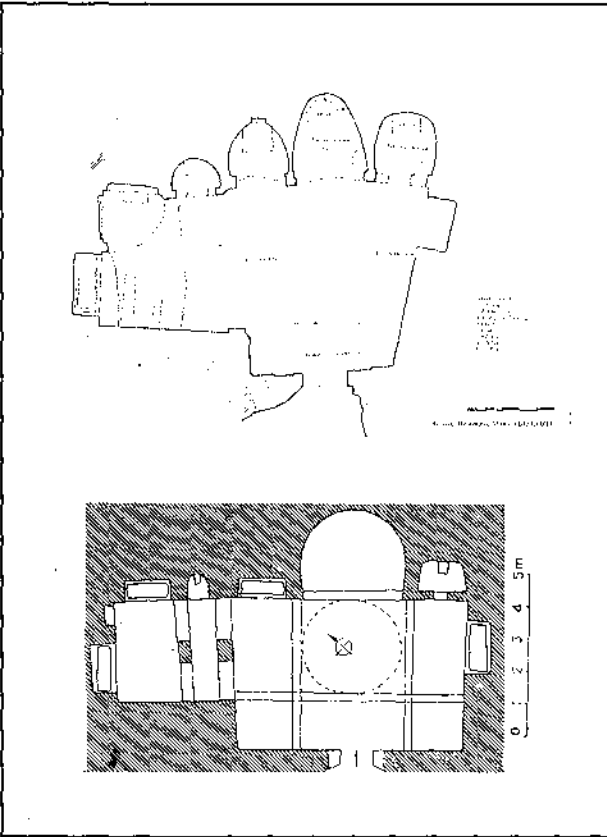
Çizim 4 : a) Aziz Nikolaos Kilisesi ve kuzeydoğusundaki şapelin plânı (H.Kozlu, 2002)  
b) Aziz Nikolaos Kilisesi plânı (Thierry, 1989)



Çizim 5: a) Kırk Martir Kilisesi plânı (H.Kozlu, 2002)  
b) Kırk Martir Kilisesi plânı (Thierry, 1989)



Çizim 6: Kırk Martir Kilisesi, güneydeki mekân, asker azizler (N.Karakaya)



Çizim 7: a) Kilise Camii, plânı (H. Kozlu, 2002)  
b) Kilise Camii, plânı (Thierry, 1989)



**Resim 1: Aziz Nikolaos Kilisesi, to-  
noz başlangıçlarının alt  
yüzü madalyonda azizler**



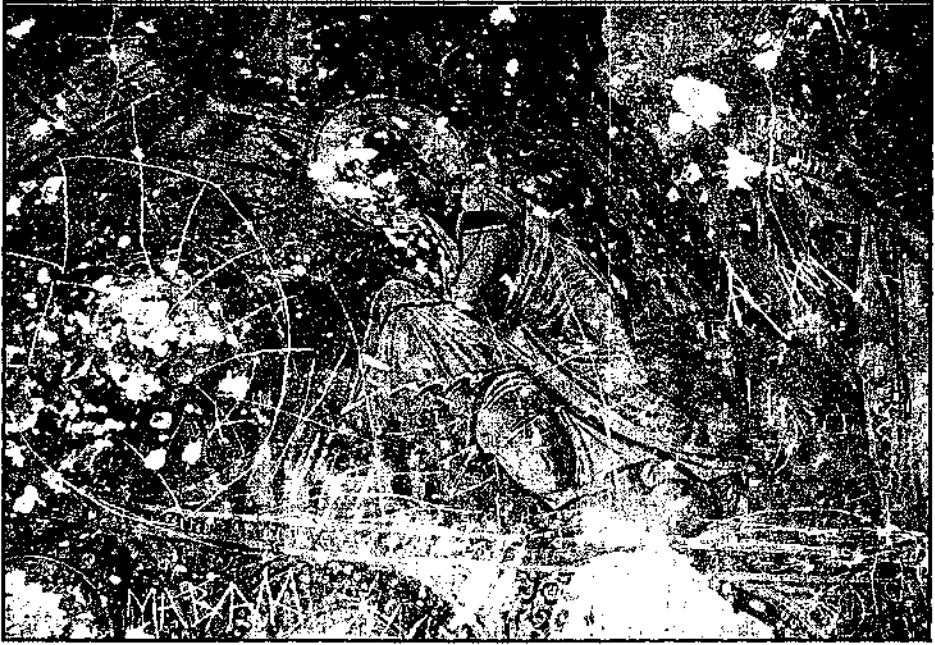
**Resim 2: Aziz Nikolaos Kilisesi,  
kuzey duvar, keşiş aziz,  
ayrıntı**



**Resim 3: Aziz Nikolaos Kilisesi'nin  
kuzeydoğusundaki şapel,  
apsisteki Deesis sahnesi,  
ayrıntı**



**Resim 4: Kırk Martir Kilisesi, apsis  
Deesis sahnesi, ayrıntı**



Resim 5 : Kırk Martir Kilisesi, apsis, Deesis sahnesi, ayrıntı



Resim 6 : Kırk Martir Kilisesi, apsis, Deesis sahnesi, ayrıntı

## 2002 DİYARBAKIR SMALL STREAMS ARCHAEOLOGICAL SURVEY

Brian L. PEASNALL\*

### BACKGROUND

During the summer of 2002 we began a new archaeological survey in the Diyarbakır region. The main focus of this survey is a number of small tributaries of the upper Tigris River that drain the Eastern Taurus highlands between the city of Diyarbakır and the Batman River. These small streams include the Ambar Çayı, Kuru Çayı, Pamuk Çayı, Akçayı, Hazro Çayı, and the Sinan Çayı (Fig. 1). This region was a key staging area for important events in antiquity. Excavations at Hallan Çemi, Körtik, and Demirköy have shown that this region is important for understanding the transition from foraging to food production and all of the changes that resulted from this shift (Rosenberg, et al. 1998). Central and southeastern Anatolia have also been shown to be an important area for understanding the political, social and economic interactions between the Uruk cultures of southern Mesopotamia and the indigenous cultures of Anatolia during the Chalcolithic (Algaze 1993, Frangipane 2001, Stein 2001). During the earlier phases of the Iron Age, this region formed an important frontier between the Neo-Assyrian Empire to the south and the Urartian Empire to the north and east (Parker 2001). During this time the region lying west and east between the city of Diyarbakır and the Batman River and north and south between the flanks of the eastern Taurus Mountains and the Tigris River made up the Land of Shubria, about which little is known. During the later stages of the Iron Age this region formed an important frontier between the Roman and Parthian Empires. In spite of the importance of region for shedding light on important questions of the past, it is one of the least known areas archaeologically.

We began this survey project in anticipation of the construction of a series of small earthen dams along various tributaries of the Tigris in this region. Because the dams are to be constructed of earth rather than concrete and will be relatively small, it is expected that they will be constructed within a short period of time, perhaps within 4 to 5 years. Because of this and due to key role this region played in the past, we believed that the flooding of these valleys would result in the loss of important archaeological sites. This has since been confirmed by the results of our relatively short field season. During this season which ran from July 20<sup>th</sup> to July 30<sup>th</sup> we focused our attention along the upper reaches of the Pamuk Çayı, the Kuru Çayı and the Ambar Çayı. A

\* Dr. Brian L. PEASNALL, Near East Section, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, University Of Pennsylvania, 33<sup>rd</sup> and Spruce Streets, Philadelphia, Pennsylvania, 19104, USA

E-Mail: peasnall@sas.upenn.edu.

I would like to express my appreciation to Dr. Alpay Pasinli and the staff of Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Mehmet Çavuş who served as our government representative during the 2002 season, Necdet İnal and the staff of the Diyarbakır Museum for their assistance in facilitating this project. I would also like to thank Drs. Bradley Parker and Lynn Swartz Dodd for helping me to read the pottery collected during the 2002 season. Last but not least I wish to express my gratitude to the American Research Institute in Turkey for funding the project during the 2002 season.

total of 23 sites ranging in time from the Aceramic Neolithic to the Ottoman period were recorded (Figs. 1-6).

### RESULTS OF THE 2002 FIELD SEASON

**Büyük Ambar Höyük** (Fig. 1: 1): Büyük Ambar Höyük is located next to Ambar village on the upper reaches of the Ambar Çayı. It is a high multi-period mound that is round in shape with a diameter of about 100 m. The mound is about 11 meters high. The site is currently in use as a cemetery and appears to have been used as such over a long period of time. Ceramics collected from the site include a single piece of local painted Ubaid ware (Fig. 7), late 3<sup>rd</sup> millennium dark-rimmed orange ware bowls similar to those found at Tell Brak, a single seal impressed sherd, and green glazed ware. Periods represented at Büyük Ambar Höyük are Ubaid, Early Bronze, and Islamic/Byzantine.

**Çaytepe** (Fig. 1: 3): Çaytepe is located within the village of Çaytepe about 1 km. east of the Lice road. A lower terrace runs under the village. The mound is roughly oval in shape with the slope of the upper portion being significantly steeper than the slope of the lower portion. The mound has a diameter of about 150 by 200 m. and rises about 20 m. above the lower terrace. The whole mound is currently in use as a burial ground for the village. Ceramics collected from the mound include 3<sup>rd</sup> millennium dark-rimmed orange ware bowls, 2<sup>nd</sup> millennium Habur ware, early Iron Age corrugated bowls similar to those recovered from the Keban region, and various decorated and undecorated wares dating to the Byzantine and Islamic periods. Periods represented at Çaytepe are Early Bronze, Middle Bronze, Early Iron, Byzantine, and Islamic.

**Derbasa** (Fig. 1: 12): Derbasa consists of a scatter of Islamic period ceramics and roof tiles on a terrace overlooking a branch of the Pamuk Çayı. A spring is located to the north of the site. The scatter covers an area of about 100 meters in diameter. Occupation at Derbasa appears to have been restricted to the Islamic period.

**Giri Tiltapam Höyük** (Fig. 1: 10): Giri Tiltapam Höyük is located on an upper branch of the Pamuk Çayı, east of Suçıktı village. It consists of a high, oval mound with an area of 200x140 m. which rises approximately 26 m. above a lower terrace. The lower terrace extends about 100 m. from the east side of the high mound towards the Pamuk Çayı. A dere runs along the north side of the site. To the south the mound had been cut by a dirt road. Stone walls and pebble pavements as well as large intact storage jars could be seen along the side of the mound near the road. Materials collected from the site include late 3<sup>rd</sup> millennium dark-rimmed orange bowl sherds (Fig. 8), potential 3<sup>rd</sup> millennium cooking pots with triangular lugs, a 3<sup>rd</sup> millennium pedestal base, Habur ware and other early 2<sup>nd</sup> millennium wares (Fig. 9), early Iron Age corrugated bowls, and a single sherd of Terra Sigillata ware. The ceramics recovered from Giri Tiltapam Höyük indicate that the site was occupied during the Early and Middle Bronze Age, Early Iron Age, and perhaps during the Roman period.

**Girimori** (Fig. 1: 14): Girimori is located between two branches of the Pamuk Çayı. The site sits upon a long ridge made up of alluvial deposits. The site extends about 613 meters from north to south with a heavier density of ceramics towards the south end. The site covers approximately 13 ha with the heaviest densities at the south end covering an area of about 2.8 ha. The site rises from about 7 to 23 m. above the bed of the Pamuk Çayı, but the deposits at the site do not appear to be very deep. A cut in the edge of the ridge indicates that alluvial deposits begin about 2 m. below the surface of the site. Ceramics collected from the surface include a blue glazed ware (glazed interior, white painted exterior) as well as a number of wares with impressed and comb decorations that included straight and wavy bands and circular impressions (Fig. 10). A piece of iron slag was also found. Occupation at Girimori may have begun during the Late Roman period and extended through the Islamic period.

**Giritemo Tepesi** (Fig. 1: 20): Giritemo Tepesi is a low mound set upon a natural hill. Most of the material was found on the top of the hill. Very little material was found



on the lower flanks of the natural hill or in the surrounding field. The site is fairly small covering an area of about 80 m. in diameter. The top of the site sits about 10 m. above the surrounding field. Ceramics collected from Giritemo Tepesi consists of early Iron Age corrugated bowls (Fig. 11) as well as other Iron Age forms. This site appears to represent a single period of occupation dating to the Early Iron Age.

*Hasçimen Mevkii* (Fig. 1: 16): Hasçimen mevkii consists of a low mound cut by a north-south running road. A series of at least three large springs exist along the north edge of the site. The portion of the mound lying east of the road contained a lot more material than the area to the west. Difference in elevation between the high and low points of the mound is about 12 meters. The site covers an area of approximately 1.7 ha. The site yielded obsidian debitage, a large number of fragmentary basalt saddle querns, some basalt pestles, several door sockets, and ceramics. Most of the pottery consists of thick cooking vessels. Although nothing particularly diagnostic was found, the material appears to be of a rather late date, perhaps dating to the Islamic period.

*Hirbe Abdi Tarlası* (Fig. 1: 4): Occupation at Hirbe Abdi Tarlası is represented by a scatter of Islamic period green glazed ware (Fig. 12) and crude cooking pots. The scatter covers an area of about 100 m. in diameter centered upon a small spring which runs through a small east-west trending gully that cross cuts the site. This is a single period site dating to the Islamic period.

*Hirbe Abdi Tepesi* (Fig. 1: 5): Hirbe Abdi Tepesi is located close to Hirbe Abdi Tarlası. It consists of a natural hill with material remains running from the base to the top of the south face of the hill. The site covers an area of about 0.5 ha. A small spring is located at the base of the hill. Material recovered from the surface consists of a white ware probably dating to the Islamic period.

*Hirbe Kazı* (Fig. 1: 22): Hirbe Kazı is located on high ground overlooking two deres. The site lies in a very stoney field. Islamic period ceramics are thinly scattered throughout the field. The site covers an area of less than 0.5 ha meters.

*Hirbe Mehmet Tarlası* (Fig. 1: 15): Hirbe Mehmet Tarlası is located approximately 450 m. southwest of Girmori. It consists of a low mound set upon a terrace overlooking the east bank of the Pamuk Çayı. The river bed sits about 10 m. below the top of the mound. The mound itself is about 4 to 5 meters high. It covers an area of about 1.4 ha. A narrow dere runs along the south edge of the site suggesting the presence of spring in the area. Materials collected from the site include wares with impressed decorations possibly dating to the Late Roman Period, white ware possibly dating to the Islamic period, and an Ottoman period tobacco pipe fragment. The finds from Hirbe Mehmet Tarlası suggest that it may have been occupied from the late Roman period into the Ottoman period.

*Kanyatan Tarlası* (Fig. 1: 8): Kanyatan Tarlası consists of a scatter of late period, possibly Islamic period, ceramics and chipped stone including some obsidian blades and bladelets. The scatter covers an area of about 160 meters in diameter. Most of the obsidian came from the lower part of the site towards the south. Although nothing particularly diagnostic was found, the blades may suggest a prehistoric occupation. A small spring is located to the east of the site. This site may have been occupied during the Neolithic or very early Chalcolithic periods and during the Islamic periods.

*Küçük Ambar Höyük* (Fig. 1: 2): Küçük Ambar Höyük is located close to Büyük Ambar Höyük, just to the south of Ambar Köyü and about 100 m. west of the Ambar Çayı. This site consists of a 3-4 m. high mound measuring about 75 by 60 m. in area. The surface contained a large quantity of obsidian and flint blades and tools including a Nemrik point. These pieces date the site to the Aceramic Neolithic. A small amount of Islamic glazed wares (green glazed, blue and white glazed) were found at the top of the mound. A portion of the north side of the mound had been cut away for use in making mud brick and mortar. This cut revealed some aspects of the stratigraphy, including the presence of plastered surfaces, the remains of probable stone architectural features, and large ground stone implements such as querns and mortars. The Islamic

occupation of the site was fairly minimal with the main component dating to the early to late Aceramic Neolithic.

**Malıgır Höyük** (Fig. 1: 19): Of the sites surveyed during the 2002 season, Malıgır Höyük was by far the largest. It is located in Malıgır village on a branch of the Ak-çayı. It consists of a large high, flat oval mound 160 m. long and 100 m. wide. The high mound is surrounded by the terrace of a lower city. The high mound sits about 14-15 m. above the lower town. We were not able to fully measure the area of the lower town during our visit. However, it appears to extend at least 200 m. beyond the base of the high mound. Much of the modern village sits on the lower terrace. Most of the high mound is covered by recent graves. The materials collected include late 3<sup>rd</sup> millennium dark-rimmed orange ware bowl, 3<sup>rd</sup> millennium plain simple ware, a 3<sup>rd</sup> millennium pedestal base (Fig. 13), and other forms characteristic of the 3<sup>rd</sup> millennium; early 2<sup>nd</sup> millennium Habur ware (Fig. 14). Other fairly distinct ceramic types possibly dating to the Late Bronze or early Iron Ages were also collected. On the basis of the material collected Malıgır Höyük appears to have been occupied primarily during the Early and Middle Bronze Ages with possible occupation extending into the early Iron Age.

**Mezarlık Tarlası** (Fig. 1: 11): Mezarlık Tarlası is located on high ground overlooking a spring fed run. The occupation is represented by a scatter of either late Roman or early Islamic period sherds covering an area of about 130x110 meters. Additionally a single piece Terra Sigillata ware was collected from the site. Other items observed on the surface included basalt grinding stones.

**Musiya** (Fig. 1: 13): Musiya consists of a very light scatter of ceramics, baked clay roofing tile and a small amount of chipped stone over looking the east branch of the Pamuk Çayı. The site is within view of Girmori which is located approximately 1 km. to the south. The scatter covers about 1 ha. A small spring is located southeast of the scatter. Musiya appears to represent a single period of occupation dating to the Islamic period.

**Navakuça Tarlası** (Fig. 1: 21): Navakuça Tarlası is located in a field adjacent to Ardiheber village. The area of the scatter covers about 2.4 ha. The site is bordered on the east by a dere. Material collected from the site includes Byzantine period incised wares and various types of Islamic glazed wares.

**Pamuk Pınar** (Fig. 1: 6): Pamuk Pınar consists of a scatter of ceramics running from the base to about the middle point of a natural hill. The area covered by the scatter is about 1 ha. A small spring is located at the base of the hill. Ceramic sherds collected from the site suggests an Islamic period occupation.

**Rockcut Han** (Fig. 1: 23): The survey along the base of the first set of ranges of the eastern Taurus mountains revealed an Islamic period rock cut han. This site is currently being used as a stable. Green pigment was noted on a shallow niche that had been carved into the wall of the han. Above the niche was an engraved crescent.

**Scatter 1** (Fig. 1: 17): Scatter 1 contained a very thin scatter of flint flakes. Unfortunately no diagnostic material was collected from the site making it impossible to determine the period at which this site was utilized.

**Şeyh Mehmet Tepesi** (Fig. 1: 18): Şeyh Mehmet Tepesi is located on a ridge at the southwest edge of a small village. The surface of the site was still covered by heavy stubble making ground visibility difficult and an accurate size estimation impossible. The area surveyed covered about 1 ha. Islamic period green glazed ware sherds and flint and obsidian blades were present as were basalt saddle querns and limestone pestles. Although no definite diagnostic pieces were present within the lithic assemblage, the presence of small obsidian and flint blades may indicate Neolithic or very early Chalcolithic occupation.

**Suçıktı Köyü Tarlası** (Fig. 1: 9): Suçıktı Köyü Tarlası is located in a flat field northwest of Suçıktı Köyü. During our visit to the site, the field had been recently plowed providing excellent visibility. The site consists of a very thin scattering of chipped

stone and Islamic period green glazed ware sherds over an area of no more than 100 meters diameter.

*Yılmazlar Köyü Tepesi* (Fig. 1: 7): Yılmazlar Köyü Tepesi sits to the north of Yılmazlar Köyü. It is a small, low mound covering an area of about 110x60 meters. The primary materials gathered from the mound consisted of a small amount of Islamic period ceramics and chipped stone, including obsidian. The obsidian includes small blades and may indicate occupation of the site during the Neolithic or very early Chalcolithic period as well as during the Islamic period.

## CONCLUSION

Most of the sites with material that could be identified with any degree of certainty dated to the Aceramic Neolithic, Early and Middle Bronze Age, Iron Age, Roman period, and Islamic period. Although there appear to be major chronological gaps in the collected material, particularly in terms of the Pottery Neolithic, most phases of the Chalcolithic, the Late Bronze Age, and the Hellenistic period, many of these gaps are probably due to the shortness of our field season. Furthermore, it must be noted that this region has never been formally surveyed before and so is relatively unknown archaeologically. The material collected from the surface of many of these sites consist of pieces that are relatively distinct but unidentifiable at this time due to the lack of any parallels from stratigraphic contexts. It is almost certain that this material fits into some of the gaps noted above. It is hoped that nearby excavations at Ziyaret Tepe and Kanan Tepe will provide information that will allow us to attribute the unidentifiable pieces to particular chronological periods in the future (Matney 2003, Parker, et al. 2003). What has been particularly surprising about the survey results from the 2002 season is the number of large mounds located away from major rivers. Future work on these data should yield interesting information concerning the decision making process behind the settlement pattern observed in this region.

Finally, a comparison of the location of the small number of sites recorded during the 2002 season with the proposed location for the dams and associated reservoirs shows that a number of these sites will be adversely affected (Fig. 1). Additionally a number of other sites are close enough to the construction areas to be impacted in a negative way. When one considers these dams together with other dam projects (Batman Dam and the Ilisu Dam) it becomes clear that most known sites dating to the Aceramic Neolithic period are in danger. In fact, with the exception of Demirköy, all of the known Aceramic Neolithic sites in this region will become unavailable for study as these dams are completed. One, Halian Çemi, has already disappeared. Likewise sites of other, equally important periods will also disappear, taking with them valuable information about the past. It is hoped that this and other follow-up projects will provide important data concerning the cultural processes active throughout the millennia in this part of the southwest Asia before such information is no longer available.

## 2002 DİYARBAKIR SMALL STREAMS ARCHAEOLOGICAL SURVEY

Brian L. PEASNALL\*

### GİRİŞ

Temmuz 20-30, 2002'de Pamukçay, Kuruçay ve Ambarçay yörelerinde bir arkeolojik yüzey araştırması yapılmıştır (Resim: 1). Bu yüzey araştırmasının önemi, Toroslardan çıkan bu çayların suladığı ovalarda, ileride bir seri toprak baraj yapılması ve böylece arkeolojik yerleşme yerlerinin kaybolmasıdır. Barajların beton yerine topraktan inşa edilmesi bunların dört veya beş yıl gibi kısa bir süre içinde yapılacağına işaret eder. Bilindiği gibi yöre en eski çağ yerleşimlerinin odak noktasıdır ve bu, kültürel verilerin kaybolmamasını garantilemek için arkeolojik çalışmaların en kısa zamanda başlaması uygundur. Yüzey araştırmamız ayrıca yörede eski çağlarda yerleşim ve arazi kullanım şekillerine de ışık tutacaktır.

### YÜZEY ARAŞTIRMASI

Araştırma ekibimiz, Dr. Brian Peasnall (University of Pennsylvania), Dr. Michael Roosenberg (University of Delaware) ve Mehmet Çavuş'tan (Bakanlık Temsilcisi, Tarsus Müzesi) oluşuyordu. Her yerleşim yerinden toplanan yüzey malzemesinin, ait olduğu kültür alan sınırı ve tarih değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca çevre ve jeolojik veriler de kaydedilmiştir.

Bu veriler daha sonra GIS ve ARCVIEW software ile incelenecektir. Analizin sonuçlarına dayanarak oluşturacağımız bir model ileriki yıllarda yörede yerleşme yerlerini bulabilmemize yardımcı olacaktır. Bu model, baraj gölleri dolmadan kısa sürede yeterli bilgileri toplayabilmemize çok yararlı olacaktır. İkinci bir model de yerleşim ve arazi kullanım şekillerinin zaman içinde değişimini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Aşağıda, tespit ettiğimiz 23 yerleşim yerini sunulmaktadır (Resim: 1-6).

Büyük Ambar Höyük (Resim: 1-No. 1): Ambar Köyü'nün içindedir. Yuvarlak, 100 m. çapında, yüksek bir höyüktür. Yüksekliği 11 m.dir. Höyüğün şimdi mezarlık olarak kullanılmasından, daha evvelce de uzun bir süre yine mezarlık olduğunu tahmin ediyoruz. Toplanan seramikler arasında bir parça Ubeyid malzeme (Resim: 7), geç 3. bin "dark-rimmed orange ware", bir mühür baskılı parça ve yeşil sırlı malzeme vardır.

Rakım 732 m.dir.

Tarihleme: Ubeyid, Erken Tunç, İslâm/Bizans.

\* Dr. Brian L. PEASNALL, Near East Section, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, University Of Pennsylvania, 33<sup>rd</sup> and Spruce Streets, Philadelphia, Pennsylvania, 19104, USA  
E-Mail: peasnall@sas.upenn.edu.

**Çaytepe** (Resim: 1-No. 3): Bu höyük Çaytepe Köyü'nde, Lice yoluna yaklaşık 1 km. uzaklıktadır. Höyük köyün altına uzanır. Oval bir biçimde olup üst bölümünün sırtı aşağıdan daha diktir. Şu sırada höyük mezarlarla kaplıdır.

Rakım 884 m.dir.

Tarihleme: Erken Tunç, Erken Orta Tunç, Geç Demir Çağı ve İslâm/Bizans.

**Derbasa** (Resim: 1-No. 12): Bu sit alanında Pamuk Çayı'nın bir koluna bakan teras üzerinde seramikler dağınık olarak bulunmuştur. Kuzeyinde bir pınar vardır. Yaklaşık 100 m. çapındaki alanın rakımı 774 m.dir.

Tarihleme: Geç Çağ

**Dağınık parçalar 1** (Resim: 1-No. 17): Az miktarda bir Çakmaktaşı kümesi. Yerdeki görünüş çok net.

Rakım 710 m.

Tarihleme: Belirsiz

**Giri Tiltapam Höyük** (Resim: 1-No. 10): Bu höyük Suçıkçı Köyü'nün doğusu ve Pamuk Çayı'nın batısındadır. Ölçüleri 200x140 m., yüksek ve oval biçimde, altta bir terasla çevrilmiştir. Höyüğün terastan yüksekliği 26 m.dir. Teras Pamuk Çayı'nın doğusuna doğru 100 m. kadar uzanır. Höyüğün kuzeyinden bir dere akar; güneyinde ise bir patika vardır. Höyüğün kenarında, yola yakın bölümde taş duvarlar, çakıl taşından kalıdırım kalıntıları ve *in situ* olarak büyük erzak kapları vardır. Toplanan malzemenin arasında, yine Tel Brakta rastlanan M.Ö 3. binyıla ait "dark-rimmed orange ware" (Resim: 8), 3. binyıla ait mutfak kapları, ayaklı kaide, 2. binyıl başlarına ait Habur maiları (Resim: 9), Erken Demir Çağına ait "oluklu" mallar (corrugated ware) ve büyük olasılıkla "Terra Sigellata ware" vardır.

Rakım yaklaşık 760 m.dir.

Tarihleme: Erken Tunç, Erken Orta Tunç, Erken Demir ve Roma

**Girimori** (Resim: 1-No. 14): Girimori Pamukçay'ın iki kolunun arasındadır. Alüvyondan oluşmuş uzun bir sırtın üzerindedir ve kuzeyden güneye uzantısı 613 m.dir. Özellikle güney bölümünde seramik yoğundur. Sit alanı 13 ha. olup güneyinde bulunan seramiğin yoğunluğu 2.8 ha., Pamuk Çayı yatağı Girimori'nin üstünden 7 ila 23 m. arasındadır fakat kalıntılar fazla derinde değildir. Yan kısmındaki bir kesitteki görüntüye göre, alüvyal yığıntı yüzeyden 1 ila 2 m. aşağıdadır. Mavi sırlı malzeme, (içi sırlı, dışı beyaz boyalı), baskı ve çizgi motifli seramikler toplandı (Resim: 10). Diğer motifler ise dalgalı çizgi ve yuvarlak baskıdır. Ayrıca bir parça demir cürufu da toplandı. Ortalama yükseklik yaklaşık 690 m. dir.

Tarihleme: İslâm ve belki Roma Çağı

**Giritemo Tepesi** (Resim: 1-No. 20): Doğal bir tepe üzerinde alçak bir höyüktür. Yaklaşık olarak bütün malzeme tepenin üzerinde bulunmuştur. Çevresinde çok az malzeme vardır. Alan 80 m. çapında olup çevresinden 10 m. yüksekliktedir. Seramiklerin içeriği "oluk motifli" malzeme (corrugated wares, Resim 11) ve diğer Demir Çağına aittir.

Rakım 804 m.dir.

Tarihleme: Erken Demir Çağı

**Hasçimen Mevkii** (Resim: 1-No. 16): Bu sit yeri, kuzey-güney yönündeki bir yolun kestiği bir tepenin yanındadır. Siten kuzey ucunda en az üç pınar vardır. Yolun doğu kesiminde, batıya göre daha çok malzeme vardı. Tepenin en yüksek ve en alçak noktaları arasındaki mesafe 12 m.dir. Sit alanı yaklaşık 1.7 ha. Toplanan malzeme, obsidiyen, birçok bazalttan el değirmeni parçaları, birkaç bazalt tokmak, kapı (?) ları ve birçok seramikten oluşur. Çanakların çoğu kalın cidarlı mutfak malzemesidir. Bu malzemenin çoğu geç dönemiye aittir.

Rakım 725 m.dir.

Tarihleme: Belki İslâm

*Hirbe Abdi Tarlası* (Resim: 1-No. 4): Bu sit alanı yaklaşık 100 m. çapında ve ortasından doğu-batı yönünde akan bir derenin kalıntısı etrafındadır. Toplanan malzeme İslâm sırlı seramiği ve az sayıda mutfak malzemesi, kaba yapılı kap kacakları oluşur (Resim: 12).

Rakım: 707 m.dir,

Tarihleme: İslâm

*Hirbe Abdi Tepesi* (Resim: 1-No. 5): Bu sit alanı da Hirbe Abdi tarlasına yakındır. Doğal bir tepe üzerinde, güney bölümde bulunan malzeme aşağıdan yukarıya doğru bulunmuştur. Sit alanı yaklaşık 5,625 metrekaredir. Malzeme geç çağlara ait olup açık renkli seramiklerden oluşur.

Rakım 718 m.dir.

Tarihleme: İslâm ve yakın çağlar

*Hirbe Kazı* (Resim 1: No. 22): Burası taşlı, hafif yükseklikte bir tarla olup iki dereye bakar. Alan 3250 metrekaredir, toplanan malzeme geç çağa aittir ve ince bir tabaka halinde yüzeye yayılmıştır.

Rakım 856 m.dir.

Tarihleme: İslâm ve Geç

*Hirbe Mehmet Tarlası* (Resim: 1-No. 15): Bu sit alanı Grimore'ye yaklaşık 450 m. uzaklıktadır. Bir teras üzerinde oturan ve Pamuk Çayı'nın doğu yakasına bakan alçak bir höyüktür. Nehir yatağı höyüğün tepesinden yaklaşık 10 m. aşağıdadır. Höyük 4 ila 5 m. yükseklikte olup 14,000 metrekare bir alanı kapsar. Höyüğün güney ucunda dar bir derenin varlığı burada diğer su kaynaklarının olduğuna işaret eder. Toplanan malzeme arasında beyaz seramik, kare baskılı seramik ve Osmanlı Devrine ait bir pipo parçası bulunmuştur.

Tarihleme: Roma, İslâm ve Osmanlı

*Kanyatan Tarlası* (Resim: 1-No. 8): Bu alan yola paralel bir sırtın sonunda, 160 m.lik bir çapı vardır. Geç çağ seramikleri, çakmaktaşı ve obsidiyen aletler (blades and bladelets) bulunmuştur. Obsidiyenin çoğu alanın alt güneyinden gelmiştir. Taş aletler prehistorik bir yerleşimin olduğuna işaret eder. Doğusunda bir pınar vardır.

Rakım 739 ile 786 m.dir.

Tarihleme: Neolitik/Kalkolitik, Geç çağlar

*Küçük Ambar Höyük* (Resim: 1-No. 2): Ambar Köyü'nün güneyinde ve Ambar Çayı'na 100 km. uzaklıktadır. Alçak bir höyük olan Küçük Ambar Höyük'te çok miktarda obsidiyen ve çakmaktaşı bulunmuştur. Bu buluntular Akeramik Neolitik'e tarihlenir. Az miktarda yeşil, mavi ve beyaz sırlı İslâm seramiği de höyüğün tepesinde bulunmuştur. Höyük kuzeyinin bir bölüm toprağını köylüler kerpiç ve siva yapmak için taşımışlar. Höyüğün ölçüleri 75x60 m., yüksekliği de 3 ila 4 m.dir.

Rakım 709 m.dir.

Tarihleme: Akeramik Neolitik, İslâm

*Malıgır Höyük* (Resim: 1-No. 19): Bu höyük Akçayı Deresi'nin bir kolu yanındaki Malıgır Köyü'nün içindedir. Ölçüleri 160x100 m. olan yüksek, oval biçimde, çevresinde bir alt şehir olduğunu düşünüyoruz. Höyük alt şehirden 14 ile 15 m. yüksektedir. Yüzeyle geç evrelere ait mezarlar vardır. Toplanan malzeme arasında, Tel Brak'tan tanıdığımız koyu renkli "dark-rimmed orange ware" (geç 3. binyıldan), "plain simple ware", aplike yılan motifli bir parça (yine Brakta bulunan) bir ayaklı kaide ve diğer M.Ö. 3. ve 2. binyıla ait Habur ve ona benzer malzeme vardır (Resim: 13, 14).

Rakım 780 m. dir.

Tarihleme: Eski Tunç ve Erken Orta Tunç

**Mezarlık Tarlası** (Resim: 1-No. 11): Bu buluntu alanı 130x110 m.dir ve aşağısındaki dereden 12 m. yüksekliktedir. Yüzeyde bazalt değirmen taşları bulunmuştur. Seramik buluntular geç malzemeyi içerir; sadece bir parça Terra Sigillata bulunmuştur.

Rakım 753 m.dir.

Tarihlleme: Roma ve Geç (belki de geç Roma ya da İslâm).

**Musiya** (Resim: 1-No. 13): Musiya Pamuk Çayı'nın doğu kanadında, Gırimori'ye 1 km. uzaklıktadır. Burada az miktarda seramik, işlenmiş taş alet parçaları ve kiremit parçaları bulunmuştur. Buluntular 10,000 metrekarelik alanı kaplar. Güneyinde küçük bir pınar vardır.

Rakım 723 m.dir.

Tarihlleme: İslâm (olasılıkla)

**Navukça Tarlası** (Resim: 1-No. 21): Bu sit alanı Ardıbeber Köyü yanında 24,000 m<sup>2</sup> yi kapsar. Doğusunda bir dere vardır. Toplanan malzemeler arasında sırlı mallar ve az miktarda "oyuklu" (kazılmış) mallar vardır.

Rakım 709 ila 820 m.dir.

Tarihlleme: Bizans ve İslâm.

**Pamuk Pınar** (Resim: 1-No. 6): Doğal bir tepenin tabanından orta kısmına kadar, 11 m. yükseklikteki bir bölümünde bulunan seramikler 9,000 m<sup>2</sup> lik bir alana dağılmıştır. Tepenin güney tabanında bir pınar vardır. Malzeme yakın tarihlere ait olup İslâm seramiğini andırır.

Rakım 674 m. dir.

Tarihlleme: İslâm

**Rockcut Han** (Taşlı Han) (Resim: 1-No. 23): Bu sit alanı Doğu Toroslar'ın ilk bölümündedir. Şimdi ahır olarak kullanılmaktadır. Hanın duvarındaki bir niş içinde yeşil bir boya görülmüştür. Nişin üzerine bir hilâl resmi oyulmuştur.

Rakım 884 m.dir.

Tarihlleme: İslâm

**Seyh Mehmet Tepesi** (Resim: 1-No. 18): Küçük bir köyün güneybatısındaki bir sırtta bulunan bu sit yerinde 8550 m<sup>2</sup> lik bir alan taranmıştır. Sırtın üzerinde yeni bir ev inşa edilmektedir. Toplanan malzeme seramik, çakmaktaşı ve obsidiyen aletler yanında bazalt el değirmeni (eyer şeklinde) ve kireçtaşından tokmaklardır. Yeşil sırlı seramik parçaları dışında, toplanan malzemenin çoğunun hangi çağa ait olduğu teşhis edilmemiştir. Küçük obsidiyen ve çakmaktaşıdan bıçaklar (blade?) belki Kalkolitik'e dayanan erken yerleşimlere işaret edebilir. Sırt, tabandan 12 m. yüksekliktedir.

Rakım 711 m.dir.

Tarihlleme: İslâm

**Suçıktı Köyü Tarlası** (Resim: 1-No. 9): Bu sit alanı Suçıktı Köyü'nün kuzeybatısındaki bir tarlada yer alır. Tarlanın yeni sürülmesi nedeniyle görüntü çok iyiydi. Yüzeyde az miktarda yonga ve (chipped stone) yeşil sırlı İslâm Dönemine ait seramik parçaları bulundu. 100 m. çaplı ya da daha az bir alanı kapladığını düşünüyoruz.

Rakım 797 m.dir.

Tarihlleme: İslâm

**Yılmazlar Köyü Tepesi** (Resim: 1-No. 7): Küçük ve alçak bir höyük üzerindeki bu alan 110x60 m. olup Yılmazlar Köyü'nün kuzeyindedir. Az miktarda İslâm seramiği, yongalar, obsidiyen parçalar bulunmuştur. Obsidiyen (blades) prehistorik bir çağın olduğuna işaret edebilir.

Rakım 774 m.dir.

Tarihlleme: Neolitik/Kalkolitik (olasılıkla), İslâm

## SONUÇ

Malzemelerini kesin olarak tanımlayabildiğimiz yerleşmeler İslâm, Erken Tunç ve Demir çağlarına tarihlenebilir. Toplanan malzemedeki kronolojik boşlukların olması-  
nın önemli nedenlerinden biri bu bölgenin sistematik araştırmasının yapılmamış olma-  
sı ve bundan ötürü de arkeolojik bilgimizin azlığıdır. Yüzey malzemesinin tam tanımını  
yapabilmemiz için stratigrafisi tanımlanmış arkeolojik paralellerin olması şarttır. Topla-  
nan malzemenin boşlukları dolduracağını ve ayrıca araştırma bölgesinin yakınındaki  
Ziyaret Tepe ve Kenan Tepe kazılarının ileride bu konuda yardımcı olacağını umuyo-  
ruz. Bu araştırmanın ortaya çıkardığı sonuçlardan biri de büyük höyük yerleşmelerinin  
düşündüğümüzün aksine nehirlerden uzak olmasıdır. İlerideki araştırmalarımızda yer-  
leşim şekillerinin nedenlerini daha geniş çapta açıklığa kavuşturmayı umuyoruz.

## BIBLIOGRAPHY

ALGAZE, Guillermo

1993 *The Uruk World System*. Chicago: University of Chicago Press.

FRANGIPANE, Marcella

2001 Centralization Processes in Greater Mesopotamia: Uruk Expansion as the  
Climax of Systematic Interactions among Areas of the Greater Mesopota-  
mian Region. In *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-Cultural Inte-  
ractions in the Era of State Formation*, M. Rothman, editor. Santa Fe: Scho-  
ol of American Research Press. Pp. 307-347.

MATNEY, Timothy

2003 Fifth Preliminary Report on Excavations at Ziyaret Tepe (Diyarbakır Provin-  
ce), 2001 Season. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 24 (1): 233-242.

PARKER, Bradley

2001 *The Mechanics of Empire: The Northern Frontier of Assyria as a Case  
Study in Imperial Dynamics*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Pro-  
ject.

PARKER Bradley, Andrew CREEKMORE, Lynn Swartz DODD, Richard PAINE and Meg ABRA-  
HAM

2003 The Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): An Overview  
of Archaeological Research Conducted at Kenan Tepe during the 2001 Fi-  
eld Season. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 24 (2): 1-20.

ROSENBERG, Michael, R. NESBITT, Richard W. REDDING, and Brian L. PEASNALL

1998 Halian Çemi, Pig Husbandry, and Post Pleistocene Adaptations along the  
Taurus Zagros Arc (Turkey). *Paléorient* 24(1):25-41.

STEIN, Gil

2001 Indigenous Social Complexity at Hacinebi (Turkey) and the Organization of  
Uruk Colonial Contact. In *Uruk Mesopotamia and Its Neighbors: Cross-  
Cultural Interactions in the Era of State Formation*, M. Rothman, editor.  
Santa Fe: School of American Research Press. Pp. 265-305.



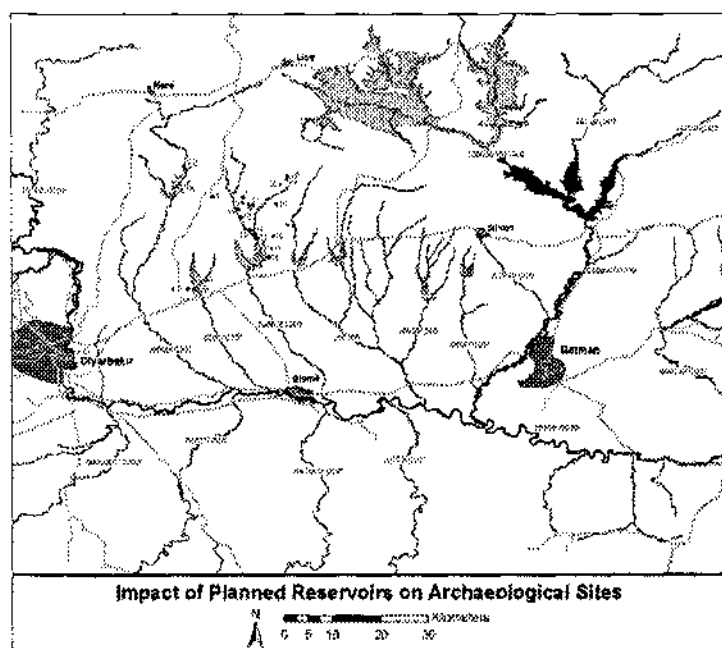


Fig. 1: Location of sites and planned location of dams

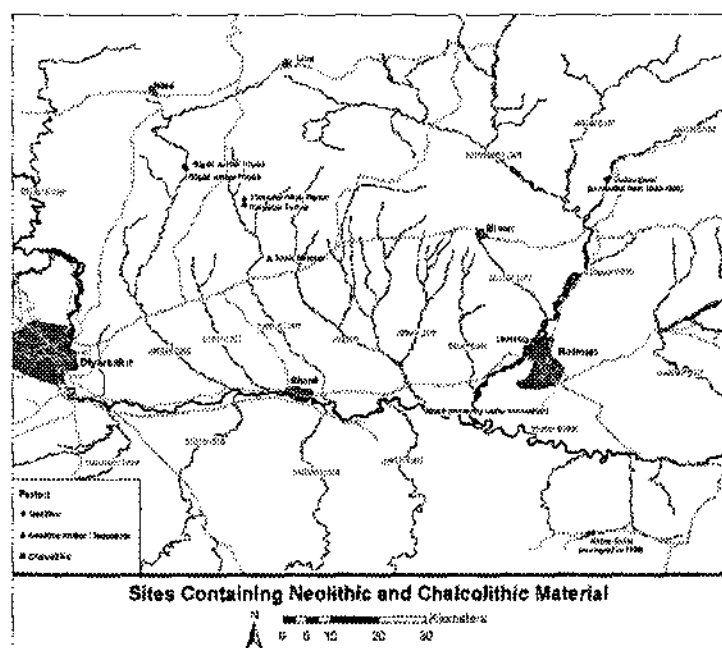


Fig. 2: Possible Neolithic and Chalcolithic sites

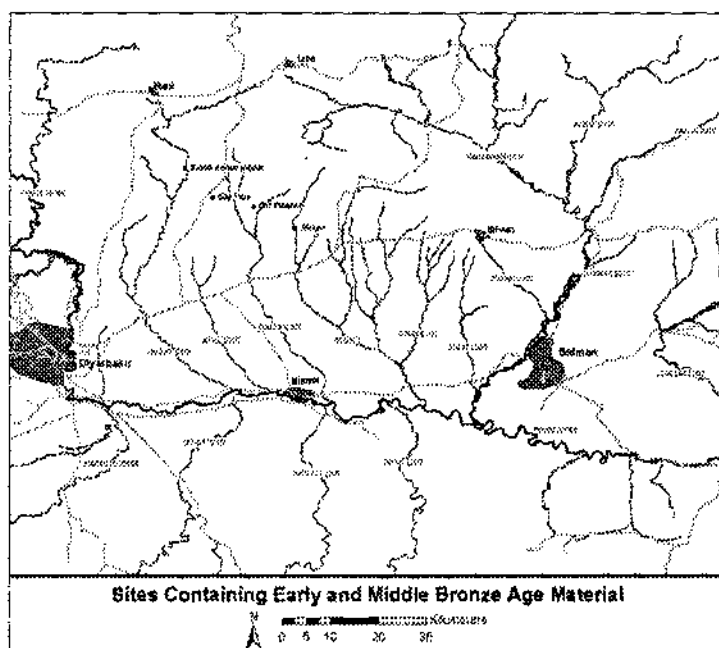


Fig. 3: Early and Middle Bronze Age sites

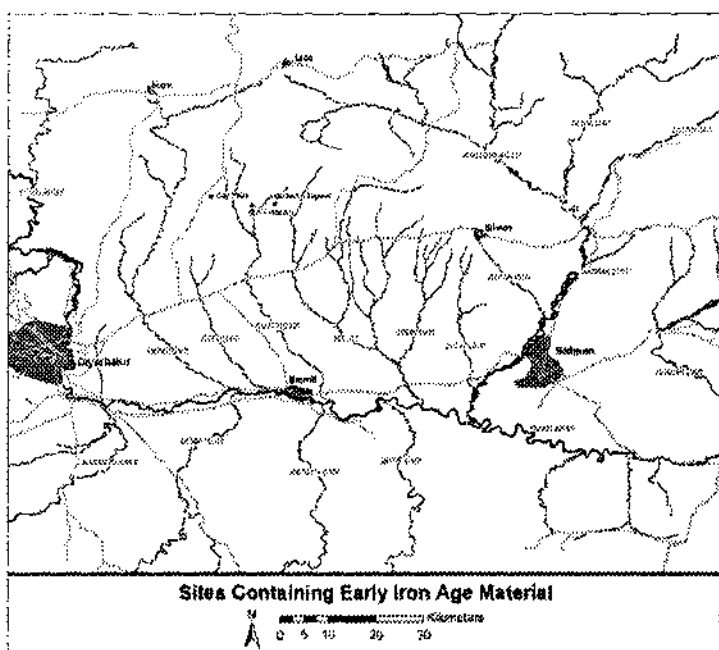


Fig. 4: Early Iron Age sites

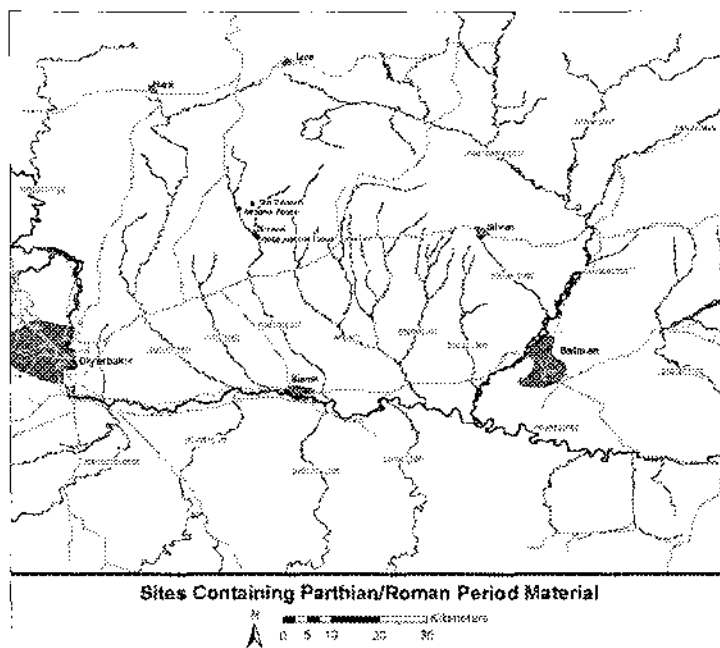


Fig. 5: Parthian-Roman Period sites

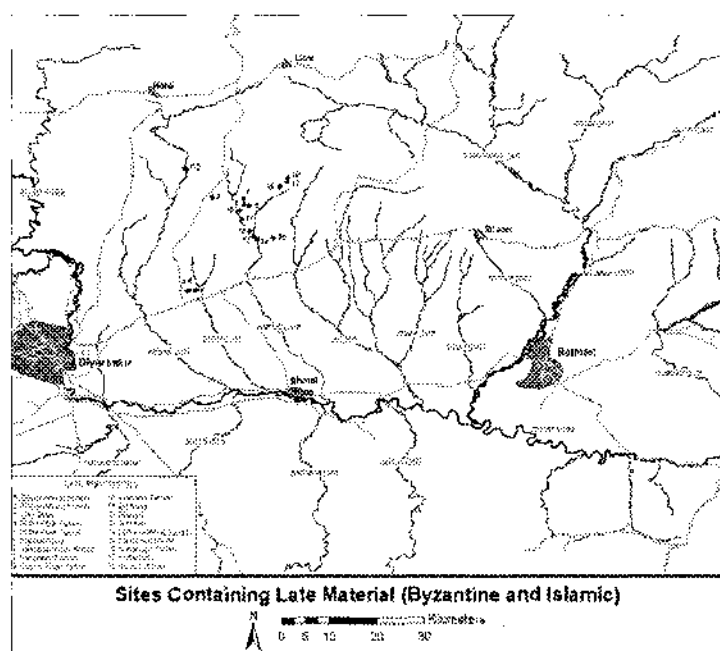


Fig. 6: Byzantine and Islamic Period sites



Fig. 7: Ubaid sherd from  
Büyük Ambar Höyük



Fig. 8: Dark-Rimmed Orange  
ware from Girdi Tiltapam



Fig. 9: Early 2<sup>nd</sup> millennium  
wares from Girdi Tiltapam



Fig. 10: Late wares from Girmori

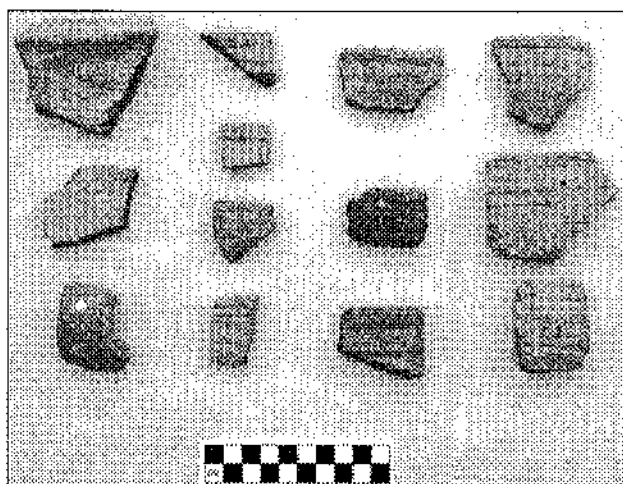


Fig. 11: Early Iron Age corrugated bowls from Giritemo

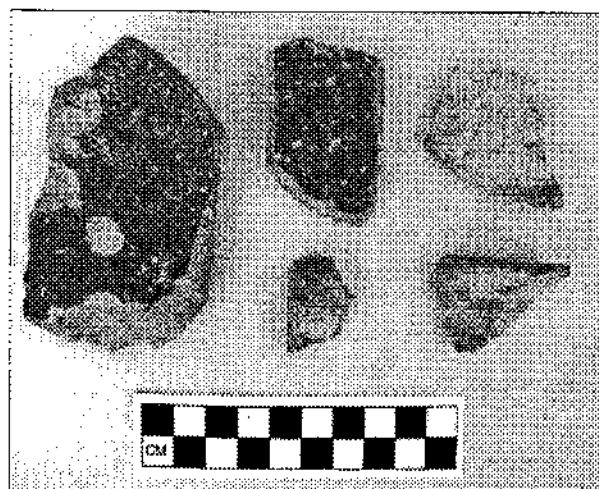


Fig. 12: Islamic glazed wares from Hirbe Abdi



**Fig. 13: Early 3<sup>rd</sup> millennium pedestal base from Maligir**



**Fig. 14: Early 2<sup>nd</sup> millennium Habur ware from Maligir**

## ANADOLU MACELLUMLARI

Sema ATİK\*

Macellum adıyla bilinen çarşı binaları başta taze ve işlem görmüş balık olmak üzere et, et ürünleri, av hayvanları, unlu mamüller, zeytinyağı, garum sosu ile nadir bulunan sebze ve meyveler gibi pahalı ve lüks ürünlerin satıldığı, haftanın her günü açık olan organize bir market kompleksidir. Macellumların arkeolojik kalıntılarına Yüksek İmparatorluk Döneminde, İtalya'da olduğu kadar, Roma İmparatorluğunun diğer eyaletlerinde; Kit'a Yunanistan, Anadolu, Sicilya ve Kuzey Afrika'da rastlanmaktadır<sup>1</sup>. Son yıllarda yapılan kazılarla, Hispanium, Provincia Arabia ve Gallia'da da macellumların varlığı saptanmıştır<sup>2</sup>. Amacımız; varlığı 19. yüzyıl sonlarından itibaren Lanckoronski ve ekibinin çalışmalarıyla bilinen, ancak daha sonra oldukça ihmal edilen ve Anadolu arkeolojisinde hakettikleri ilgiyi bugüne kadar görmeyen Anadolu macellumlarının karakteristik mimari özelliklerini incelemektir.

Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde arkeolojik kalıntılardan ve yazıtlardan varlığı belirlenmiş olan 73 adet macellum bulunmaktadır<sup>3</sup>. Anadolu ve Trakya'da ise, epigrafik kaynaklardan ve arkeolojik kalıntılardan 22 adet macellumun varlığı saptanmıştır. Bunlardan hem epigrafik belgelerle, hem de arkeolojik kalıntılarla lokalizasyonu belirlenen beş adet örnek vardır; Aizanoi (Çavdarhisar-Phrygia), Ephesos (Selçuk-Ionia), Perge (Aksu-Pamphylia), Sagalassos (Ağlasun-Pisidia) ve Side (Side-Pamphylia). Diğer 17 örneğin varlığı ise henüz yalnızca epigrafik belgelerle kanıtlanabilmektedir; Aigeai (Kazanlı-Kilikia), Akmonia (Ahaç-Phrygia), Antiokheia (Antakya-Kilikia), Aphrodisias (Geyre-Karia), Konstantinopolis (İstanbul-Thrakia), Korakesion (Alanya-Kilikia), Korykos (Kızkalesi-Silifke-Kilikia), Larisa (Güzelim Tepe-Lydia), Magnesia ad Meandrum (Ortaklar-Ionia), Perinthos Herakleiası (Marmara Ereğlisi-Trakya), Rhyndakos Apolloniası (Gölyazı-Mysia), Sardes (Sart-Ionia, dört adet), Sosandra (Gölmarmara-Lydia) ve Thyateira (Akhisar-Lydia). İmparatorluğun sınırları içerisindeki tüm örnekler göz önüne alındığında, bu sayı oldukça yüksek bir oran oluşturmaktadır.

\* Dr. Sema ATİK, Başkent Üniversitesi, S. B. M. Y. O. Bağlıca Kampüsü, Eskişehir yolu 20. km., 06530 Ankara/TÜRKİYE  
atiks@baskent.edu.tr

1 K. Schneider, *RE* XIV 1 (1928) 129-133; G. Fuchs, *Neue Ausgrabungen und Untersuchungen im nahen Osten, Mittelmeerraum und in Deutschland, Bericht über die Tagung der Koldewey Gesellschaft in Berlin* (1961) 16-18; H. Thedenat, "Macellum" *Daremberg-Saglio* III, 2 (1963) 1457-1460; W. H. Gross, *Der kPauly* III (1969) 618-619; N. Nabers, *OpRom* 9, 1973, 173-176; J. B. Ward-Perkins - S. Gibson, *LibyaAnt* XIII-XIV, 1976-1977, 331-377; A. M. Mansel, *Side* (1978) 148; C. de Ruyt, *Macellum. Marche alimentaire des Romains. Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université Catholique de Louvain XXXV* (1983); G. Kolb, *Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike* (1995) 500; S. Şahin, I. v. Perge (*IK* 54) nr. 193 Z.12, 210; S. Atik, *Anadolu Macellumları. Pamphylia ve Pisidia Macellumları İçerisinde bir Tipoloji Denemesi* (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2002).

2 M. Martin-Bueno, *Syria* 66, 1989, 177-199; İdem, *Studies in the History and Archaeology of Jordan*, 2 1992, 315-319; M. Martin-Bueno - A. Uscatescu, *BVallad* 60, 1994, 171-185; İdem, *BASOR* 307, 1997, 67-88.

3 2002 yılında Cartagena'da (İspanya) tiyatronun güneyinde bulunan yapı, kazının halifeleri tarafından macellum olarak nitelenmektedir. Bu yeni örnek birlikte Roma İmparatorluğu sınırları içindeki toplam macellum sayısı 74 olmuştur. Cartagena macellumu hakkında verdiği sözlü bilgiler için R. Asocio'ya ve Cartagena Müzesi asistanlarına teşekkür ederim.

İmparatorluk Dönemine tarihlenen çok sayıdaki macella, coğrafi bölgelerin getirdiği ihtiyaçlara göre farklı mimarî plânlar gösteriyor olsalar da, yapıyı ticarî agoralardan ayıran temel ve vazgeçilmez öge, merkezde yer alan yuvarlak yapıdır (*tholos*). Tholos dışında yapı etrafı portikolarla çevrelenmiş dörtgen bir avlu (*area*) ve bu portikolara açılan dükkânlardan (*tabernae*) oluşur. Yapının belirgin karakteri, kentin diğer yapılarından bağımsız, içe yönelik ve sınırlanmış bir konuma sahip olmasıdır.

### Agora ve Macellum

Bilindiği üzere Yunan agoraları, Roma forumlarında da olduğu gibi; ticarî, politik ve dinî amaçlara hizmet eden, kamuya ait ve sınırları belirli alanlardır. Ancak zamanla agoraların ticarî fonksiyonları, diğer özelliklerinin yanında daha ağır gelmeye başlar. Bu nedenle, agoranın taşıdığı çifte anlam; politik ve ticarî fonksiyonlar, yapının kendi içinde bir çelişki yaratır<sup>4</sup>. M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren, Platon ve Aristoteles başta olmak üzere düşünürler konu üzerinde tartışmaya başlarlar. Yalnızca sosyal ve etik açıdan değil, sağlık açısından da önemli bir sorun oluşturan agoraların ticarî fonksiyonları politik fonksiyonlarından ayrılırlar. Roma Döneminde ise farklı coğrafi bölgeler arasında ürün değişiminin ve ithalatının artması kent plânlamacılığının ticaretin bu yeni ihtiyaçlarına uyum sağlaması gereğini ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, macellumlar ve bazilikalar gibi yeni ticarî yapı tipleri doğmuştur. Macellumlar, her türlü ticarî ürünün satıldığı ticaret agoralarından (*tetragonas*), yalnızca özel ve pahalı gıda ürünlerinin satılıyor olması nedeniyle ayrılırlar.

Macellumlar hakkında öncelikle akla gelen ilk soru; bir yapı tipi olarak macellumun Romalıların kendi yaratısı mı, yoksa başka kültürlerden mi devralınmış olduğudur? Antik kaynaklara bakacak olursak, Romalıların macellumun kendi öz yaratıları olduğuna inandıklarını görürüz. Ancak kendi yaratıları olan bir yapıya, neden Lâtince olmayan bir isim verilmiş olduğu sorusu, modern dilbilimcilerin olduğu gibi, antik yazarların da aklını uzun süre kuralamış olsa gerek. Bu nedenle, "macellum" kelimesinin kökeni Varro'dan bu yana defalarca ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak Varro da anlatımına "*ubi quid generatim-benden öncekilerin dediği gibi*", diyerek başlar ve kendisinden önce kelimenin kökeni ile ilgili olan, ancak günümüze ulaşamayan, başka antik kaynaklardaki bir hipotezi tekrarladığına işaret eder<sup>5</sup>.

Modern dilbilimciler arasında ise, kelimenin semitik "mikla" sözcüğünden türediği ve hem Lâtince, hem de Yunanca sözcüğün aynı semitik kökenle ilişkili olduğu kabul gören bir görüştür<sup>6</sup>.

4 A. von Gerkan, *Griechische Städteanlagen. Untersuchungen zur Entwicklung des Städtebaues im Altertum* (1924) 104; F. Kolb, *Art. Agora*, *nPauly* 1 (1996) 267-273; Chr. Höcker, *Art. Forum* *l. Archäologisch-urbanistisch*, ebd. 4 (1998) 602-613; Arist. *Pol.* VII 1331a; Plat. *Leg.* 778C.

5 M. Terentius Varro, *Lingua Latina* 1. 1. V, 146-147; Idem, *Humanarum Rerum*, 12; Verrius Flaccus, *Festus*, 48; Plutarch, *Aetia Romana*, 54; Idem, *Quaest. Rom.* 54; J. Collart, M. Terentius Varro, *Lingua Latina*, Livre V (1954). Marcus Terentius Varro M.Ö. 116-27 yılları arasında yaşamıştır ve *Lingua Latina*'yı M.Ö. 45 ve 43 yılları arasında yazdığı düşünülmektedir. Metnin İngilizce çevirisi için bkz.; Nabers, *Macella. A Study in Roman Archaeology* (1967) 12; "...Biraraya getirilen herhangi birşeye, bir sınıf adı verilir; Forum Bovarium, Forum Holitorium da olduğu gibi, ki bu Roma'daki bol miktarda sebzenin bulunduğu eski macellumdu. Şimdi bile Lakedemonialılar bu alanları μακελλον olarak, ama İonyalılar bahçe girişlerini μακελλοντici kale kapılarını ise μακελλα olarak adlandırırlar. Portunus yakınlarında Tiber Nehri boyunca Forum Piscarium'a macellum ismini verirler. Bu nedenle Plautus "Piscarium'da" der. Çeşitli şeylerin satıldığı Corneta'daki Forum Cuppedinis'in adı, ismi "lezzet" anlamına gelen cuppediumdan alınmıştır. Bu yüzden pekçok kişi için forum cupidinis, cupiditas çağrıştırır. Yiyecek ile ilgili tüm bu ögeler bir tek yerde toplanarak, burada bir yapı inşa edilmiş ve bu yapı "macellum" olarak adlandırılmıştır. Bu ismin verilmesinin nedenini bazı yazarlar orada öncelen bir bahçenin bulunmasına bağlarken, diğerleri bu alanda aile adı Macellus olan bir hırsızın evinin bulunması ile açıklarlar. Hırsızın evi devlet tarafından yıkılmış ve kalıntılarından macellum inşa edilmiş olduğu için bu adı almıştır."

6 W. Prellwitz, *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache* (1905) 278-279; Kelimenin kökenini açıklayan modern dilbilimciler için bkz.: Boisacq *Dict. ét 2 μακελλα*; Herwerden *Lex. μακελλον*; Lanckoronksi *l. n.* 250 S. 4 μακελλον; J. M. Stowasser, *Dunkle Wörter* (1890) 3-6; H. Lewy, *Die Semitischen Fremdwörter im Griechischen* (1895) 111-113; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* (1961) 164. Her ikisi de Varro'nun açıklamalarına dayanarak kelimenin Yunanca'dan Lâtince'ye geçtiği görüşündedirler; Nabers (supra dn. 5) 65 vd.; De Ruyt (supra dn. 1) 232-235; Alik (supra dn. 1) 44-48.



### Macellumların Mimari Plânları

Macellumların mimari formları hakkında ilk kapsamlı çalışmayı yapmış olan N. Nabers'a göre; macellumlar kökeni ne olursa olsun, bulundukları coğrafi bölgelere, mikroklimaya, yerel mimari gelenek ve beğeniye göre başlıca üç gruba ayrılır: İtalya, Kuzey Afrika, Kıt'a Yunanistan macellumları ve Nabers'in yapmış olduğu tipolojiden sonra, Ürdün'de açığa çıkarılan iki macellum yapısı ile temsil edilen Provincia Arabia macellumları.

En iyi şekilde Pompeii macellumu ile temsil edilen İtalya macellumlarında, merkezinde tholosun yer aldığı dikdörtgen plânlı avluyu dört yönden çevreleyen portikoların, yalnızca üç yönünde, arkada dükkânlar yer alır. Dördüncü yönde, yapının kısa kenarında, İtalya macellumlarının ortak ve en belirgin özelliği olan, küçük bir kutsal alan bulunur. İçteki dükkân sıralarının bir tanesi yapının dışına taşınarak, Romalıları rahat-sız eden yapının içe kapallılığı yerel mimari ile uyum sağlayacak şekilde çözümlenmiştir<sup>7</sup>.

Kıt'a Yunanistan'da kalıntıları saptanmış olan tek örneği yalnızca Korinth'te kurulan Roma kolonisinde *Colonia laus julia corinthiensis*'te karşımıza çıkar. Yapı kareye yakın bir plân gösterir. İki veya daha fazla kenarda portikolara açılan dükkânlar yer alır. Korinth dışında "makellon" terimi Yunanistan'da yalnızca Peloponnes Bölgesi'nde; Sparta, Tegea ve Mantinea kentlerinde, M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen yazıtlarda karşımıza çıkar<sup>8</sup>.

Kuzey Afrika kentlerinde yer alan macellumlar, dikdörtgen plânlı olmaları nedeniyle benzerlik gösterdikleri İtalya macellumlarının tersine, Yunan geleneğine yakın şekilde, içe kapalı bir plâna sahiptir. Ancak, yapının kısa kenarlarından bir tanesi fasad olarak vurgulanmıştır. Leptis Magna Macellumu (Trablus-Libya)<sup>9</sup> "teorik Punik macellumu" olarak tanımlanan basit mimari plânının, orijinal formunu temsil eder. Çünkü yapının ilk evresi etrafı duvarlarla çevrilmiş, basit büyük bir dikdörtgen alan ve ortasında yer alan iki adet tholostan oluşmaktadır. Bu macellum, orijinal plânında portiko ve tabernae bulunmayan tek örnektir. Bu nedenle yapıda satışın profesyonel tüccarlarca değil, doğrudan üreticiler tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Eğer macellumların basit formu Leptis Magna macellumunun sonradan yapılan eklemeler olmaksızın ilk evresine benziyorsa, bu form Romalılar tarafından alınarak portikolar ve bu portikolara açılan dükkânlar eklenmiş olmalıdır.

En iyi şekilde Geresa macellumu ile temsil edilen Provincia Arabia macellumları dışta kare plânlı, içte ise oktagonallı formlu merkezî bir avluya sahiptir. İçte yer alan ikinci oktagonallı form, sütunlarla çevrili bir perystil oluşturulmuştur. Avlunun merkezinde ise bir tholos değil, bir çeşme yer alır. Yapının cardoya açılan cephesi dışa açılan bir dükkân sırasıyla vurgulanmıştır<sup>10</sup>.

### Anadolu Macellumları

Roma'da macellum adı ile tanımlanan gıda maddeleri için ayrılmış olan çarşı binası, Anadolu'da karşımıza ancak Yüksek İmparatorluk Döneminde çıkar. Olasılıkla bu

7 J. J. Dobbins, *AJA* 98, 1994, 629-694; K. Wallat, *Die Ostseite des Forums von Pompeii: baugeschichtliche Untersuchungen an den kaiserzeitlichen Gebäuden* (1997) 153-200, 236-240, 242-247.

8 J. H. Kent, *Corinth VIII*, 3. *The Inscriptions* 1926-1950 (1966) 127-128, n. 321; Nabers (1967) 223-235; İdem, *AJA* 73, 1969, 73-74; De Ruyt (supra dn. 1) 55-61; C. K. Williams, *Roman Corinth as a commercial center. The Corinthia in the Roman Period*, in: T. E. Gregory (eds) *The Corinthia in the Roman Period. Including the papers given at a Symposium held at The Ohio State University on 7-9 March, 1991*. JRA Suppl. 8 (1993) 31-46.

9 R. G. Goodchild, *PBSR XVIII* (New Series, Volume V), 1950, 72-77; J. M. Reynolds-J. B. Ward-Perkins, *The Inscriptions of Roman Tripolitana* (1952) 37, n. 319; Nabers (supra dn. 1) 173, dn. 6; H. Jouffroy, *La Construction Publique en Italie et dans L'Afrique Romaine. Groupe de recherches d'histoire Romaine de l'université des sciences humaines de Strasbourg, études et travaux II* (1986) 191vd.

10 U. Wagner-Lux, *ADAJ* 37, 385-395; M. Martin-Bueno, *Le onde de la Bible* 62, 1990, 34-35; A. Segal, *From Function to Monument: Urban Landscapes of Roman Palestine Syria and Provincia Arabia* (Oxford 1997).

farklı gıda maddeleri Yunan ticarî agorası geleneğinin etkisinde başka isimlerle anılıyor olmalıdır. Öyle anlaşılıyorki, bu yapılar macellumun fonksiyonunu üstlenen bir çeşit agora olup belki de yalnızca sebze ve meyvenin satıldığı yapılarıdır. Bu tip özel çarşı yapılarının Anadolu'da bilinen en erken örneği Priene'de agoranın batısında, Batıkapısı Caddesi'nin kuzeyinde, et ve balık pazarı olarak adlandırılan ve M.Ö. 4. yüzyıl tarihli dörtgen bir alandır<sup>11</sup>. Alanın günümüzde Athena Kutsal Alanı'na giden merdivenli yol ile batısında yer alan basamakların arasında, ev bloklarının tam olarak 1/3 büyüklüğünde, büyük olasılıkla Dorik stoalarla çevrili olduğu anlaşılmaktadır. Ana caddeye yönlendirilmiş olan yapıyı; güneyde, iki katlı olduğu düşünülen bir dükkân sırası sınırlar. Yapının et ve balık marketi olduğunu kanıtlayan *mensae* (satış tezgâhları) ait beş adet ayak ve iki adet tabla, alanın doğu kenarında, agoranın batı duvarının arkasında yer alır. Alanın kuzeyinde ise benzer masalara ait sekiz adet ayak ve üç adet masa tablası *in situ* durumda ele geçirilmiştir. Tralles'ten bir yazıt, balık ve et satışı için ayrılmış olan masaların bir vakıf tarafından inşa ettirildiğini bildirmektedir<sup>12</sup>. Anadolu'daki ticarî agoraların yalnızca tetragonos agoraları ile sınırlı olmadığını epigrafik kaynaklardan da öğrenmekteyiz. Şimdilik yalnızca Oinoanda'dan<sup>13</sup> Hadrian Dönemine ve Lagina'dan<sup>14</sup> Antoninler Dönemine tarihlenen iki yazıtta karşımıza çıkan ve gıda maddeleri için ayrılmış olduğu anlaşılan "biotikh agora" adında bir çarşı yapısının varlığı tanımlanabilmektedir. Ancak her iki yapının ne topografik konumu, ne de mimarî formu, arkeolojik açıdan henüz saptanamamıştır. Bu nedenle yapı tipinin varlığı ve Anadolu macellumlarının kanonik plânı ile ilişkisi hakkında birşey söyleyebilmek henüz olası değildir<sup>15</sup>. Ancak değişik adlarla da olsa, farklı fonksiyonlara sahip olan bu agoraların varlığı neden Anadolu'daki kentlerde, M.Ö. 41 yılına tarihlenen Rhyndakos Apolloniası Macellumu'ndan çok daha erken tarihli bir macellumun bulunmadığını da belki açıklayabilir<sup>16</sup>.

Anadolu'da arkeolojik kalıntıları bilinen macellumlar özellikle Pamphylia ve Pisidia bölgelerinde yer almaktadır. Anadolu macellumları kentin kamu yapılarının yoğun olarak bulunduğu alanlarda ve genellikle decumanus maximus ile sınırlanan bir konuma sahiptir. Anadolu macellumlarının en belirgin özelliği dışa kapalı tam kare bir avluya (area) sahip olmalarıdır. Tabanı genellikle sıkıştırılmış toprak ve bazen de taş kaplama ile oluşturulan avlunun çevresi dört taraftan portikolarla çevrelenmiştir. Portikoların arkasında, portikolara açılan dükkânlar (tabernae) yer alır. Avlunun merkezinde olmazsa olmaz bir öğe olarak bulunan tholos, dönemin stil gelişimine uygun şekilde podyumlu olarak inşa ediliyordu. Yapıya giriş için İtalya ve Kuzey Afrika macellumlarında olduğu gibi bir cephe mimarisi bulunmaz. Yine İtalya macellumlarının kanonik bir özelliği olan yapının kısa kenarında yer alan bir kült için ayrılmış özel bir mekân yoktur. Plânın temel kuralları çok sade ancak oldukça fonksiyoneldir; avlu, portikolar ve alanı çevreleyen dış duvarlar içiçe geçmiş üç kareden oluşan, aksial bir plân gösterirler. Yapıya giriş birden fazla ve genellikle dört yönde, portikoların tam merkezinde yer alan propylonlarla sağlanır. Bu girişlerin hiçbirisi bir cephe mimarisi oluşturacak şekilde vurgulanmaz. Avlunun merkezinde bir kült için ayrılmış olan podyumlu bir tholos yer alır. Anadolu'da arkeolojik kalıntıları saptanmış olan beş adet macellum vardır; Aizanoi, Ephesos (Selçuk-İonia), Perge (Aksu-Pamphylia), Sagalassos (Ağlasun-Pisidia) ve Side (Side-Pamphylia).

11 T. Wiegand-H. Schrader, *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898* (1904) 218, Lev. 21; Gerkani (supra dn. 4) 102-104; F. Rumscheid-mit Beirägen W. Koenigs, *Priene. Führer durch das "Pompeji Kleinasien"* (1998) 83-85.

12 Wiegand- Schrader (supra dn. 8) 218.

13 M. Wörle, *Stadt und Fest im kaiserzeitlichen Kleinasien. Studien zu einer agonistischen Stiftung aus Oinoanda*. 4, S. 10; Şahin (supra dn. 1) 210 vd.

14 E. Hatzfeld, *BCH* 44, 1920, 5b; M. Ç. Şahin, *I. v. Stratonikeia II*, 1 (I. K. 22. 1) n. 530, 13, 668.

15 J. J. Coulton, *AnatSt* 32, 1982, 45-59; Idem, *AnatSt* 36, 1986, 61-90; Idem, *AnatSt* 36, 1986, 15-59.

16 Fuchs (supra dn. 1) 17; De Ruyt (supra dn. 1) 37; Th. Wiegand, *AM* 36, 1911, 294-295, no. 4; *IGR* IV, 1927, 547, no. 8, no. 1676.

YER	TARİHLEME	P T	B (m.)	M	TD
Perge	MS. 2. yüzyılın ilk yarısı	Kare	d: 75,92x75,90 i: 50,80x51,20	mermer-granit	taş kaplama
Aizanoi	MS. 2. yüzyılın ikinci yarısı	Kare	d: 48x48 i: ?	mermer	sıkıştırılmış toprak (?)
Side	MS. 2. yüzyıl	Kare	d: 90,80x94 i: 65,70x65,50	mermer-granit	sıkıştırılmış toprak
Sagalassos	MS. 2. yüzyıl sonu	Kare	d: 21x21 i: 16,25x16,25	kireçtaşı	taş kaplama
Ephesos	MS. 2. yüzyıl sonu veya 3. yüzyıl	Kare	d: 65x65	kireçtaşı	?

PT: plân tipi, B: boyutları; M: malzeme; TD: taban döşemesi

Tablo: Anadolu macella boyutları area ölçüleri

Perge macellumu kentin decumanus maximus caddesinin güney bitiminde yer alan, iki yuvarlak kuleli büyük Hellenistik kapının merkez aksının biraz doğusunda ve güney hamamlarının karşısında yer alır (Çizim: 1). Yapı dışta 75,92x75,90 m.lik boyutları ile tam bir kare, içte ise 50,80x51,20 m.lik boyutlarıyla kareye yakın bir plân gösterir<sup>17</sup>. Son yıllarda Perge tiyatrosunda ele geçirilen ve S. Şahin tarafından incelenen bir yazıtta, bizim açımızdan önemli başlıca iki konu vardır; ilki üç sözcüğün "στοας διπλῆς μακέλλου" dikkat çekici şekilde birarada kullanılmış olması, ikincisi ise yazıtla birlikte, Perge'de bir macellumun varlığının kesinleşerek lokalizasyonunun tam olarak yapılabildiğidir<sup>18</sup>.

Pamphylia bölgesinin en önemli liman kenti olan Side'nin macellumu, tiyatro binasının güneydoğusunda, sütunlu caddenin kuzeydoğusunda, günümüzde müze olarak kullanılan hamam binasının güneyinde ve evlerin güneybatısında yer alır. Kentin şimdiye kadar bilinen tek latrinası macellumda yer alır. Yapı, Perge ve Sagalassos macellumlarında da olduğu gibi, iç içe geçmiş üç kare formdan oluşan aksial bir plân gösterir. Macellum dışta 90,80x94 m.lik ölçüleriyle yaklaşık bir dikdörtgen, içte 65,50x65,70 m.lik ölçüleriyle neredeyse tam bir kare plâna sahiptir (Çizim: 2). Anadolu'daki bilinen macellum örnekleri içerisinde, en büyük boyutlara sahip olanıdır. Yaklaşık olarak tam kare plânlı olan avlu, dört tarafta Korinth düzeninde 26'şar sütunlu portikolarla çevrilmiştir. Yapının birden fazla inşa evresine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Avlunun güneybatısına doğru, merkez aksından 3 derece güneybatıya kaymış şekilde bir tholos yer alır. Avlunun güneybatısına doğru, merkez aksından 3 derece güneybatıya kaymış şekilde bir tholos yer alır. 2,03 m. yüksekliğinde bir podyum üzerinde yükselen yapının yuvarlak cellasının etrafı 12 sütunla çevrilmiştir. Cellanın üzeri içte bir kubbe, dışta ise 12 bölümlü konik bir çatı ile örtülmüştür. Latrina dairesel plânlı, 24 kişilik büyük bir yapıdır. Mimarî plânından anlaşıldığına göre yapı, tiyatro ve macellum ile birlikte plânlanmıştır ve aynı zamanda tiyatroya da hizmet vermektedir. Yapıya hem sütunlu caddeden, hem de yanında yer alan tonozlu bölmeden giriş vardır<sup>19</sup>.

Aizanoi kent topografisi üzerinde K. Rheidt tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda kent plânının iki farklı oryantasyona sahip olduğu anlaşılmıştır. Kuzeybatı-güneydoğu yönündeki ilk plânlama Zeus Tapınağı, agora ve Dorik sütunlu alan ile

17 Mansel AA 1975, 76-83; Şahin (supra dn. 1) 210.

18 Coulton, AJA 75, 1971, 183-184; Şahin (supra dn. 1) 206-212, 238-240.

19 Mansel-Inan-Bean, Die Agora von Side und benachbarten Bauten. Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948. TTK. Yayınları V. Dizi, Sa. 15. Antalya Bölgesinde Araştırmalar, Sa.4 (1956) 2-14; İdem, Belleten 26, 1962, 45-56; İdem, Die Ruinen von Side (1963); İdem, Side (1978) 149; Şahin (supra dn. 1) 210 vd., dn. 8.

takip edilebilir. Kentin tekrar plânlanması ise M.S. 2. yüzyılın ikinci yarısında, güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda gerçekleştirilmiştir. 1970 Gediz depreminde yıkılan eski Çavdarhisar Camii'nin bulunduğu alanda, devşirme malzemeler arasında açığa çıkan tholos a ait iki adet blok ele geçirilmiştir. 1971 yılında bu alanda yürütülen çalışmalar sayesinde tholosun rekonstrüksiyonunu gerçekleştirmek mümkün olmuştur (Çizim: 3). Bu çalışmalar sonucunda R. Naumann tarafından tholosun bir macelluma ait olabileceği görüşü öne sürülmüştür<sup>20</sup>.

Ephesos'ta bir macellumun bulunduğunu kanıtlayan yazıtların varlığı 19. yüzyılın sonlarından itibaren biliniyor olsa da, yapının lokalizasyonu henüz tam olarak kesinlik kazanmamıştır ve yapı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır<sup>21</sup>. Kent topografyasında yazıtta sözü edilen tiyatroya uzanan bir cadde üzerinde yer alan bir macellum için önerilebilecek en uygun yer, stadiumun batısındaki alçak tepenin üzerinde yer alan, hava fotoğraflarından izi takip edilebilen tholos ve etrafında yer alan dörtgen alandır (Resim: 1). Yapının iç içe geçmiş üç kare formdan oluşan aksial plânı hava fotoğraflarından takip edilebilmektedir. E. Falkener'in yapmış olduğu plân çiziminden anlaşıldığına göre, 19. yüzyılda alanda bir köşe sütunu ve kuzeyde yer alan dükkânlardan yalnızca birinin duvarlarının bir kısmı yüzeyde görülebiliyordu. Aradan geçen yaklaşık yüz yıllık süre zarfında korunmadığı için yok olmuştur. Tam bir kareye yakın plânlı avlu dört taraftan Korinth düzeninde 18'er sütunu portikolarla çevrilidir. Dükkânlar dört yönde de yapının içine açılır. Yapıya giriş dört yönde portikoların merkezinde yer alan propylonlarla sağlanmaktadır. Avlunun tam merkezinde geniş bir tholos bulunmaktadır. Tholos portiko propylonlarının aksına rastlayan dört adet merdivenle ulaşılmaktadır. Sütunların önünde üzerinde heykellerin durduğu düşünülen kaideler yer almaktadır. Bu kaideler arka kısımlarında tholos duvarlarına dayanırlarken ön tarafta dışa çıkıntı yaparlar.

Stadionun karşısında, antik limana<sup>22</sup> ve kent kapısına yakınlığı ile ticaret için ideal bir konuma sahiptir. Ayrıca limanda Ephesoslu balıkçılar tarafından macellumlarda ilk sırada satışı yapılan balıkla ilgili olarak yaptırılmış olan bir balıkçı gümrük binasının yer alması, balık satışının ilk sırada yer aldığı macellumun limana yakın konumu oldukça önem kazanmaktadır<sup>23</sup>. Arealın merkezinde yer alan tholos Puteoli macellum tholosu ile gösterdiği büyük analogi nedeniyle Anadolu'da varlığı bilinen macellum tholosları içerisinde ünik bir örnek oluşturmaktadır. Tholos 20 m.lik stylobat çapı ile Anadolu'da bilinen en büyük boyuta sahiptir. Burada dükkânları bulunan tüccarların Vedius Hamamı'nın latrinasında ayrılmış dört kişilik yerleri olduğunu yazıtlardan biliyoruz<sup>24</sup>. Bu nedenle Vedius hamamlarına yakın konumu da göz önüne alındığında bu alanın Ephesos macellumu için uygun bir konumu olduğu söylenebilir.

Pergamon ve Ephesos kentleri ışığında Anadolu'nun Roma Dönemindeki kamu yapılarını ve sponsorlarını karşılaştırdığı yeni çalışmada H. Halfmann, M.S. 3. yüzyılda, Ephesos'ta kamuya ait yapı faaliyetlerinin arttığına dikkat çeker ve Ephesos macellumunun, Severuslar Döneminde imparatorluk kültürünün yeni merkezi olarak inşa edildiğini belirtir. Çünkü H. Halfmann'a göre; sütunlarla çevrili avlunun merkezinde 20 m. çapında Severuslar Dönemine tarihlenen 16 nişin yer aldığı "yuvarlak bir anıt" yer almaktadır. Stadionun batısında, yaklaşık 30 m. yüksekliğindeki tepede yer alan yapı,

20 R. Naumann, *IstMitt Beiheft X* (1973) 21-24; M. Wörle, *Chiron* 22, 1992, 337 vd.; Aizanoi macellumu ve kentin topografyası hakkında detaylı bilgi için bkz. K. Rheidt mit einem Beitrag von M. Wörle, *AA* 1993, 475-507; idem, *AA* 1995, 699 vd.; idem mit einem Beitrag von H. Kökten, *AA* 1997, 431-473.

21 Yazıtlar için bkz. Wilberg *FIE III* (1923) 105-106, n.15, 153, n. 70; De Ruyt (supra dn. 1) 97; E. Falkener, *Ephesos and the temple of Diana* (1862) 106; J. T. Wood, *Discoveries at Ephesos* (1877) 99; L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec* (1940; Tipkibasim Amsterdam 1971) 24-27, 198, n. 202; W. Aizinger, *Die Stadt des Siebten Weltwunders* (1962) 195; J. Keil, *Ephesos: Ein Führer durch die Ruinenstätte und ihre Geschichte. Österreichisches Archäologisches Institut* (1964) 63-65; Nabers (supra dn. 1) [1967] 266-268; De Ruyt (supra dn. 1) 97; H. Thür, *FIE XI/1* (1989) 92, 95, 96, şek. 155, 156; Şahin (supra dn. 1) 210, dn. 8.

22 H. Halfmann, *Städtebau und Bauherren im römischen Kleinasien. Ein Vergleich zwischen Pergamon und Ephesos. IstMitt Beiht.* 43 (2001) 89.

23 Rumscheid-mit Beiträgen W. Koenigs (supra dn. 11) 83-85.

24 Aizinger (supra dn. 21) n. 2.

boyutları nedeniyle sponsoru bilinmese de, şimdiye kadar M.S. 3. yüzyıla tarihlenen ve göze batan tek yapıdır<sup>25</sup>.

Sagalassos macellumunun kalıntıları ise; yukarı agoranın güneybatı yönünde ve birkaç metre aşağısında yer almaktadır. Yapı dışta 21x21 m., içte ise 16,25x16, 25 m.lik boyutları ile tam bir kare plân gösterir (Çizim: 4). Bu boyutları ile yapı Anadolu'da arkeolojik kalıntıları bilinen macellum örnekleri arasında en küçük plânlı olanıdır. Yüzeyde takip edilebilen kalıntılardan anlaşıldığı üzere yapı; kare plânlı bir avlu, avluyu çevreleyen portikolar, portikoların gerisinde dükkân sıraları ve avlunun merkezinde yer alan 6,35 m. çapında bir tholostan oluşmaktadır. Kalıntıları arazinin eğiminden kaynaklanan erozyon nedeniyle oldukça tahrip olmuştur ve henüz kazı yapılmamıştır<sup>26</sup>.

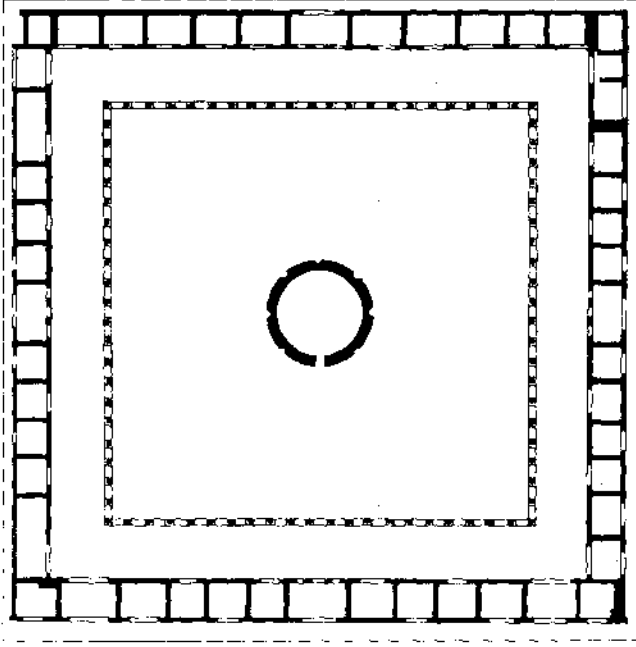
Macellumun avlusunu çevreleyen portikoların arşitravları üzerinde üç yönde de, aşağı yukarı eşit olarak, tam üç kez tekrarlanan bir yazıt vardır. Yazıttan Sagalassos'ta yüksek rahi olan *Publius Aelius Antiochus Neonos Rhodonos Acylus tarafından, İmparator Marcus Aurelius Commodus'un onuru ve zaferi nedeniyle*, kentte bir macellumun inşası için, toplam 13.000 dinarın bağışlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazıt tarafından da belgelendiği üzere, Sagalassos'ta, yukarı agoranın karşısında yüzeyde kalıntıları görülen macellum için *terminus ante quem* olarak kesinleşen tarih Commodus dönemidir<sup>27</sup>. Macellumlarda aynı yazıtın birden fazla kez tekrarlanması Anadolu dışında da karşılaşılan bir durumdur. Aesernia (Samnium-İtalya), Auzia (El Gozlan-Cezayir) ve Timgad (Colonia Marciana Traiana Thamugadi-Cezayir) macellumlarında inşa ve bağış yazıtlarının birden fazla kez tekrarlandığı saptanmıştır. Bu fenomenin uç bir örneği olarak, Timgad macellumunda aynı yazıtın hem heykel kaidelerinde, hem de tholosun arşitravlarının üzerinde tam 13 defa tekrarlanmasıyla karşımıza çıkar. Bunun nedeni, bu yapıların finansmanlarının genellikle kişilerce karşılanmış olması ve finansörlerin kendi soylarının unutulmamasını istemesidir.

İmparatorluğun sınırları içerisindeki tüm örnekler göz önüne alındığında, Anadolu macellumlarının sayısı, oldukça yüksek bir oran oluşturmaktadır. Korinth dışında "makellon" teriminin Kit'a Yunanistan'da yalnızca Peloponnes Bölgesi'nde; Sparta, Tegea ve Mantinea kentlerinde, M.Ö. 1. yüzyıl tarihlenen yazıtlarda karşımıza çıktığı düşünüldüğünde, Anadolu macellumlarının Kit'a Yunanistan başlığı altında sınıflanmaya devam edilmesinin ne derece doğru olduğu, tekrar üzerinde tartışılması gereken bir konudur.

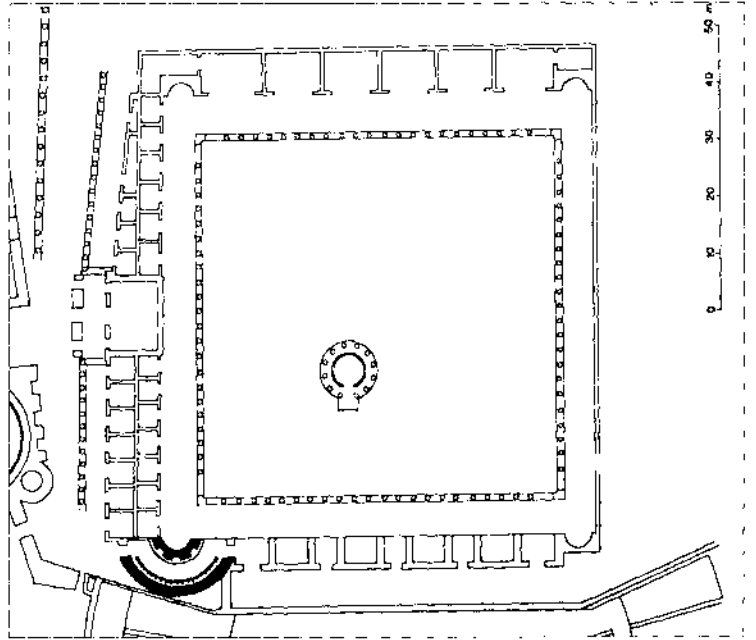
25 Halmann (supra dn. 22) 89.

26 K. G. Lanckoronski, *Städte Pamphyliens und Pisidiens, II Pisidien* (1892) 129, 135; Fuchs (supra dn. 1) 16-18; Nabers (supra dn. 1[1967]) 62, 249-265; De Ruyt (supra dn. 1) 189-190; L. Vandeput, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos: Case Study, SEMA I* (1997) 214-215; Şahin (supra dn. 1) 210, dn. 8.

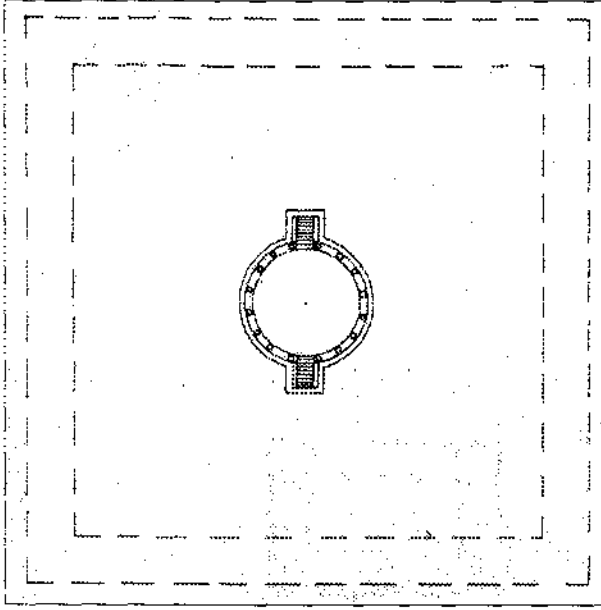
27 Lanckoronski, a.g.e., 228-229, n. 210 (Hirschfeld'in çevirisi); Nabers (supra dn. 1[1967]) 62; H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum. Asia Minor Studien 7* (1992) 108 "İmparator Sezar Marcus Aurelius Commodus Antoninus'un zaferi için, Publius Aelius Antiochus Neonos Rhodonos Diskononos Acylus, imparator kültü başrahibi, Pisidia kentlerinin birincisi, en parlak, en hoş ve en mutlusuz ve Romalıların mütteliğinin makellonunun donanımını 13.000 denarius harcayarak yaptırdı." L. Vandeput'un da belirttiği gibi; De Ruyt yanlış bir saptama yaparak yapının Antoninus Pius'a adanmış olduğunu söyler. Vandeput, a.g.e., 214, dn. 541.



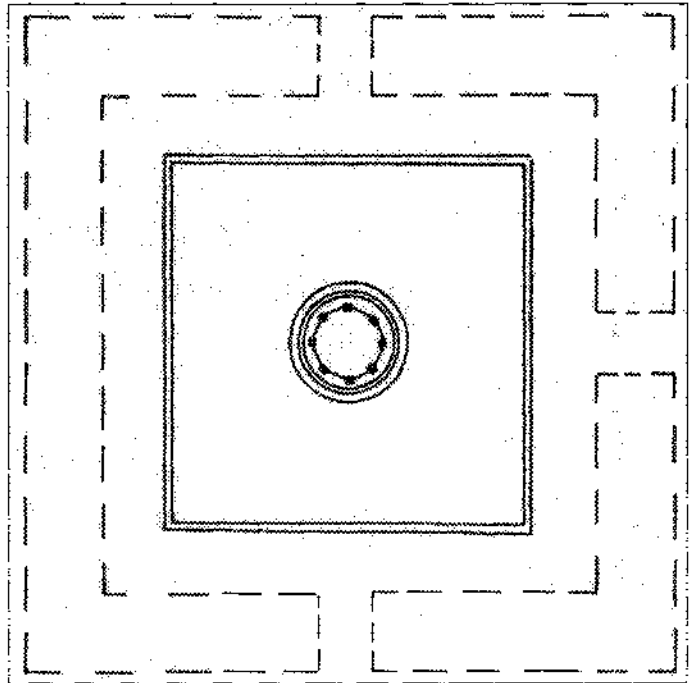
Çizim 1: Perge Macellumu



Çizim 2: Side Macellumu



Çizim 3: Aizanoi Macellumu



Çizim 4: Sagalassos Macellumu



**Resim 1: Ephesos Macellumu**



## OLBA 2002 YÜZEY ARAŞTIRMASI

Emel ERTEN\*

Mersin, Silifke, Olba (Ura-Uğuraları) ören yerinde 2001'de başlatılan yüzey araştırmamız 2002'de de sürdürüldü. Kent, Dağlık Kilikia'nın Olba territorium'unun yönetsel ve dinsel başkenti Olba-Diocaesarea'ya en yakın konumda yer alan yaşamsal yerleşim merkezidir. Ayrıca, ona bir antik yol ile bağlıdır. Anımsanacağı gibi, Olba'daki ilk dönem çalışmalarımızda, kentin başlıca mimari anıtlarına ait kalıntılar incelenerek, yüzeydeki taşınabilir arkeolojik verilerin değerlendirilmesi yapılmıştı. Bu arada, Olba'nın anıtsal yapılarından biri olan nymphaeum'un mimari ölçüm ve çizimlerinin yapılmasına başlanmıştı. 2002 Temmuz ayı içinde gerçekleştirilen ikinci yıl çalışmaları başkanlığında, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğretim elemanlarından Okt. Klasik Filolog Murat Özyıldırım'ın, aynı bölüm öğrencisi Tuna Akçay'ın ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi'nden Taha Selicioğlu'nun katılımlarıyla yapıldı. Silifke Müze Müdürlüğü ve onun değerli müdürü İlhami Öztürk, çalışmalarımızda her zaman olduğu gibi bizden yardım ve ilgilerini eksik etmediler. Araştırma ekibimizin ulaşım giderlerini karşılamakta sağladıkları maddi katkı nedeniyle Mersin Seyahat Turizm Şirketi'ne teşekkür ederim.

2002 araştırmasında Olba'da antik yerleşimin akropolisini oluşturan, sur ve kulelerle güçlendirilmiş olan Kale Tepesi'nin batı eteğinde yer alan anıt mezar öncelikli olarak ele alındı. Yapının kısa bir tanımı ve basit bir planı 1931 tarihinde Keil ve Wilhelm tarafından yayınlanan *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* III adlı yayında bulunmaktadır<sup>1</sup>. Ayrıca, Kilikia ya da Anadolu'daki mezar mimarisi konusundaki bazı çalışmalar kapsamında Olba'daki anıt mezara da değinildiği saptanır<sup>2</sup>. Keil ve Wilhelm'in öncü yayınlarındaki söz konusu anıt-mezara ait fotoğraf<sup>3</sup>, bugünkü durum ile karşılaştırıldığında, aradan geçen yaklaşık 70 yıl içinde yeni yıkımların da yaşandığını görülür (Resim: 1, 2). Bu nedenle, anıtın günümüzdeki durumunu belgelemek ve arkeolojik, mimari etüdünü gerçekleştirmek işlemine 2002 çalışmasında öncelik tanındı.

Anıt-mezar, prostylos tapınak formunu yansıtır. 1.55 m. yüksekliğinde ve üç sıra taştan oluşan bir podium'a sahiptir. Yapılan ölçümlere göre, birçok noktada 0.32 m.lik bir girinti ile mezar duvarlarının bu podium üzerinden yükseldiği saptanır. Podium, anıtın en iyi korunmuş durumdaki kuzeybatı (arka) duvarında net olarak (Çizim: 1); uzun kenarlarda yani, kuzeydoğu ve güneybatı duvarlarında ise, kısmen izlenebilir (Çizim: 2, 3, 4). Mezarın önyüzü tümüyle yıkıktır. Bu durum, cephe rekonstrüksiyonu yapmayı ve anıtın uzun kenar ölçüsünün hassas biçimde belirlenmesini güçleştirir. Ancak, Keil ve

\* Yrd. Doç. Dr. Emel ERTEN, Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Mersin/TÜRKİYE  
eerten@mersin.edu.tr

1 Keil-Wilhelm 1931, 84-85, fig. 110.

2 Mackay 1976, 642; Hild-Hellenkemper 1990, 370; Hallett 1993, 54-55, n.39; Hall-Milner-Coulton 1996, 112-113, n.8, no.33.

3 Keil-Wilhelm 1931, res. 109.

Wilhelm'in Olba'ya yaptıkları ziyaret sırasında bu cephenin benzer durumda olduğu anlaşılır. Onlar, anta duvarları arasında iki, önde dört sütunun yer aldığı bir tetrastylös prostylos düzenlemenin söz konusu olabileceğini önerirler<sup>4</sup>. 2002 çalışmaları sırasında yapılan ot temizliği sonucu görülen iki büyük taş blokun (Resim: 3), anıtın stylobat'ının ön cephesine ait ve *in situ* konumlarından biraz kaymış durumda oldukları sanılmakta ve buradan yola çıkılarak, anıtın uzun kenarının yaklaşık 12 m. olabileceği tarafımızdan düşünülmektedir. Keil ve Wilhelm'in çizdikleri plânda da bu ölçü 11 m. dolaylarında gösterilir. Öte yandan, mevcut kalıntılardan stylobat'ın 8.7 m.lik kısa kenar ölçüsünü kesin olarak belirlemek olasıdır. Anıtın cephe kesiminde 2002 araştırma döneminde yapılan temizlik sırasında öndeki tetrastylös düzenlemeye ait olması gereken, çok aşınmış durumdaki bir Korinth sütun başlığı da saptandı.

Anıt-mezar, yerel kireçtaşından, rektagonal taş bloklarının harç kullanılmaksızın örüldüğü duvar tekniğini yansıtır. Yapının en iyi korunan arka duvarına ait toplam 8 taş sırası dıştan izlenebilir (Çizim: 5). Buna karşılık, aynı duvarın iç kesiminde sadece 7 sıra taş görülebilir. Bunun nedeni, anıtın iç mekânının büyük ölçüde moloz, yıkıntı ve toprakla dolu olmasıdır. Böylece, içeride herhangi bir mezar yeri, kline ya da nişin saptanması da olası değildir.

Yapının arka dış duvarının köşelerinde pilasterler yer alır (Çizim: 6). Bunlardan biri, Korinth düzenindeki pilaster başlığı düzeyine dek ayaktaadır. Anıtın yakın çevresinde yaptığımız yüzey araştırmaları sırasında üst yapı elemanlarına ve diğer pilaster başlığına ait bazı mimarî parçalara da rastlandı.

Plân konusunda yapılan çalışmalarda, tapınak-mezarın naos ve pronaos bölümlerinden oluştuğu görüldü (Çizim: 7). Keil ve Wilhelm yayınladıkları plânda pronaos'u naos'tan ayıran duvara yer vermezler<sup>5</sup>. Oysa ki, bu duvara ait kalıntılar *in situ* izlenebilir. Buna göre, naosun derinliği, içten içe ölçüldüğünde 3.25 m.dir.

Olba tapınak plânlı mezarı, Dağlık Kilikia'da başta Elaiussa-Sebaste (Ayaş), Korykos (Kızkalesi)<sup>6</sup> olmak üzere Imbriogon (Dösene-Demircili)<sup>7</sup>, Karytelis (Kanlıdivane), Cambazlı<sup>8</sup>, Mezgit Kale, Diocaesarea (Uzuncaburç)<sup>9</sup> gibi birçok merkezde saptanan bir yapısal formun temsilcisidir. Kilikia'nın batı kesiminde İotape'de de tapınak mezarlar saptanmaktadır<sup>10</sup>. Daha geniş bir ölçekte bakılırsa, benzer mimarî örneklerle, Kilikia'nın yanı sıra, Pamphylia, Pisidia, Lykia kentlerinde de rastlanır<sup>11</sup>. Örneğin, Side'de "avluolu tapınak mezar tipi" olarak adlandırılan bir anıt mezar yer alır<sup>12</sup>. İasos'ta Balık Pazarı olarak tanınan tapınak mezar da yine bir avlu içindedir<sup>13</sup>. Batı Anadolu'da da Pergamon yakınındaki Ketios Vadisi, Niyazi Tepe'de görkemli bir tapınak mezar vardır. İ.S. 2. yüzyıl ortalarına tarihlenen, Korinth düzeninde tapınak formundaki anıt mezar da yine bir temenos içindedir<sup>14</sup>. Daha içeride, Hierapolis'te tapınak mezarlar yer almaktadır<sup>15</sup>. Ayrıca, ev ya da tapınak biçimli mezarlar Suriye'de yaygındır ve özellikle de Palmyra bu konuda öne çıkar<sup>16</sup>.

4 Keil-Wilhelm 1931, 84-85.

5 Keil-Wilhelm 1931, 85, fig.110.

6 Machatschek 1967; Equini-Schneider 2003, 261-273.

7 Keil-Wilhelm 1931, 23-31, fig.32,33,36,42; Machatschek 1974, 251-261.

8 Keil-Wilhelm 1931, 34-36, fig.54, 56.

9 Wegner 1974, 575-583.

10 İotape'deki tapınak mezarlardan birinin (Mezar II.30) kentin IV. Antiochos tarafından İ.S. 1. yüzyılda yeniden kuruluş dönemine yani, Geç Hellenistik Döneme tarihlenebileceği ve bu nedenle de korunabilen örnekler içinde en erkeni olduğu önerilir: Rosenbaum 1967, 61-62, fig.36. İotape'nin kuruluşu ile ilgili olarak bkz. Sayar 1999, 210.

11 Balboura: Hallett-Coulton 1993, 41-68; Ariassos: Cormack 1989, 31-40; Cormack 1996, 1-25; Olmoanda: Hall-Milner-Coulton 1996, 111-144; Arykanda: Saner 2001, 209-222; Termessos (Mamatis Mezarı): Crema 1959, 499, 501, fig. 647.

12 Mansel 1978, 296-318; Cormack 1997, 145, fig.6; Gros 2001, 460, fig.562.

13 Berti 1993, 198-202.

14 Radt 2002, 271-272, re.215.

15 Equini-Schneider 1972; De Bernardi Ferrero 1993, 164-172.

16 Ball 2001, 364-365, pl.125.

Mezarların tapınak formunda yapılması, Roma inançları uyarınca ölümleri ile birlikte "kahramanlaştırılan" ya da "tanrılaştırılan" kişilerin yatmaları gereken mimarî formun sağlanması isteği olarak açıklanır<sup>17</sup>. Öte yandan, bağımsız mezar anıtları oluşturma'nın da Anadolu'da kökleri Klâsik, hatta Arkaik Döneme dayanan bir geleneksel tutumla da bağlantılı olabileceği düşünülebilir<sup>18</sup>.

Dağlık Kilikia tapınak mezarlarının kesin tarihlemelerinin yapılmasında güçlükler bulunmakla birlikte, bunların Roma İmparatorluk Döneminde, İ.S. 2. ile 3. yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönemde yapılmış olmaları gerekir. Buna göre, Olba tapınak mezarını da aynı yıllara tarihlemek olasıdır.

Bakanlığımızın 2003 yılı için verdiği araştırma izni kapsamında, bu anıtın ayrıntılı bir rekonstrüksiyonunu yapabilmek için tarafımıza birkaç sondaj açma izninin verildiğini memnuniyetle öğrendik. Böylece, yeni çalışma döneminde anıtlarla ilişkili daha fazla bilgi sahibi olmayı, böylece plânı için gerekli olan tamamlamaları yapabilmeyi umuyoruz.

2001 yılı araştırmasında akropolis'in tepe noktasında bulunan yapı da incelenildi<sup>19</sup> (Resim: 4). Yaklaşık 6.40x6.75 m. boyutunda masif bir kaya kütesinden oluşan podium üzerinden yükselen, yer yer kayaya oyularak yer yer de rektagonal taş duvarlarla oluşturulan bu yapının işlevinin ve mimarî özelliklerinin ne olabileceği sorgulandı. Ancak, dinamitleme ya da yıldırım çarpması gibi bir nedenle tahrip olduğu anlaşılan anıtın niteliğini belirlemek güçtür. Yıkıntılar arasında Korinth düzeninde pilaster başlıklarına ait parçaların da yer alması (Resim: 5) ve bunların yukarıda sözü edilen tapınak plânlı anıt mezarı ait başlıklarla gösterdiği yakınlık, benzer bir işlev (anıt-mezar) ve tarihe işaret eder görünür. Ancak, anıtın tüm kente hakim bir noktada yer alması, onun bölgede örnekleri bilinen<sup>20</sup> Roma İmparatorluk kült tapınaklarından biri olabileceğini de düşündürür<sup>21</sup>. Kilikia'da Geç Cumhuriyet ve Erken İmparatorluk Döneminde imparatorluk kültürünün kurulduğu; bunun merkezden uzakdaki yerleri yönetmekte bir yöntem olarak Romalılarca kullanıldığı bilinmektedir<sup>22</sup>. Diocaesarea'nın Roma Döneminde korunduğu dinsel merkez olma özelliğine karşılık, aynı dönemde Olba rakip-komşu kenttir<sup>23</sup>. Onun günlük taşra yaşam biçimini yansıtan bir yerleşim alanı olmaya yönelik olan gelişimi, kentin akropolis'inde Roma yönetimini simgeleyen bir tapınağın var olabileceğini düşündürür.

Olba'da gözlemlenen zengin gömü biçimleri arasında kaya mezarları da yer alır. Doğuda kaya mezarları oluşturma geleneğinin Roma Döneminin çok öncesine dayandığı bilinir<sup>24</sup>. Antik dünyada, kayaları oyarak mezar yapma geleneğinin en erken örneklerinin İ.O. 3. binyıla, Mısır'a dayandığı; Anadolu'daki en eski kaya mezarlarının ise, İ.O. 8.-7. yüzyıllara, Urartular'a<sup>25</sup> ve Frigler'e<sup>26</sup> dayandığı öne sürülür<sup>27</sup>. Bilindiği gibi,

17 Teynbee 1996, 130; Cormack 1997, 145.

18 Bu tip mezarların Anadolu'daki erken örnekleri ile ilgili olarak bkz.: *Phokaia Taş Kule*; Cahil 1988, 481-501, ; Özyüğit 2002, 181-187; Özyüğit 2003, 333-336 ; İ.O. 4. yüzyıla gelindiğinde bağımsız anıt mezarların sayısının arttığı izlenir. En ünlü örnekleri: Halikarnassos Mausoleum; Limyra. Hieroon (Borchhardt 1999, 45-52), Ksanthos, Nereid'er Anıtı, Ephesus Belevi Anıtı (Bucuş 1978, 1085-1092; Politt 1986, 289-290). Anadolu'daki mezar mimarisi konusunda genel değerlendirme için bkz. Waelkens 1982, 421-445; Cormack 1997, 137-156; Gros 2001, 455-461 (ch. 18).

19 Erten 2003, 188, 196, res. 13.

20 Laertes, Krallia tapınakları ile ilgili olarak bkz.: Söğüt 2001, 479-504; Cestrus, Lamus, İotape. Laertes, Claudopolis, Seinus, Antiocheia ad Cragum İmparatorluk kült tapınakları ve bölgedeki imparatorluk kültürü ile ilgili bilgiler için bkz.: Elton 2002, 179-180 vd.

21 Akropolis'te bir Roma Dönemi tapınağının bulunması gerektiği daha önce de önerilmiştir: Hild-Hellenkemper 1990, 369; İmparator kültü konusunda genel bilgiler için bkz.: Baydur 2001, 25-31.

22 Zoroğlu 2001, 425-426; Kilikia'da Romalılaştırma süreci ile ilgili olarak bkz.: Sayar 1999, 201 vd.

23 İki merkez arasındaki ilişkilerle ilgili olarak bkz.: Gotter 2001, 289-325; Bent 1891, 222.

24 Cormack 1997, 139.

25 Van-Tuşpa Kalesi'nde, I. Sarduri, Ispuini, Menua ve II. Sarduri'ye ait Urartu kaya mezarları vardır (Tarhan 2001, 161-162). Ayrıca, Altintepe'de de kaya mezarları yer alır (Sevin 2001, 180-181). Yoğunhasan kaya mezarı Menua dönemine (İ.O. 810-786) tarihlenir (Belli 2003, 162).

26 Frig kaya mezarlarından Arslan Taş ve Yılantaş konusunda ve Frig kaya mezarlarına ilişkin kaynakça bilgileri için bkz.: von Gali 2001, 257-266.

27 Öğün-ışık 2001, 171. Anadolu'daki kaya mezarlarının ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz.: Çevik 2003, 163.

tapınak cepheli kaya mezarlarının Roma Dönemi öncesi örnekleri ile Lykia bölgesi Termessos, Pinara, Ksanthos, Arykanda gibi merkezlerle öne çıkar<sup>28</sup>. Karia'da da Kaunos başta olmak üzere çok sayıda kaya mezarı vardır<sup>29</sup>.

Roma Döneminde imparatorluğun doğu topraklarında kaya mezarlarının yapım ve kullanımları sürer. Bunun en anıtsal örnekleri Ürdün'deki Petra kaya mezarlarıdır. Anadolu'da Roma Döneminde, daha önceki geleneğin devam ettirildiği ve pek çok merkezde kaya mezarlarının yapıldığı izlenir. Dağlık Kilikia'da da çoğunluğu dış cephe süslemelerine sahip olmayan birçok Roma kaya mezarı yer alır. Olba'da ve Diocaesarea'da ve hatta iki merkezi birleştiren yol boyunca çok sayıda süslemesiz kaya mezarı vardır. Ancak, Olba'daki iki adet tapınak cepheli kaya mezarı dikkat çekicidir. Bunlardan biri 2001 dönemi çalışmalarımızın sonuçlarını sunarken söz ettiğimiz Korinth düzenindeki bir cepheye sahip kaya mezarı<sup>30</sup>; diğeri ise 2002'de inceleme olanağı bulduğumuz İon düzenindeki örnektir<sup>31</sup>. 2.85x2.43 m. boyutlarındaki dörtgen mezar odasının maksimum yüksekliğinin 1.70 m. olduğu saptandı. Mezar odasının tavanının tonoz biçiminde, kayaya oyularak işlendiği görülmektedir. Mezar odasının içinde, girişinin sol yanında 1.85 m. uzunlukta ve 0.85 m. genişlikte taşlarla çevrili bir mezar yeri bulunmaktadır. Kaya mezarının dış cephesinde ise, mezar odasına girişin iki yanında birer İon sütunu yer almakta, bunun üzerinde 0.32 m. yükseklikteki arşitrav ve üçgen alınlık, sütunlar gibi kabartma olarak kayaya oyulmuş bulunmaktadır. Sütunların İon düzeninde olmaları Kilikia için alışılmamış bir özelliktir.

Olba kaya mezarlarının tarihlemesinde kullanılabilecek kriterlerin azlığına karşın, kentin yoğun yerleşime ve hareketli yapım etkinliklerine sahne olduğu Roma İmparatorluk Dönemi önerilebilir. Silifke'de de pek çok örneği bilinen ancak modern kentleşme nedeniyle çoğu yok olan kaya mezarlarından biri de 1982 yılında Pazarkaşı Mahallesi'nde bir inşaat sırasında bulunur. Müze Müdürlüğü tarafından duruma el konmasına karşılık, mezarın tümüyle ortadan kalkmasına engel olunamaz. Ancak, buradan çıkan mezar armağanları olan cam, pişmiş toprak, madeni buluntular, takılar müzeye getirilir. Buluntular üzerinde son yıllarda yaptığım çalışmalar, bunların kesin olarak İ.S. 3. yüzyıla ait olduklarını gösterdi. Bu örnek de mezarlarla ilintili plâstik ve epigrafik verilerle birlikte Roma Döneminde kaya mezarlarının bölgedeki kullanımını kanıtlar.

Kilikia'da Roma Dönemi kaya mezarlarına örnekler çoğaltılabilir. Elaiussa Sebaste-Merdivenlikuyu'da 1973 yılında kaya mezarlarında yapılan kazılarda ele geçirilen cam eserler de birlikte bulundukları Claudius sikkesi uyarınca İ.S. 1. yüzyıla tarihlenirler<sup>32</sup>. 2001 kazı döneminde Elaiussa Sebaste'nin kuzeydoğu nekropolisinde kaya mezarlarına rastlandığı belirtilir ve buluntuları uyarınca bunların İ.S. 1. yüzyıla ait oldukları saptanır<sup>33</sup>.

Olba'da 2001'den başlayarak yaptığımız yüzey araştırmasının ilk dönem sonuçlarının da yayınlanmasına başlanmış bulunmaktadır. 1-4 Haziran 2002 tarihlerinde toplanan III. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu'na verilen iki bildiri, şimdiye kadar Olba'ya ilişkin var olan yayınlara yenilerini katmaktadır<sup>34</sup>.

28 Lykia kaya mezarlarının genel değerlendirmesi için: Schweyer 2002, Arykanda: Bayburtluoğlu 2003, 163.

29 Ögün-İşık 2001, 163-166; Roos 1978, 427-432.

30 Erten 2003 (a), 188, 195, res.11. Bu mezarla ilgili ilk saptamalar konusunda bkz.: Kell-Wilhelm 1931, s.85, res.112 (lev.37), res.113; ayrıca Scarborough 1991.

31 Söz konusu mezar daha önce bir doktora çalışması kapsamında incelenmiştir: Scarborough 1991.

32 Erten Yağcı 1999, 173, n.18.

33 Equini Schneider 2003, 262, lev. 51, gig.2.

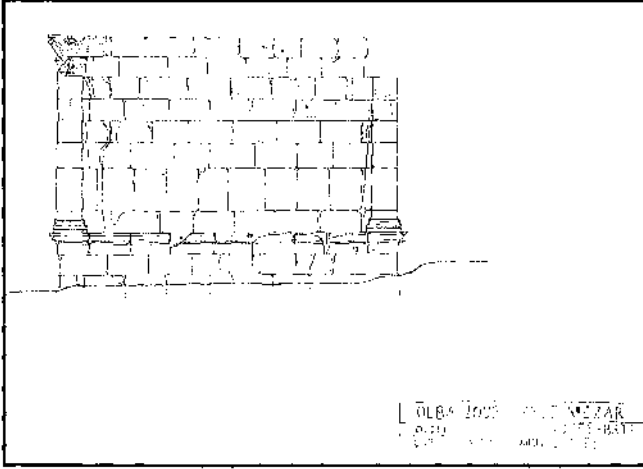
34 Erten 2003 (b), 185-196; Özyıldırım 2003, 145-159.

## KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

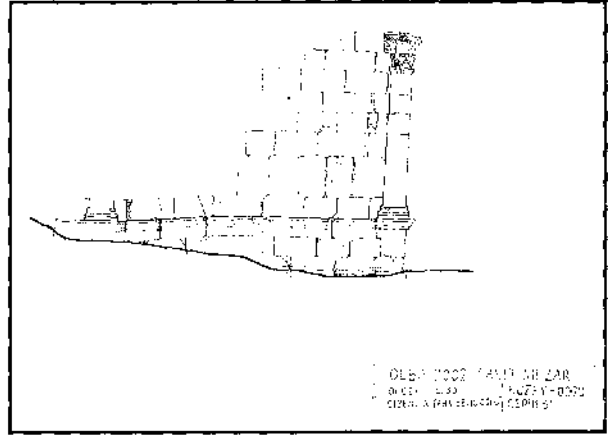
- BAYBURTOĞLU 2003 C. Bayburtluoğlu, *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer-Arykanda*, İstanbul.
- BAYDUR 2001 N. Baydur, "İmparator Kültü ve Tarsus", *Günışığında Anadolu-Anatolia in Daylight- Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar-Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu*, İstanbul, 25-31.
- BELLİ 2003 O. Belli, "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (Cilt 2), 159-170.
- BENT 1891 J. T. Bent, "A Journey in Cilicia Tracheia", *The Journal of Hellenic Studies* XII, 206-224.
- BERTI 1993 F. Berti, "Iasos di Caria", *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme- Scavi archeologici italiani in Turchia*, Venezia, 189-248.
- BULUÇ 1978 S. Buluç, "The Tomb at Belevi near Ephesos", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology Ankara-Izmir, 23-30.IX. 1973*, Ankara, 1085-1092.
- BORCHHARDT 1999 J. Borchhardt, *Limyra-Zemuri Taşları*, İstanbul.
- BALL 2001 W. Ball, *Rome in the East-The Transformation of an Empire*, London-New York.
- CAHILL 1998 N. Cahill, "Taş Kule: A Persian Tomb near Phokaia", *American Journal of Archaeology* 92, 481-501.
- CORMACK 1989 S. Cormack, "A Mausoleum at Ariassos, Pisidia", *Anatolian Studies* XXXIX, 31-40.
- CORMACK 1996 S. H. Cormack, "The Roman-Period Necropolis of Ariassos, Pisidia", *Anatolian Studies* XLVI, 1-26.
- CORMACK 1997 S. H. Cormack, "Funerary Monuments and Mortuary Practice in Roman Asia Minor", *The Early Roman Empire in the East* (ed. S. E. Alcock, *Oxbow Monograph* 95).
- CREMA 1959 L. Crema, *Enciclopedia Classica- Sezione III- Arceologia e storia dell'Arte Classica* (Vol.XIII).
- ÇEVİK 2003 N. Çevik, "Anadolu'daki Kaya Mimariği Örneklerinin Karşılaştırılması ve Kültürlerarası Etkileşim Olgusunun Yeniden İrdelenmesi", *OLBA* VII, 213-250.
- DE BERNARDI FERRERO D. De Bernardi Ferrero, "Hierapolis", *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme- Scavi archeologici italiani in Turchia*, Venezia, 105-187.
- ELTON 2002 H. W. Elton, "The Economic Fringe: The Reach of the Roman Empire in Rough Cilicia", *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire-Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C-A.D. 476) Nottingham, July 4-7, 2001* (ed. L. de Blois-J. Rich), Amsterdam, 172-183.
- EQUINI SCHNEIDER 1972 E. Equini Schneider, *La Necropoli di Hierapolis*, Roma.
- EQUINI SCHNEIDER 2003 E. Equini Schneider, "Some Considerations on Elaiussa's North-Eastern Necropolis" *OLBA* VII, 261-273, lev.50-58.
- ERTEN YAĞCI 1999 E. Erten Yağcı, "Kilikia'da Cam", *OLBA* II (cilt I), 169-183.
- ERTEN 2003 (a) E. Erten, "Olba (Uğurlanı) 2001 Yüzyet Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-Ankara* (cilt 1), 185-196.
- ERTEN 2003 (b) E. Erten, "Glass Finds from Olba Survey-2001", *OLBA* VII (Özel Sayı), Mersin, 145-154.
- VON GALL H. von Gall, "Die Löwenbilder des Büyük Arslan Taş und des Zerbrochenen Löwengrabes (Yılantaş) in Phrygien", *Günışığında Anadolu- Anatolia in Daylight- Cevdet Bayburtluoğlu için Yazılar- Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu*, İstanbul, 257-266.

- GOTTER 2001 U. Gotter, "Tempel und Grossmacht: Olba/Diocaesarea und das Imperium Romanum", *Varia Anatolica XIII Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler-Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri-İstanbul 2-5 Kasım 1999*, 289-325.
- GROS 2001 P. Gros, *L'Architecture Romaine* (vol II), Paris.
- HALL-MILNER-COULTON 1996 A. S. Hall- N. P. Milner- J. J. Coulton, "The Mausoleum of Licinnia Flavilla and Flavianus Diogenes of Oinoanda: Epigraphy and Archaeology", *Anatolian Studies* XLVI, 111-144.
- HALLETT-COULTON 1993 C.H. Hallett-J. J. Coulton, "The East Tomb and Other Tomb Buildings at Balbura", *Anatolian Studies* XLIII, 41-68.
- HILD-HELLENKEMPER 1990 F. Hild- H. Hellenkemper, *Tabula Imperii Byzantini 5-Kilikien und Isaurien*, Wien.
- KEIL-WILHELM 1931 J. Keil- A. Wilhelm, "Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien", *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* III, Manchester.
- MACHATSCHEK 1967 A. Machatschek, *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*, Wien.
- MACHATSCHEK 1974 A. Mathatschek, "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien", *Mansel'e Armağan (Melanges Mansel)*, Ankara, 251-261.
- MACKAY 1976 T.S. MacKay, "Olba (Uğura)", *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton- New Jersey, 641-642.
- MANSEL 1978 A. M. Mansel, *Side 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmaları Sonuçları*, Ankara.
- ÖĞÜN-IŞIK 2001 B. Öğün-C. Işık-A. Diler-O. Özer-B.Schmaaltz-Chr. Marek-M. Doyran, *Kaunos Kbid-35 Yıllık Araştırma Sonuçları (1996-2001)*, Antalya.
- ÖZYILDIRIM 2003 M. Özyıldırım, "İlkçağ ve Erken Hristiyanlık Kaynaklarında Olba Sözcüğünün Değişik Kullanımı", *OLBA* VII, 145-159.
- ÖZYİĞİT 2002 Ö. Özyiğit, "2001 Yılı Phokaia Kazı, Restorasyon ve Çevre Düzenleme Çalışmaları", *İzmir Kent Kültürü Dergisi*, sayı 5, 181-187.
- ÖZYİĞİT 2003 Ö. Özyiğit, "2000-2001 Yılları Phokaia Kazı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara (Cilt 2), 333-350.
- POLLITT 1986 J.J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age*, Cambridge.
- RADT 2001 W. Radt, *Pergamon-Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul.
- ROOS 1978 P. Roos, "The Rock Tombs of Caria", *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology Ankara- İzmir, 23-30.IX.1973*, Ankara, 427-432.
- ROSENBAUM 1967 E. Rosenbaum- G. Huber- S. Onurkan, *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia- Preliminary Report*, Ankara.
- SANER 2001 T. Saner, "Arykanda Nekropolünde 5 Numaralı Mezar (Aristainete Mezarı)", *Güneşışığında Anadolu- Anatolia in Daylight- Cevdet Bayburtluoğlu İçin Yazılar- Essays in Honour of Cevdet Bayburtluoğlu*, İstanbul, 209-222.
- SAYAR 1999 M. H. Sayar, "Antik Kilikya'da Şehirleşme", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 12-16. Eylül.1994, Ankara, 193-215, lev. 63.
- SCARBOROUGH 1991 Y. E. Scarborough, *The Funerary Monuments of Cilicia Tracheia* (Cornell Univ. , Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- SCHWEYER 2002 A. V. Schweyer, *Les Lyciens et la Mort*, *Varia Anatolica* XIV, Paris.
- SEVIN 2001 V. Sevin-A. Özıfır, "Van Altıntepe Excavations", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000* (ed. O. Belli), İstanbul, 179-183.
- SÖĞÜT 2001 B. Söğüt, "Kilikia Bölgesindeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları", *Varia Anatolica XIII Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler-Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri – İstanbul 2-5.Kasım.1999*, 479-504.
- TARHAN 2001 M. Taner Tarhan, "Tushpa-Van Fortress: Researches and Excavations at the Mysterious Iron Age Capital", *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey 1932-2000*, (ed. O. Belli), İstanbul 157-164.

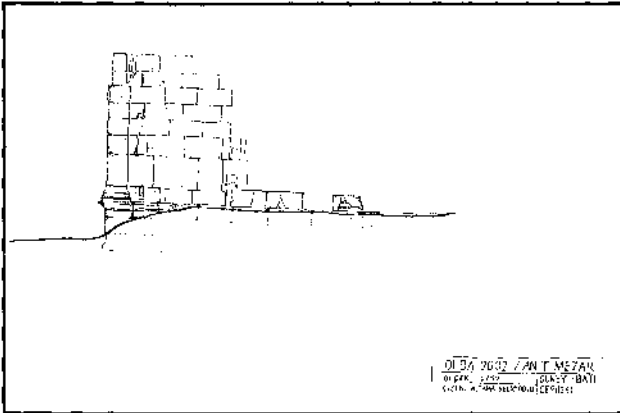
- TOYNBEE 199 J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore-London.
- WEGNER 1974 M. Wegner, "Kunstgeschichtliche Beurteilung der Grabtempel von Olba/Diocaesarea, *Mansel'e Armağan (Melanges Mansel)*, Ankara, 575-583.
- WAEKENS 1982 M. Waelkens, "Hausähnliche Gräber in Anatolien vom 3. Jht. v. Chr. Bis in die Römerzeit", *Palast und Hütte-Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum von Archäologen, Vor- und Frühgeschichtlern*, Mainz am Rhein, 421-445.
- ZOROĞLU 2001 L. Zoroğlu, "Dağlık Kilikia-Ovalık Kilikia", *Varia Anatolica XIII Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler-Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri-Istanbul 2-5.Kasım.1999*, 425-428.



Çizim 1: Anıt mezar (kuzey-batı)

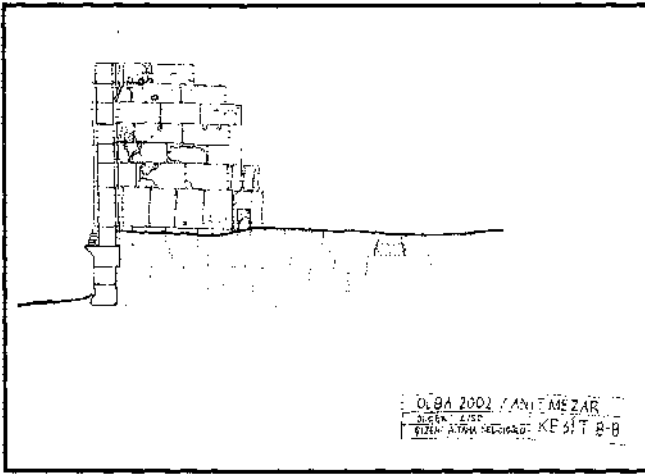


Çizim 2: Anıt mezar (kuzey-doğu)

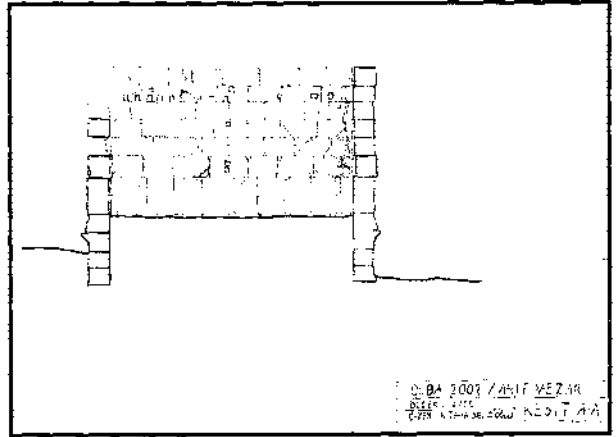


Çizim 3: Anıt mezar (güney-batı)

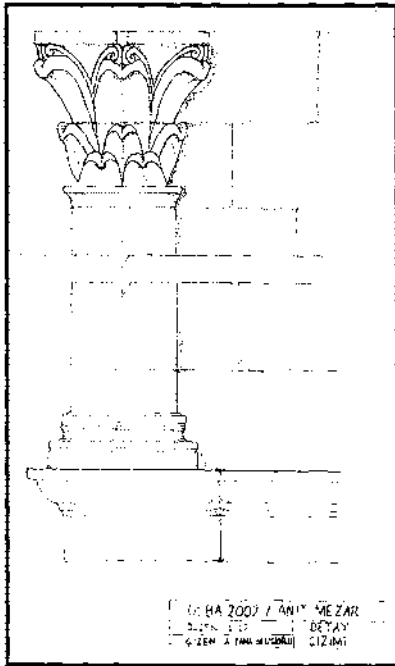




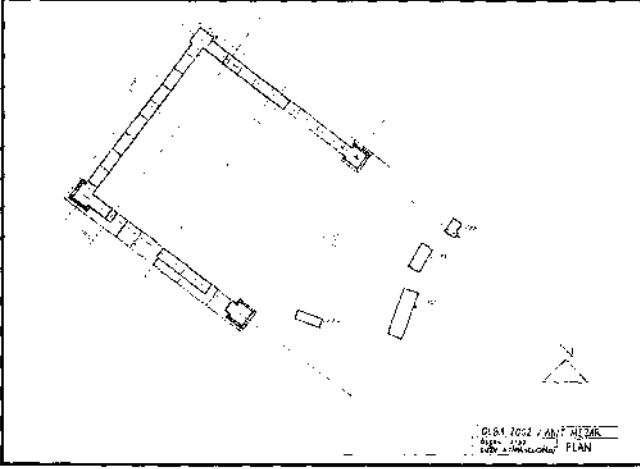
Çizim 4: Anıt mezar (B-B1 kesiti)



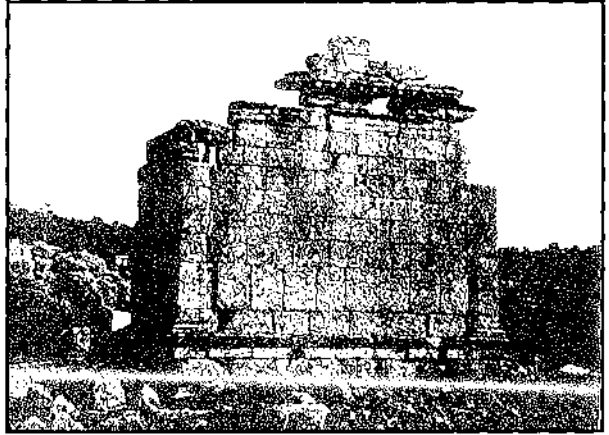
Çizim 5: Anıt mezar (A-A1 kesiti)



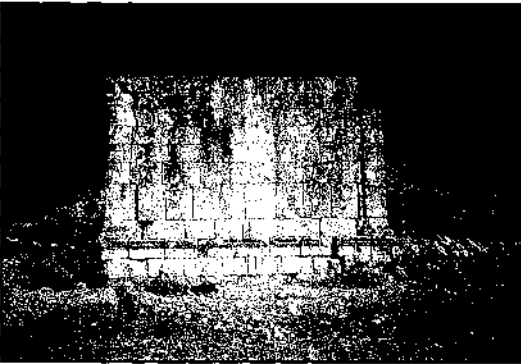
Çizim 6: Anıt mezar (pilaster, podium)



Çizim 7: Anıt mezar (plân)



Resim 1: 20. yüzyıl başlarında anıt mezarın kuzey-batı (arka) duvarının görünümü (Kell-Wilhelm 1931, res. 109)



Resim 2: Anıt mezar, arka duvar (2002)



**Resim 3: Anıt mezarın ön cephesine ait mimari bloklar**



**Resim 4: Akropolis üzerindeki anıtsal yapı kalıntısı**



Resim 5: Akropolis üzerindeki yapıya ait Korinth düzenindeki pilaster başlığı parçası



Resim 6: İon tapınak cepheli kaya mezarı

## BOZCAADA-TENEDOS ARAŞTIRMALARI 2002

Ali Yalçın TAVUKÇU\*  
Cevat BAŞARAN  
Zerrin AYDIN TAVUKÇU  
Ertan KÜÇÜKEFE

Bakanlığımız, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 12.08.2002 gün ve 013288 sayılı yazılılarıyla izin verilen "Bozcaada-Tenedos Araştırmaları", 19-28 Ağustos 2002 günleri arasında gerçekleştirilmiştir<sup>1</sup>.

Bozcaada-Tenedos, bugün Çanakkale Boğazı'nın 19 km. güneybatısında, Anadolu karasının 6 km. açığında bulunan, 40 km<sup>2</sup>lik yüzölçümüyle yurdumuzun üçüncü büyük adasıdır (Harita: 1). En yüksek noktası (Göztepe) 192 m. olan Bozcaada, genelde düz bir araziye sahiptir. Kıyıları dik ve kayalık falezlerden oluşan Bozcaada'da yer yer kumsallar ve koylar vardır. Bağcılığın ön plâna çıktığı adanın bitki örtüsü maki, katran ardıcı ve kızıl çamdan oluşmaktadır.

Prehistorik Dönem ve Erken Bronz Çağa tarihlenen mezarların bulunduğu<sup>2</sup> Bozcaada'nın, Herodot'a göre<sup>3</sup>, ilk sakinleri Pelasglar veya Pelazziler'dir. Ayrıca adada bir de Aeol yerleşimi vardır<sup>4</sup>. Strabon'a göre<sup>5</sup> ise, Tenedos'ta iki limanı ve bir Apollon Smintheus Tapınağı olan Aeol kenti vardır. Adanın adı da önceleri Kalydna ya da Leukophrys'tir. Tenes mitosunun burada geçmesinden sonra adaya "Tenes'in Kenti" anlamına gelen "Tenedos" denmiştir<sup>6</sup>. Tenedos adı Kolonaia kralı Kyknos'un oğlunun ön adıdır ve Yunanca değildir. Delphi'ye hediye edilen<sup>7</sup> ve sikkeler üzerinde de görülen çift ağızlı balta Tenedos'un sembolü durumundadır.

Strabon'un adanın çevresini yaklaşık 80 stadia olarak belirtmesine<sup>8</sup> rağmen, bugünkü ölçümlere göre, adanın çevresi yaklaşık 6 deniz mili (160 stadia) dir.

\* Yrd. Doç. Dr. Ali Yalçın TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240-Erzurum/TÜRKİYE Tel: 04422314387 e-posta: atavukcu@atauni.edu.tr

Prof. Dr. Cevat BAŞARAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240-Erzurum/TÜRKİYE Tel: 04422314384 e-mail: cbasaran@atauni.edu.tr

Araş. Gör. Zerrin AYDIN TAVUKÇU, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 25240-Erzurum/TÜRKİYE Tel: 04422314295 e-posta: zaydin@atauni.edu.tr

Araş. Gör. Ertan KÜÇÜKEFE, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, 25240-Erzurum/TÜRKİYE Tel: 04422314391 e-posta: ekucukefe2002@yahoo.com

1 Çalışma için gerekli izni sağlayan Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne buradan bir kere daha teşekkür ederiz.

2 N.Sevinç, "Bozcaada (Tenedos) Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı", *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 1993*, 314 ; N. Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazıları" *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, 1994, 114 - 115.

3 Herodot, I, 57, V, 26.

4 Herodot, I, 151.

5 Strabon, XIII, I, 46.

6 T. Özkan, *Tenedos Arkaik ve Klasik Nekropolü* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 1993) 15.

7 Pausanias, X, 14, 1.

8 Strabon, XIII, I, 46.

Tenedoslular'ın ilk yerleşim yeri olarak bilinen Anadolu kıyısındaki Akhaion<sup>9</sup> ve Larissa<sup>10</sup>, adanın antik çağdaki nüfus alanını gösterirken, jeopolitik konumu nedeniyle bölgede geçen olaylar içinde sürekli önemini korumuş, Homeros<sup>11</sup>, Heredotos<sup>12</sup>, Pausanias<sup>13</sup> ve Strabon<sup>14</sup> gibi antik kaynaklarda sürekli adanın geçmesine neden olmuştur.

Tarihi, Prehistorik Çağlara kadar uzanan ada, Troya Savaşları sırasında Aka kargâhı olarak<sup>15</sup> ilk stratejik önemini sergilemiştir. Aeoller tarafından istilâ edilen<sup>16</sup> kent, lon ayaklanması sırasında Persler tarafından işgal edilmiş<sup>17</sup>, Peleponnessos Savaşları sırasında Atina'nın yanında yer almıştır<sup>18</sup>. 2. Attika-Delos Deniz Birliği'ne üye olmuş, Korinth Savaşları sırasında (389)<sup>19</sup> Lakedaimonlar tarafından tahrip edilmiştir. Antalkides Barışı'yla Persler'in eline geçen kent, 377'de tekrar 3. Attika Delos Deniz Birliği'ne girmiştir<sup>20</sup>. 346'da Philokrat Barışı'na delege göndermiş<sup>21</sup> ve II. Parnabazos zamanında, yeniden Pers egemenliğini kabul etmiştir<sup>22</sup>. 268-267'de Seleukoslar'ın eline geçen Tenedos<sup>23</sup>, 2. yüzyılda Attaloslar'ın yanında olan Mithridates'le ada önlerinde yapılan deniz savaşlarından sonra çok zayıflayınca, 1. yüzyılda Aleksandreia Troas'a bağlanmıştır<sup>24</sup>.

Tenedos'tan bahseden çok sayıda antik yazar ve seyyahın yanı sıra modern araştırmacılar da vardır. Bunların en erkeni 1926'da bölgeyi gezen Leaf'tir<sup>25</sup>. Bunun ardından 1959'da İstanbul Arkeoloji ve Çanakkale müzeleri adına İ. Akşit'in adada gerçekleştirdiği kazı<sup>26</sup> gelmektedir. Bozcaada'da, 1969'da tekrar bir kurtarma kazısı yapılmıştır<sup>27</sup>. 1973'te bölgede geniş çaplı bir araştırma gerçekleştiren Cook da Tenedos'a uğramış ve "The Troad" adlı eserinde<sup>28</sup> Bozcaada'dan bahsetmiştir. Çanakkale Müzesi, adadaki kazı çalışmalarını 1990<sup>29</sup>, 1992<sup>30</sup> ve 1993<sup>31</sup> ile 2001<sup>32</sup> yıllarında tekrarlamıştır. Bu kazılardan çıkan malzeme T. Özkan tarafından 1993 yılında doktora tezi olarak çalışılmıştır. 2002 sezonunda tarafımızdan gerçekleştirilen araştırmalar adadaki son bilimsel aktivitedir.

Önceden belirlenen program çerçevesinde, adanın stratejik konumu göz önüne alınarak burada pek çok kültürün izlerinin olabileceği ve bunların yüzeydeki kalıntıları'nın tespitine yönelik çalışmalara başlandı:

Öncelikle bugünkü yerleşimin altında kaldığı anlaşılan antik Tenedos'un kalıntıları'nın tespiti için mahalle aralarında dolaşıldı. Ancak tarihî seyir içinde pek çok kez el de-

9 RE, 494.

10 W. Dörpfeld, *Troja und Ilion*, II, (1902), 572.

11 Homeros, II, 138, 452.

12 Herodot, I 151, V. 26.

13 Pausanias, X, 14.3/1.

14 Strabon XIII, I, 46.

15 Homeros II,38.452

16 Özkan, a.g.e. 16.

17 Herodot, VI, 31.

18 Thukydides, III, 2.

19 Xenophon, *Helenika* VI,1,5.

20 Özkan, a.g.e. 17.

21 Özkan, a.g.e. 17.

22 Arian Anabasis III 2-3.

23 Özkan, a.g.e. 18.

24 Özkan, a.g.e. 18.

25 W. Leaf, *Strabon on the Troad* (1923) 215.

26 Bu kazıya ait raporlar yayımlanmamıştır.

27 Özkan, a.g.e. 10

28 J. M. Cook, *The Troad* (1973).

29 Özkan "1990 Yılı Tenedos Nekropol Çalışmaları" II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri 1991.

30 N. Sevinç, "Bozcaada (Tenedos) Nekropolü 1992 Yılı Kurtarma Kazısı" IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 1993.

31 N. Sevinç, "Tenedos Kurtarma Kazısı" V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri, 1994.

32 Bu kazıya ait bilgiler henüz yayınlanmamıştır.

ğıştiren ve yıkıma uğrayan kentin tekrar tekrar aynı yerde kurulduğu gerçeğiyle yüz yüze gelindi. Çünkü yeniden kurmak için adanın en elverişli yeri burasıydı (burası kuzey rüzgârlarına kapalı, doğal limanı olan ve Anadolu karasına en yakın kıyıdır). Ancak adanın tarihî kaynaklardaki zenginliğinin yüzeydeki arkeolojik verileri yansımadığı gözlemlendi.

Adanın her yıkımından sonra eski malzemelerin devşirilerek yeniden kullanıldığına dair en somut izleri Cumhuriyet Mahallesi'ndeki bir kilisede görmek mümkün oldu. Kilisenin bahçe duvarındaki birkaç mermer ya da andezit blokun yanı sıra bahçe kapısı sövesi olarak kullanılmış biri mermer, diğeri andezit iki monolit sütun (Resim: 1) devşirme malzeme kullanımının en güzel örnekleriydi.

Aynı mahalledeki Otel Kaikias'ın büfe binasının duvarında köşeye gelecek şekilde yerleştirilen mermer Attik Efes sütun altlığı ile üzerinde yer alan kireçtaşı sütun parçası (Resim: 2), otelin içinde sergilenen 40 cm. yüksekliğindeki impost başlık da (Resim: 3) bunlara eklenebilir. Ayrıca söz konusu otelde adadan toplanmış çok sayıda küçük buluntu "Çanakkale Müzesi'nin bilgisi dahilinde" resepsiyonda sergilenmekteydi<sup>33</sup>.

Cumhuriyet Mahallesi'nde eski dokunun korunduğu dar sokaklı evlerin önünde, adanın pek çok yerinde gördüğümüz 25-30 cm. çaplı monolit andezit sütun parçaları ve basamak taşı, kapı eşiği ya da duvar elemanı olarak kullanılmış mermer mimari bloklar gözlemlendi.

2001 yılında başlanan Bozcaada Hükümet Konağı inşaatının temel kazısı sırasında ortaya çıkarılan 16 mezar arasında, lâhit ve diğer mezarları oluşturan çok sayıda taş, inşaat alanı içerisinde bir kenara toplanmış olarak bırakılmıştır (Resim: 4). Burada Çanakkale Müzesi'nin gerçekleştirdiği kurtarma kazısı sonucu ortaya çıkan buluntular Çanakkale Müzesi'ne taşınmıştır. Mezarlardan birini oluşturan, 226x72x80 cm. ölçülerinde oldukça yalın bırakılmış cidara sahip lâhit teknesi ve onun 230x78x16/9 cm. ölçülerindeki kapağı, bölgesel bir taştan (Assos taşı?) yapılmıştır.

Buradan Bozcaada Kalesi'ne kaldırılan grimsi beyaz mermerden yapılmış büyük bloklar, 304 cm. veya 270 cm. kısa kenarları tabanda geniş kurulmuş ve gittikçe daralıp sermerdam bir tonozla sonlanan mezara ait olmalıdır. Mezarın kısa kenarına denk gelen aynı malzemeden yapılmış blokların birinin iç yüzünde 31 cm. çapında iki sade çelenk izlenirken diğesinde işlevi tam olarak anlaşılamayan, kabartma bir zemin üzerinde oyma bir çerçeve içinde bir lale kabartılmıştır (Resim: 5). Bu mezarın benzerini biraz küçük boyutlu olarak Tenedos Nekropolü'nde görmek mümkündür. Klâsik Çağa tarihlenen nekropol örneği, hükümet konağı inşaatı temel kazısında ortaya çıkan mermer mezar için de ipucu verir niteliktedir. Tenedos mermer mezarı mimari açıdan Trakya dromoslu dolmenlerini<sup>34</sup> anımsatmaktadır. Ancak Tenedos örneğinde dromosun olup olmadığı hakkında bilgimiz yoktur.

Sonuçta hükümet konağı inşaat alanında ortaya çıkan mezardan elde edilen bulguların İ.Ö. 2.-İ.S. 1. yüzyıl civarına işaret etmesi, Tenedos Nekropolü'nün, bu tepeyi de içine alacak şekilde, geç dönemlerde genişlediğini göstermektedir. Çünkü önceden bilinen nekropol Tunç Çağından Hellenistik Çağa kadar buluntu vermiştir<sup>35</sup>.

Adanın Yenikale mevkiinde geç dönem bir Osmanlı kalesi yer almaktadır (Çizim: 1). Köşelerde büyük bloklar içinde moloz taş ve harç karışımı ile yapılmış 110 cm. kalınlığındaki sur duvarları yer yer zemin seviyesine kadar yıkıktır. Korunan kısımlarda surlara açılmış dar mazgal pencereleri vardır (Resim: 6). Çokgen plânlı kalede kuzey-batıya bakan kemerli kapısı ile 4.60x3.1cm. ölçülerinde duvarları sıvalı tonozlu bir mekân yer almaktadır. Kalenin bulunduğu tepede yüzeyde Grek ve Roma Çağına ait seramik parçaları, pişmiş toprak figürin parçaları ve iki adet Osmanlı pipo parçası gözlenmiştir. Kalenin kuzeyinde bir mezara ait olabilecek kalıntılar ile doğusunda gözetleme kulesi olabilecek küçük bir mekân tespit edildi.

33 Bu eserleri ayrıntılı inceleme talebimiz otel yetkilileri tarafından uygun bulunmamıştır.

34 I. Venedikov, *Xth International Congress of Classical Archaeology*, (1952), pl. 318, tip 4.

35 Bkz. Dn. 1, 5.

Bozcaada Adliye Binası'nın batısındaki alanda yer alan Tenedos Nekropolü'nde daha önce Çanakkale Müzesi birkaç sezon kurtarma kazısı gerçekleştirmiştir. 9 değişik mezar tipinin gözlendiği ve Tunç Çağından Roma Dönemine kadarki geniş zaman dilimini kapsayan seramik parçalarının varlığı, Tenedos Nekropolü'nün ne kadar zengin olduğunu ortaya koymaktadır (Resim: 7).

Arazide üzerinde yürürken fark edilemeyen ancak, karşıdan bakıldığında bir tiyatro çukurluğu olduğunu düşündüğümüz alan, nekropolün bulunduğu yamacın yükseklerinde yer almaktadır. Tiyatroya ait malzemeler de diğer Tenedos kalıntıları gibi zaman içinde yok edilmiş durumdadır.

Adanın doğu sahilinden güneye doğru gidildiğinde ulaşılan Tekirbahçe mevkiinde yer alan Güler Motel önünde 16x44x46 cm. ölçülerinde 37 cm. çaplı Attik-Efes tipli bir mermer sütun altlığı, 52x52 cm. tablalı, 40 cm. çaplı bir mermer Dor sütun başlığı ile (Resim: 8) 34x20x9 cm. ölçülerinde bitkisel süslemeli mermer bir blok, duvara yaslanmış olarak durmaktadır.

Bozcaada'nın güney sahilinde, Sulubahçe (Eski Ayazma) mevkiinde yazlık evlerin bahçesine dikilmiş durumda, adanın her tarafında rastladığımız cinsten, birkaç andezit monolit sütun parçasına rastlandı. Ancak bölgede yüzeyde başka herhangi bir buluntuya rastlanmaması bunların adanın değişik yerlerinden getirilmiş olabileceğini düşündürdü.

Bugün bir kısmı müze olarak kullanılan Bozcaada Kalesi'nin önünde yer alan binanın bahçe kapısı sövelerinden birinin üzerinde 30x40 cm. dil yapraklı kalın grenli mermer başlık (Resim: 9) ile diğerinin üzerinde yer alan 33x30 cm. ölçülerinde kenger yapraklı kalın grenli mermer Korinth başlığı yer almaktadır. Bahçe içinde ise, monolit andezit sütun parçaları vardır.

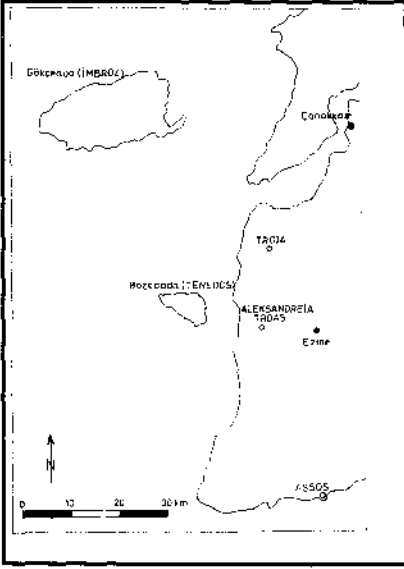
Kale içinde, iç kale girişinin sağında, sonradan su kuyusu bileziği olarak kullanılmış 35x95 cm. ölçülerinde Attik-Efes tipli mermer sütun altlığı (Resim: 10) yer almaktadır. İç kale duvarlarının dibine dizilmiş durumda adadan toplanmış, 65 cm. yüksekliğinde, iki sıra akantus yapraklı, Roma Çağına ait bir Korinth başlığı (Resim: 11), 52x40x33 cm. ölçülerinde bir mermer Bizans Dönemi sütun başlığı, 60x29x27 cm. ölçülerinde kıvrıkdal bezemeli mermer ante başlığı (Resim: 12) 41x61 cm. ölçülerinde renkli damarlı Roma Dönemine ait yükseltilmiş mermer altlık, 65x65x33cm. ölçülerinde Attik-Efes tipli bir mermer pedestal (Resim: 14), 60x33x42 cm. ölçülerinde, Osmanlı Döneminde kenarına Arapça bir yazıt eklenerek, su yalağı olarak tekrar kullanılmış ante başlığı (Resim: 15) ile 33 cm. çaplı, 45x45x21 cm. ve 50 cm. çaplı 70x70x23 cm. ölçülerinde iki mermer Dor sütun başlığı (Resim: 16) yer almaktadır.

Kalede kapalı bir mekânda camekânlar içinde çok sayıda seramik parçası, pişmiş toprak figürin parçaları ve pişmiş toprak kalıp sergilenmektedir (Resim: 13). Farklı bir mekânda ise, değişik formlardaki amphoralar ve farklı formlardaki denizden çıkarılmış seramikler yer almaktadır.

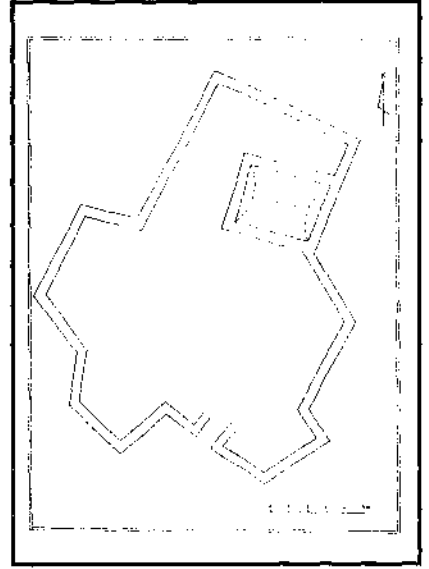
Bozcaada araştırmalarının bu yılki bölümü adanın antik çağdaki ününün tersine çok az sayıda buluntuyu yüzeyde sakladığını göstermiştir. Yüzeydeki bu fakirliğe karşın daha önce yapılan kazılardaki buluntular ve müzede sergilenen eserler, Tenedos'un çok uzun zaman diliminde zengin pişmiş toprak ve mermer eserler ürettiğini göstermektedir. Bu yılki araştırmalardan çıkarılacak bir başka sonuç ise, adanın hemen her yerinde rastlanan monolit andezit sütun parçalarının sütunlu cadde, agora veya başka bir yapıya ait olabileceği; çok sayıda Attik-Efes tipli mermer altlıkların büyük ve görkemli bir yapıya (tapınak ?) ait olabileceği ve adada bir de Dor ve Korinth düzenli yapıların bulunduğu.

Bozcaada'da yapılan araştırmalar, antik dokunun bugünkü yerleşimin altında kalması nedeniyle, ilçenin mimarî yayılma ihtiyacı yüzünden zarar görebileceğini göstermiştir. Dolayısıyla araştırmaların yoğunlaştırılması ve hatta acil kurtarma kazılarının yapılması gerekmektedir. Bu amaçla, önümüzdeki sezonlarda da araştırmalarımızın devamı planlanmaktadır.





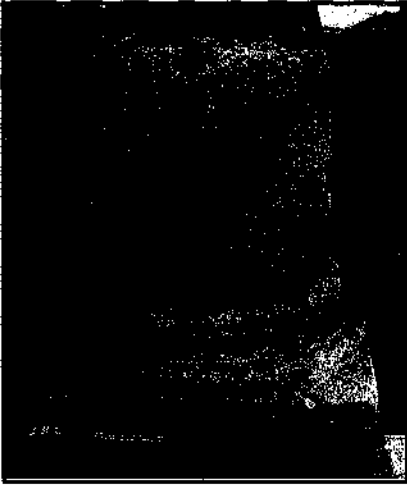
**Harita : 1**



**Çizim : 1**



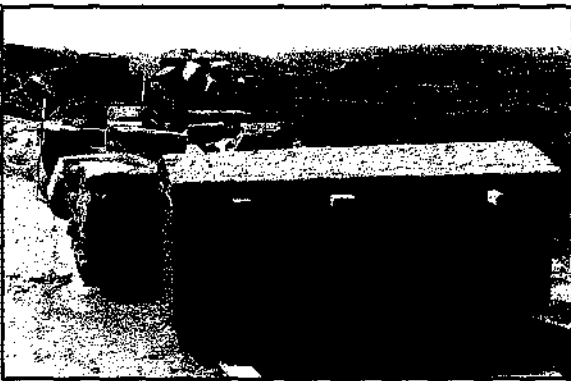
**Resim : 1**



Resim : 2



Resim : 3



Resim : 4



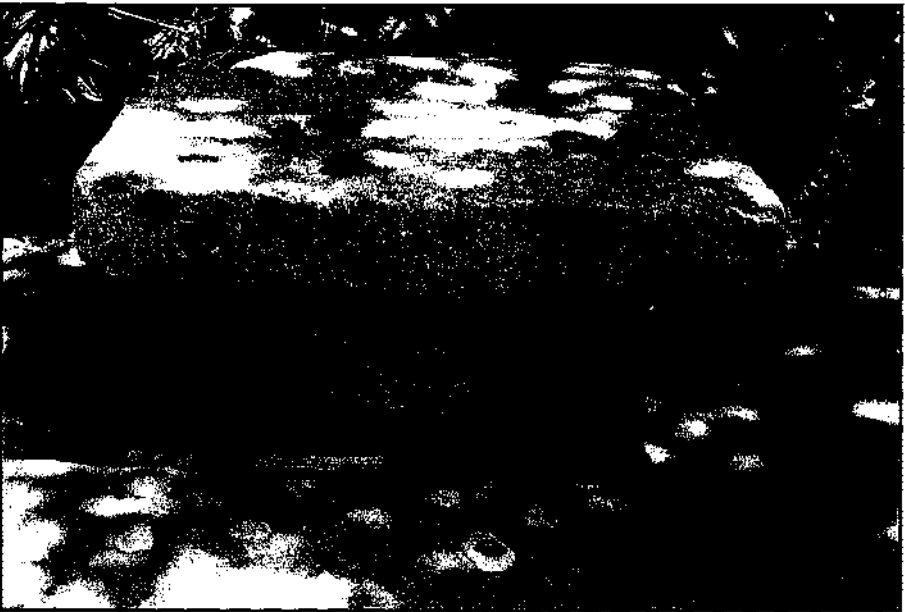
**Resim : 5**



**Resim : 6**



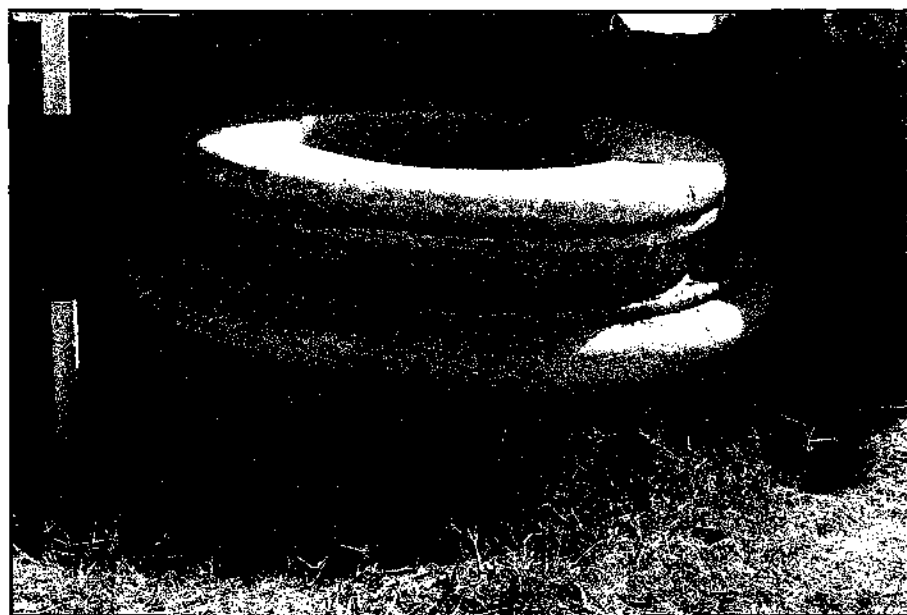
Resim : 7



Resim : 8



**Resim : 9**



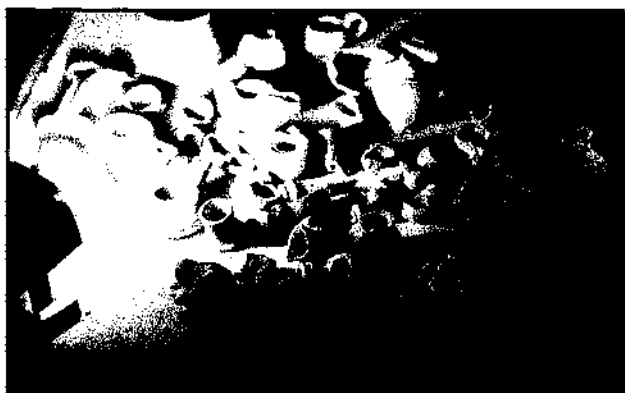
**Resim : 10**



Resim : 11



Resim : 12



Resim : 13

## 2002 YILI ŞİRİNCE VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Akın ERSOY\*  
Binnur GÜRLER  
Onur GÜLBAY

İzmir İli, Selçuk İlçesi, Şirince Köyü çevresinde 2002 yılında da devam eden araştırma çalışmalarında 2001 yılında saptanan anıt ve buluntu noktalarına<sup>1</sup> ilâve olarak 17 noktada daha mimarî ve küçük buluntu alanları saptanmıştır.

Ephesos'a çok yakın olan yörenin kır yaşamını arkeolojik belgelerle ortaya koymak, yörenin tarihî envanterini oluşturmak ve Şirince Köyü merkezli kültürel ilgiyi köy çevresindeki tarihî mirasa dikkat çekmek gayretli bu araştırma 49 km<sup>2</sup> lik bir alanda gerçekleştirilmiş, anıt ve küçük buluntu alanları GPS ile belirlenerek harita üzerine işlenmiştir.

### SERAMİK BULUNTUSU VEREN ALANLAR

2001 yılı araştırmalarının verdiği deneyim ve sonuçlar çerçevesinde 2002 yılı araştırmasında alan büyüklüğü (3-6 hektar), seramik yoğunluğu ve niteliği ile köy yerleşimi çerçevesinde değerlendirebileceğimiz yüzey malzemesi veren alanlara rastlanmamıştır. Çatı kiremiti parçaları dışında mimarî unsurlara sahip olmayan bu alanlardan 2002 yılında belirlenen 8 noktadan "çiftlik alanı" olarak tanımlanabilecek alan büyüklüğü, malzeme yoğunluğu ve niteliği olan 5 nokta tespit edilmiştir. Diğer 3 nokta ise daha küçük alanları ve az sayıda küçük buluntu yoğunluğu ile 2001 yılı tespitleri çerçevesinde tanımlanan "köy yerleşimi" ve "çiftlik alanı" özelliklerinin dışında kalmaktadır.

#### 1) Antik ve Ortaçağ Çiftlik Alanları

2002/1 araştırma numarası ile tespit edilen alan (Koordinatlar: 35 S 0539767-4200603) Şirince Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusundaki Elemen-Fındıklıçeşme mevkiindedir (Harita: 1). 460+/- 10 m. seviyesinde yer alan buluntu alanı eğimli bir ya-

\* Yrd. Doç. Dr. Akın ERSOY, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Kampüsü 35160 Buca-İzmir/TÜRKİYE

Doç. Dr. Binnur GÜRLER, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Kampüsü 35160 Buca-İzmir/TÜRKİYE

Araş. Gör. Onur GÜLBAY, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kaynaklar Kampüsü 35160 Buca-İzmir/TÜRKİYE

Araştırma çalışmasına D.E.Ü. Mimarlık Fakültesi Araş. Gör. Y. Mimar Restoratör Mina Tanaç, D.E.Ü. SB Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi Arkeolog Barış Salman ve E.Ü. SB Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi Arkeolog Murat Fırat; D.E.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü öğrencileri Soner Liman ve Çağdaş Yılmaz, E.Ü. Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Öğrencisi Ali Altın; D.E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Heykel Bölümü Öğrencisi Ali Çelik katılmışlardır. Araştırma ekibinin ikâme ve laşesi Selçuk Belediyesi tarafından karşılanmıştır. Belediye Başkanı Sayın Vefa Uğur nezdinde tüm belediye çalışanlarına, Şirince Köyü Muhtarı Sayın Ali Vurmazdere ve köy sakinlerinden Özer Kaya nezdinde tüm köy halkına ilgi ve desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi borç biliyoruz. Ayrıca Prof. Dr. Nuran Şahin, Prof. Dr. Ali Akar ve Arkeolog Şehnaz Baş Forcelllese'ye teknik ve bilimsel katkılarından dolayı teşekkür ediyoruz.

1 Ersoy-Gürler 2003, 169-178.

maç üzerindedir. 5-6 dekarlık bu alan m<sup>2</sup> de 6-7 adet seramik ve çatı kiremiti yoğunluğuna sahiptir. Çatı kiremiti parçaları dışında herhangi bir mimarî unsuru ifade edecek buluntu vermeyen bu alanda elde edilen malzeme M.S. 2. yüzyıldan başlayarak Geç Roma ve yoğunluklu olarak Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

2002/2 araştırma numarası ile tespit edilen alan (Koordinatlar: 35 S 0538335-4200958), köyün 1.3 km. kuzeyinde Şirince Vadisi tabanında yer almaktadır (Harita: 1). 299+/-10 m. seviyesinde yer alan m<sup>2</sup> de 2-3 adet seramik ve çatı kiremiti parçası yoğunluğuna sahiptir. Yaklaşık 1 hektarlık alana yayılmış olan malzeme günümüzde sürdürülen tarımsal faaliyetlerle daha geniş bir alana yayılmış görülmektedir. Çatı kiremitleri dışında başkaca mimarî unsurlara rastlanmıştır değildir. Elde edilen malzeme günlük mutfak kaplarına ait parçalar olup Geç Roma ve Bizans dönemlerine işaret etmektedir.

2002/3 araştırma numarası ile tespit edilen alan (Koordinatlar: 35 S 0534254-4201737) Şirince'nin 4.2 km. kuzeybatısında Değirmen Boğazı-Sütini mevkiindedir (Harita: 1). Vadi tabanına yakın bir noktada yer alan alan 40+/-10 m. seviyesindedir. Yaklaşık 1 hektarlık alanda seramik ve çatı kiremiti yoğunluğu m<sup>2</sup> de 10-12 adettir. Çatı kiremiti dışında başkaca mimarî unsura rastlanmıştır değildir. Araştırma alanının Ephesos'a en yakın noktalarından biri olan bu alanda elde edilen malzeme içinde M.Ö. 4. yüzyıl siyah firnisli bir kaide parçası alanın ve yörenin en erken buluntu örneklerinden biridir (Resim: 1). Diğer seramik buluntular Roma İmparatorluk Döneminden Geç Bizans'a kadar geniş bir kronolojik yelpaze içindedir.

2002/4 araştırma numarası ile tespit edilen alan (Koordinatlar: 35 S 0534516-4202096) Şirince'nin 4.2 km. kuzeybatısında Söğütçük Tepe mevkiindedir (Harita: 1). 140+/-10 m. seviyesinde ve yaklaşık 5-6 dekarlık alanda seramik ve çatı kiremiti yoğunluğu azdır. Alan içinde plânı izlenemeyen yıkıntı halindeki bir yapı gözlenmekte olup özellikle bu yapının etrafında çatı kiremiti yoğunluğu dikkat çekmektedir. Yüzey malzemesi Hellenistik, Roma ve Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

2002/8 araştırma numarası ile tespit edilen alan (Koordinatlar: 35 S 0540027-4198154) Şirince'nin 2.5 km güneydoğusunda Sinekli Tepe'nin doğusundaki Karaca Çeşme mevkiindedir (Harita: 1). 470+/-10 m. seviyesindeki alanda yüzey malzemesi 1.5-2 hektarlık bir alanda izlenmektedir. Yoğun alaturka kiremit parçaları ve geç dönem profilleri ile bezeme anlayışına sahip seramik parçaları, köylülerden alınan duyumlar ile birleştirildiğinde bu alanda yakın tarihe kadar yörenin Rum dönemine ait bir köy yerleşiminin olduğu değerlendirilmiştir. Buna karşın seramik yoğunluğu içinde Geç Antik ve Ortaçağ formları da tespit edilmiştir (Resim: 2).

## 2) Yüzey Malzemesi Veren Tanımlanmayan Alanlar

2002/5 araştırma numaralı buluntu alanı (Koordinatlar: 35 S 0538824-4201629) Şirince'nin 2 km. kuzeyinde Karıncalı mevki, Karıncalıyokuşu Tepe'nin kuzeybatı eteği üzerindedir (Harita: 1). 240+/-10 m. seviyesindeki alan 2-3 dekarlık bir alanı kapsamakta olup seramik ve çatı kiremiti parçası yoğunluğu 10 m<sup>2</sup> de 1 adettir. Az sayıdaki yüzey malzemesi Geç Roma ve Geç Bizans dönemlerini işaret etmektedir.

2002/6 araştırma numaralı buluntu alanı (Koordinatlar: 35 S 0538854-4201937) Şirince'nin 2.4 km. kuzeyinde, Maden Tepe'nin güney yamacında 300+/-10 m. seviyesinde yer almaktadır (Harita: 1). 4 dekarlık bir alana yayılmış görülen ve sadece çatı kiremiti parçalarından oluştuğu gözlenen malzemenin yoğunluğu 10 m<sup>2</sup> de 1 adettir.

2002/7 araştırma numaralı buluntu alanı (Koordinatlar: 35 S 0540086-4197591) Şirince'nin 3 km. güneydoğusunda Mercemyesi Tepe'nin keskin bir kayalık sırt yaparak aşağıya indiği doğu yamacındadır (Harita: 1). 580+/-10 m. seviyesindeki alan yaklaşık 3 dekar boyutlarında olup 10 m<sup>2</sup> de 1 adet seramik veya çatı kiremiti yoğunluğuna sahiptir. Buluntu alanında çatı kiremiti parçaları dışında mimarî unsura rastlanmıştır. Alanın bulunduğu yer tarımsal faaliyetlere uygun Arpacık mevki ile Ortaklar İlçesi'ni görmekte ve dolayısıyla bugün olduğu gibi Magnesia ad Meandrum üzerinden Ephesos'a yönelebilecek uygun bir talî yola hakim durumdadır. Yüzey malzemesi Geç Roma ve Bizans dönemlerini işaret etmektedir (Resim: 3).



## MİMARİ BULGULAR VE DİĞER UNSURLAR

### 1) Antik ve Ortaçağ

2002/9 araştırma numarası ile belirlenen yapı (Koordinatlar: 35 S 0538377-4202539) Şirince'nin 3 km. kuzeyinde, Maden Tepe'nin batı ucunda yer almaktadır (Harita: 1). Yapı orta ve büyük boyutlu kalker taşlardan yapılmış 1.5 m. kalınlığındaki bir duvarın yuvarlatılmış bir plân çerçevesinde yaklaşık 170 m<sup>2</sup> lık bir alanı çevrelemesi şeklindedir (Resim: 4, 5). Duvar yüksekliği yer yer 1.00-1.20 m. seviyelerinde korunmuştur. Maden Tepe'nin kalkerden ana kayası üzerine bindirilmiş olan duvarın kaplandığı alanda ve dışında yüzey malzemesine rastlanmamıştır. 515±10 m. seviyesindeki bu alandan Şirince, Ephesos, Selçuk Kalesi, Pranga mevkii ve Keçi Kalesi hakim bir bakış açısı ile izlenebilmektedir. Yüzey malzemesi ve özellikle seramik bulguların eksikliğine karşın, burada ifade edilen özellikler ile yapının taş temelli arkaik (?) bir kale (?) olup olmadığını değerlendirmekte olup bu değerlendirme için yeni araştırmalara ve yüzey malzemesine ihtiyaç duyulmaktadır.

2002/10 araştırma numarası ile tespit edilen bir başka yapı (Koordinatlar: 35 S 0535487-00142) Şirince'nin 3 km. batısında, Incirli dediği mevkiindedir (Harita: 1). Yörenin kalker taşlarından yapıldığı izlenen bir yapı yığını şeklindedir. Bu yıkıntı kümesinden bir plân çıkarma ve bu plânı yorumlamak, aynı zamanda yığının bitki örtüsü ile kaplanmış olması nedeniyle de mümkün olamamıştır. Ancak yığının kümesinin kuzeyinde kaçak kazılarla ortaya çıkarıldığı anlaşılan, yığın kümesine ait tek plân ve strüktür özelliği okunabilen, tavanı çökmüş bir mekân izlenmektedir (Resim: 6). Altta taş, üst yapıda tuğla malzeme kullanılmış olan mekânın kuzey yarısı toprak altında olup izlenen bölüm 1.75x1.10 m. boyutlarında, korunmuş duvar yükseklikleri 2.5 m. ye ulaşmaktadır. Mekânın izlenen bölümünde batıya doğru 1.22x0.55 m. boyutlarında, mekân derinliğinde kemerli bir nişin ilave edildiği de görülmektedir. Asıl mekânın güney duvarı üzerindeki 0.23 m. genişliğindeki kemerli bir açıklık yığın kümesinin altına doğru uzanmaktadır. Mekân duvarları kalın bir tuğla kırıklı sıvaya sahiptir. Mekânın bu özellikleri kot olarak da altta bulunuyor olması ile belki bir villa (?) olan yapıya ait bir sarnıç olarak değerlendirilmektedir. 255±10 m. seviyesindeki bu yapının çevresinde elde edilen arkeolojik malzeme M.Ö. 4. yüzyıl ile Geç Roma-Erken Bizans arasında kesintisiz bir süreci işaret etmektedir (Resim: 7).

2002/11 araştırma numarası ile belirlenen nokta (Koordinatlar: 35 S 34322-01950), Şirince'nin 4.2 km. kuzeybatısında, Değirmen Boğazı'na hakim noktadaki Sütlü Mağarası olarak bilinen mağaradır (Harita: 1). 2001 yılı araştırmasında da konu edilen<sup>2</sup> bu mağaraya 2002 araştırma projesi içinde ulaşılmıştır. 120±10 m. seviyesinde bulunan mağara ile ilgili yapılan değerlendirmeler Erol Atalay tarafından yayınlanmıştır<sup>3</sup>. Mağara ikisi altta, diğeri üstte 3 girişe sahiptir (Resim: 8). Mağara cephesindeki mevcut fresk parçaları ve zorlukla izlenen aziz figürleri, cephenin belki de tümüyle dini çerikli fresklerle kaplı olduğuna işaret etmektedir. Mağaranın cephesinde mimarî müdahaleler de izlenmektedir. Bunlardan en belirgin olanı sağ alttaki girişe doğru doğal kayaların merdiven şekliyle oyulmasıdır ki, bu giriş aynı şekilde müdahalelerle fonksiyonel hale getirilmiş bir iç mekâna açılmaktadır. Ulaşılan iç mekânın fresklerle kaplı olduğu gözlemlendiği gibi aynı zamanda tavanın bir kubbe şeklinde işlenmiş olduğu da belirlenmiştir. Çobanlar tarafından kullanıldığı anlaşılan mağaranın, yakılan ateşlerle yer yer korunmuş fresklerinin ve mağara duvarlarının kalın bir is tabakası ile kaplandığı görülmektedir. Mağaranın cephesinde de düzensiz noktalarda yer alan küçük nişler bulunmaktadır.

Yaklaşık 80 m. derinliğe ulaşan mağaranın Ephesoslular tarafından zaman zaman sığınak olarak kullanıldığı ve U. Muss'a göre, mağaranın müdahaleler görmüş olan ön kısmının Panaghia Galeleri (Soutlou Panagia=Sütlü Panaya)'ye ait küçük bir kilisenin parçası olduğu değerlendirilmesi yapılmaktadır<sup>4</sup>. Atalay ve Muss'un tespit etti-

2 Ersoy-Gürler 2003, 173-174.

3 Atalay 1984, 63-65.

gi graffitolar çerçevesinde mağaranın kullanım süreci Geç Bizans-20. yüzyıl arası olarak değerlendirilmiştir. Sarkıtlarından akan suyun, annelerin sütünü arttırdığı inancı, 20. yüzyılda bu yöreye göçen Türkler tarafından da, bu kez Sütini adıyla, mağaranın saygı görmesine neden olmuştur. Mağaranın bulunduğu nokta Değirmen Boğazı'nın yanı sıra Selçuk Kalesi'ni de görmektedir.

Mağara çevresinde tespit edilen yüzey malzemesi de daha önceki araştırmacıların tarihlerini destekler nitelikteki parçalardır (Resim: 9). Mağaranın üç girişinin çevresindeki freskler ve yukarıda ifade edilen merdivenler ile küçük nişler şeklindeki müdahaleler dışında doğal görüntüsünü koruduğu anlaşılmaktadır. Zira ne mağaranın doğal cephesinde ne de dışında mağaranın önünü kapatan bir mimarinin olduğunu gösterir izlere rastlanmamıştır.

2002/12 araştırma numarası ile tespit edilen bir başka yapı (Koordinatlar: 35 S 34261-01016) Şirince'nin 4 km. batısında, Kuyudağ Tepe'nin kuzey yamacındadır (Harita: 1). 150+/-10 m. seviyesindeki yapı, 6.50x7.50 m. boyutlarında dikdörtgen plânlıdır (Resim: 10). Duvar kalınlığı 0.50 m., korunmuş duvar yüksekliği yaklaşık 3 m. olan yapının iki kısa duvarı yıkık durumdadır. Tuğla kullanılmaksızın sıralar halinde kullanılan orta boy taşlarla inşa edilmiştir. Kaçak kazılar ve yoğun bitki örtüsü ile tahrip olduğu gözlenen yapının bulunduğu nokta Sütini Mağarası'nı ve Selçuk Ovası'nı görmektedir. Uzun duvarları boyunca hiçbir açıklığın olmaması yapı girişinin kısa duvarlar üzerinden sağlandığına işaret eder görünmektedir. Yapının fonksiyonuna ait hiçbir artı bulgunun olmaması, konumu gereği bir savunma yapısı olup olamayacağını düşündürmektedir. Yapı çevresinde 4 dekarlık bir alana yayılmış olan stroter parçaları dışında başka yüzey malzemesine rastlanmamıştır. Stroter parçalarının nitelikleri yapının Bizans Dönemi ile ilişkilendirilebileceğini göstermektedir.

2002/13 araştırma numarası ile Şirince'nin 2.1 ile 3.1 km. batısında, İncirliğediği mevkiinde yaklaşık 1 km. boyunca yer yer izlenebilen pişmiş toprak su iletim hattı belirlenmiştir (Hattın gözlemlendiği doğudaki ilk nokta koordinatları: 35 S 35994-99438, son nokta koordinatları: 35 S 35010-99979) (Harita: 1). Hattın gözlemlendiği son noktada, modern bir şose yolun altında kalmış bölümde, *in situ* olarak izlenmektedir. Buradaki borular 0.49 m. uzunluğunda, 0.18 m. çapındadır. Su iletim hattının mevcut durumu Selçuk'a yöneldiğini göstermekle birlikte yoğun tarımsal faaliyetler ve bitki örtüsü nedeniyle başlangıç ve ulaştığı noktalar konusunda mevcut veriler dışında bulgular saptamak mümkün olamamaktadır. Bu anlamda daha kapsamlı araştırmalara ihtiyaç duyulacaktır. Buna rağmen bu iletim hattının yönü dolayısıyla, 2001 yılında tespit ettiğimiz Suyun Anası olarak adlandırılan kaynak yapısından başlayarak Selçuk'a ulaşan Şirince/Selenus su yolunun bir parçası olarak şimdilik değerlendirilebilir. Bu hattın başlangıç noktasında özellikle gözlenen, ama hat boyunca da karşılaşılan farklı profilli boru parçaları birden fazla iletim hattı ile ve/veya onarımlarla ilişkilendirilebilir görünmektedir.

2002/14 araştırma numarası ile Şirince'nin 4.7 km. kuzeybatısında, Söğütçük Tepe kuzey yamacında yer alan (Harita: 1), 1'den 4'e kadar numaralandırılan ve daha önce araştırmacılar tarafından da tespit edilmiş olan<sup>5</sup>, Belevi yönünden Ephesos'a su ileten Kayapınar/Pranga su iletim sistemine ait dört adet tek açıklıklı kemer yer almaktadır (Resim: 11). 20 m. seviyesinde su ileten bu dört kemerin kemer açıklıkları (sırasıyla kemer koordinatları: 35 S 0534468-4203201; 35 S 0534638-4203208; 35 S 0534926-4203197 ve 35 S 0535259-4203510) 1.92 ile 3.80 m. arasında değişmekte olup korunmuş kemer genişlikleri yaklaşık 2.78 m., korunmuş kemer uzunlukları 8.80 ile 18.63 m., korunmuş kemer kalınlıkları 0.30 ile 1.10 m. ve korunmuş kemer yükseklikleri 2.40 ile 4.22 m. arasındadır. Yüzyılların tahribatına rağmen ayakta kalmış olan bu kemerler kalkerden taşlarla örülmüş olup yukarıda verilen rakamların da işaret etti-

4 Muss 1995, 117-119.

5 Forchheimer , 239-250; Öziş ve diğer.,1997, 131-134, Fig. 12

ği gibi öngörülen seviyeyi yakalamak noktasında ana kayanın durumuna göre kemerlerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Söğütçük Tepe'nin kuzey yamacında yer alan kemerler, bu tepenin batısındaki Bayrakçı Tepe'nin batı yamacında özellikle net olarak izlendiği gibi ana kayaya oyulmuş iletim sistemi ile devam ederek Selçuk'a doğru yönlendirilmektedir.

## 2) Geç Dönem Unsurları

2002/15 araştırma numarası ile Şirince'nin 650 m. güneyinde (Koordinatlar: 35 S 0538187-4199101) Osmanlı Döneminin Rum yerleşimcilerine ait bir su kemeri belirlenmiştir (Harita: 1). Aynı kemerin Cumhuriyet Döneminde de bir süre kullanıldığı, sonrasında önce beton destekli açık bir su yolu, sonra ise demir bir boru ile yenilenerek günümüzde halen kullanıldığı görülmüştür. Mağara Deresi üzerinde 415+/-10 m. seviyesinde yer alan kemer, 0.84 m. genişliğinde, 2.73 m. açıklıklı tek kemerlidir. 2001 yılında belirlenen Mağara Deresi üzerindeki Suyun Anası adı ile anılan Roma Dönemi kaynak yapısından başlayarak Şirince'ye ulaşan su iletim sisteminin bir parçası durumundadır.

2002/16 araştırma numarası ile Şirince'nin yaklaşık 2 km. kuzeyinde (Koordinatlar: 35 S 0537980-4201723) Maden Tepe'nin Maden Deresi'ne bakan güney yamacında Osmanlı Döneminde, 20. yüzyılın başlarında kullanılan bir maden ocağı tespit edilmiştir (Harita: 1). 230+/-10 m. seviyesindeki ocaktan çıkarılan artık malzemenin ocağın önüne döküldüğü ve zaman içinde ocak girişinin taş ve bitki örtüsü ile kapandığı izlenmiştir. Ocaktan çıkarılan artık/döküntü malzeme bu ocağın bir zımpara taşı ocağı olabileceğini işaret etmektedir<sup>6</sup>. Osmanlı belgelerinden Şirince yöresinde bir zımpara taşı ocağının olduğu bilinmekte, 22 Haziran 1903 tarihinde Çerkez Mehmet Paşa'nın bu yörede zımpara taşı çıkarma izni aldığını kaydedilmektedir<sup>7</sup>.

2002/17 araştırma numarası ile belirlenen bir diğer yapı Şirince'nin 4.5 km. kuzeybatısında, Değirmen Boğazı mevkiinde (Koordinatlar: 35 S 0535112-4201520) yer alan Osmanlı Dönemi Rum yerleşimcilere ait değirmen yapısıdır (Harita: 1). Aynı mevkide 2001 yılında belirlenen üç değirmen yapısı ile birlikte dördüncü değirmen yapısıdır. Su kemeri günümüzde onarılmış olan yapının havuz kısmı zorlukla izlenmekte, ışık kısmı ise harabe halindedir. Diğer üç değirmen ile birlikte 20. yüzyılın ortalarına kadar Türkler tarafından işletildiği yöre sakinlerince ifade edilmektedir.

2001 yılında Şirince çevresinde 31 noktada saptadığımız ve tümü M.Ö. 4. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyılın başlarına kadar süren tarihsel sürecin birer unsuru olan alan ve yapılara ilave olarak 2002 yılında 17 noktada daha alan ve yapı eklenmiştir. Böylece Şirince kırsalında yaklaşık 49 km<sup>2</sup> lik alanda, 48 noktada antik dönemden başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan geniş tarihsel perspektifte alan ve yapılar saptanmıştır.

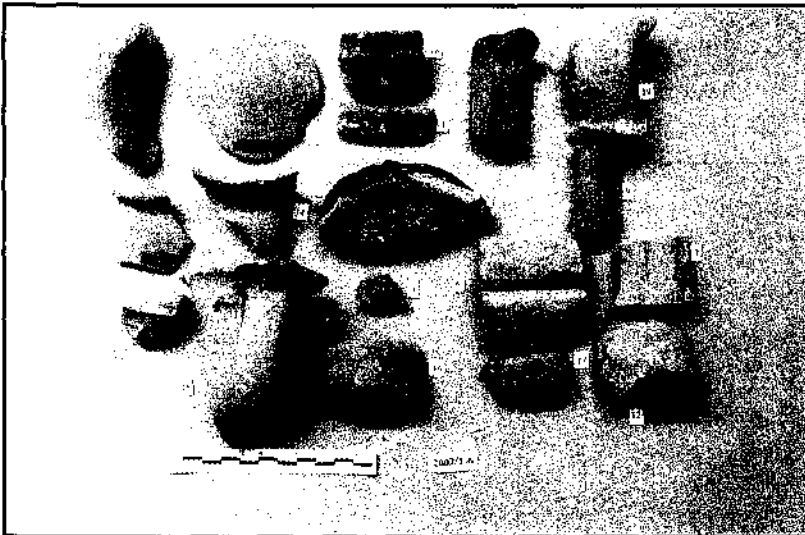
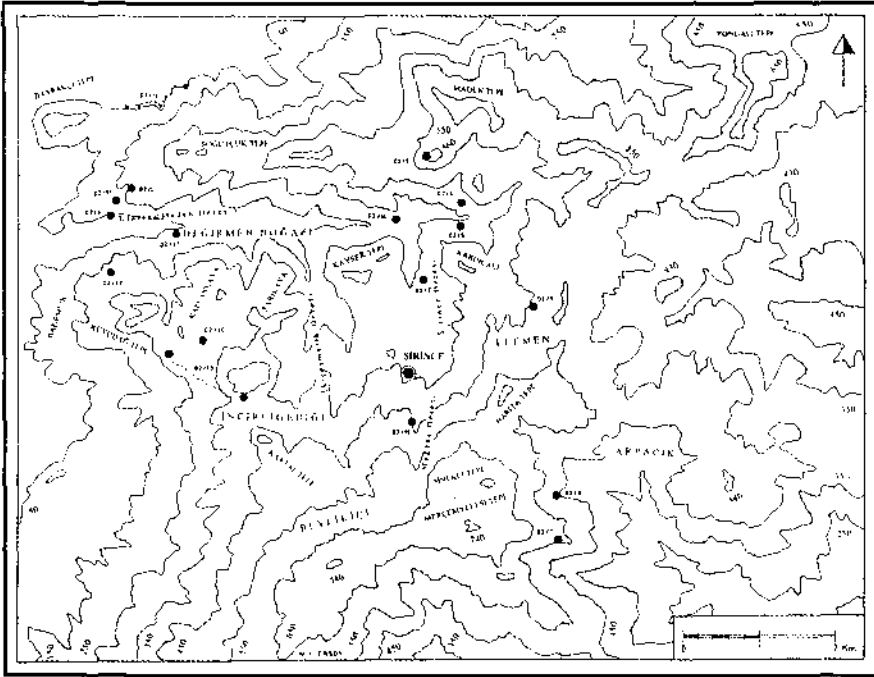
Tüm bu alan ve yapılar antik ve Ortaçağ Bizans kenti Ephesos'un ve sonrasında Beylikler ve Osmanlı kenti Ayasuluk'un doğu yönündeki kırsal alanında kır yaşamı ve kent-kır ilişkisini ortaya koyacak veriler sunmaktadır. Tüm alan ve yapıların yerleri tespit edilerek harita üzerine yerleştirilmiş ve böylece Şirince yöresinin arkeolojik ve tarihî haritası oluşturulmuştur. Hemen her kilometresinde bir veri sunan bu alanın kırsal yapısı ve kentle olan ilişkilerinin sorgulanması sonraki çalışmalarda değerlendirilecektir.

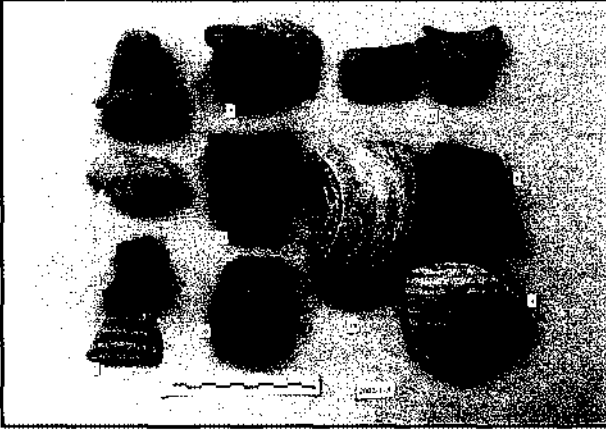
6 D.E.Ü. Maden Mühendisliği Bölümü'nden Prof.Dr. Ali Akar bu döküntü malzemeden yola çıkarak madenin bir zımpara taşı ocağı olabileceğini sözlü olarak aktarmıştır.

7 Berber 1999, 143.

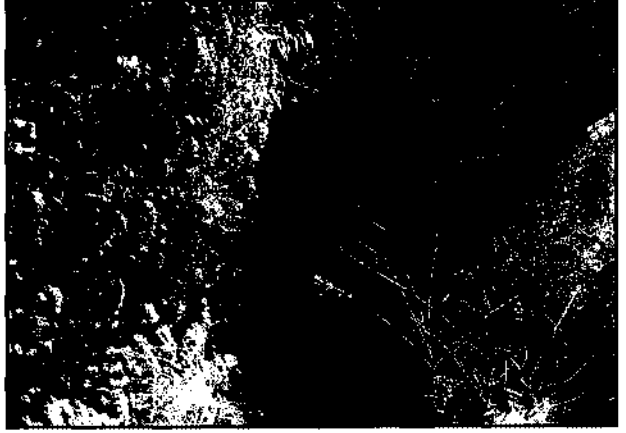
#### KAYNAKÇA VE KISALTMALAR

- ATALAY 1984 Atalay, E., Sütini ve Kemalpaşa Mağaralarında Buluna Bizans Freskleri, *2. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1984, 63-65.
- BERBER 1999 Berber, E., Yeni Onbinlerin Gölgesinde Bir Sancak: İzmir, İzmir, 1999.
- ERSOY-GÜRLER 2003 Ersoy, A. & Gürler, B., Şirince Köyü ve Çevresi 2001 Yılı Yüzey Araştırması, *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2003, 169-178.
- FORCHHEIMER 1923 Forchheimer, Ph., Wasserleitung, *FlE III* (1923) 224-255
- MUSS 1995 Muss, U., Jenseit von Ephesos: Die Griechen von Şirince, *ÖJh* 64, 1995, 118-142.
- ÖZİŞ ve diğer..1997 Özış, Ü., Atalay, A., Becerik, M., Özdikmen, K., Efes'in Tarihi Su Getirme Sistemleri, *1. Uluslararası Geçmişten Günümüze Selçuk Sempozyumu*, Selçuk, 1997, 125-136.





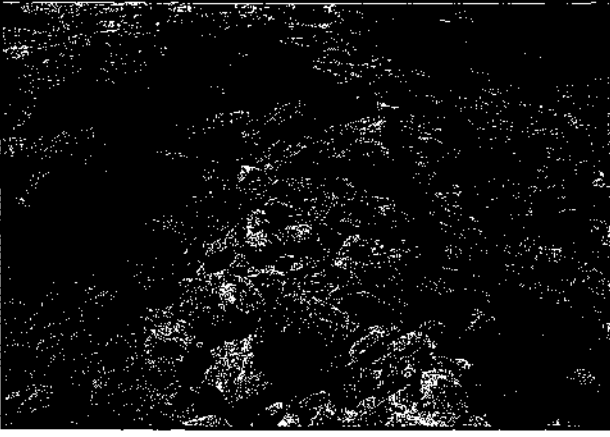
**Resim 2: 2002/8 araştırma  
numaralı alan-  
dan seramik ör-  
nekleri**



**Resim 3: 2002/7 araştırma  
numaralı alan-  
dan seramik ör-  
nekleri**



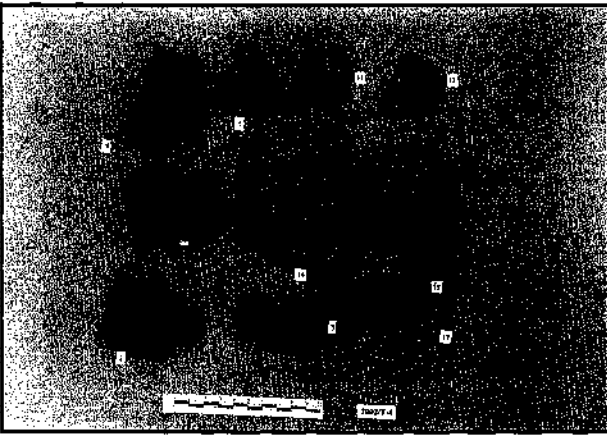
**Resim 4: 2002/9 araştırma  
numaralı alan-  
dan seramik ör-  
nekleri**



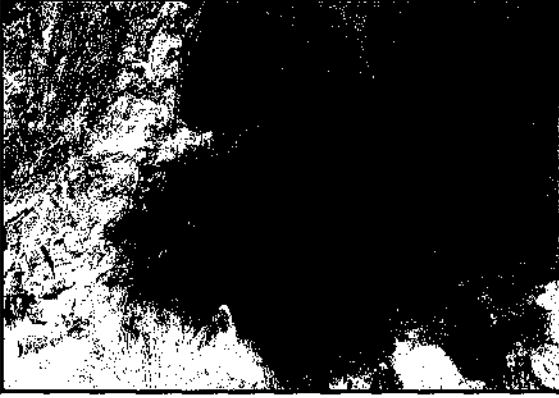
**Resim 5:** 2002/9 araştırma numaralı alandaki erken kalenin (?) taş malzemeleri sur duvarı



**Resim 6:** 2002/10 araştırma numaralı alandaki bir villa (?) yapısına ait sarnıç



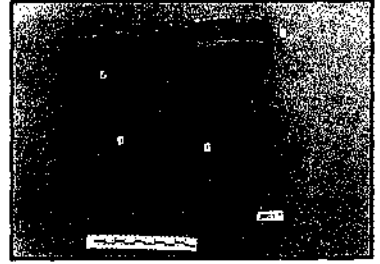
**Resim 7:** 2002/10 araştırma numaralı alandan seramik örnekleri



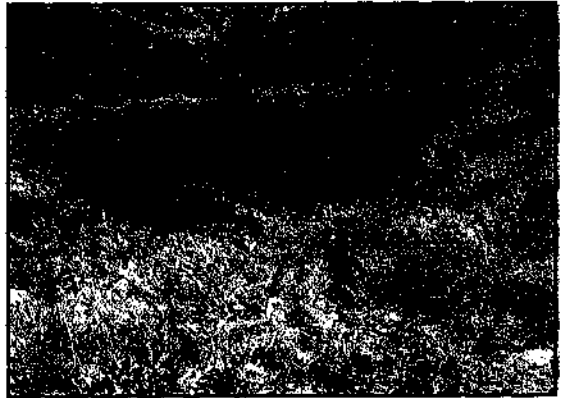
**Resim 8 : 2002/11 araştırma numaralı Sütini Mağarası' nın giriş cephesi**



**Resim 10 : 2002/11 araştırma numaralı alandaki yapı**



**Resim 9 : 2002/11 araştırma numaralı alandan seramik örnekleri**



**Resim 11 : Kayapınar-Ephesos su iletim hattına ait tek açıklıklı (4 No.lu) kemer**



## KİLİS İLİ 2002 YILI YÜZEY ARAŞTIRMASI

Engin ÖZGEN\*  
Barbara HELWING  
Atilla ENGİN

İlk kez 2000 yılında başlanan Kilis İli yüzey araştırması çalışmaları 2002 sezonu ile üçüncü yılını tamamlamıştır. 2002 yılı yüzey araştırması 1-20 Eylül tarihleri arasında, yaklaşık üç hafta sürmüştür. Araştırma ekibi Oylum Höyük kazı ekibi üyelerinden oluşmuştur. Yüzey araştırması çalışmaları, Elbeyli ve Musabeyli ilçeleri ile Kilis'in batısındaki alanda yoğunlaştırılmıştır.

Önceki yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırması çalışmalarında, Kilis çevresinde toplam 101 arkeolojik sit alanı belirlenmişti. 2002 yılı çalışmalarında ise 43 merkez daha belirlenmiştir. Bu merkezler; 16 höyük, 8 düz iskân yeri, 8 yamaç yerleşmesi, 4 kale, 2 kale yerleşmesi, 2 paleolitik buluntu yeri, 1 nekropol, 1 doğal mağara ve 1 su kemerinden oluşmaktadır.

### 102-Çamurlu Höyük

Elbeyli İlçesi'nin yaklaşık 2 km. güneyinde yer almaktadır. Orta boyutlu bir höyüktür. Batı eteği, toprak alımı sonucu tahrip edilmiştir. Höyüğün doğu eteklerinde, kuzey-güney yönünde yaklaşık 300 m. uzunluğunda, büyük mekânlardan oluşan taş temeller, yüzeyde görülmektedir. Seramik türü malzemenin bulunmadığı bu yapı temelleri olasılıkla Ortaçağ'a aittir.

### 103-Alahan Höyüğü

Elbeyli İlçesi, Alahan Köyü'nde yer alan küçük boyutlu bir höyüktür. Höyüğün üzerinde eski bir taş ev ve su kuyusu yer almaktadır. Höyüğün batı ve güney etekleri üzerinde modern köy yerleşimi bulunmaktadır. Köy içerisinde bir evin duvarında, Roma Devrine ait bazalttan bir kartal kabartmasına rastlanmıştır.

### 104-Salhan Höyüğü

Elbeyli İlçesi, Alahan Köyü'ne bağlı Salhan mezrasında yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyüğün çevresinde modern köy yerleşmesi bulunmaktadır. Merkez, Alahan Höyüğü'nün hemen güneyinde, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarında yer almakta-

\* Prof. Dr. Engin ÖZGEN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06532 Beytepe-Ankara./TÜRKİYE

Dr. Barbara HELWING, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasienabteilung, Im Dol 2-6, D-14195 Berlin/DEUTSCHLAND

Araş. Gör. Atilla ENGİN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 06532- Beytepe-Ankara./TÜRKİYE

dır. Höyüğün kuzeybatı kesimi köylülerce toprak alımı sonucu büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

#### *105-Tileyli Höyük*

Elbeyli İlçesi'nin Taşlıbakar Köyü sınırları içerisinde, Elbeyli'nin kuşuçuğu yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer alan küçük bir höyüktür. Höyük tarla olarak kullanıldığından, sürülerek yayvanlaşmıştır.

#### *106-Taşlıbakar Höyüğü*

Elbeyli İlçesi, Taşlıbakar Köyü sınırları içerisinde, köyün yaklaşık 500 m. kuzeyinde yer almaktadır. Höyükten kuzeydoğuya doğru uzanan sırt üzerinde Ortaçağ yerleşim izi belirlenmiştir. Bu kesimde yüzeyde, taş temel izleri görülmektedir. Höyüğün doğusunda, yerleşimin su ihtiyacını karşılayan bir su kaynağı bulunmaktadır.

#### *107-Tepecik Harabesi*

Elbeyli İlçesi'nin Taşlıbakar Köyü sınırları içerisinde yer almaktadır. Taşlıbakar Höyüğü'nün yaklaşık 300 m. kuzeydoğusunda, yolun doğu kesimindeki tarlada yer alan düz bir iskân yeridir. Yüzeyden Ortaçağ seramik parçaları ile birlikte Kalkolitik Dönem'e ait 4 seramik parçası toplanmıştır. Yerleşim yeri tarla olarak kullanılmaktadır.

#### *108-Şehmerdin Harabesi*

Kilis İli, Merkez İlçe'ye bağlı, Karakoyunlu Köyü sınırları içerisinde yer alan bir Ortaçağ dağ köyüdür. Yüksek bir tepe üzerine kurulan yerleşim yerinde, yapılara ait taş duvar kalıntıları görülmektedir. Yoğun taş yığıntısı, yapıların tamamen taşla inşa edildiğini göstermektedir. Çevreden çakmaktaşı alet ve çekirdekler ile Ortaçağ seramik parçaları toplanmıştır.

#### *109-Kesmelik Mezrası*

Elbeyli İlçesi, Yeşilyurt Köyü, Kesmelik mezrasının kuzeyindeki kireçtaşı alanda, Roma Devrine ait, soyulmuş kaya oyuğu mezarlar ile ana kayaya oyulmuş çeşitli işlik alanları ve mekânları belirlenmiştir.

#### *110-Yeşilyurt Höyüğü*

Elbeyli İlçesi'ne bağlı Yeşilyurt Köyü'nde yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyük üzerinden, Neolitik Dönemden Roma Devrine kadar birçok dönemi temsil eden seramik parçaları toplanmıştır.

#### *111-Kıraç Mevkii*

Elbeyli İlçesi'ne bağlı Akçağıl Köyü'nün güneyindeki Kıraç mevkii olarak adlandırılan alanda, doğal mağaralar belirlenmiştir. Çevrede çakmaktaşı aletlere rastlanmıştır.

#### *112-Yazılıbecer Höyüğü*

Elbeyli İlçesi, Yenideğirmen Köyü'nde yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyüğün üst kısmında taş temel izleri kısmen izlenebilmektedir. Güney etek üzerinde modern köy yerleşimine ait terk edilmiş ve yıkılmış ev kalıntıları bulunmaktadır. Höyük, geç dönemlerdeki taş ev geleneği yüzünden neredeyse tamamen taşlarla kaplıdır.

### 113-Kocabağlar Mevkii

Kilis İli, Merkez İlçe, Karamelik Köyü sınırları içerisinde yer alan düz bir iskân yeridir. Yerleşim yeri tarla ve bağ olarak kullanılmaktadır. Yüzeyden toplanan seramik parçaları ve çatı kiremitleri Ortaçağ'a aittir.

### 114-Cağberli Harabesi

Elbeyli İlçesi'nin kuzeybatısında yer alan bir tepe yerleşmesidir. Tarla olarak kullanılan yerleşim yerinden toplanan seramik parçaları Hellenistik/Roma ve Ortaçağ dönemlerine aittir.

### 115-Kuyuluok Harabesi

Elbeyli İlçesi, Sağlıcak Köyü'nün 2 km. batısında yer alan düz bir iskân yeridir. Elbeyli'den Sağlıcak Köyü'ne doğru giden yolun hemen güneyinde bulunan yerleşim yerinden Ortaçağ'a ait seramik ve çatı kiremiti parçaları toplanmıştır. Yerleşim yeri tarla olarak kullanılmaktadır. Olasılıkla mimariye ait olan taşlar tarla sınırında biriktirilmiştir. Güneye doğru giden dar bir yol, yerleşimi ikiye bölmüştür. Merkez adını, bugün kapanmış olan bir su kuyusundan almıştır.

### 116-Sağlıcak Köyü

Elbeyli İlçesi'ne bağlıdır. Köy içerisinde Ortaçağ'a ait seramik parçaları toplanmıştır. Köy içerisinde yer alan bazalt bir sütun da Ortaçağ seramikleri ile birlikte bir Ortaçağ yerleşimine işaret etmektedir.

### 117-İkizkaya Höyüğü

Elbeyli İlçesi, Kalbursait Köyü, İkizkaya mezarı sınırları içerisinde yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyük, İkizkaya mezarının yaklaşık 600 m. kuzeybatısındadır. Höyüğün hemen kuzeyinde doğal su kaynakları bulunmaktadır.

### 118-Tefellez Sırtı

Elbeyli İlçesi, Günece Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneybatısında, Tefellez sırtı üzerinde Orta Paleolitik Döneme ait bir çakmaktaşı alet ele geçirilmiştir.

### 119-Havarın Harabesi

Elbeyli İlçesi'nin Havarın Köyü'nün 700 m. kuzeydoğusunda, köy yolunun yaklaşık 400 m. kuzeyinde yer alan avlulu, korunaklı kalın duvarlara sahip büyük kompleks bir yapıya ait taş duvarlar yüzeyden izlenebilmektedir. Mekanlar iki büyük avluya açılmaktadır.

### 120-Tilkip Höyüğü

Elbeyli İlçesi, Karaçağıl Köyü, Tilkip mezarında yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Karamelik Höyüğü ile birlikte Elbeyli sınırları içerisindeki en büyük höyüklerden biridir. Höyük yüzeyinden, Geç Kalkolitik'ten Ortaçağ'a kadar kesintisiz iskâna işaret eden seramik parçaları toplanmıştır.

### 121-Alimantara Höyüğü

Elbeyli İlçesi'nin 1 km. doğusunda, asfalt yolun yaklaşık 50 m. güneyinde yer alan küçük bir yerleşim yeridir. Yerleşimde alçak bir höyükleşme söz konusudur. Çevresi tarla olarak kullanılmaktadır.

### 122-Büyük Harabe

Elbeyli İlçesi, B. Şekep Köyü sınırları içerisinde yer alan bir Ortaçağ düz iskân yeridir. Elbeyli'nin yaklaşık 2 km. doğusunda, asfalt yolun hemen kuzey tarafında yer almaktadır. Yerleşim yeri tarla olarak sürüldüğünden, seramik parçaları oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Olasılıkla mimariye ait olan taşlar, tarla sürümü sonrasında belirli yerlerde toplanmıştır.

### 123-Kumsurun Höyüğü

Elbeyli İlçesi, Kumsurun (Geçerli) Köyü'nde yer alan orta büyüklükte bir höyük-tür. Höyüğün güney ve güneybatı eteklerinde modern bir köy yerleşimi bulunmaktadır. Kumsurun Höyüğü, çevredeki diğer höyüklerle göre daha iyi korunmuştur.

### 124-Sinekseken Tepesi

Elbeyli İlçesi sınırlarında yer alan Sinekseken Tepesi üzerinde, Orta Paleolitik Döneme ait çakmaktaşı alet, yonga ve çekirdek parçaları ile Ortaçağ'a ait seramik parçaları toplanmıştır. Denizden 630 m. yükseklikte olan tepe üzerinde bağ ve bahçeler yer almaktadır. Yüzey malzemesi daha çok tepenin tarım alanı olarak kullanılmayan güney yamaçlarından toplanmıştır.

### 125-Havuzluçam Höyüğü

Elbeyli'nin batısında Havuzluçam Köyü'nde yer alan küçük ve oldukça yayvan bir höyüktür. Höyüğün büyük bir kısmı üzerinde modern bir köy yerleşmesi bulunmaktadır.

### 126-Fatmacık Harabesi

Elbeyli İlçesi, Alahan Köyü sınırları içerisinde, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarında, askerî kontrol bölgesinde yer alan bir düz iskân yeridir. Tarla olarak kullanılan yerleşim yerinden toplanan seramik parçaları Ortaçağ'a aittir.

### 127-Alahan Harabesi

Elbeyli İlçesi, Alahan Köyü'nün hemen doğusunda yer alan düz bir iskân yeridir. Merkez, Alahan Höyüğü dışında aynı yerdeki ikinci yerleşmedir. Yerleşim yeri yayvan bir tepe görünümündedir. Olasılıkla taş çıkartmak için kazılan çukurlarda, tahrip edilmiş mimari kalıntılar görülebilmektedir. Yerleşim yerinden toplanan seramik parçaları Orta Tunç Çağı, Roma Devri ve Ortaçağ'a aittir.

### 128-Saatlı Höyüğü

Kilis İli'ne bağlı Saatlı Köyü'nün kuzeyinde, bir yamaç üzerinde yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Höyüğün üzeri tarla olarak kullanılmaktadır. Höyüğün üst kesiminde yer alan yerinde korunmuş modern bir mezar, höyüğün üzerinden yaklaşık 1,5-2 m.kalınlığında toprağın alındığını göstermektedir. Höyük üzerinde rastlanan çok sayıda insan kemikleri de toprak alımı sırasında tahrip edilen mezarlara işaret etmektedir. Aynı şekilde höyük üzerinde rastlanan mozaik parçaları da mozaikli yapıların tahrip edildiğini göstermektedir.

### 129-Bulamaçlı Köyü

Kilis İli, Merkez İlçe'ye bağlı Bulamaçlı Köyü'nün hemen güneyindeki tarla ve zeytinliklerde mezarlara rastlanmıştır. Köylülerden alınan bilgiye göre, kaçak kazılarla bu alandaki taş sanduka ve küp mezarlardan çıkan göz yaşı şişeleri Roma Devri mezarlığına işaret etmektedir.

### *130-Martavan Höyüğü*

Kilis İli, Martavan Köyü'nde yer alan küçük bir höyüktür. Höyüğün üst kesiminde, güney ve batı etekleri üzerinde modern köy yerleşimi bulunmaktadır. Höyük toprak alımı sonucu oldukça tahrip olmuş ve küçülmüştür.

### *131-Sapkanlı Harabesi*

Kilis İli'ne bağlı Sapkanlı Köyü'nün batısındaki yamaç üzerinde yer alan bir geç dönem yerleşmesidir. Yüzeyden toplanan seramik parçaları Roma ve Ortaçağ özellikleri göstermektedir. Yerleşim yerinin doğusunda, soyulmuş bir kaya oyuğu mezar belirlenmiştir. Köylülerin verdiği bilgiye göre, köy içerisinde de Roma Devri mezarları bulunmaktadır.

### *132-Domuzbeleni Mevkii*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Hasancalı Köyü sınırları içerisinde yer alan Domuzbeleni mevkiinde, bir zeytin bahçesi içerisinde, kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiş taş sanduka mezarlara rastlanmıştır. Hiçbir buluntuya rastlanmayan alan, olasılıkla Roma Devri mezarlığıdır.

### *133-Kandil Harabesi*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Topallar Köyü'nün kuzeydoğusundaki Kandil Tepesi üzerinde yer alan bir yamaç yerleşmesidir. Ortaçağ seramik parçaları ve çatı kiremitlerinin toplandığı alanda, yüzeyden izlenebilen yapı taş temelleri bulunmaktadır. Oldukça kalın taş duvarlar, büyük mekânların ya da avluların varlığına işaret etmektedir. Yerleşme, kuzey-güney yönünde yaklaşık 200 m. uzanmaktadır. Kandil Harabesi, konumu itibarıyla vadiye hakim, korunaklı bir konumda yer almaktadır.

### *134-Bağocası Kalesi*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Topallar Köyü'nün kuzeydoğusunda, Kandil Tepesi'nin kuzey ucunda, yamaç üzerinde yer alan bir kaledir. Alan tümüyle fundalıklar ve ağaçlarla kaplı olduğu için duvarlar her yerde izlenememiştir. Bir yerde oldukça geniş bazalt bir duvar kuzey-güney yönünde uzanmaktadır. Fundalıklar arasında düzgün kesilmiş yapı taşlarına rastlanmıştır.

### *135-Akdut Mevkii*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Topallar Köyü'nün kuzeyinde, Ödlek Tepesi'nin güney eteğinde Ortaçağ'a ait bir yamaç yerleşmesi belirlenmiştir. Yerleşmenin kuzeyinde, kayalık kesimin eteklerinde, yarım kalmış bir bazalt tekneye, yerleşim yerinin güneydoğu kesiminde ise bazalttan bir öğütme taşına ve havana rastlanmıştır.

### *136-Hanik Höyüğü*

Kilis'e bağlı Gözkaya Köyü sınırları içerisinde, Kilis-İslahiye karayolunun yaklaşık 400 m. güneyinde yer alan orta büyüklükte bir höyüktür. Yerleşmenin hemen güneyinde bir akarsu yatağı bulunmaktadır. Höyüğün etekleri tarla olarak sürüldüğünden oldukça yayvanlaşmıştır.

### *137-Hasancalı Höyüğü*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Hasancalı Köyü'nün güneybatısında yer alan küçük ve yayvan bir höyüktür. Tarla olarak kullanılan höyüğün batısında bir akarsu yatağı bulunmaktadır.

### *138-Heybetoğlu Harabesi*

Kilis'e bağlı Demirciler Köyü'nün güneydoğusunda, ormanlık bir arazi içinde, Demirciler Köyü'ne giden yol üzerinde yer alan bir yamaç yerleşmesidir. Yüzeyden toplanan seramik türü malzeme Ortaçağ yerleşimine işaret etmektedir.

### *139-Çerçili Köyü*

Kilis İli'ne bağlı Çerçili Köyü içerisinde toplanan Roma ve Ortaçağ seramik parçaları bir yamaç yerleşmesinin varlığını göstermektedir. Köy içerisinde ayrıca, bazalttan bir kapı modeline de rastlanmıştır.

### *140-Hasancalı Harabesi*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Hasancalı Köyü'nün güneybatısında, Üçevler mezrasına giden yol üzerinde bulunan bir yamaç yerleşmesidir. Yüzeyden toplanan seramik türü malzeme Roma Devri ve Ortaçağ'a aittir.

### *141-Hasancalı Kalesi*

Musabeyli İlçesi'ne bağlı Hasancalı Köyü'nün doğusunda, dar bir vadinin ortasındaki tepe üzerinde kurulmuş bir kale yerleşmesidir. Üç tarafı tepelerle çevrelenmiş olan kalenin doğu ve batısında akarsu yatakları bulunmaktadır. Tepe üzerinde bir sura ve çeşitli yapılara ait duvar kalıntıları izlenebilmektedir. Yüzeyden toplanan seramikler Ortaçağ özellikleri yansıtmaktadır.

### *142-Resulosman Kalesi*

Kilis'in kuzeyini sınırlandıran Resulosman Dağı'nın doğu yükseltisi üzerinde yer alan kale, denizden 964 m. yüksekliktedir. Kilis Ovası'nı kontrol eden kalenin taş duvarları ve iç mekânları kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Çevreden toplanan seramik parçaları, Hellenistik/Roma Dönemine ve Ortaçağ'a işaret etmektedir. Kale çevresinde ise Orta Paleolitik Döneme ait çakmaktaşı aletlere rastlanmıştır.

### *143-Afrin Vadisi-Su Kemerli*

Elbeyli İlçesi'ne bağlı Cengin Köyü'nün kuzeybatısında, Afrin Nehri'ne açılan dar bir vadide, olasılıkla Roma Devrine ait olan iki katlı bir su kemeri kalıntısına rastlanmıştır.

### *144-Afrin Harabesi*

Elbeyli İlçesi'ne bağlı Cengin Köyü'nün kuzeybatısında, su kemerinin yakınlarında, Afrin Nehri'nin batı kıyısındaki bir sırt üzerinde yer alan bir tepe yerleşmesidir. Seramik malzemeye göre yerleşme Hellenistik/Roma ve Ortaçağ'a aittir.

## **SONUÇ**

Sonuç olarak 2002 yılı çalışmalarında elde edilen bulgular şöylece sıralanabilir:

1) Kilis İli'ndeki arkeolojik ören yerleri, büyük bir merkez olan Oylum Höyük dışında genel olarak küçük ya da orta büyüklükte yerleşmelerdir. Bu yerleşim yerlerinden bir kısmı günümüzde tarım alanı olarak kullanılırken, daha fazla sayıda yerleşme mimari kalıntılara ait bazalt taşlar ve yoğun bitkisel örtü ile kaplıdır. Bu nedenle de sonuçlar az miktarda toplanabilen malzemeye göre değerlendirilmiştir. Bu durum, Neolitik, Halaf ve Ubeyd gibi erken dönem malzemelerinin oldukça az sayıda yerleşim yerinde belirlenmiş olmasının da bir nedeni gibi görünmektedir.

2) Kilis'in batısında, Elbeyli İlçesi sınırlarındaki höyükler düzlüklerde yer alırken, Kilis'in daha engebeli olan batı kesiminde höyükler, genellikle çanak biçiminde, tepe-lerle çevrili dar alanlarda görülmektedir. Bu coğrafi özellik, platodaki çeşitli dönemler boyunca yerleşmelerin kullandığı arazinin doğal bir sınırına da işaret etmektedir.

3) Kilis genelinde, bir kısmı Hellenistik/Roma Devrinde yerleşim görmeye başla-yan Ortaçağ yerleşmelerinin büyük bir kısmı üzerinde, modern köy yerleşmelerinin gö-rülmesi, yakın dönemde bölgede devam eden kesintisiz iskâna işaret etmektedir.

4) Birbirine çok yakın merkezlerdeki seramik buluntuları, bazı alanlarda dönem-ler boyunca yerleşmelerin yer değiştirdiğini göstermektedir.

NO	MERKEZ	MERKEZ TİPİ	PALEOLİTİK ÇAĞ	NEOLİTİK ÇAĞ	UBEYD	GEÇ KALKOLİTİK	ESKİ TUNÇ ÇAĞI	ORTA TUNÇ ÇAĞI	GEÇ TUNÇ ÇAĞI	DEMİR ÇAĞI	HELLENİSTİK-ROMA	ORTA ÇAĞ
102	Çamurlu Höyük	Höyük				X	X	X	X	X	X	X
103	Alahan Höyüğü	Höyük				X	X	X	X	X	X	X
104	Salhan Höyüğü	Höyük				X	X	X	X	?	?	X
105	Tileyli Höyük	Höyük				X	X	X	X	X	X	X
106	Taşlıbazar Höyüğü	Höyük						X	X	X	X	X
107	Tepecik Harabesi	Düz iskân				X					X	X
108	Şehmerdin Harabesi	Yamaç yerleş.										X
109	Kesmelik Mezrası	Düz iskân/nekrl.									X	
110	Yeşilyurt Höyüğü	Höyük		X		X	X	X	X	X	X	?
111	Kıraç Mevkii	Doğal mağara	?									
112	Yazılıbecer Höyüğü	Höyük				?	X	X	X	X	X	X
113	Kocabağlar Mevkii	Düz iskân										X
114	Cağberfi Harabesi	Tepe yerleşmesi								X	X	
115	Kuyuluok Harabesi	Düz iskân										X
116	Sağlıcak Köyü	Düz iskân										X
117	İkizkaya Höyüğü	Höyük				X	X	X	X	X	X	?
118	Tefellez Sırtı	Paleolitik bul.yeri	X									
119	Havarın Harabesi	Kale (?)									?	X
120	Tilkip Höyüğü	Höyük				X	X	X	X	X	X	X
121	Alımantara Höyüğü	Höyük				X	X	X	?	?	X	X
122	Büyük Harabe	Düz iskân										X
123	Kumsurun Höyüğü	Höyük					X	X	X	X	X	X
124	Sinekseken Tepesi	Paleolitik bul. yeri	X									X
125	Havuzluçam Höyük	Höyük										X
126	Fatmacık Harabesi	Düz iskân										X
127	Alahan Harabesi	Düz iskân						X	?	X	X	X
128	Saatlı Höyüğü	Höyük				X	X	X	X	X	X	X
129	Bulamaçlı Köyü	Yamaç yerl./nekrl.									X	X

130	Martavan Höyüğü	1 Höyük				?	X	X	?	X	X	X
131	Sapkanlı Harabesi	Yamaç yerl./nekrpl.									X	X
132	Domuzbefeni	Nekropol									X	
133	Kandil Harabesi	Yamaç yerleşmesi									?	X
134	Bağocası Kalesi	Kale										X
135	Akdut Mevkii	Yamaç yerleşmesi										X
136	Hanik Höyüğü	Höyük				?	X	X	?	X	X	X
137	Hasancalı Höyüğü	Höyük				?		?	?		X	X
138	Heybetoğlu Harabesi	Yamaç yerleşmesi										X
139	Çerçili Köyü	Yamaç yerleşmesi									X	X
140	Hasancalı Harabesi	Yamaç yerleşmesi									X	X
141	Hasancalı Kalesi	Kale										X
142	Resulosman Kalesi	Kale/Pal. bul. yeri	X								X	X
143	Afrin Su Kemerli	Su kemeri									X	
144	Afrin Harabesi	Tepe yerleşmesi									X	X

5) Höyüklerde yoğun olarak Kalkolitik ve Tunç çağları ile geç dönem yerleşmeleri belirlenmiştir. Orta büyüklükteki (150-200 m. çapında) birçok höyükde ele geçirilen çeşitli dönemlere ait seramik türü malzeme, bereketli Kilis Ovası dışında, plato kesiminde de çeşitli dönemler boyunca yoğun olarak yerleşildiğini göstermektedir.

6) Belirlenen yerleşmelerin büyük bir çoğunluğu, oldukça küçük su yatakları üzerinde yer almaktadır. Ancak bugün bu akarsulardan Balık Suyu, Sinnep Suyu, Akpınar Deresi dışındaki küçük akarsular ya tamamen kurumuştur ya da mevsim yağışlarına bağlı olarak az miktarda su potansiyeline sahiptir. Erken dönemlerde, günümüzde tamamen kurumuş olan ve yerleşim yerlerinin yakınlarında bulunan bu su yataklarının aktif olduğu düşünülebilir. Su yataklarının bugün kurumuş olması, olasılıkla iklim değişikliklerinden ve artan tarım faaliyetlerine bağlı olarak yeraltı sularının fazlaca kullanılmasıyla kaynaklanmış olmalıdır.



## THE NEMRUD DAĞ PROJECT: THE SECOND CAMPAIGN BY THE UNIVERSITY OF AMSTERDAM (2002)

*Herman A. G. BRIJDER\**

It is an honour to inform you about the restoration and conservation work that was, thanks to the permit granted by the Ministry of Culture to the University of Amsterdam, carried out in June and July 2002 by a team of Turkish and international experts at the famous archaeological site of Nemrud Dağ under supervision of the Turkish Ministry of Culture and the Amsterdam Archaeological Centre of the University of Amsterdam. The team was composed of archaeologists, epigraphists, ceramologists and construction engineers.

In my paper, I will first give you an impression of the work carried out during our second campaign in the summer of last year. Further, I will share my thoughts and ideas on the specific nature and future development of the restoration and conservation program.

Nemrud Dağ (Fig. 1) has an importance that goes far beyond the province of Adıyaman, the region of Anatolia or even the country of Turkey itself. Not without reason the site of Nemrud Dağ has been placed on the list of the world's most important archaeological sites by the World Monuments Fund. Due to its unique character and preservation, Nemrud Dağ is world heritage. We see it therefore only as logical, and even necessary, that different opinions on the future of the site and the ongoing project are ventured and discussed. From the very start of our project, We have tried to form of group of international conservation specialists and archaeologists to function, as it were, as a critical body.

In the 2002 campaign, the archaeological research -- started in our first season of 2001-- was continued and further developed. We worked on the Site Information System (SIS) and -- just as in the previous season -- our documentation of the site generated new observations and ideas (Fig. 2).

---

\* Herman A.G. BRIJDER, Amsterdam Archaeological Centre University of Amsterdam, Nieuwe Prinsengracht 130 1018 V2 Amsterdam/NETHERLAND

1 Composition of the team: Prof. Dr. Herman A.G. Brijder (project manager), Prof. Dr. Eric M. Moormann and Dr. Miguel John Versluys (acting managers), drs Tesse Stek and Ellen Thiermann (archaeologists), all University of Amsterdam; Prof. Dr. Onno M. van Nijf and Marlies Schipperheijn (epigraphists), Huib Waterbolk and Frits Steenhuisen (laser scanning), all University of Groningen; Dr. Abraham van Ast (ceramologist), University of Leiden; Dr. Charola Api, University of Pennsylvania, and Paolo Pagnin (stone conservers); Prof. Dr. Pedrag Gavrilovic (seismologist), University of Skopje; Mark Weber (WMF); ir. Maurice L. A. Crijns (president of the INF, project coordinator); Anne ten Brink (prehistorian); ir. Jaap Groot (constructing engineer); Prof. Dr. Bernd Fitzner, Dr. Kurt Heinrichs and D. La Bouchardiere (stone diagnostic team); Prof. Dr. Tamer Topal (geological engineer), Dr. Emine N. Caner-Saltık, Dr. Evin Erder, Dr. Ayşe Tavukçuoğlu, Dr. Ahmet Turer, Materials Conservation Laboratory at METU; Soner Ateşoğlu and Latif Ozen, representatives of the Ministry of Culture of Turkey. We would like to thank the Turkish Ministry of Culture for its kind cooperation, especially Dr. Alpay Pasinli for his personal commitment to the project. We are also grateful to Halil Işık, governor of the province of Adıyaman, and Bulent Akarcalı for their great help and support.

The members of our epigraphic team continued their research using a digital scanner, that gave new perspectives, but also posed practical problems. We operated a Minolta VI-900 non-contact scanner that uses a laser to determine the surface topography and simultaneously measures the colour of each measuring points in order to create a texture. Per scan we recorded approximately 300,000 measuring points. The scanner was set at a distance of about one metre from each stone, so that we could scan a large number of small segments of approximately 20x20 cm. These segments were later digitally processed and joined together.

Initially there were some technical problems to be solved. The sensors did not cope well with the high concentrations of scattered UV and IR in the light at the altitude of 2,200 metres. A major problem was caused by reflections from the light-coloured limestone. This problem was solved by using a makeshift tent, which blocked off enough the incoming light. We are now working on a more permanent solution by using special filters and providing effective shielding from direct sunlight. The scans were made by means of the software package RapidForm and joined the individual scans, per stela. The next step is to render the topography of the stelae in the form of a TIN raster (triangular irregular network) and read the data into the SIS.

New aspects of our archaeological research on Nemrud Dağ and its monuments are the study of the scarce ceramics found in the 2001 campaign and a plan to produce an inventory of artefacts from the monument, dispersed over many Turkish and international museums. All of the scholars who have worked on the site of Nemrud Dağ in the past have collected pieces of stone and sculpture that were lying around the site in order to protect and study this material. This was done on a very modest scale by the earliest explorers and on a far greater scale by Theresa Goell and Friedrich Karl Dörner, and their teams. As a result many fragments and parts of stelae and ancestor reliefs are now dispersed over Turkish and international museums. More than a century after the discovery of the site, there is no overview of 'what is where', although it is clear that the bulk of material should still be in the storerooms of the museum of Adıyaman.

For two reasons, we intend to produce an inventory that is as complete as possible in subsequent campaigns: first of all, to complete our documentation, and secondly, for practical reasons. To restore the reliefs we need to know exactly which missing pieces of a specific relief have been preserved and can be integrated with the relief. To start this project, we began an inventory of the bulk of material in the storeroom of the Adıyaman Museum. In the next years we will describe, photograph and identify all larger pieces.

Most importantly, the 2002 campaign also saw the start of a stone conservation program. It was undertaken in close co-operation with the World Monuments Fund.

The need of such a conservation and restoration project was, once again, underlined by the state of the monument after the winter of 2001-2002. During the severe winter, several metres of snow covered the tumulus and the terraces. At the start of the thaw, masses of snow coming from the tumulus hit the rear of the row of *dexiosis* reliefs and lion horoscope on the West Terrace. Two of these – the *dexioseis* of the king with Zeus and with Kommagene – fell down. Immediate intervention seemed necessary. After a lengthy discussion with technical experts and representatives of the Ministry of Culture, we decided to leave the stelae as they are and install a snow barrage behind them (Fig. 3). I am happy to inform you that these barrage kept the snow from the stelae during the past winter (see e.g. the lion horoscope in Fig. 4).

Some modest pre-conservation was done on the surfaces of the stelae that are still standing. We hope to remove the reliefs during the next campaign to a provisional restoration house for more extensive treatment.

Research into the structural stabilisation of the colossal statues on the East Terrace has shown their in-stability. To preserve them, they will need to be consolidated

and, in some cases, restored. The situation of the substructure under the statues of Herakles and Zeus is dangerous; there are gaps under the Herakles statue. There are two ways to arrive at such a consolidation: one, in situ stabilisation, or two, dismantling and rebuilding. The first option, in situ stabilisation, is obviously preferable for several reasons and is also in accordance with modern restoration ethics. Over the next few years, we will try to stabilize (and partly restore) the colossal statues using a minimal intervention strategy. It still has to be decided whether or not to put the heads of the colossal statues back on top of their bodies.

During the 2002 campaign we prepared this project in two ways: one, as a kind of pilot project we experimented with using a computerized crane to move the heads of the colossal statues and two, we took some emergency measures with regard to parts of statues that needed to be consolidated as soon as possible. As a result of these interventions the situation on the East Terrace is now different from the previous state of affairs. In this regard it is important to realise that the East Terrace (and also, for that matter, the West Terrace) did not show the in situ situation as discovered by Theresa Goell in the 1950s.

In Fig. 7 the new, temporarily, situation on the East Terrace is shown. In order to exhibit the heads well and safely in front of the statues, we prepared bases made of galvanized iron rings filled with stones. These supports serve to stabilise the heads and prevent contact with plants growing on the terrace. Obviously this operation is completely reversible.

The transportation of the heads and other parts by means of the computerized crane proved to be rather easy, safe and, moreover, very much precise. Soft bands of cloth were wrapped around the pieces in order to hoist them. This operation also enabled us to establish the weight of some of the heads (and some other parts) of the colossal statues. In Figs. 5 and 6 the transportation of the heads of Antiochos and Kommagene by the computerized crane are shown. They had been fallen to the back of the colossal statues and have now been placed on the terrace in front.

Despite its impressive dimensions and striking appearance the monument on Nemrud Dağ is in great danger of collapse and lacks stability. Concerning the protection and conservation of the site we have developed two plans to be executed in the next summer campaign. One focuses on the sandstone elements on all three terraces, the other regards the colossal statues on the East Terrace.

All sandstone elements are in a very poor state and in need of protection, conservation and restoration. The decay of the reliefs is most clear, of course, in the Lion relief and the dexiosis stelae on the West Terrace. On both the West and East Terraces more sculptured sandstone elements are now deteriorating rapidly: ancestor and/or other reliefs, and guardian animals (Fig. 8, the so-called three-headed lion). We therefore intend to move them to an on-site restoration house – to be built during the next summer campaign -- where they will be conserved and restored in the next years. After this they should, in my opinion, be exhibited in a (future) site museum. And very well made copies should replace them in their original positions.

As already mentioned, research on the structural consolidation of the colossal statues on the East Terrace has shown their instability. This necessitates a project of stabilisation and reconstruction starting as soon as possible. Structural consolidation, repair, reinforcement and reconstruction must be done with due respect for international conservation standards. 'Nemrud Dağ must remain an archaeological site, but a documented, restored and protected one. Besides these restoration activities, archaeological research will be carried out. This research primarily aims at an inventory and documentation of the remains on and from Nemrud Dağ. Lastly, during the 2002 campaign a provisional routing system was made.

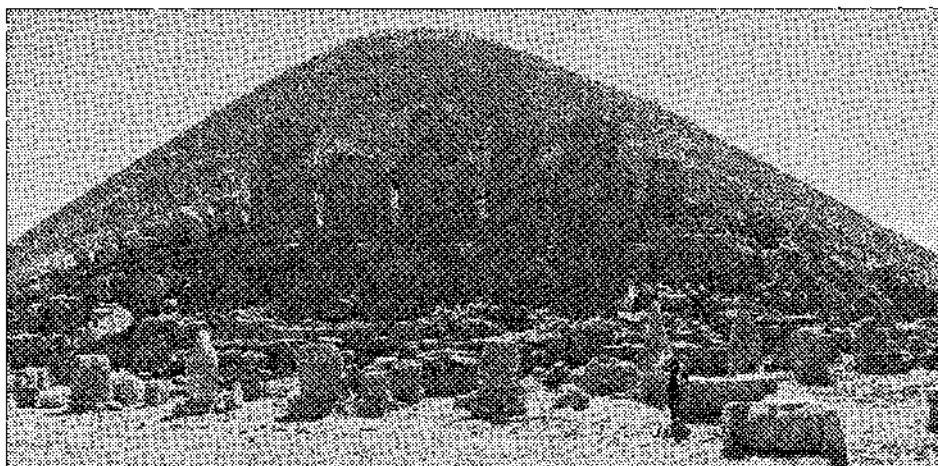


Fig. 1

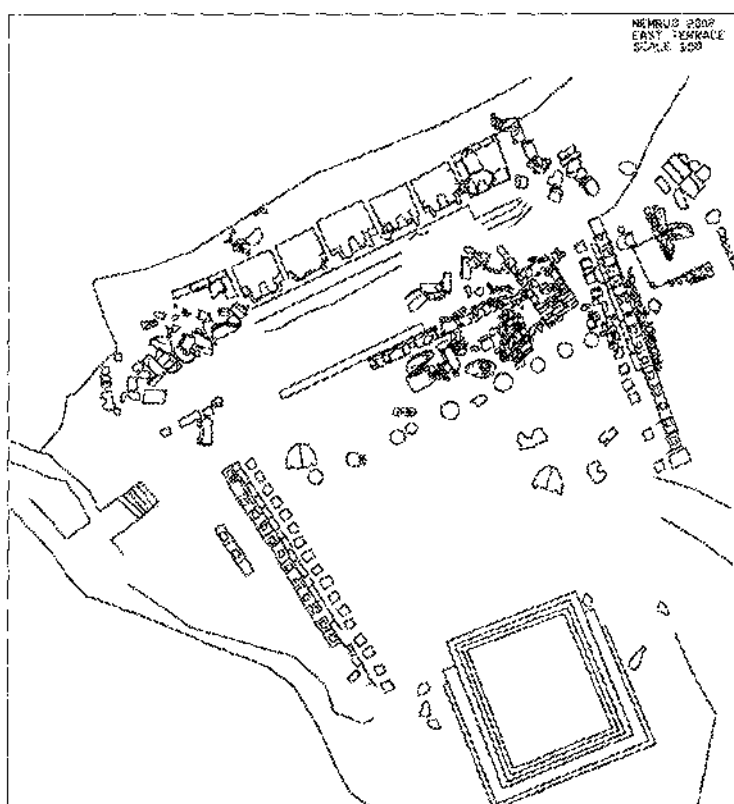


Fig. 2



Fig. 3

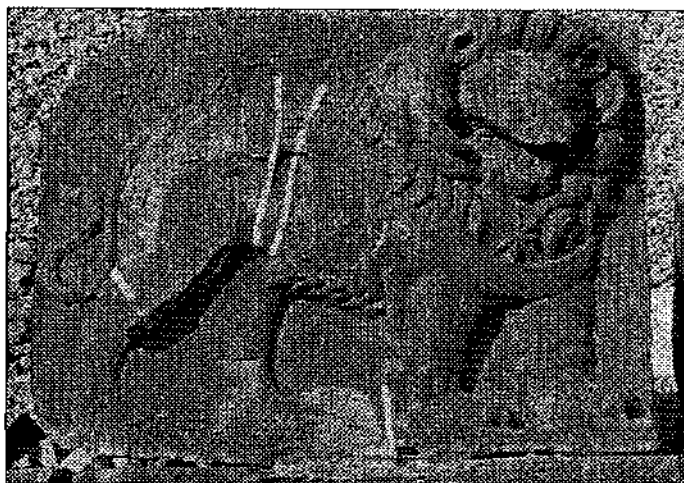


Fig. 4

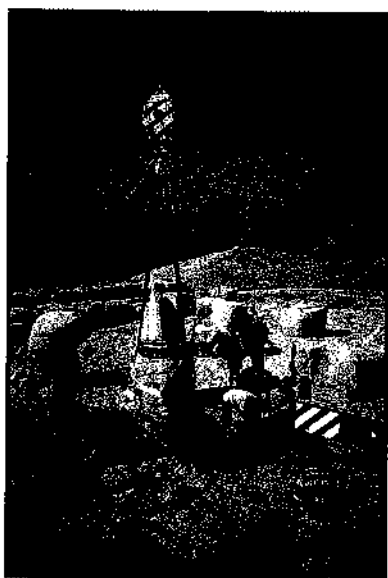


Fig. 5



Fig. 6

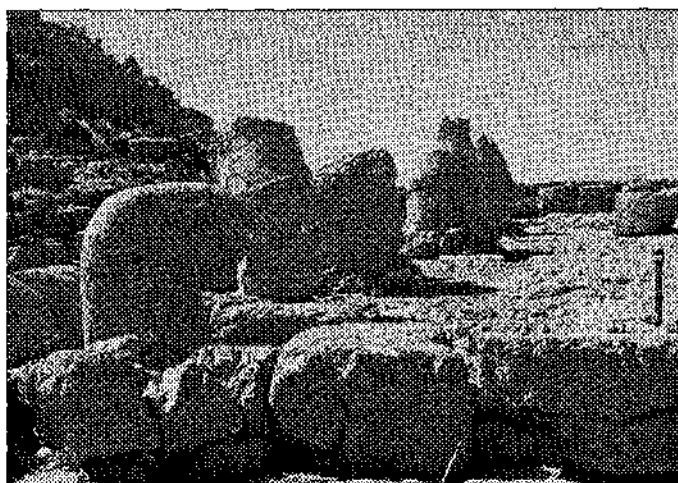


Fig. 7

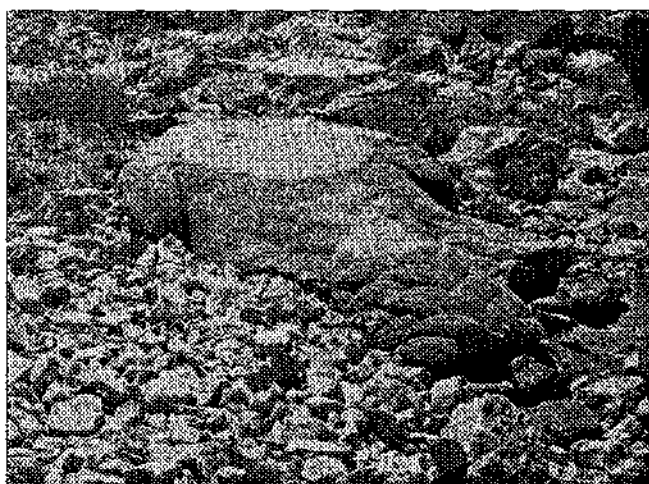


Fig. 8

# THE TAHIRLER PROJECT (BEYPAZARI PROVINCE): PRELIMINARY REPORT FOR 2001 SEASON

Joel Thomas WALKER\*

The Tahirler Project is a regional archaeological reconnaissance investigating the Roman-Byzantine road system of western Galatia, with particular attention to the integration of literary and archaeological evidence for the Byzantine period. Initial research for the project was conducted in 1996-1998 with funding from Princeton University<sup>1</sup>. Field research was renewed in 2001 with joint funding from Princeton University and the University of Washington in Seattle<sup>2</sup>. As the project field director, I wish to thank the Turkish Ministry of Culture for permission to conduct this archaeological research and the kaymakam and municipal administration of Beypazarı for their logistical support. I also would like to acknowledge Ms. Rukiye Akdoğan, who served as the government representative for the 2001 field season. Numerous residents of the Beypazarı region, especially farmers from the villages of Fasil, Dikmen, and Tacettin, provided invaluable assistance by sharing with us their knowledge of the region's topography and antiquities. For further acknowledgements, please see the end of this report.

## *Project Overview and Accomplishments of 2001 Season*

The reconnaissance zone of the Tahirler Project encompasses a rectangular area of approximately 1200 km<sup>2</sup> in the district of the provincial capital Beypazarı, which is located ca. 90 km northwest of Ankara. Our survey focuses on the identification, recording, and analysis of sites along the Roman-Byzantine highway that traversed this region en route from Constantinople to Ancyra (Ankara) and the eastern frontier. This region holds particular importance for the study of early Byzantine Anatolia because of the literary sources associated with the village Sykeon, an official rest station on this Roman-Byzantine highway, located halfway between the cities of Juliopolis and Anas-tasiopolos (Fig. 1). As the home of the Christian ascetic Theodore of Sykeon (†613 C.E.), this village became the center of a substantial monastic complex during the late sixth and early seventh centuries. Modern historians have long praised the biography of "St. Theodore of Sykeon" for its vivid account of village society on the eve of the Arab invasions of Anatolia. Our survey in the Beypazarı region thus offers a superb opportunity to integrate literary and archaeological sources for the study of late Roman and Byzantine Anatolia.

---

\* Joel Thomas WALKER, Department of History, University of Washington, Seattle, WA, 98195, USA

1 Professor Peter Brown of Princeton University has directed this research, with the assistance of Mr. David Barchard (1996) and the author (1996-present).

2 Funding for the 2001 field season (September 5-24) and the 2002 study season (September 5-19) came from the Royal Research Fund of the University of Washington, with additional support from the Department of History (the Howard and Francis Keller Research Fund) and the Department of History at Princeton University.

Field research during the 2001 field season focused on the recording of Roman/Byzantine sites on both the northern and southern side of the Kirmir River (the ancient Siberis) (Figs. 2-3). The primary goal of this research was to identify and compare Roman and Byzantine material from several different types of settlement along the Roman-Byzantine highway. Accomplishments for the 2001 season include: 1) Confirmation of the general route of the Roman-Byzantine road between the cities of Juliopolis (Gülşehir) and Anastasiopolis (Dikmen Höyük); 2) Mapping of the Byzantine cave complexes above Kilisele and near Karadağ; 3) Survey and mapping of the archaeological remains at Uyku, where there appears to have been a monumental building (possibly a temple) of the Roman period; 4) Recovery of an inscribed marble capital and other Byzantine material from Pınarcık, near the location of the Justinianic bridge over the Siberis; 5) Interruption and documentation of illegal excavation of major Byzantine building at Dikmen Höyük (Anastasiopolis). In what follows, I offer a preliminary report of the results of these investigations.

### *1. The Roman Highway Between Juliopolis and Anastasiopolis*

Earlier scholarship had already documented the basic route of the so-called "Pilgrim's Way" that traversed western Galatia en route from Constantinople to Ancyra and the eastern frontier (Fig. 1). In his multi-volume study on this Roman-Byzantine highway, Dr. David French, then Director of the British Institute of Archaeology in Ankara, synthesized the evidence of milestones, ancient itineraries, and surface remains to trace the route of this ancient highway as it passed through the cities of Juliopolis and Laganian (renamed Anastasiopolis ca. 500 C.E.)<sup>3</sup>. The first of these Roman cities, Juliopolis, is well-attested in the literary sources. Pliny the Younger, in his correspondence while governor of Bythinia, describes the city as a "frontier town... with a great deal of traffic passing through it"<sup>4</sup>. The signatures of the Christian bishops of Juliopolis appear regularly in Byzantine synodical records between the fourth and ninth centuries C.E.<sup>5</sup> The town, renamed Basilium after the emperor Basil I (867-886), survived in some form into the eleventh century, but thereafter falls completely out of the literary record<sup>6</sup>. The city's location in the modern topography was first established by French, who identified the ruins of Juliopolis on the northeastern bank of the Sarıyar Reservoir, two km. south of the modern city of Çayırhan<sup>7</sup>. Anderson had visited the same site in 1898 and recorded the stone foundations of a Roman bridge over the Aladag River<sup>8</sup>. Unfortunately, it appears that no fuller documentation of the bridge was completed prior to its submersion under the Sarıyar Reservoir<sup>9</sup>. The Roman-period chamber tombs

3 David French, *Roman Roads and Milestones of Asia Minor, I, The Pilgrim's Road* (London: BIAA Monograph No. 3, 1981), pp. 33-38, correcting the earlier work of Ramsay (1890) and Anderson (1899), cited below.

4 Pliny the Younger, *Letters*, X, 77-78: in capite Bythyniae, plurimisque per eam commeantibus transitum praebent." Pliny the Elder (*Natural History*, V, xl, 143) explains how the city received its name: a Galatian chief named Cleon, who was a native of the village Gordiu, elevated the settlement to the rank of a polis and renamed it Juliopolis in honor of Augustus.

5 For the references, see Kl. Belke and M. Restle, *Tabula Imperii Byzantini 4: Galatien und Lykaonien* (Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1984), 181-82. The earliest attestations are at the Synod of Ancyra, ca. 314, and the Council of Nicaea in 325; Bishop Philadelphos of Juliopolis attended both councils.

6 Belke and Restle, *Galatien*, p. 182. French, *Roman Roads*, p. 34. On the probable date (ca. 886-900) of the adoption of the name Basilium, see W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1962; orig. London, 1890), pp. 244-245.

7 French, *Roman Roads*, p. 38, correcting Anderson (1899), who examined the site, then simply known as "Eskişehir" ('old city'), but misidentified it as the location of the Roman village of Sykeon. French's identification of the site as Juliopolis has been accepted in all subsequent scholarship. See, esp. S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor: Volume II The Rise of the Church* (Oxford, 1993), p. 126.

8 J. G. C. Anderson, "Exploration in Galatia Cis Halym: Part II. - Topography, Epigraphy, Galatian Civilisation," *Journal of Hellenic Studies* 19 (1899): 52-134, here 66-69. For a similar Justinianic bridge in northwestern Bythinia, see M. Whitby, "Justinian's Bridge over the Sargarius and the Date of Procopius' *De Aedificiis*," *Journal of Hellenic Studies* 105 (1985): 129-148. It is instructive to compare the architectural drawings of the two bridges: Anderson, p. 67 and Whitby, p. 130.

9 C. O'Connor, *Roman Bridges* (Cambridge, 1993), p. 124, 202 (T15). Belke and Restle, *Galatien*, p. 226 ("Skopas"). I. W. MacPherson, "Roman Roads and Milestones of Galatia" *Anatolian Studies* 4 (1954): 111-120 provides only a very poor photo of the bridge.



at Gülşehir, excavated by Turkish archaeologists in 1991, presumably should be associated with the necropolis of the now submerged ancient city<sup>10</sup>.

A well-preserved segment of the Roman highway leading east from Juliopolis can still be seen on the southern side of the modern paved road connecting Çayırhan and Beypazarı. Figure 2 shows this segment of Roman highway marked in red. During our field season, two staff members traced the route of this Roman highway on foot. The width of the road (ca. 6.5 meters) and size of its outer paving stones (ca. 0.4-0.8 meters) are consistent with the normal measurements of a major Roman highway<sup>11</sup>. We were able to trace the path of the road to a point just west of Karadağ butte. The road must have then descended through the broad valley west of the butte into the Kirmir River flood plain. The 'Kirmir River cave complex' described below is carved into the cliffs on the western side of this valley. Although we have now located the Roman road on both the northern and southern sides of the Kirmir River (Fig. 2), the precise location of the Justinianic bridge and breakwater described by Procopius (Buildings, V, iv, 1-6) remains unclear. The most likely crossing point seems to be 6-8 km upstream, at or near the remains of the Byzantine settlement at Pınarcık (Fig. 3), but no architectural features survive in situ in this area. The ferocity of the river's winter floods, noted both by Procopius and the biographer of St. Theodore of Sykeon, may account for this absence. The fine late Roman ashlar incorporated into the Ottoman bridge ca. 8 km upstream from Pınarcık could come from the Justinianic bridge and breakwater, although this is difficult to prove<sup>12</sup>.

After crossing the Siberis (Kirmir) River, the Roman road gradually ascends through a broad valley hemmed in on either side by high, sharply eroded mesas (marked 'Tahirler Valley' on Fig. 2). A visible segment of road ca. 2 km. northeast of the modern village of Tahirler indicates that the road passed through this valley, before climbing onto the Tacettin plateau. The documentation of this route confirms that the Roman/early Byzantine settlement at Kiliseler stood in close proximity to the Roman highway. This discovery strengthens the proposal advanced in the First Preliminary Report to identify the ruins at Kiliseler as the ancient village of Sykeon<sup>13</sup>. After ascending onto the Tacettin plateau, the Roman road continues southeast towards the city of Anastasiopolis, correctly identified by French with the ruins at Dikmen Höyük (Figs. 2, 3)<sup>14</sup>.

## *II. The Byzantine Cave Complexes at Kiliseler and Karadağ*

### *A) Kiliseler Caves*

Members of the Tahirler Project staff first visited the Byzantine cave complex at Kiliseler in 1996. The site is well-known among local residents since the cave complex is clearly visible in the cliffs high above the modern road leading from Beypazarı to the villages of Tahirler and Tacettin. A direct line of vision connects the cave complex to the "North Churches area" at Kiliseler, where in 1997 we identified and mapped the remains of a pair of early Byzantine churches (Fig. 4)<sup>15</sup>. Though clearly visible from below, the caves are difficult to access, and it was not until this past season, in 2001, that we had the

10 T. Günel, E. Yurttağül, and R. Yağcı, "Çayırhan-Gülşehir Nekropol Alanı Kurtarma Kazısı 1991," *Anadolu Medeniyetleri Müzesi* (1992): 29-70.

11 French, *Roman Roads*, p. 35. For views, see the images linked to the "North Roman Road" in the sites section of the Tahirler Project website: <http://courses.washington.edu/tahirler/>.

12 For images, see the "Bridge" section of the Tahirler Project website: <http://courses.washington.edu/tahirler/sites/>. The modern bridge leading south from Beypazarı directly abuts the remains of this Ottoman stone bridge. Survey of the riverbed and banks between the Ottoman bridge and Pınarcık revealed no evidence of Roman settlement.

13 P. Brown, "Beypazarı Tahirler Köyündeki Kiliseler Üzerine Alan Çalışması" *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 15 (1998): 239-243.

14 French, *Roman Roads*, pp. 38, 42-43; see now Belke and Resle, Galatien, pp. 228-229, with full bibliography of the primary sources on the Roman and Byzantine city.

15 Brief visits to Kiliseler during the 2001 field seasons documented continued illegal excavation in and around these basilicas. For a plan of the churches and photo-documentation of the progressive destruction, see the "Kiliseler" section of the Tahirler Project website. The apse of the Lower North Church was completely destroyed between 1998 and 2001.

time and expertise to fully document the complex. Figure 5 provides an architectural plan of the cave complex that extends over three levels (connected by two spiral stairwells) and includes twelve rooms of varying shapes and sizes. The main hall of the complex, oriented north-south, is over 23 meters long and 4 meters wide, with a series of three storage pits on its southern end (where there is more natural light and less dampness)<sup>16</sup>. There are further sunken, large rectangular rooms at the north end of the main hall, with a short, dead-end hallway (once sealed) at the northeast corner of the hall.

Adjacent to the first set of pits and adjoining the main hall is a doorway with a raised niche on its left side and the indentation of a Maltese cross above its lintel. The interior of the niche preserves fragments of ancient plaster, on which there are traces of paint (and abundant modern graffiti). This door leads into a rectangular room (4.2 by 3.5 meters), oriented to the east, with a slightly raised and roughly apsidal area on its eastern end. We have tentatively identified this room as the "chapel room." The chapel room has a light well on its southern side, and the indentation left by a second cross is visible on the interior of the sill where the light well joins the chapel room. A further series of indentations on the north wall and floor of the room (marked with a dotted line on the plan) may indicate the placement of a wooden dividing wall or iconostasis.

Although there is limited evidence to determine the exact use and occupational history of these caves, the basic architectural layout of the complex, combined with its surviving Christian decoration, strongly suggests a Byzantine origin for the complex. Few sherds were found within the cave, and of these sherds only one can be dated as early Byzantine. Careful survey of the steep and badly eroded slope immediately beneath the mouth of the caves, however, produced a more substantial concentration of ceramics. The ceramics collected from the slope included several fine ware indicators with green and brown glazes that can be firmly dated to the Middle Byzantine period<sup>17</sup>. Courseware rims found at the same location suggest an earlier phase of Byzantine occupation and may provide a direct link to the late Roman/early Byzantine ceramics from the "North Churches" area at Kiliseler<sup>18</sup>.

### *B) Karadağ Caves*

Members of the Tahirier Project first visited the "Kirmir River Caves" on the north side of the Kirmir River immediately west of Karadağ in 1998. During the 2001 season, we mapped this cave complex and began photography of the badly-faded, but still beautiful, fresco cycle contained in the "chapel room" on its main floor. Figure 6 shows the architectural layout of this complex that contains eighteen rooms extending across three levels. The main level has two long exterior porches on its eastern and southern sides. The eastern porch overlooks the path of the Roman/Byzantine highway, where the road descended to cross the Kirmir River. Inside the complex, the chapel room (marked with a "C" on the diagram) contains the remains of a Byzantine fresco cycle of standing saints. Complete figures can still be discerned on both the northern and southern walls. Additional figures are noticeable around the window apse and light well at the eastern end of the room. I am currently seeking a Byzantine art historian or graduate student qualified to assist with the publication of these frescoes. Further photography and on-site examination, however, will be necessary for this publication. Survey of the slopes and fields beneath the complex produced only very small quantities of pottery, though at least one piece of green-glaze ware recalls very similar sherds found at the Kiliseler Cave complex.

### *III. Uyku*

The 2001 field season also provided an opportunity to begin detailed mapping of other major sites in the region not discussed in previous archaeological literature.

16 For images of the cave interior, see the "Kiliseler Caves" section of the Tahirier Project website.

17 Catalogue numbers: CAV-01-1 (rim and handle); CAV-01-2 (polychrome glazed base).

18 Catalogue numbers: CAV-01-3 and 4.

The site of Uyku lies approximately 3 km. north of the paved modern highway that connects Beypazarı to Çayırhan. The site, covering an area of ca. 300 by 400 meters, spreads across a series of narrow stony terraces above a dry streambed. On the lowest terrace (marked area A), we identified and photographed the remains of a monumental building with steps on its southern side. Located immediately above these steps are several enormous marble blocks (one possibly a lintel; another with architectural carving), presumably from the same ancient building. At the eastern end of this building are the remains of what appears to be a very large apse constructed with re-used marble blocks. Beneath this building there is a streambed, dry in summer but clearly subject to heavy flooding in winter. Above the eastern side of the streambed, a robber hole has revealed the remains of a second monumental building composed of medium-size marble blocks, some of which are apparently still *in situ*. Humps under the ground suggest the presence of several further stone buildings located on the narrow terraces rising above terrace A. Aerial photography could probably confirm this hypothesis, but weather conditions stymied our attempt to use a balloon for this purpose.

The map in figure 7 is based upon readings taken from an electronic total station set atop the high flat ridge (Area B) that overlooks the lower terraces. Project staff collected ceramics from across these terraces, using a combination of systematic walking (along transects that followed the contours of the terraces) and 'random grab' across the whole area. Due to the abundance of sherds in this area, only fine ware and indicators were collected. Initial analysis of this material suggests that there was Bronze and Iron age settlement on top of the ridge (Area B), while the lower terraces were occupied primarily during the Roman and Byzantine periods. Finds of early-mid Roman fine ware were concentrated around area A. Other finds confirmed that settlement at the site continued down to the end of the Byzantine period. We found one coin, later identified as a fairly common late twelfth-century Seljuk denomination. And in an emergency excavation approved by the Department of Antiquities, we excavated a large Middle Byzantine storage jar, which had been exposed by erosion along the eastern bank of the streambed marked on the map as area C. This Byzantine ceramic vat has since been reconstructed and is now stored in the Museum of Ancient Anatolian Civilizations in Ankara.

Although our research on Uyku is still at a preliminary stage, we have developed the following hypotheses about the site. The monumental building at Uyku was probably a Roman temple, with its earliest phases of construction during the early-mid Roman period. From the Roman highway approximately four km south of Uyku, one has a clear line of sight up the narrow, flat valley that leads north towards Uyku; a monumental building on terrace A would thus have been visible to travelers along the Roman highway between Juliopolis and Lagania. It is our theory, therefore, that the ruins at Uyku represent a rural Roman shrine, with a series of modest 'service' buildings surrounding a central monumental temple. The apse at the eastern end of this temple may indicate that the building was converted into a church during the early Byzantine period. Settlement at the site continued until at least the eleventh-twelfth centuries, when growth of the new Seljuk city at Beypazarı diverted attention from Uyku.

#### IV. Pınarcık and Maltepe

At this stage of our research, less can be said about the archaeological remains at Maltepe and Pınarcık, two sites in the vicinity of the village Fasil, on the northern side of the Kirmir River (Figs. 2, 3). Maltepe is a complex site, as it includes both: a) a höyük with extensive evidence for Iron age and later settlement, adjacent to b) a high and defensible mesa, on top of which are visible the foundations of several hundred small rectangular and square buildings (but very little pottery). The buildings atop the mesa at Maltepe appear to be late (i.e. Ottoman)<sup>19</sup>, but perhaps with earlier phases. The cera-

19 Anderson, "Exploration in Galatia," p. 65 reports that the site was formerly used as the summer residence (yayla) by the citizens of Beypazarı.

mics collected from the adjacent höyük have not yet been studied; they include a wide range of fine and coarsewares, prehistoric through Roman.

The finds from nearby Pınarcık are, by contrast, from a much more limited chronological range: virtually all of the ceramics from the site are early-mid Byzantine coarsewares, with little or no evidence of Roman or late Roman fine wares. The Karaaslan family who own the land at Pınarcık also brought us several items uncovered by their plow. Foremost among these items is beautiful Middle Byzantine capital with a very finely carved Greek inscription. The inscription which reads "...to you, the servant [of God] Theod[ore?]" can be dated by orthography and verbal formula to the eleventh-twelfth centuries. We do not yet have the context to determine whether this formula refers to a saint (i.e. Theodore of Sykeon)<sup>20</sup>, a lay or episcopal donor<sup>21</sup>. This dedication suggests that the capital -- which deserves to be placed on public display in the Ankara or Beypazarı museums -- comes from a Middle Byzantine church at or near the place where the Byzantine road crossed the Kirmir River<sup>22</sup>.

#### *V. Dikmen Höyük (Anastasiopolis)*

We concluded our survey work during the 2001 field season with a brief visit to Dikmen Höyük, where there is a large höyük and extensive evidence for urban settlement during the Roman and Byzantine periods. The site can be identified as ancient Lagania/Anastasiopolis, where the Christian 'holy man' Theodore of Sykeon was bishop during the late sixth century C.E. Our visit to Dikmen was timely, as it drew attention to (and hopefully ended) an illegal excavation that has exposed the remains of a Middle Byzantine church. Although the illegal excavation had already extensively damaged this medieval building, we were able at least to photograph some of its architectural elements, including incised soft-stone floor with geometrical decorations and crosses.

#### **ACKNOWLEDGEMENTS**

It is a pleasure to thank here the many individuals who have contributed to this report. Staff for the 1997-98 and 2001 field seasons included: Ms. Betsy Brown (1996-98); Mr. Gregory Civay (2001); Ms. Burcak Delikan (1997-98); Dr. Anne McClannan (1997); Ms. Kathleen Moles (2001); Mr. Mark Stallings (1997-98, 2001); Mr. Phil Stinson (1997); and Dr. Erika Thorgeson (1998). All maps were prepared by Gregory Civay, with the exception of figure 4 which was drawn by Anne McClannan. Dr. Daniella Cottica of the University of Venice was responsible for ceramics analysis during the 2001-2002 seasons with the assistance of Elizabeth Campbell (University of Washington) and Nancy Khalek (Princeton University). Dr. Andy Goldman of Gonzaga College conducted the initial ceramics analysis for the 1997-98 field seasons. In Ankara, the directors and staff of the BIAA (British Institute of Archaeology in Ankara) and ARIT (the American Research Institute in Turkey) have provided generous and efficient support. In Beypazarı, Mr. Mehmet Tod has been an indispensable local guide and problem solver. Special thanks to Greg Civay, Mark Stallings, and Kathleen Moles for their assistance in the preparation of this report.

20 For the cult of Theodore in the Middle Byzantine period, see Nicephorus Scauphyllax, *Encomium in sanctum Theodorum* 44, ed. C. Kirch *Analecta Bollandiana* 20 (1901): 249-272.

21 Inscriptions from the vicinity of Juliolopolis, which Anderson copied in the village of Sanlar ("Exploration in Galatia," pp. 68-69, no. 17-18), document the use of "Theodore" and "Theodotus" as episcopal names in the early Byzantine period; and in the sixth century, a certain Theodosius and later Theodore of Sykeon served as bishops of Anastasiopolis. No "Theod-" compound names, however, are preserved in the (fragmentary) synodical lists for Juliolopolis and Anastasiopolis.

22 It is significant that the capital was found at Pınarcık, in the midst of a Byzantine site located just a few hundred meters north of the Kirmir's riverbed. The Justinianic bridge over the Sibenis (Kirmir) was supplemented by a church built on the western (i.e. northern) side of the river as a "refuge for travelers" (Procopius, *Buildings* V, iv, 16j). It is tempting to propose that the Pınarcık capital comes from the Middle Byzantine successor of this Justinianic church.

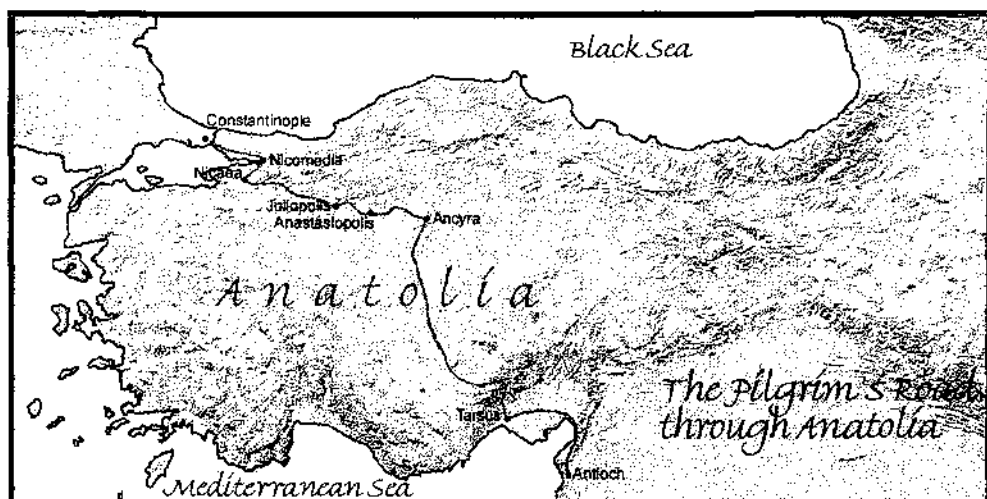


Fig. 1

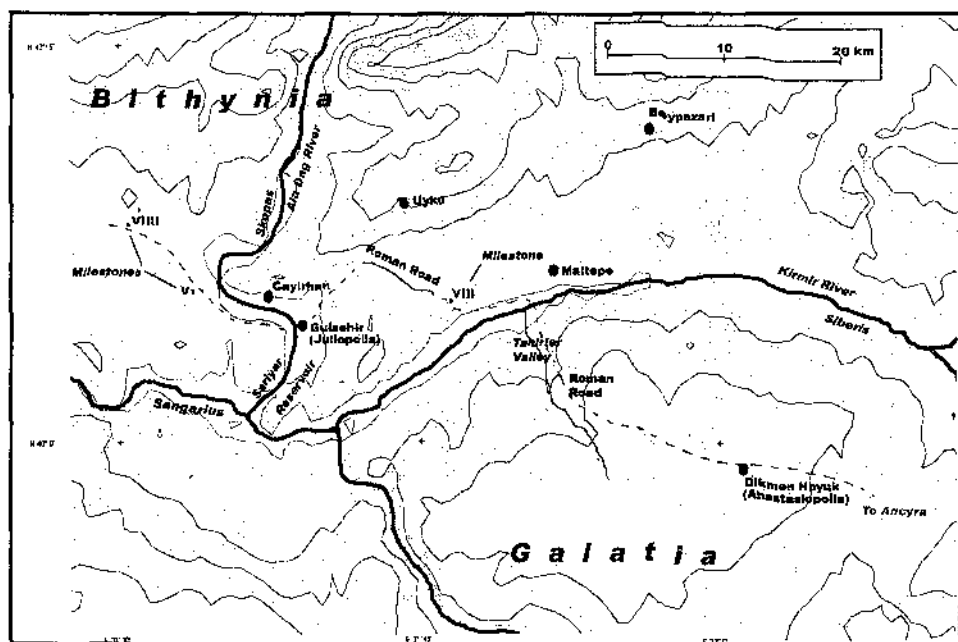


Fig. 2

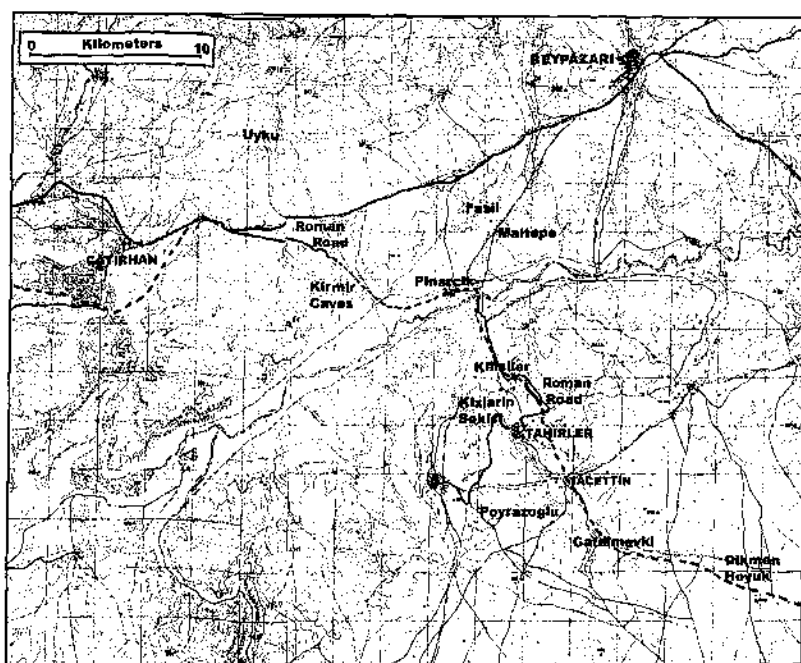


Fig. 3

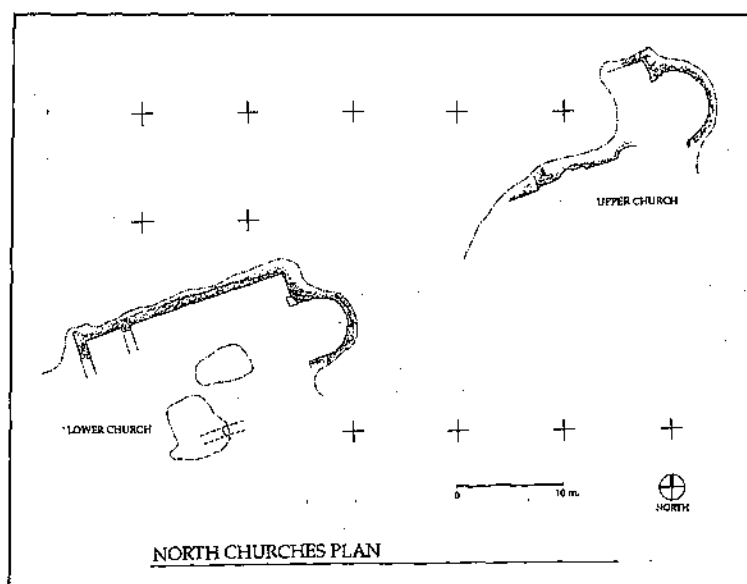


Fig. 4

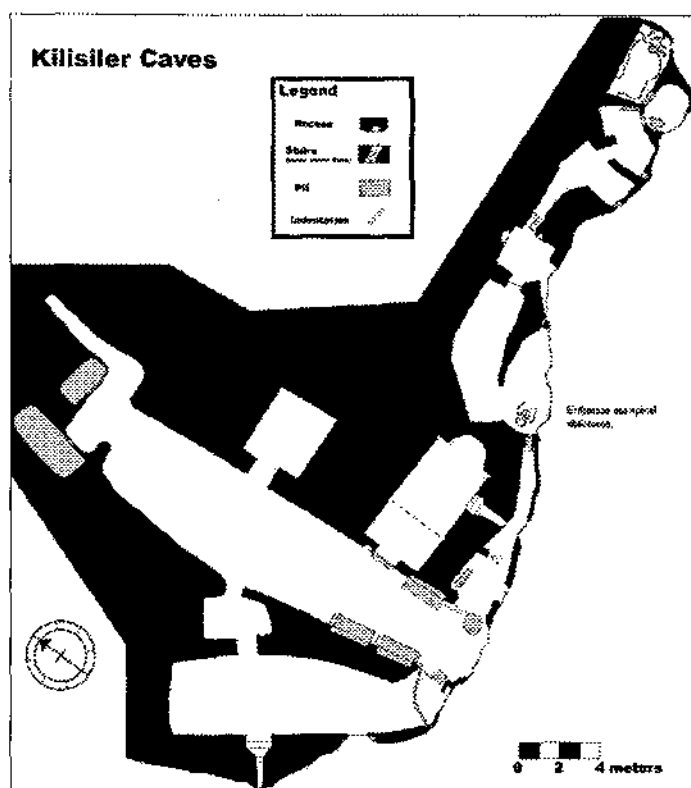


Fig. 5

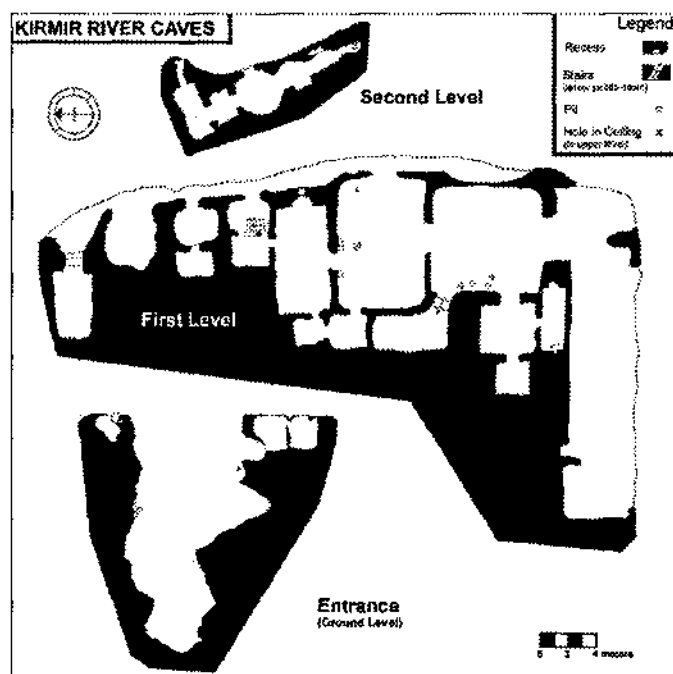


Fig. 6

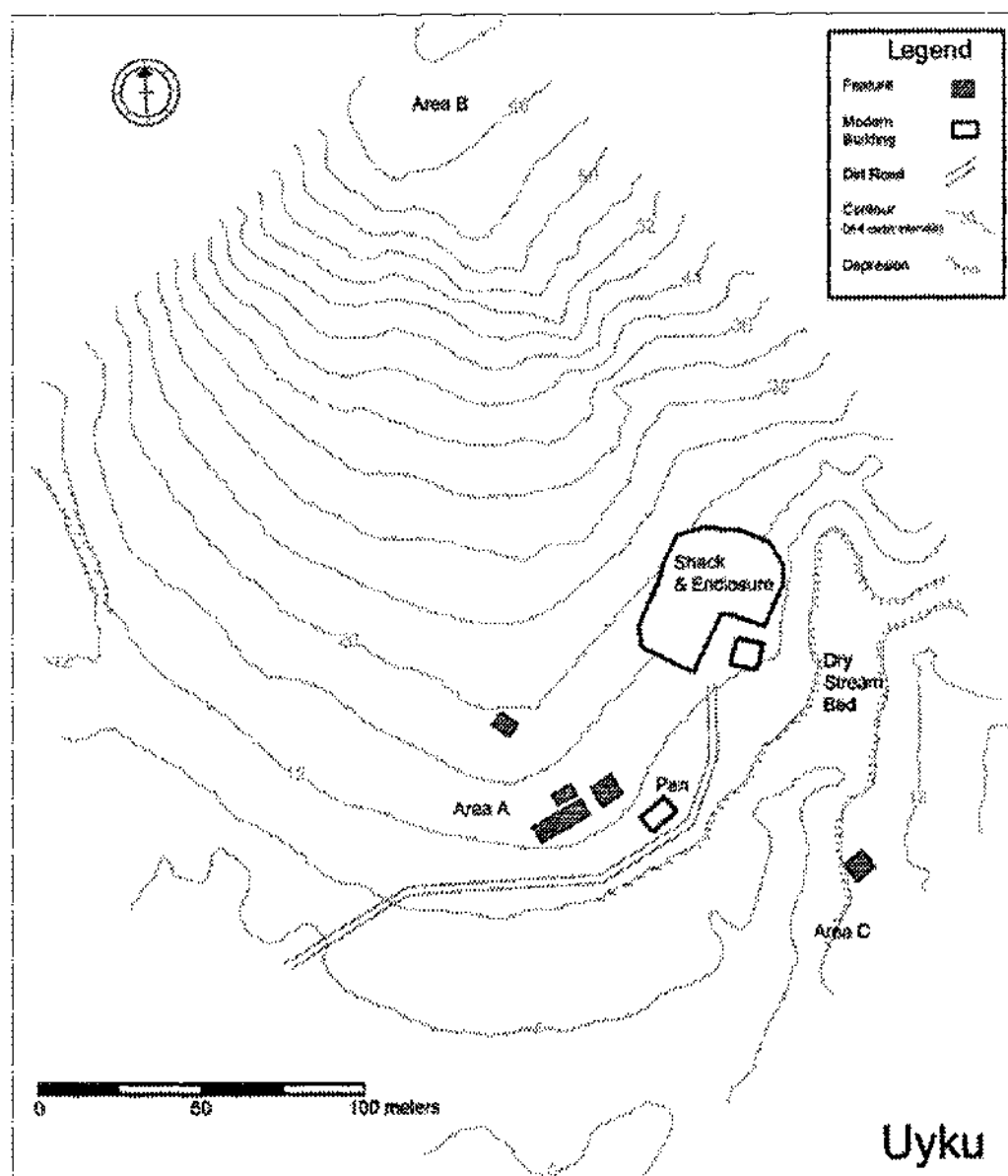


Fig. 7



## CILICIA SURVEY 2002

Giovanni SALMERI\*  
Anna Lucia D'AGATA  
Laura FALES  
Claudia OLIVA  
Francesca MARTORANO

In 2002 the third campaign of the Cilicia Survey Project was carried out under the auspices of the University of Pisa<sup>1</sup>. The principal aim of the project is to study the "Hellenization" processes that took place between the Late Bronze Age and the 4<sup>th</sup> century BC in a specific area of Çukurova, corresponding to a section of the alluvial plains of the rivers Ceyhan and Seyhan, bounded to the north by the Taurus mountain range and to the south-east by the Cebelinur massif.

### *The season was devoted to:*

1. Non-systematic survey of the strip of land south of Misis, situated between the river Ceyhan and the Cebelinur heights;
2. Topographic investigation in Misis (ancient Mopsuestia);
3. Geo-electric survey, again in Misis, in order to assess the archaeological potential of the centre as far as the earliest occupation phases are concerned.

### *Survey in the Area Between the River Ceyhan and the Cebelinur Massif*

The survey was carried out on the long, narrow strip of land south of Misis situated between the river Ceyhan, to the west, and the Cebelinur heights to the east.

This was a densely populated area in antiquity: here, in fact, together with a series of artificial mounds rising along the left bank of the Ceyhan at intervals of a few kilometres we find settlements lying on the slopes of the low calcareous hills constituting the western offshoots of the Cebelinur massif. However, the settlement pattern results to be especially dense along the riverside, which may well have had to do with the need for communication with the southern coast and the eastern regions through the nearby Kurtulak pass. The visited sites – shown on the map (Fig. 1) – in general yielded

---

\* Prof. Giovanni SALMERI, University of Pisa, ITALY

Dr. Anna Lucia D'AGATA, CNR, Roma, ITALY

Dr. Laura FALES, University of Genova, ITALY

Dr. Arch. Claudia OLIVA, Palermo, ITALY

Dr. Arch. Francesca MARTORANO, University of Reggio Calabria, ITALY.

1 For assistance in all aspects of our work, our sincere gratitude goes to staff of the Directorate-General of Monuments and Museums, and to our government representative, Mehmet Şener.

a few prehistoric fragments, probably attributable to the Bronze Age, but no appreciable evidence of occupation was found prior to the Archaic Age and the Hellenistic, Roman and Medieval-Byzantine periods.

It must be pointed out that the modern agricultural technologies applied for systematic exploitation of the fertile alluvial soil have dramatically changed the features of the area, and indeed continue to do so. Implementation of a system of irrigation channels and the bulldozing of a number of tepe have had the obvious consequence of destroying ancient sites along the riverside, archaeological material being scattered over very extensive areas.

A good example of this is the Dombur site. Originally a tepe, then levelled down to plant a citrus fruit orchard, Dombur is now a flat area of land of about 20,000 m<sup>2</sup>, along the north side of which there runs a piece of raised ground constituting all that can now be seen of the original mound. Part of the earth and rubble from the mound can be seen piled up at about 1 km. from the site, on the left side of the river Ceyhan. The material collected in the orchard and among the rubble along the riverside includes: a considerable number of Middle Iron Age fragments, most of which attributable to fine table ware of Cypriote derivation, Hellenistic sherds, both of black-glazed type, and local plain, Roman terra sigillata and Medieval glazed ware.

#### *Investigation in the Centre of Misis (ancient Mopsuestia)*

The core of ancient Mopsuestia consisted of an acropolis and a low hill, extending contiguously north of the river Ceyhan and today partially occupied by the modern urban centre of Misis. A number of surface surveys were performed on the site between 1930 and 1951, while Theodor Bossert carried out various excavation soundings in the 1950s<sup>2</sup>. The main aim of the German archaeologist was to identify the remains of the Late Bronze Age and Early Iron Age city, but the results proved disappointing. The most significant product of these campaigns was a volume by Ludwig Budde entitled *Frühchristlichen Mosaiken in Misis-Mopsuestia*<sup>3</sup>, which also includes publication of a sketch map of the site.

Our survey began in the year 2000 on a systematic basis, the site being split up into a number of manageable study units. Each unit was defined in terms of its relative homogeneity of current land use, and ten archaeological sites were thus identified<sup>4</sup>.

In the year 2002 work focused mainly on topographic localization of the visible remains and many architectural fragments scattered about Misis. The -as yet still preliminary- result of this work can be observed in Fig. 2. The 2002 season saw identification of eleven new sites, mainly in the area to the west of the acropolis, and one lying beyond the left bank of the river. In confirmation of the pattern reconstructed for the surrounding territory, most of the sites show signs of appreciable occupation in the Middle/Late Iron Age: worthy of note among the pottery collected are part of an imported Black-on-Red jug, of Cypriot-Geometric III/Cypriot Archaic I, from Misis 13. Equally interesting is the kiln slag collected at Misis 17, apparently from the Byzantine pottery kiln excavated by Bossert in the 1950s. It seems to have been located in the area to the east of the acropolis, where in fact we noticed the remains of an old excavation trench.

With regard to the Hellenistic and later monuments of Misis, as we had already been able to note in previous years, their fate appears to be progressive, inexorable

2 Cf. E. Gjerstad, "Cilician Studies", *R. Arch.* 3, VI s. (1934), 161; M. V. Seton-Williams, "Cilician Survey", *AS* 4 (1954), 164-165; H. Th. Bossert, *TAD* 7, 1 (1957), 40-41; *Id.*, *TAD* 8, 2 (1958), 5; *Id.*, *AOF* 18 (1957), 186-189; *Id.*, *TAD* 9, 1 (1959), 11. See also: *AJA* 60 (1956), 376-377; *AJA* 62 (1958), 97-98; *AS* 8 (1958), 32-33; *AJA* 63 (1959), 79; *AJA* 64 (1960), 65.

3 Recklinghausen 1969: *Antike Mosaiken in Kilikien*, Band I.

4 Cf. G. Salmeri, A. L. D'Agata, L. Falesi, B. Buxton, "Cilicia Survey 2000", *AST* 19, 2 (2002), 39-44; G. Salmeri, A. L. D'Agata, "Cilicia Survey 2001", *AST* 20, 1 (2003), 207-211.

ruin due to the presence of the modern village, drawing on them as a quarry for building material. Plunderers, too, are playing their part in this, as can be seen in the case of the theatre, dismembering monuments to feed the antique market. Systematic study of the monuments of the ancient city before they disappear is therefore a matter of real urgency.

For this reason, in the course of the 2002 campaign we set to work on analysis of the city wall, which constitutes the most substantial archaeological evidence still visible at Misis.

Despite the considerable gaps, the circuit can still be traced out in its entirety, enclosing a fairly extensive area on the two banks of the river Ceyhan. The wall rising beyond the left bank of the river is not indicated in Fig. 2; it shows, at any rate, greater structural continuity, and is now occupied within by the settlement of Geçitli. In addition to the outer circuit there is also an internal fortified line following the right bank of the river. As for the techniques employed in building the outer curtains of the wall, with general examination various phases of construction have been identified, mostly datable to Late Antiquity in the broadest sense of the term.

Particularly noteworthy in the west section of the wall is a gate opening between two structures joining the wall at right angles. The gateway is 1.31 m. wide and slightly asymmetrical with respect to the two lateral structures. The curtain containing the gate was built in uniform horizontal blocks. A subsequent phase of construction can be made out in the structures arranged orthogonally. At a height of 1.90 m. the structure becomes yet looser, and moreover shows reuse of architectural fragments including part of a small fluted column remaining clearly visible.

The sector of the wall along the Ceyhan shows planimetric traces of a tower built on a U-shaped plan, incorporated in a later structure. Only one side of the tower survives in its height, built in blocks of uniform proportions. The tower is incorporated in a structure conserving part of the marble facing, consisting of architectural members with moulding which support the large facing slabs.

The state of the structures calls for closer examination in order to determine whether we are dealing here with a monumental building of a public nature, hiding the tower; or with material recovered from other buildings and incorporated in the original construction to reinforce it.

### *Geo-electric Investigation to Detect Remains Below Ground Level*

Non-pervasive high-resolution geophysical survey has been carried out in some areas of Misis, in order to explore its archaeological potential with respect to the earliest phase of occupation. The survey was based on determination of the subsurface resistivity, by taking measurements on the ground surface. The resistivity measurements were made by injecting current into the ground through 24 electrodes connected to a multi-core cable, and the geometries of the buried remains were reconstructed by means of 3D electrical imaging<sup>5</sup>.

In order to detect the possible presence of remains of archaeological interest predating the Hellenistic-Roman Age geo-electric investigation was carried out on Misis sites 6, 9, 10 and 14. The sites selected are all situated on the limits of the modern centre, in areas free from buildings and characterised by the presence of Bronze Age and Middle Iron Age pottery on the surface. Large rectangular trenches of variable dimensions<sup>6</sup> were delimited within the sites, shown with a broken line in Fig. 2. The presence of possible archaeological remains was detected at various depths within the areas thus demarcated.

5 Dr. Alessandro Agostini of Resource Management Company, Pisa, with the assistance of Dr. Alessandra Adorni, was in charge of this analysis.

6 Misis 6: m.20x6; Misis 9: m.25x60; Misis 10: m.40x40; Misis 14: m.55x60.

The geological context of the Misis region is characterised by the presence of alluvial deposits of recent formation from the river Ceyhan, and of lacustrine limestone (travertine) forming hills rising to a height of 40/50 m. around the alluvial deposits. Limestone deposits crop out from the slopes in banks and crags, in some cases showing levels of rock that have undergone alteration due either to erosion or to extraction of freestone. Thanks to the evidence obtained with geoelectric investigation it was in the first place possible to determine that the limestone bank lies at a variable depth of 3 – 10 m. below the present ground level.

Tests carried out at Misis 9 and Misis 14, to the north of the acropolis, showed the rock bank lying at a depth no greater than 3 m. In both cases, on the surface the rock bank appears to have been worked, while signs of occupation are scanty, apart from the utilisation made of the bank itself. However, Misis 10, on the western slopes of the Acropolis, shows what may be reconstructed as a stratigraphic sequence including, at relatively shallow levels (up to 3/4 m. in depth), remains from the collapse of the West Gate<sup>7</sup>. At somewhat lower levels, between 4 and 6 m. in depth, geo-electric tomography revealed a zone of high resistivity which, given its geometric characteristics, may have been caused either by a wall structure or by a hewn bank of rock. In the light of its particular stratigraphic position, at 5 m. below ground level, this structure can be attributed to a phase preceding the construction of the Gate.

If this evidence were to be borne out by the result of an excavation campaign, this would prove the earliest architectural structure so far identified at Misis, possibly coeval with the, Bronze Age or slightly earlier, structures which can be observed in cross section on the site known as Misis 3, and were incidentally brought to light through the opening of a country road in the eastern side of the inhabited area.

---

7 See above.

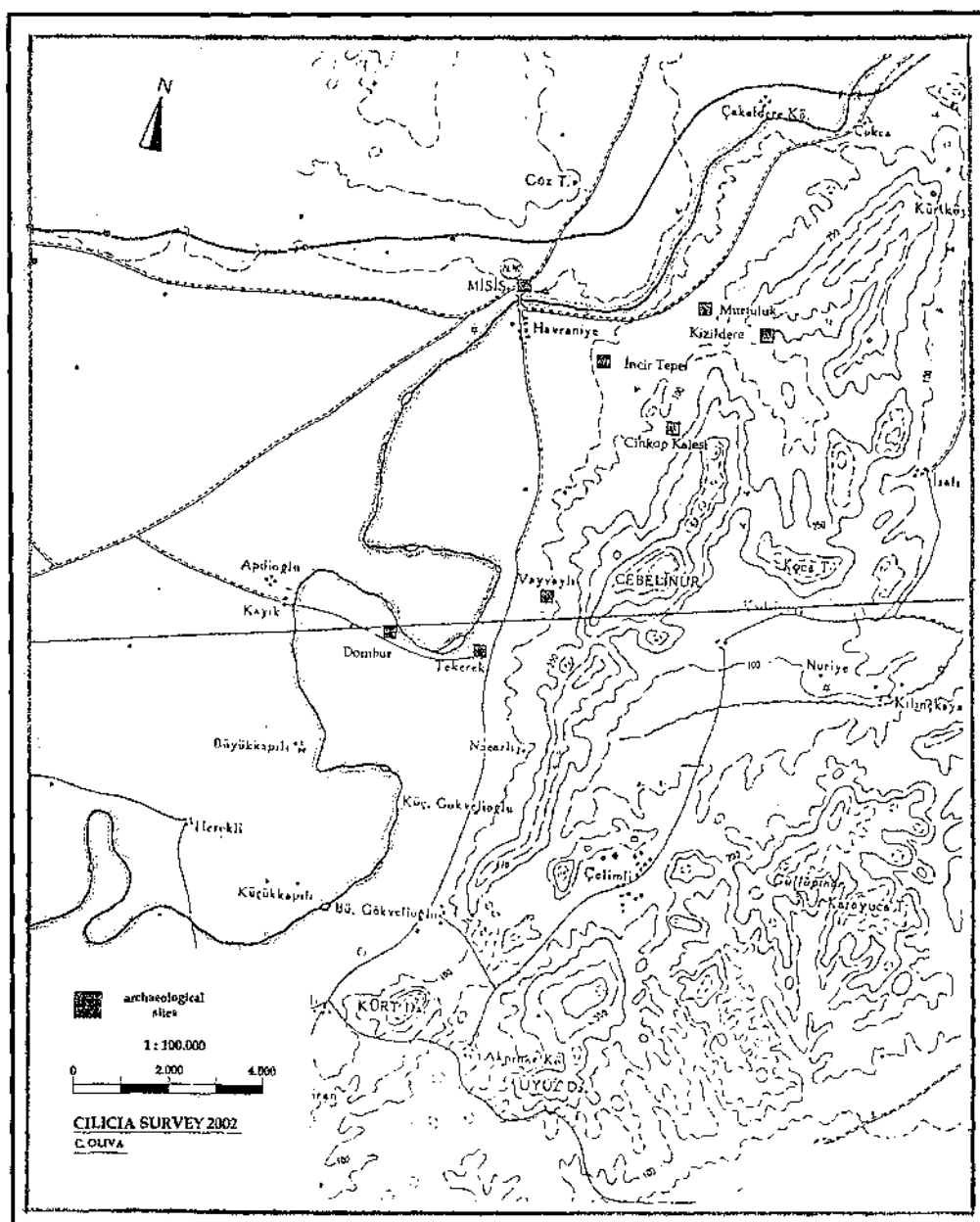


Fig. 1

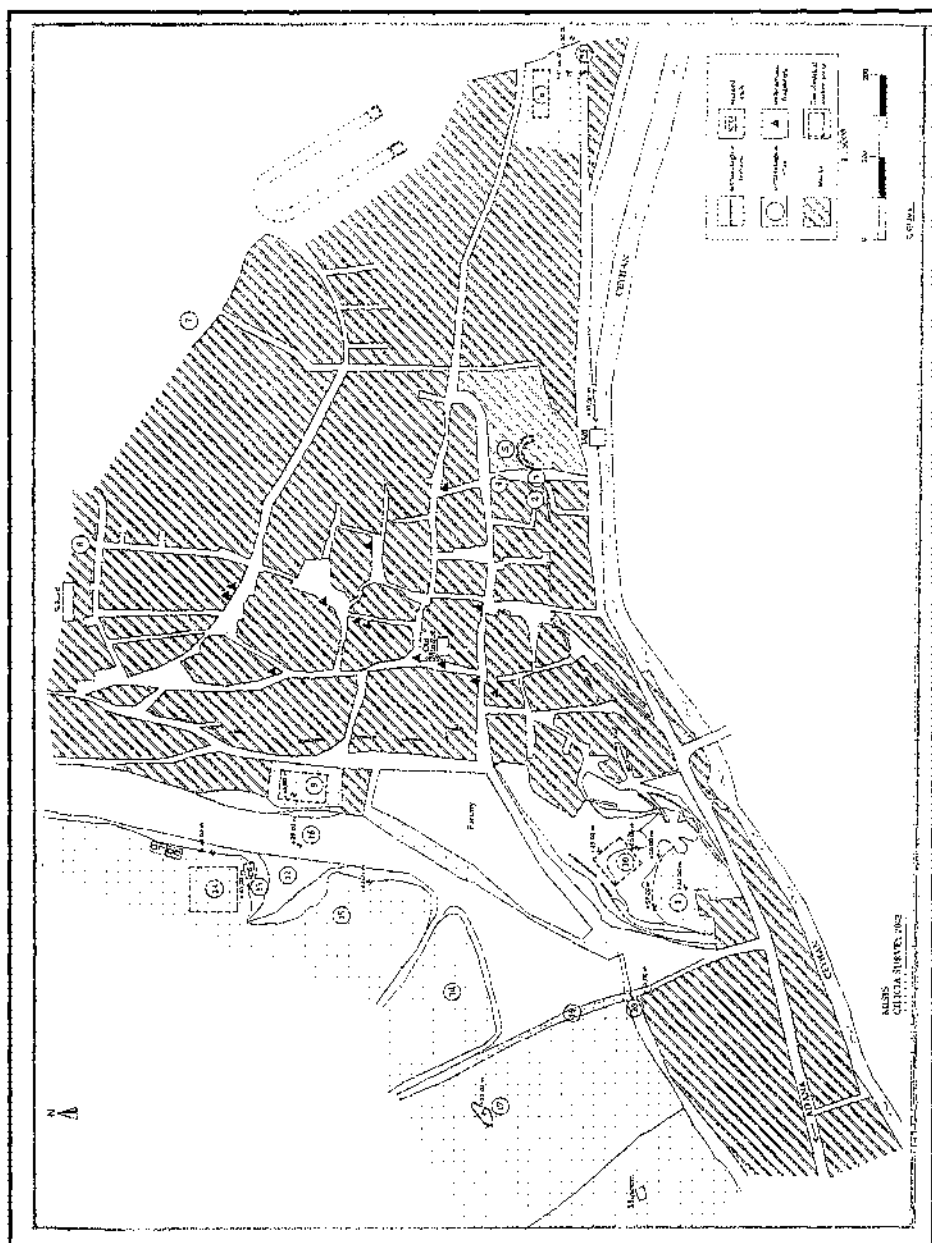


Fig. 2

# GALATIA BÖLGESİ KALELERİ/YERLEŞMELERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI: ANKARA VE ESKİŞEHİR İLLERİ, 2002

Levent Egemen VARDAR\*

Ankara çevresindeki antik çağ kale ve yerleşmelerinin arkeolojik değerlendirmesine yönelik, 1996 yılında başladığımız yüzey araştırmasına 2002 yılında da devam edilmiş, toplam 10 gün arazide çalışılmıştır. Çalışmada iki ilin (Ankara, Eskişehir), 6 ilçesinde, 10 antik alan saptanmıştır (Harita: 1). Ayrıca geçtiğimiz yıllarda incelenen, ancak plânı konusunda yeterli bilgi elde edemediğimiz Kargalı ve Çeltikçi kalelerinin plânları çıkartılmıştır. Dümrek'teki incelemelere devam edilmiştir. Bu yıl ayrıca Çayyolu ve İncek'teki höyüklerde gözlemler yapılmıştır. Babadat (Mihalıççık), Yukarı Çavundur (Çubuk), Koçaş (Sivrihisar) ve İncek (Gölbasi) köylerinde bulunan antik döneme ait değişik mimari blokların dijital fotoğrafları çekilmiştir. Yüzey araştırması, fiilen Levent Egemen Vardar (arkeolog), Ali Vardar (şehir plâncısı), Doç. Dr. Sema Doğan (sanat tarihçisi), Ömer Kırıl (şehir plâncısı) ve Azra Vardar (etnoloji öğrencisi) tarafından gerçekleştirilmiştir. Arazî çalışmalarına, önceki yıllarda yeterince inceleme olanağı bulamadığımız, Ankara'nın batısındaki 4, güneyindeki 5 ve kuzeyindeki 1 antik alanın incelenmesiyle devam edilmiştir.

## GEÇEN YILLARDA SAPTANAN ALANLARDA SÜRDÜRÜLEN ÇALIŞMALAR: KARGALIKALE<sup>1</sup>

Polatlı İlçesi, Kargalı Köyü; rakım 1040 m.dir. Köyün 1.5 km. güneybatısındadır. Yaklaşık 50 m. yüksekliğindeki konik tepenin üzeri yoğun kayalıktır. Tepe, özellikle güney ve batısına hakimdir. 8-9 km. mesafedeki Polatlı görüş alanındadır. 1996 yılında incelediğimiz alanlardan; kuzey-kuzeybatı yönde olmak üzere Basrikale<sup>2</sup> ve güneybatı yönde olmak üzere Çanakçıkale<sup>3</sup> ile görsel ilişkisi vardır. 2002 yılında çalışılan ve raporumuzun izleyen bölümünde ele alınacak olan Polatlı/Küçükkaile ise yine bu yönde, yaklaşık 11 km.lik mesafeden görüş alanında kalmaktadır. Kayalığın doğusu 10-15 m. yüksekliğinde sarp bir biçimdedir. Bu özellik, bir savunma avantajı olarak düşünülebilir ancak kaya gruplarının yoğunluğu, boyutları ve birbirine yakınlığı, tepe üzerinin iskanına çok uygun değildir. Zirvede kayaların çevrelediği ve imkân verdiği, doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 60 m. boyunda bir alan yapılaşmaya görece uygundur (Çizim: 1). Eğimli alanın genişliği 20 m.yi aşmadığından, yaklaşık 1 dönümlük bir alan ortaya çık-

\* Levent Egemen VARDAR, Arkeolog, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Kazılar Şubesi, 06100 Ulus-Ankara/TÜRKİYE e-posta: levent.vardar@kultur.gov.tr

1 L. E. Vardar-N. Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1996" XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, s. 262-263.

2 L. E. Vardar-N. Akyürek Vardar, a.g.e. 1998, s. 248.

3 L. E. Vardar-N. Akyürek Vardar, a.g.e. 1998, s. 249-250; L. E. Vardar-N. Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1998" 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 163.

maktadır. Bu kesimdeki kayalar doğal hâllerindedir ya da başka bir deyişle, kaya yüzeylerinde herhangi bir yapı ya da yapılaşmaya ilişkin kanıt olacak bir mimari iz ya da düzenleme, 1-2 kesim haricinde görülemez. İstisnai oluşturan düzenleme, doğu yanda, uçta ve kayalığın üzerindedir. Burada kayalığın yatay olarak, olası bir duvara zemin oluşturmak üzere düzleştirildiği söylenebilir. Olasılıkla bu özelliğinden dolayı hemen yanında bir kaçak kazı çukuru görülmektedir. Tepe üzerinde, biçimsiz, irili ufaklı kaya parçalarının dışında, herhangi bir duvara ait olabilecek taşlara rastlanmamıştır. Yine de, tepe alanının, doğal özelliklerine müdahale edilmeden, bu özellikleri benimseyerek iskân edilmiş ve belki çevresine savunma amaçlı bir duvar inşa edilmiş olabileceğini düşünmek çok yanıltıcı olmaz. Zira yüzeyde Kalkolitik, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine ait seramikler görülmüştür. Tepeye ulaşım, köyün de bulunduğu kuzeydoğu yönden görece kolaydır. Bu yönde bizim de üzerinden ilerlediğimiz bir sırt, ulaşım kolaylığı sağlar. Uygun eğim bakımından yapının, var ise kapısının kayalığın kuzey yönünde, kayaların imkân verdiği birkaç kesimde aranması yerinde olur. Zirvede bir tür çevre kontrol noktası niteliğindeki, karakol ya da iç kale konumunda olan alanın dışında, tepenin yamaçlarında, yapı inşasında kullanılmaya uygun, biçimsiz, küçük taşların varlığı ve yoğunluğu dikkat çekebilir. Taşlar özellikle güney yamaçta bir teras üzerinde fazlaştırmaktadır. Bu yamaçta taşlara paralel olarak seramik parçalarının da artan sayıda gözlemlendiğini belirtmek gerekir. Yamacın eğiminin bittiği alana kadar, en az 100 m.lik bir mesafede bu durum geçerlidir. Anlaşılan, tepenin, yamaçları dışında eğimin azaldığı güney yöndeki düzlük iskân edilmiştir. Ayrıca tepe eteklerini güneyden sınırlayan tümsek dikkat çekicidir. Kargalı kale yamaç seramiklerini olasılıkla Demir Çağına ait bir örnek dışında, Hellenistik ve Roma dönemlerine tarihlendirmektediriz.

#### ÇELTİKÇİ KALESİ<sup>4</sup>

Kızılcahamam İlçesi, Çeltikçi Beldesi: Zirve rakımı 1260 m. ile yörenin en yüksek noktasıdır. Çeltikçi-Kurumcu yolu üzerinde, yolun doğusundadır. Çeltikçi'ye 4, Kurumcu'ya 3 km. uzaklıktadır. Kuzeyinde ve doğusunda Pazar Çayı ve sarp vadisi bulunur. Çaydan 450 m. yukarıdadır. Çeltikçi'nin güneyindeki Kirmir Çayı vadisine doğru geniş bir görüş açısı bulunmaktadır. Kuzeydoğu-güneybatı yönde uzunlamasına 300-400 m.lik bir tepe üzerinde, yaklaşık 80x130 m. boyutlarında bir alan surla çevrili olarak iskân edilmiştir (Çizim: 2). Yaklaşık 8.5 dönüm büyüklüğündeki bu alanda, çevre surunun yanı sıra yapı kalıntılarının duvarları, temelleri seviyesinden izlenebilmektedir. Kale bir sırt üzerinde yer almaktadır ancak, surlar bu sırtın en üst kesimine değil, yamaçlarına inşa edilmiştir. Bu bakımdan, kabaca kuzey ve güney yönlerindeki uzun yanlar boyunca inşa edilen surlar birbirini göremezler. Tepenin en üst kesimi, kalenin ortasından batıya ilerleyen hat üzerinde, merkez ile batı yarısı arasında kalmaktadır. Surlar yamaçlara doğru, en az 10 m. aşağıda inşa edilmiştir. Ancak sur batı yanda kayalığın üzerinde yer almaktadır. Sur duvarları hemen hemen tüm yönlerde izlenebilmektedir. Uzun yanlarda doğrusal hatlar izler, doğuda bu iki kenar topografyaya uygun biçimde birleşir, batıda ise 8-10 m. yüksekliğindeki dik kayalık üzerinde yer alır. Tepe yamaçlarında eğim diktir; belki de bu nedenle surlar tahrip olmuştur, ancak toprak seviyesinden izlenebilmektedir. Temel seviyesinde yaklaşık 0.55x.40x0.35 m. boyutlarında, dörtgen biçimlendirilmiş iri taşlar kullanılmıştır. Eğimin görece azaldığı güneydoğu yönde surun iç yanının da izlenebildiği kesimler bulunmaktadır. Burada sur duvarının genişliği 2.20 m. olarak belirlenmiştir. Dış yanlardaki iri dörtgen blokların arasında, pembe renkli harç ve daha küçük moloz taşlar dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Sur üzerinde burçlar yer almaktadır. Güneydoğu yanda, bölgede en iyi korunmuş örneklerden biri olan kulenin (çizimde A Kulesi) yüksekliği yaklaşık 7 m.dir. Sur üzerine, dışa dönük, uzunlukları 2.70x6.50 m. arasında değişen beş eşit olmayan ama düzgün/doğrusal duvarla inşa edilmiştir. Kulenin dıştan ölçüleri, sur üzerindeki genişliği 8.80 m. surdan dışarıya mesafesi ise 9.30 m. olarak saptanmıştır. Kulenin 2.20 m. genişliğindeki kalın duvarla-

4 L. E. Vardar-N. Akyürek Vardar, "Galatia Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması: Ankara İli 1997" XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1999, s. 288.



rina karşın, kule içinde genişliği 4.40 m.yi bulan büyükçe bir mekân oluşmaktadırdır. Kule duvarının iç yüzünde farklı bir duvar malzemesi ve tekniği gözlenmektedir. Orta ve küçük boy, kabaca işlenmiş taşlar arasında beyaz harç ile oluşturulmuş geniş derz içinde tuğla hatıl tekniğinde duvar örgüsü, farklı bir yapı evresini belirlemektedir. Mekânın tavanının kubbeimsi tonoz olduğu anlaşılmaktadır ancak, kısmen yıkılmıştır. Kulenin dışa dönük iki yanında, bitişik, mevcut iç dolgu seviyesinde iki, yaklaşık aynı büyüklükte delik bulunmaktadır. Bu delikler düzensiz kenarlarından dolayı kuşkusuz sonradan açılmıştır; başlangıçta öngörölmediği, iç yüzden olduğu kadar dış yüzden de anlaşılmaktadır. Pencereleerin yapıya sonradan açılmasına karşın yine de bazı kaygıların göz önüne alındığı düşünölebilir. Mekânın dış yanında, eksene hemen hemen simetrik yerleştirilmiş olan pencerelerin boyutları, biçimleri ve konumlarındaki ilişki de dikkate değerdir. Pencereleerin bulunduğu bu cephenin, Bizans dinsel yapılarında olduğu gibi doğuya yönelik olması dikkat çekicidir. Acaba bu pencereler yapının ilk amacını pekiştirmek üzere mi yerleştirilmişti, yoksa yapının sonradan değişen işlevine bir kanıt mıdır? Buna ek olarak sorulacak bir diğer soru ise, sur üzerinde ancak temel seviyesinden izlenebilen başka kuleler de yer almasına karşın, niçin bu kule tüm boyutları ve özellikleri ile sağlam kalabilmiştir? Sağlamlığı, yapının bir başka işlevini gösterebilir mi? Yapının bu tanımlayıcı inşa özellikleri değerlendirilmekle beraber, malzeme ve duvar tekniği ile yapının Bizans Dönemine ait olduğunu söylemek yanıltıcı olmaz. Yüzeyde görölen seramik buluntular da bu döneme aittir. Sadece bir örnek Demir Çağına ait görönmektedir. Sur üzerinde bundan başka en az 6 kulenin olası varlığından söz edilebilir. Doğu yönde birbirine yakın kule olabilecek iki taş yığıni belki bir kapıya ait olabilir. Sur ve kulelerin dışında, özellikle sırtta ve güneydoğu yamaçta yoğunlaşan dik köşeli taş duvar temelleri, mekânlar hakkında fikir vermektedir. Kale, bir yanıyla yerleşime uygunken, diğer yandan kuzey-güney ve doğu-batı yönlerindeki yol güzergâhlarını ve bunların keşiştiği kavşadı kontrol eder niteliktedir. İncelenen kalenin yaklaşık 1 km. kuzeydoğusunda ve 100 m. kadar altında, literatürde<sup>5</sup> söz edilen ve Geç Bizans Dönemine tarihlenen savunma yapıları yer almaktadır. Bu iki yapı grubu olasılıkla çağdaş inşa edilmiş bir savunma ve kontrol yapı kompleksine aittir. Kale, Ankara-İstanbul otoyolundan, batıda kalmak suretiyle görölebilmektedir.

## DÜMREK

Geçen yılki araştırmaların<sup>6</sup> devamı olarak bu yıl Dümrek'te gerçekleştirilen çalışmalarda iki alan incelenmiştir. İki, geçen yıl belgelenen Kale'nin (Kalebaşitepe) yaklaşık 600 m. güneydoğusundaki Büyükkale Tepe'dir, diğer i ise bu iki alan arasındaki arazidir. Geçen yıl saptanan Kybele tapımına ait "Merdivenkaya Anıtı"nın (Çizim: 3; Resim: 1) güneyindeki Büyükkale Tepe'de mimari kalıntılar belirlenememiştir. Sadece tepenin en üst kesiminde, Sakarya Irmağı'na paralel bir taş sırası, kayalara uydurulmuş bir duvar izlenimi vermektedir. Bunun dışında ise tepenin güneybatı yamacında I. bin-yıla ait gri monokrom seramik örnekleri gözlemlenmiştir. İki tepe arasındaki, Sakarya Irmağı'na bakan eğimli alanda ise, geçen yıl incelenen Kybele tapımına ait "Merdivenkaya Anıtı" ile paralellik kurulabilecek ve çağdaş olabilecek iki Kybele altarı daha saptanmıştır. Her iki sunak da monoblok birer kaya üzerine biçimlendirilmiş olup Midas Şehri'nden bilinen örneklerle büyük benzerlik göstermektedir<sup>7</sup> (Çizim: 4). Toprak seviyesinin altında kalan ve kazılarak ortaya çıkarılmış bulunan ilkinin önünde, üç sembolik basamak yer almaktadır. Yüzeyde görölebilen iri kayanın üzerindeki diğer altarda ise bu basamaklar daha belirsizdir. Bu bakımdan ya daha stilize betimlenmiştir ya tamamlanması mümkün olmamıştır ya da daha fazla tahrip olmuştur. Her ikisinde de basamaklara göre yönleri doğu veya güneydoğudur ki, bu yönlerde Sakarya Irmağı akmaktadır. Her iki örnekle, bulunan altarların sayısı üçe çıkmıştır. Anıtların münferit kalma-

5 K. Belke – M. Restle, *Galatien und Lykaonien, Tabula Imperii Byzantini 4*, Wien 1984, s. 150.

6 L. E. Vardar, "Galatla Bölgesi Kaleleri/Yerleşmeleri Yüzey Araştırması. 2001" 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2. Cilt, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2003, s. 207-208.

7 D. Berndt, *Midassstadt in Phrygien*, Mainz am Rhein, 2002, s. 32, 34.

yıp geniş bir alana yayıldığı göz önüne alınırsa, bölgenin dinsel öneminin daha da arttığı ortaya çıkmaktadır. Yamacın jeomorfolojik yapısı özgünlük gösterir. Irmağın sarp vadisinin iki yanında çok iri, yuvarlak biçimli kaya grupları yoğunudur. Bu özellik, çevrede benzer anıtların yapımını kolaylaştıracağı gibi, yeni örneklerin bulunma olasılığını da yükseltmektedir. Görülen seramik buluntuların Erken Tunç, Orta Tunç, I. binyıl ve Bizans Dönemine ait olması, yöredeki yerleşimin sürekliliğini ortaya koymaktadır.

## **2002 YILINDA SAPTANAN ALANLARDA SÜRDÜRÜLEN ÇALIŞMALAR ALACAATLI - ÖĞÜNÇ YAPI KOOPERATİFİ**

Yenimahalle-Gölbaşı ilçelerine bağlı Alacaatlı ve İncek köyleri arasındaki arazide, Öğünç Yapı Kooperatifi arsasının ya içinde ya da bitişiğinde yer alan bir karakol/kale belirlenmiştir. Kale, Alacaatlı'nın 2.5 km. güneydoğusunda, İncek'in aynı mesafede kuzeyinde yer almaktadır. 1125 m. rakımdadır. Kuzeyinde alçalan yamaçlar, bu yönde daha geniş ve derin bir görüş alanı yaratır. Kalenin doğusu ve kuzeyi yumuşak eğimli, batısı ve özellikle güneyi sarpıtır. Kale, bizim yaklaştığımız kuzey yönden yayvan bir tümülüs gibi görünmektedir. Yapı, özellikle güney yanda ya kayalık üzerine ya da kayalardan yararlanılarak inşa edilmiştir (Çizim: 5). Yapının genel plânı, yaklaşık 25 m. çapında, düzgün olmayan daire biçimindedir. Böylece yaklaşık 500 m<sup>2</sup> lik bir iç alan ortaya çıkmaktadır. Güneydoğu yandaki bir kaçak kazı çukuru, kale iç alanının 1/3'ü büyüklüğündedir. Sur gövdesini oluşturan duvarlar temel seviyesinde, yapının kuzey yarısında izlenebilmektedir. Dış yarılarıdaki iri, kabaca işlenmiş dörtgen blokların arasında daha küçük moloz taşlar dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Sur duvarının genişliği en geniş kesimde 2.40 m.dir. Sur üzerinde en az 6 yarı daire burcun varlığından söz etmek olasıdır. Burçların taban boyutları, belirlenebildiği kadarıyla 4.70x5.50 m. arasında değişmektedir. Öte yandan birbirine en yakın iki burcun arası 4.60 m.dir. Yapının güney yanı, dik eğimden ve kaçak kazıdan dolayı tahrip olmuştur. Bu nedenlerle, sura ve olası burçlara ait yapısal veri bu yanda yeterli değildir. Kale iç alanında yer yer iri kaya blokları görülmektedir. Bu bakımdan yapı iç alanı iskâna uygun bulunmamaktadır. Öte yandan yapının boyutları bakımından da buna imkân olmadığı gibi, iç alanda herhangi bir yapıya ait olabilecek belirgin kalıntı izi de saptanamamıştır. Kalenin kapısı belirlenememekle birlikte, doğu burcun boyutları ve yapısı açısından spekülâtif bir yaklaşımla olası kapıyı desteklediği düşünülebilir. Karakolun, raporumuzun izleyen bölümünde ele alınacak olan İncekkalesi ile görsel ilişkisi vardır. Birbirlerine olan uzaklıklarının kuş uçuşu 2 km. kadar olduğu düşünülürse, ilişkinin görsellik ötesine geçtiği ve fizikî bir hâl aldığı ileri sürülebilir. Bu bakımdan, bu karakol yapısını ileride ele alınacak İncekkalesi'nden bağımsız değerlendirmek gerekir. Zira her iki alanda da görülen ve Bizans Dönemine ait seramikler, birbirlerinin çağdaşıdır. Ayrıca az sayıda Geç Roma Dönemine ait seramik de gözlemlenmiştir. İmar alanı içinde giderek sıkışan bu antik yapının koruma koşullarının ivedi sağlanması çok yararlı olacaktır.

## **İNCEKKALE**

Gölbaşı İlçesi, İncek Köyü'nün 1250 m. batısında, Göllü tabir edilen mevkidedir. Rakımı yaklaşık 1150 m.dir. Kale, köyün batısındaki Göllü-Eşkincek Deresi'nin yarattığı sarp vadinin batı yakasında ve boğazın bittiği kuzey uçta, dere yatağından yaklaşık 30 m. yukarıda, tepe üzerinde yer almaktadır (Çizim: 6). Vadinin doğusunda köy evleri bulunmakla beraber, batı yakada henüz bir imar faaliyeti yoktur. Kale, güney-kuzey doğrultusundaki vadi bitiminden kuzeyini kontrol eder bir konumdadır. Sadece bu yönde görüş açıktır, diğer yönler göre aşağıda kalmaktadır. Kuzeyindeki açıklıkta, Öğünç Yapı Kooperatifi başlığında anlatılan karakol/kale ön plânda yer almaktadır. Bu topografik konumuyla çevresini kontrol etmekten ziyade, bir vadi köşesine gizlenmiş gibidir. Kalenin de üzerinde yer aldığı tepenin, dere ile sınırlı doğu ve kısmen kuzey yanı sarp kayalıktır. Kale bu kayalığın en üst kesimine inşa edilmiştir. Duvar temelleri toprak seviyesinden izlenebilmektedir. Kayalık yüzey ise inşa edilmek üzere düzenlenmediyse, basit bir yaşam alanı olarak biçimlendirilmiştir. Yapının genel biçimi düzgün, kısa hatlı, çokgendir. Doğu-batı doğrultusunun uzunluğu 30 m. kadarken, kuzey-güney doğrultu-

su 45 m.yi aşar, bu bakımdan oval bir biçim alır. Böylece yaklaşık büyüklüğü 1 dönüm kadardır. Duvarların sadece dış yanları belirlenebildiğinden, duvar genişliğinden söz etmek olası değildir. Sadece taşların 0.45 m.lik derinlikleri ölçülebilmektedir. Duvarın en belirgin bölümü kuzeybatı yönde 18 m. uzunluğunda izlenebilmektedir. Bu bölümde kabaca biçimlendirilmiş, yaklaşık 1 m. boyundaki dörtgen blokların dış yüzlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sur üzerinde belirgin bir kule ya da burç belirlenememiştir. Sadece batı yanda, surun 3.60 m. dışında ikinci bir duvarın varlığı saptanmıştır. Tepe üzerinde ve kale iç alanında birkaç büyük kaçak kazı çukuru görülmektedir. Kaçak kazı çukurlarında görülen yapı taşları, kale içindeki, artık tahrip olmuş mekânların varlığına kanıt sayılabilir. Kalenin dışında ancak güney bitişiğinde izlenebilen dik köşeli, düzgün sıralı temeller, olasılıkla son birkaç yüzyıl içindeki kırsal yerleşmelere ait olmalıdır. Ancak bunun dışında kale ile dere arasındaki güneye uzanan yamaç alanın 150-200 m.lik kesiminde seramik buluntuların yoğunluğu, kale iç alanının alamayacağı kadar büyük bir nüfusa işaret eder. Anlaşılan, yerleşim bu doğal hâliyle gizli kalmakta ve dolayısıyla korunmaktaydı. Öte yandan kale, önceki bölümde anlatılan bir ileri karakolla da güvenlik altına alınmış olabilir. Seramik buluntular ağırlıklı Hellenistik ve Bizans dönemlerine aittir. Terra Sigillata kapların yanı sıra Roma Çağından ve Ortaçağ'a kadar gözlemlenen seramik örnekler, yerleşimin sürekliliğini göstermektedir.

### **POLATLI KÜÇÜKKALE**

Polatlı İlçesi'nin 5 km. güneyindedir. Polatlı-Yunak-Akşehir devlet yolunun, bu mesafede, 600 m. batısında kalmaktadır. Rakımı 900 m.dir. Çevre Bakanlığı ve Polatlı Belediyesi işbirliği ile "Yeşiltepe Ağaçlandırma Sahası"nda gerçekleştirilen çalışmalarla tepe üzerine yeni bir yol açılmıştır. Böylelikle tepede yer alan kaleye toprak yolla ulaşmak olasıdır. Kale, çevresindeki düzlükten yaklaşık 60 m. yüksekliğindeki konik biçimli, sarp bir kayalık tepe üzerindedir (Çizim: 7). Tüm yönlerde açık bir görüş alanı vardır. Doğuda, önceki bölümde anlatılan Kargalıkale, kuzeyde geçen yıllarda incelendiğimiz Basrikale ile güneyde Çanakçıkale görüş alanındadır. Batısındaki Sakarya Irmağı ve vadisi kontrol edilebilir. Kale, güneyden kuzeye doğru yükselerek uzanan sırtın kuzey ucunda yer almaktadır. Güneyi dışında diğer yanlar, savunma duvarı inşa etmeye gerek bırakmayacak biçimde sarp kayalıktır. Belki bu nedenle, sur niteliğinde bir çevre duvarı izlenememiştir. Kale alanının bu sırt üzerinde uzunluğu yaklaşık 80 m.dir. Sırtın geniş kesimi ise 30 m. kadardır. Böylece 1.5-2 dönümlük bir kale/yerleşim alanı ortaya çıkmaktadır. Görülebilen duvarlardan ilki, kuzeydeki en üst teras önünde yer almaktadır. Bu duvar, 0.07-0.15x0.40 m. boyutlarında küçük taşlardan, harçla inşa edilmiştir. Ölçülebilen boyutlarıyla yüksekliği 0.50 m., uzunluğu 2.00 m. olan duvarın genişliği belirlenememekle beraber 1.00 m. den az değildir. Bu duvar, doğu ve batısında yarattığı iki mekânın ortasında kalmaktadır. Batı yanda ise ayrıca çatı kiremitleri gözlemlenmiştir. En yüksekteki bu duvardan aşağıya, güneye doğru ilerlendiğinde teras duvarı izlenimi veren birkaç duvar parçası kalıntılarının dışında, biri batı yanda, diğeri ise güneydoğu ucta duvarlarla belirlenmiş iki mekân dikkate değerdir. Bunlardan batıda yer alan ve "C" olarak adlandırdığımız mekân, doğuda 3.00 m. yüksekliğindeki kayalığa yaslanırken diğer yönlerde dik köşe yapan duvarlarla çevrilidir. Böylece, kabaca dikdörtgen bir mekân oluşur. Benzer bir biçimde kayalığın önüne düzenlenen "D" mekânı ise daha belirgin duvarlarla görülebilmektedir. Dik köşeli mekânın kısa yanları 4.20 ve 5.00 m., uzun yanı 7.50 m.dir. Buna paralel kayalık ise 6.60 m. uzunluğundadır. Kabaca "harçlı" ve "harçsız" olarak ayırabileceğimiz, en az iki teknikte duvar örneği alanda görülmektedir. Seramik buluntular Hellenistik ama ağırlıklı Bizans dönemlerine aittir. Mimari ve seramik örneklerin birbirlerini destekler nitelikte olmasına karşın, yerleşimin bütünündeki ve sürekliliğindeki ilişkiyi açıklayabilmekten şimdilik uzağız.

### **İLÖREN KEÇİKALE**

Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, İlören Köyü'nün 6 km., Porsuk (Tembris) Irmağı'nın 4 km. kuzeyinde yer almaktadır. Porsuk Vadisi'nden 100 metre kadar yüksekte, vadi boyunca kilometrelerce uzayan ve "kıрма" denen sarp tepe yamaçlarından en yükseği

olan, vadiden yaklaşık 250 m. yükseklikteki tepe üzerinde kale yer almaktadır (Çizim: 8). Kuzeyi dışında üç tarafı sarp kireç platoya, güneydeki ova tarafından çıkmak olanaksızdır; arabayla kuzeyine kadar ilerleyip arabayı en yüksek noktada bıraktıktan sonra yumuşak eğimle kuzeyden ilerlemek gerekir. Yarım saatten fazla süren kolay bir yürüyüşle ulaşılabilir. Çevrede hiç ağaç görünmemektedir, etrafa kalkerli bozkır peyzajı egemendir. Büyük bir tesadüf sonucu von Diest, Keçikalesi'ne ekibimizden, günü gününe 110 yıl önce, 4 Haziran 1892 günü çıkmıştır. Gözlemi şöyledir<sup>8</sup>: "*Tepenin üzerinde Ortaçağ veya Roma Döneminde inşa edilmiş, 120 cm. kalınlığında, 3 metreye kadar yükseklikte, üzerinde seyirdimi olan, ortalama 65 cm. uzunluğunda taşlardan, iyi yontulmuş ve kireç harçla işlenmiş bir duvar. 150 metre murabbalık tepe alanı; güneyde akarsu vadisi ve yarıllarda sarp yamaçlar var (kireçtaşı ve alçıtaşı)*". Oysa ekibimiz 3.00 m. yüksekliğinde bir duvar yerine, 0.60 - 0.80 m. yüksekliğinde, 3.00 m. genişliğinde (tabanda taş yayılma alanı) bir tümsekle karşı karşıya kalmıştır. Doğu-batı yönündeki iki sarp yamacı birleştiren sur duvarı yaklaşık 138 m. olarak ölçülmüştür. Araziye kuzeyden sınırlandıran duvarın batı ucunda, çok belirgin dörtgen bir kule ve hemen hemen ortasında 2.70 m. genişliğinde bir kapı seçilebilmektedir. Doğu uçtaki bir kulenin varlığından da söz etmek olasıdır. Duvar genişliği güçlüğü, yaklaşık 0.80 m. ölçülebilmektedir. Von Diest, yayınında kapı ve burçlardan söz etmemektedir. Duvarın güneyinde yaklaşık 21000 m<sup>2</sup>lik, çok büyük sayılabilecek bir alan korunaklı hâldedir. Kalenin kuzeyi dışında tüm yönlerde geniş bir görüş alanı bulunmaktadır; özellikle güneyinde yer alan ve batıdan doğuya akan Porsuk (Tembris) Irmağı'nı ve onun yarattığı ovalık vadiyi kontrol eder. Yüzey dokusunun özelliğinden dolayı, satıhta mimarî ve küçük buluntu gözlemlemek son derece güçtür. Ancak yapı temeli olabilecek bir grup taş sırası, kale iç alanında, kuzeydoğu yönde izlenebilmektedir. Bunun dışında kayda değer bir gözlem yapılamamıştır. Yüzeyde birkaç örnek dışında seramik görülebilmiştir. Kanaatimizce kalenin Roma Dönemi özellikleri, Ortaçağ özelliklerine oranla daha baskındır.

### KOÇAŞ KALETEPE

Eskişehir İli, Sivrihisar İlçesi, Koçaş Köyü'nün 4 km. batısında yer almaktadır. Rakım 1400 m.dir. Arayit (Dindymon) Dağı'nın kuzeyinde yer alan 1694 m. rakımlı Çürükçal Tepesi'nin doğu yamacında, 200-250 m. yüksekliğinde, konik biçimli kayalık bir tepe üzerinde yer alır (Çizim: 9). Kuzey ve güneyinde dere yatakları ile çevrilidir. Batısı dışında tüm yarılları dik eğimlidir ve bu yönlerde açık bir görüş alanı bulunmamaktadır. Kalenin tüm yönlerde doğal bir savunma avantajı bulunduğu anlaşılmaktadır. Kale, zirvedeki kayalığın üstünde ve kayalığın güneydoğu alt çevresinde olmak üzere iki teras hâlinde inşa edilmiştir. İç kalenin alanı yaklaşık 400 m<sup>2</sup>'dir. Her iki terasta da kaya grupları arasında yer yer iskâna uygun alanlar bulunmaktadır. Zirve teraslarının yaklaşık 30 m. altında, kuzeydoğuda yer alan diğer bir terasın çevresinde, kayalarla uyumlu ve onlara entegre edilmiş duvarlar (sur?), kaçak kazılarla ortaya çıkartılmış olup, kısmen izlenmektedir. Bu duvarlarda 1 m.den büyük, kabaca biçimlendirilmiş, iri dörtgen blokların, harçsız kuru duvar tekniğinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca çeşitli yapı duvarlarına ait olabilecek taşlar da bu terasta saptanmıştır. Yapı duvarları ve bu duvarların taşları, doğu yandaki kaçak kazı çukurlarında belirgindir. Zirve terasının güney yanında, 4.60x2.30 m. boyutlarında dikdörtgen bir mekân 0.50 m.ye yaklaşan yüksekliği ile belirgin biçimde görülmektedir. 1 m. kadar kalınlığı görülebilen bu duvarda, küçük boy dörtgen taşlar, yatay sıralar hâlinde, harç ile örülmüştür. Harç içinde moloz taşlarla birlikte tuğla parçalarının da kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Duvarların sıvalı olduğu çevredeki parçalardan anlaşılmaktadır. Birkaç örnekte sıvanın üzerinde koyu kırmızı, sarı ve beyaz renkli, fresk sayılabilecek boya izleri mevcuttur. Aynı yapının olasılıkla duvarlarının, bütününde olmasa da yer yer mermerle kaplanmış olduğu, çevrede görülen kırık parçalardan ortaya çıkmaktadır. Yapı, kayalığın güney yamacında ve tam ucunda yer aldığından, bu yöndeki duvarlar kesin izlenememektedir. Ancak anlaşıldığı

8 W. von Diest, *Neue Forschungen in nordwestlichen Kleinasien*, Gotha, 1895; s. 27.

kadarıyla duvarlar doğrusaldır. Bu hâliyle de yapının dinsel bir işlevi olduğunu düşünmek yanıltıcı olmaz. Mekânın bir şapel olduğunu ifade etmek, kesin olmasa da güçlü bir olasılıktır. İç kalenin, kaya gruplarının sıkışıklığından kaynaklanan dar alanı, uygun kayaların kabaca tıraşlanarak düzlenmesiyle kullanılabilir hâle getirilmiştir. İç kale olarak tanımlanan alanın çevresinde koruma amaçlı bir duvar bulunmamakla birlikte, çevresindeki yüksekliği 5.00 m.den başlayan dik kaya oluşumlarının yüzeyleri, buna pek de ihtiyaç olmadığını göstermektedir. Kalenin üzerinde yer aldığı kayalık tepenin kuzeydoğu yanındaki düzlük (alt teras), bir yerleşim alanı için uygun bulunabilir. Burada gözlemlenen seramik örnekler, eğer kaleden akmadıysa, yerleşimin kanıtı olmalıdır. Gözlemlenen veriler değerlendirildiğinde yerleşimin ağırlıkla Bizans Dönemine ait bir kale ve çevresindeki yerleşim alanı olduğu düşünülebilir. Kalenin 200-300 m. güneyindeki granit ocaklarının, antik yerleşimin üzerinde yer aldığı tepede benzer biçimde işletilmesi hâlinde tahribata yol açacak en büyük tehdit olacaktır. Bu bakımdan koruyucu önlemlerin alınması zorunludur. Koçaşkalesi'nin, Hamamkarahisar'da olduğu sanılan Eudoxias<sup>9</sup> yerleşmesiyle birlikte değerlendirilmesi yararlı olacaktır. Koçaş Köyü içinde, gölet yanındaki çeşmede Bizans Dönemine ait bezeli yapı taşlarının kullanıldığı görülmüştür.

### SARAY<sup>10</sup>

Eskişehir İli, Mihalicçık İlçesi, Saray Köyü'nün 1.5 km. batısında yer almaktadır. Kale, 1085 m. rakımlı Dikmenteppe'nin üzerinde ama zirve düzlüğünün biraz altında, güneydeki sivri bir kayalık yanındadır. Arazi ormanlıktır. Yaklaşık 150 m. yüksekliğindeki tepenin hemen doğu bitişiğinde, bu yönde akan Karasarı Deresi bulunmaktadır. Sakarya Irmağı ise 8.5-9 km. batıda akmaktadır. Kalenin de üzerinde yer aldığı yamacın manzarası özellikle doğuya yönelik olmakla birlikte, kale, doğusundaki yaklaşık 20 m.lik kayalığın batı yanında yer almaktadır (Çizim: 10). Böylece kale, bulunduğu mevkiden çevresini göremez, bu bakımdan kalenin, kayalığın arkasına sanki saklanmış olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Kale, kayalık ile batısındaki az eğimli yamacın arasında kalan bir teras üzerindedir. Kavisli kayalık, içbükey bir biçimdedir, kayalığın uçları ise yuvarlağa yakın kavisli duvarla birleştirilmiştir. Böylece oval biçimli, korunaklı düz bir alan yaratılmıştır. Oval biçimin kuzey-güney doğrultusunda uzunluğu 47.5 m. doğu-batı doğrultusunda ise yaklaşık 30 m'dir. Sur duvarında boyları 1.00 m. civarında, kabaca biçimlendirilmiş iri bloklar kullanılmıştır. Bu duvarda yer yer bir iki sıra taş dizisi görülebilmektedir. İç ve dış yüzlerdeki iri blokların arası moloz taşlarla doldurulmuştur, duvarda harç kalıntısı gözlemlenmemiştir. İri bloklar duvarın temeli seviyesinde izlenebilirken, üzerinde düzgün olmayan taşlardan oluşan bir yığın bulunmaktadır. Duvar genişliği ise 1.70 m.den fazla olmamak üzere ölçülmüştür. Kayalıkla bu duvar arasındaki alan, yaklaşık 1250 m<sup>2</sup>lik düz bir teras hâlinindedir. Üst terasta birkaç yapı temeli olabilecek taş bloklar görülmektedir. Surun ortalama 20 m. dışında ancak birkaç metre ile en fazla 6.00-8.00 m. kadar aşağısında, duvara paralel ve kavisli ikinci bir duvar belirlenmiştir. Bu durumda iki duvar arasındaki eğim yer yer 45 dereceyi bulmaktadır. Dıştaki ikinci duvarı, benzer yapı tekniği nedeniyle, dış sur olarak nitelendirmek yanlış olmaz. Bu özellik, duvarların çağdaş olabileceğini düşündürmektedir. İki duvar arasındaki alan ise 1400 m<sup>2</sup> kadardır. Dış surun üzerinde kuzeybatı yönde bir kesinti gözlemlenmiştir. Bu açıklık kapı olarak yorumlanabilir. Her iki sur üzerinde de burç ya da kule benzeri bir yapılaşma görülememiştir. Kalenin güney yanında gözlemlenen yapı taşı olabilecek kalıntılar ve seramiklerin yoğunluğu, yerleşimin kale dışındaki varlığına gösterge sayılabilir. İki sur duvarının çağdaşlığı düşüncemizin tersine, seramik parçaları Kalkolitik, Orta Tunç (?), Hellenistik (?) ve Bizans gibi farklı dönemlere aittir.

9 K. Belke – M. Restle, a.g.e. 1984, s. 163.

10 W. von Diest, a.g.e. 1895; Tafel III.

## AKTEPE

Çubuk İlçesi, Hacılar Köyü'nün 4 km. batı-güneybatısında, 1869 m. rakımlı Aktepe üzerinde yer almaktadır (Çizim: 11). Aktepe, ekibimizin şimdiye dek incelediği en yüksek rakımdaki yerleşimdir. Tepeden tüm yönler, seçilebildiği kadarıyla 30-40 km. mesafeye görülebilmektedir. Doğal olarak kalenin bulunduğu tepe de her yönden, çok uzaklardan algılanmaktadır. Aktepe'nin 4 km. doğusunda ve 3 km. batısında, kuzeyden güneye alçalan, yaklaşık 1250 m. rakımlı iki vadi bulunmaktadır. Bugün de vadilerde köyler ve bunlar arasındaki ulaşımı sağlayan yollar mevcuttur. Günümüzde kaleye ulaşım, doğusundaki vadiden, Hacılar Köyü üzerinden, kalenin kuzeyinden yaklaşık 500 m. mesafeye ulaşılır. Çevre topografik açıdan engebelidir. Arazide orman alanları geniş yer tutar. Tepenin en üst kesiminde yaklaşık 320x75 m. boyutlarında topografyaya uygun olarak kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda yer alan bir kale bulunmaktadır. Böylece kale iç alanı 15.000 m<sup>2</sup> olarak hesaplanabilir. Bu bakımdan literatürde<sup>11</sup> 180x40 m. olarak belirtilen kale boyutlarının düzeltilmesi gerekir. Boyutlar göz önüne alındığında 1/4'den fazla bir orana, oldukça ince uzun bir biçim ortaya çıkar. Tüm kale iç alanında görülmekle birlikte, yüzeyin 2/3'ü kayalıktır. Kayalık yüzey daha çok doğal hâllerinde bırakılmış gibidir, imar izleri pek görülemez. Kale iç alanı başlıca iki kesimde, güney yarıda üst ve kuzey yarıda alt teraslar hâlinde incelenebilir. Kayalık üst terasta, alt terastaki kadar yoğun olmasa da yapı kalıntılarına kanıt sayılabilecek taş yığınları ve yer yer temel izleri gözlemlenmiştir; ancak asil yerleşilmiş alan, kayalığın görece azaldığı kuzeydedir. Kalenin tüm çevresindeki surlar kesintisiz izlenebilmektedir. Surlar kale çevresinde aynı kotta değildir; topografik yapıya göre iniş çıkışları vardır. Tepe sırtındaki kayalık ile surların arasındaki yükseklik farkı 10 m.den az değildir. Bu bakımdan kale iç alanında herhangi bir noktadan her yer görülemez. Diğer bir ifadeyle, uzun yarlardaki surlar birbirlerini göremezler. Sur, yer yer oldukça sağlam kalmıştır. Bu bölüm güney yarının batı yanında görülebilmekte olup, sur yüksekliği 3,5 m. kadardır. Sur kalınlığı 2,60 m. olarak ölçülmüştür. Duvarın iç ve dış yüzlerinde iri ve orta boy, kabaca biçimlendirilmiş ve kırık, çokgen taşlar, irili ufaklı bir arada kullanılmıştır. Duvar içinde ise küçük moloz taşlar harçla doldurulmuştur. Moloz içinde küçük çakıl ve taşlar da yer almaktadır. Surun dış yüzünde kule belirlenmemiştir ancak bu konuda, örneğin kuzey uçta, olası alanlar bulunmaktadır. Surda kule belirlenmemesine karşın, surun iç yanında ve ona bitişik mekânların varlığı dikkati çeker. Dikdörtgen mekânlar sura paralel olmak üzere görülmektedir. Sura bitişik odalar surun her yönünde belirlenmiştir. Alt terasın batı yanında, sura yakın büyük bir çukurluk tanımlanamamakla beraber sarnıç olasılığı üzerinde durulmaktadır. Aynı terasta birçok yapı kalıntısına ait temeller izlenebilmektedir. Terasın kuzey ucunda, sura yakın bir yerde 4-5 basamağı seçilebilen bir merdiven belirlenmiştir; terasın kuzey yanındaki sur üzerinde bir kapının varlığı düşünülmektedir. Kalenin dışındaki taş yığınları ise yıkılan sura ait olmalıdır. Döküntü taşlar eğime göre 20-30 m. mesafeye kadar yayılmıştır. Yüzeyde görülebilen seramik parçaları Hitit İmparatorluk Çağı, Hitit İmparatorluk Sonrası ve Erken Demir Çağı ve Bizans Dönemine aittir. Kale, genel yapısı ile önceki yıllarda incelediğimiz Üçemkalesi'ne benzer olup Bizans Döneminde çağdaş olmalıdır.

## KARAGEDİK MANASTIRI VE BİZANS NEKROPOLÜ

Gölbasi İlçesi, Karagedik Beldesi sınırları içinde literatürden<sup>12</sup> bilinen manastırın mevcut durumu saptanmış ve çevresinde buna bağlı olarak düzenlendiği anlaşılan nekropol alanı belirlenmiştir (Çizim: 12).

Ainsworth'un 1839 yılında saptadığına göre, iki katlı inziva yerleşmesinin (manastırın) alt katında, birinin içinde sütun ve mezar nişleri bulunan, birkaç büyük mekân bulunuyormuş. Üst katta ise biri şapel (6.50x4.50 m.), biri büyük (17 m. derinliğinde merkezi mekân), diğeri küçük (ancak bir kişinin sığabileceği) olmak üzere 3 mekân yer alı-

11 R. Leonhard, *Paphlagonia*, Berlin 1915, s. 59; K. Belke – M. Restle, *a.g.e.* 1984, s. 201.

12 W. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia Vol. I*, London, 1842, s. 147.

yormuş. Ancak araştırmalarımız sonucunda Karagedik'in 2 km. doğusunda, yolun 1.5 km. güneyinde, yaslandığı tepenin batı yamacında bulunmuş olan manastırın, köylülerin ifadesiyle 1970'lerin ortalarında kaçak kazılarla tümüyle tahrip edilmiş olduğu anlaşılmıştır (Çizim: 12, C noktası). Bu bakımdan alanda manastırın mimarî yapısını tanımlayabilecek arkeolojik veriler çok sınırlıdır. Sadece biçimlendirilmiş kaya yüzeylerinden bazı ipuçları çıkarılabilir.

Manastır alanının yaklaşık 1 km. güneydoğusunda, "Samanlık" olarak adlandırığımız kayaya oyma yer altı mezar odaları bulunan alan, köyün kuşuçuğu 3.5 km. doğusunda, Ankara-Konya karayolunun ise 1250 m. batısında, bu mevkideki Hanife Çeşme'nin 50 m. kadar batısında yer almaktadır (Çizim: 12, B noktası). Rakımı 1130 m. dir. Burada yer altında ve kayayı oymak suretiyle düzenlenmiş bir mezar alanı belirlenmiştir. Girişi doğudadır ve batıya doğru ilerlemektedir. Girişten itibaren 12.60 m. uzunluğunda, 3.70 m. genişliğinde ve 2.40 m. yüksekliğindeki dörtgen ilk odanın uzun yanlarında karşılıklı olmak üzere zeminden 0.20-0.80 m. yüksekliğinde nişler bulunmaktadır. Nişlerin genişlikleri 0.85-1.90 m. arasında değişirken, yükseklikleri 0.95-1.40 m. arasındadır. Derinlikleri ise 0.50-0.80 m. arasında değişmektedir. Böylece mekânın kuzey duvarında 5, güney duvarında ise 6 niş saptanmaktadır. Girişin karşısındaki duvarda daha küçük bir niş ile yanında 0.85 m. genişliğinde ve 1.60 m. yüksekliğinde, dik olarak ilerleyen, dar bir koridor bulunmaktadır. 4.00 m. uzunluğundaki koridor, aynı yönde, 8.10 m. uzunluğunda ve 2.90 m. genişliğinde, dışarıyla doğal kırık ya da baca ile ilintili, yine dikdörtgen ama daha küçük bir odaya açılmaktadır. Mekânın yüksekliği ise 1.85 m. dir. Bu mekânın sadece kuzey duvarında benzer biçimde 3 niş görülmektedir. 75 m<sup>2</sup> büyüklüğündeki yer altı odaları Bizans Döneminde, olasılıkla gömü amacıyla kullanılmış olmalıdır. Bu mekânların yaklaşık 20-30 m. batısında diğer iki yeraltı mekânının girişi, toprakla dolmuş olduğundan sadece dışarıdan seçilebilmektedir.

Kaya yamacındaki kayaya oyma tek mekânlı mezar odası ise Karagedik Belde-si'nin 3 km. kuzeydoğusunda, beldeyi Ankara asfaltına bağlayan yolun 750 m. kadar güneyinde, doğuya yönelik bir tepenin, dik kayalık yüzeyinde bulunmaktadır (Çizim: 12, A noktası). Yaklaşık 1150 m. rakımdadır. Burada yine doğu-batı doğrultusunda uzanan, 3.50 m. genişliğinde, 10.75 m. uzunluğunda ve 2.40 m. yüksekliğinde, kayaya oyma, dikdörtgen bir oda bulunmaktadır. 37 m<sup>2</sup> lik odanın doğu yanı açıktır. Mekânın kuzey duvarında, "Samanlık" mezarında olduğu gibi 5 niş yer almaktadır. Nişlerin, zeminden yüksekliği 0.75-0.85 m., genişlikleri 1.50-1.80 m., yükseklikleri 0.85-1.05 m., derinlikleri ise 0.60-0.70 m. arasında değişmektedir. Bu mekân da aynı döneme ait mezar yapısı olmalıdır.

Mezarların birbirine ve manastıra yakınlığı, bu alanı "nekropol" olarak nitelendirmemize neden olmuştur. Phrygia'daki yerleşimlerde çoğunlukla vadi içlerinde yer alan benzer kayaya oyma mezarlar, niş boyutları ve kaba yönü duvar işçiliği ile ortak özellikler taşımaktadır<sup>13</sup>. Manastır ve Samanlık mevkiindeki yer altı mezar odası çevresinde Hellenistik, kayaya oyma mezar odası çevresinde ise Bizans Dönemine ait seramik örnekler gözlemlenmiştir.

### SELAMETLİKALE

Gölbasi İlçesi, Selametli Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında yer almaktadır. Kale mevkii, Kırıklı Köyü'nün 2.5 km. güneyinde kalmaktadır. Rakım 1125 m. dir. Güneyindeki düzlük alanda birkaç dere doğu-batı doğrultusunda akmaktadır. Kale, enerji nakil hattının tam altında kalmak üzere, 20-30 m. yüksekliğindeki bir tepe üzerindedir (Çizim: 13). Kalenin yer aldığı sırt, duvar dışında güneye doğru 60 m. kadar yumuşak bir eğimle inmektedir. Batı yamacı ise daha dik eğimlidir. Kabaca kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan ve 80x20 m. boyutlarında, ince uzun, 1600 m<sup>2</sup> büyüklüğünde, oval plânlıdır. Kaleyi çevreleyen sur duvarı genelde tümsek olarak algılanmaktadır. Sur, iç alandan 1.60 m. kadar yüksekliğe ulaş-

13 C.H.E. Haspels, *The Highlands of Phrygia, Sites and Monuments*, Princeton, New Jersey 1971, s. 242, 547, 551, fig. 85-88, 418.

maktadır. Duvarda düzgün olmayan taşlar, dolgu malzemesiyle birlikte kullanılmıştır. Harç kalınlığı saptanamamıştır. Genişliği 1.00 m.den az olmamalıdır. Sur üzerinde doğuda 4, batıda 1 olmak üzere yarım daire biçimli 5 kule belirlenmiştir. Bir kulede genişlik 6.40 m. olarak ölçülmüştür. Kuleler, 2.20-6.50 m. uzunluğundaki yay biçimli duvarları ile belirgindir. Sur üzerinde doğuda ve batıda olmak üzere iki kapının varlığından söz edilebilir. Batıdaki kapı, yanındaki kuleye bitişiktir. Kale dışında, özellikle kuzey ve güneybatıda kalan tarlalarda, en az 350 m. mesafede olmak üzere, bol seramik parçaları gözlemlendiğinden, kalenin kuzey ve doğusundaki düz alanların iskân edilmiş olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu kesimdeki seramikler, Orta Tunç (?) (2 örnek), Demir Çağı (?) (2 örnek), Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerine tarihlenebilir. Kalenin 750 m. doğusunda yer alan Irga Çeşme'de Yunanca bir yazıt saptanmıştır. İ.S. II.-III. yüzyıllara tarihlendirilen yazıt, bir mezar taşı üzerindedir.

### KEPENEKÇİKALE

Gölbasi İlçesi, Selametli Köyü'nün 2.5 km. güneydoğusunda yer almaktadır (Çizim: 13). Rakım 1170 m.dir. Kuzeyi kendisinden daha yüksek bir tepeliktir, güneyi ise düzlüktür, bu düzlük aynı zamanda doğu-batı doğrultusunda bir yol güzergâhı yaratmaktadır. Düzlükte birkaç dere de yer almaktadır. 20-30 m. yüksekliğindeki höyük biçimli tepe üzerinde, eksenleri yaklaşık 40x50 m. boyutlarında oval plânlı bir kale belirlenmiştir. Kale üzerinde çok sayıda kaçak kazı çukuru görülmektedir. Tepeyi çevreleyen sur olabilecek duvarda, iri dörtgen blokların kullanıldığı belirlenmiştir. Gözlemlenen seramikler Demir Çağı, Hellenistik ve Bizans dönemlerine aittir. Kale dışındaki seramik dağılımına bakarak, surların dışında da yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Kepenekçikale üzerinde çalışmalar sürdürülecektir.

Bu yılki çalışmalarımız sırasında Ankara imar alanı içinde kalan iki höyükte gözlemler yapılmıştır. Yenimahalle İlçesi Çayyolu Höyük'te Kalkolitik, Eski Tunç ve Hellenistik; Gölbasi İlçesi, İncek Höyük'te yine aynı dönemlere ait seramikler belirlenmiştir. Galatia yüzey araştırmasına önümüzdeki yıl da devam edilecektir.

### ALMANCA ÖZET – DEUTSCHE KURZFASSUNG

#### *Festungen, Burgen und Siedlungsspuren in Galatien*

Die Bestandsaufnahme und Bewertung der Burgen und Siedlungsspuren in Galatien wurden auch 2002 mit folgenden Arbeitsschwerpunkten fortgesetzt:

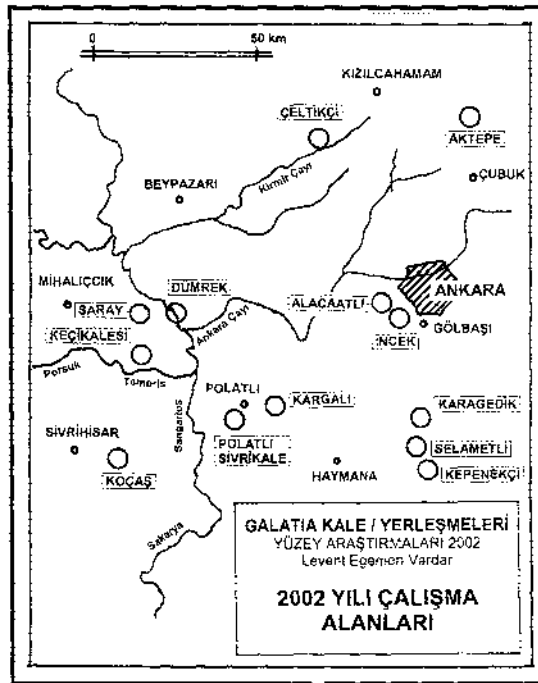
- Erarbeitung von Lageskizzen für die bereits in den Vorjahren untersuchten Anlagen in Kargali, Çeltikçi und Fortsetzung der Untersuchungen des schon 2001 bearbeiteten Dümrek. In Dümrek wurden die Arbeiten auf das Gebiet ausserhalb des bereits aufgenommenen „Kalebaşitepe“ ausgedehnt. In diesem Bereich wurde neben dem 2001 entdeckten Kybelealtar "Merdivenkaya" zwei zusätzliche phrygische Felsenaltäre gefunden, die fast identisch sind mit den Altaeren in Midasstadt.

- Ein weiterer Arbeitsschwerpunkt war die Dokumentierung des aktuellen Zustandes von Anlagen, die in der älteren Literatur erwähnt werden. So wurden die Burgen Aktepe (Leonhard) und Keçikalesi (von Diest) sowie die Klosteranlage Karagedik (Ainsworth) untersucht. In Aktepe wurden die von Leonhard genannten Angaben zu den Dimensionen der Burg korrigiert. Für Keçikalesi und Aktepe wurden Lageskizzen erarbeitet. In Karagedik konnten leider nur Spuren von der zerstörten Klosteranlage festgestellt werden.

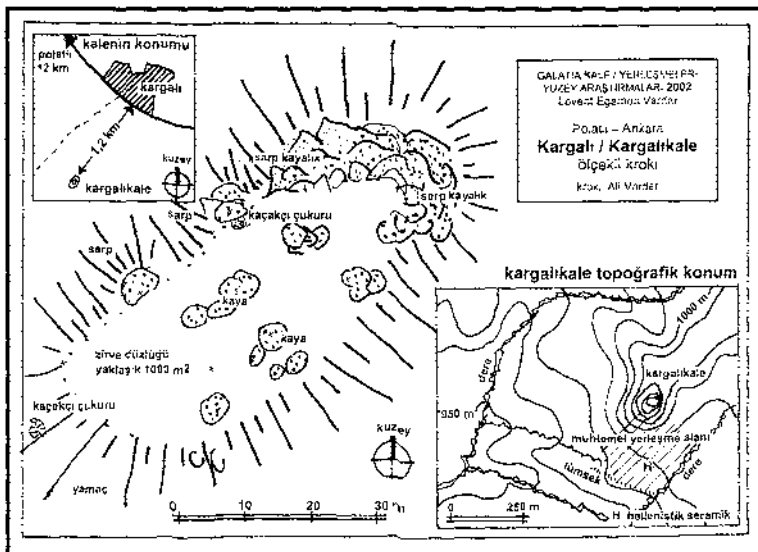
- Schliesslich konnten acht Anlagen neu dokumentiert werden, die überwiegend byzantinischer Spuren aufweisen. Dazu zählen: İncekkale, Alacaatlı Öğünç Kooperatifi, Polatlı Küçükkale, Koçaş, Saray, Selametli, Kepenekçi, und die byzantinische Nekropole bei Karagedik. In Selametli wurde eine einzeilige griechischische Grabinschrift (2. oder 3. Jh. n. Chr.) gefunden.

Alle o.g. Anlagen sowie die Keramikbeispiele aus diesen Anlagen wurden mit digitalen Fotos dokumentiert.

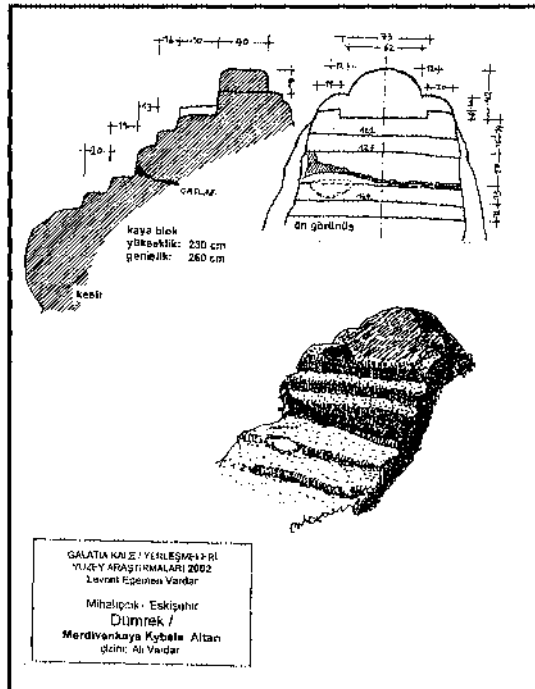
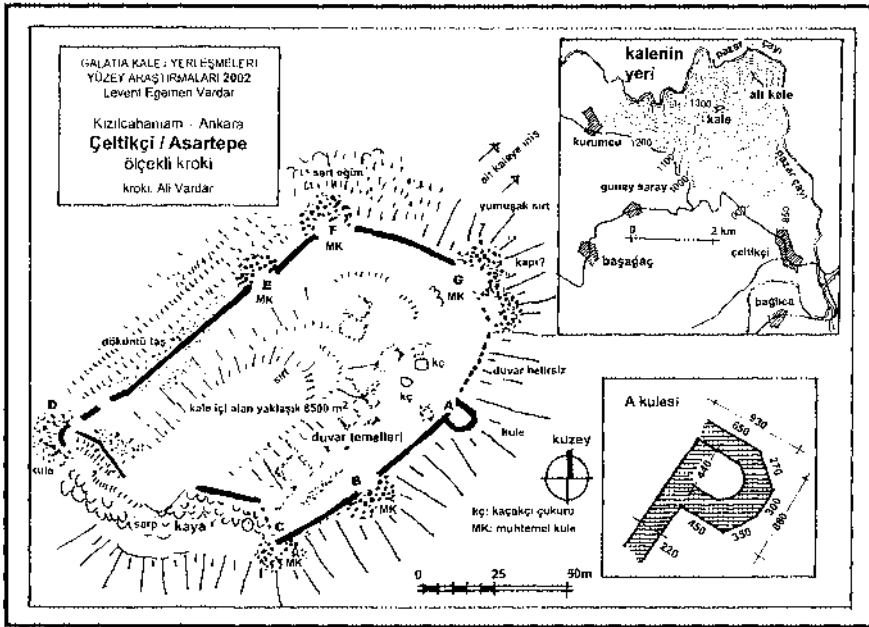


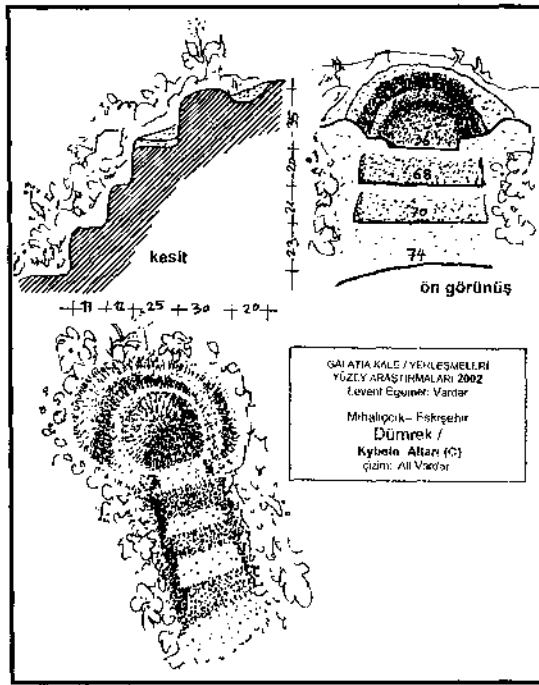


**Harita: 1**

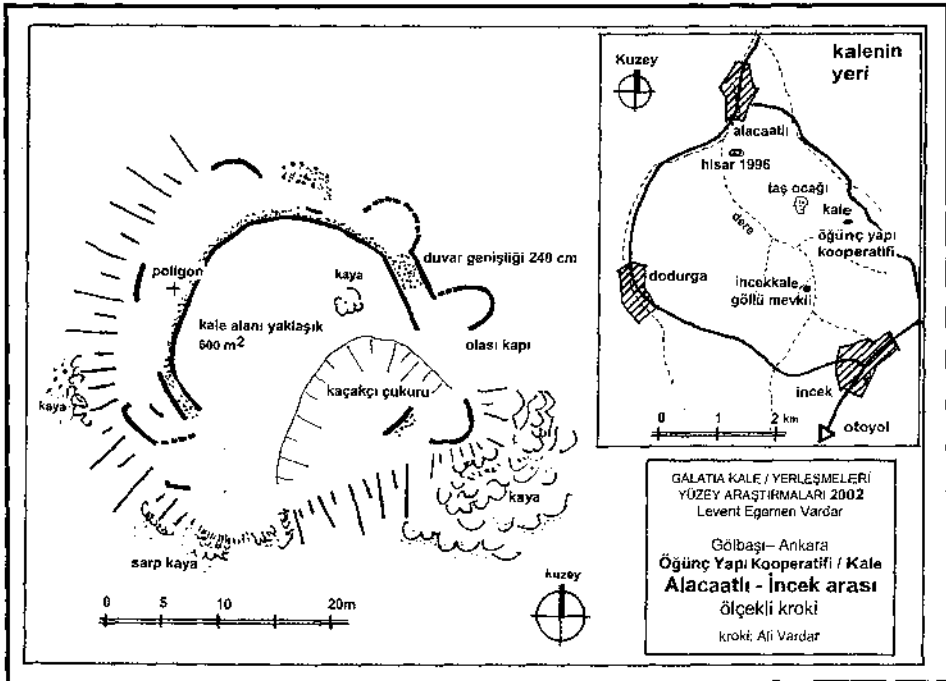


**Çizim: 1**

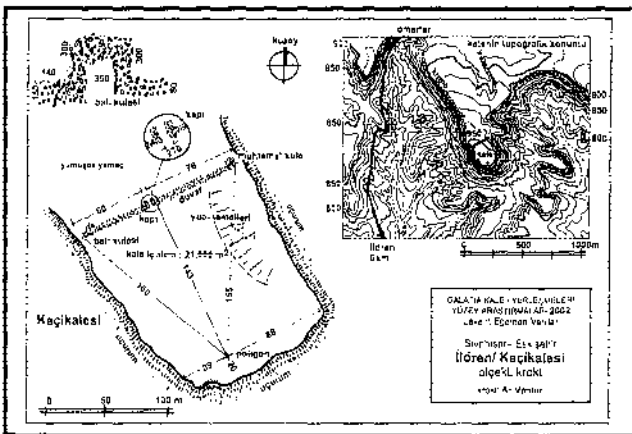
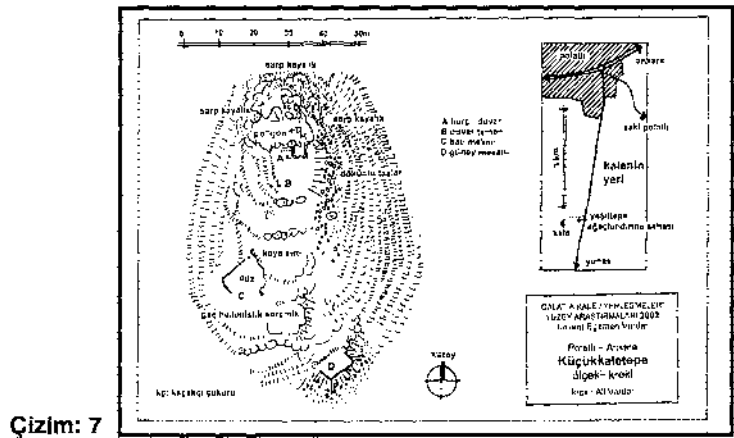
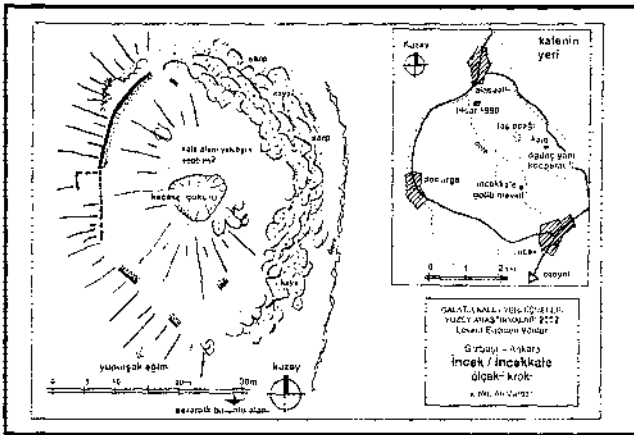


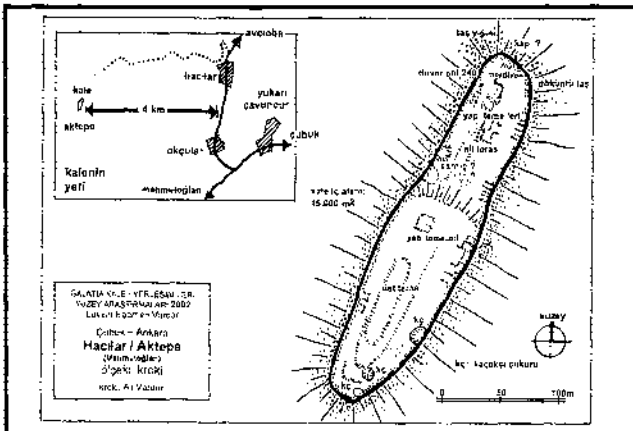
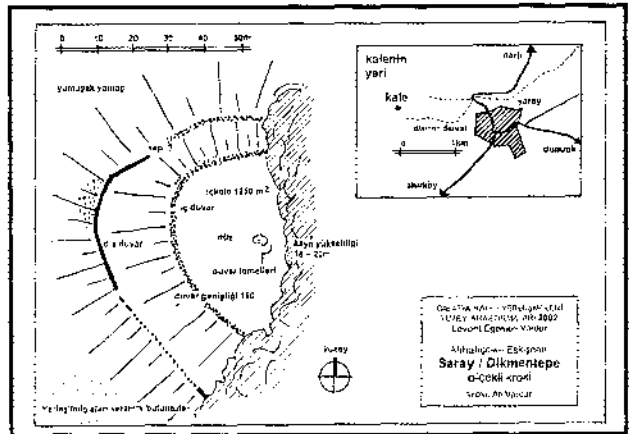
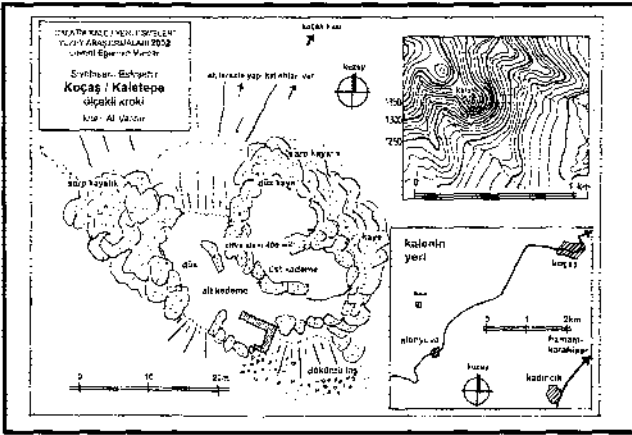


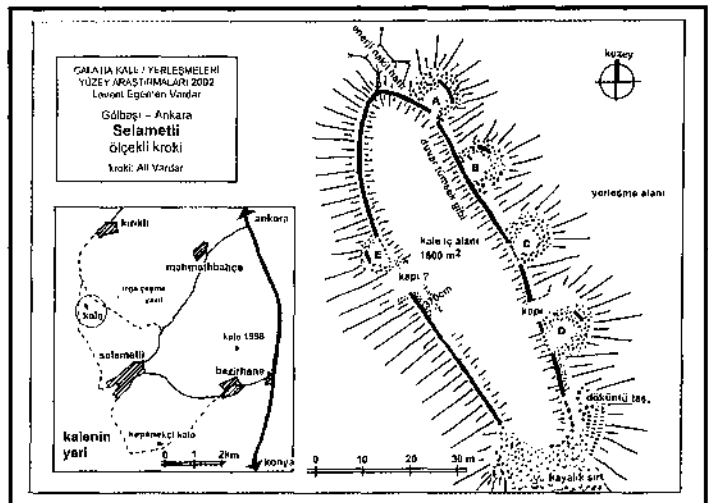
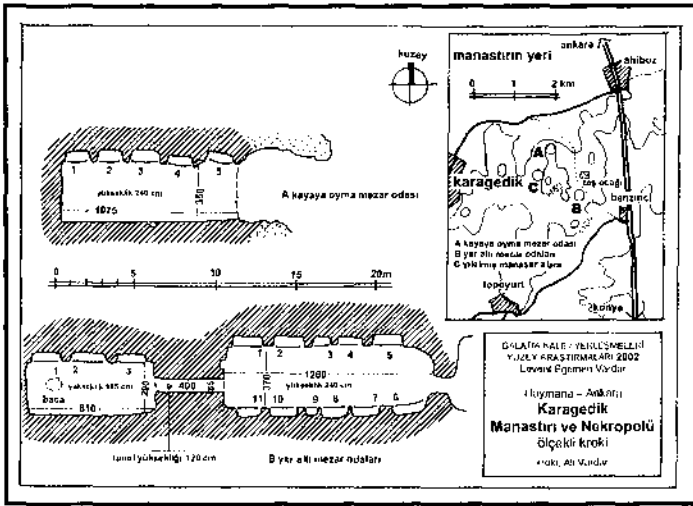
Çizim: 4



Çizim: 5







# İSTANBUL FATİH İLÇESİ SOFULAR, İSKENDERPAŞA, HASAN HALİFE, MUHTESİP İSKENDER, KEÇECİ KARABAŞ, SULUKULE MAHALLELERİNDE YAPILAN 2002 YILI ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMASI

Feridun ÖZGÜMÜŞ\*

İstanbul sur içindeki arkeolojik yüzey araştırmalarının beşinci sezonu 2002 yılının eylül ayında tamamlanmıştır. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle İstanbul Üniversitesi Güzel Sanatlar Bölümü adına yapılan bu çalışmaya İstanbul Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Ahmet Vefa Çobanoğlu, Ayşe Denkalbant, Melda Ermiş, Haluk Çetinkaya, Uludağ Üniversitesi'nden Hayri Fehmi Yılmaz, İstanbul Teknik Üniversitesi'nden Yük. Mim. Funda Armutçuoğlu ve öğrenci Sevgi Gel ile Özgen Kadioğlu katılmışlardır. Geçen senelerde olduğu gibi buluntularımız sütun başlıkları ve gövdeleri, mimarî eserler, yazıtlar ve kabartmalı levhalar olarak gruplandırılabilir.

Sütun Başlıkları: 2002 yılı, en az sütun başlığının ele geçirildiği sezon olmuştur. Bunlardan bir tanesi ve iyi durumda olanı Edirnekapı Aya Yorgi Kilisesi'ndedir. Ölçüleri alt r: 0,27 cm., üst kare taban 0,54x0,54, h: 0,38 olarak alınmıştır<sup>1</sup>. Volütlü ve iki bölümlü olan başlık 6. yüzyılda yapılmış olmalıdır. İki volüt arası gövde aşındırılmıştır. Volütleri ise sağlam olarak durmaktadır. Aynı kilisede Korinth üslubunda olduğu anlaşılan ve kötü durumda olan ikinci bir başlık daha vardır. Gün geçtikçe tahrip olmaktadır<sup>2</sup>.

Üçüncü, daha sağlam durumdaki bir başka başlık Sofular Mahallesi Yeşil Tekke Sok. No: 40'taki evin bahçesinde bulunmuştur. Ölçüleri: alt r: 0,40 m., kare üst taban 0,83x0,83, h: 0,50 m.dir. Mermerden olup benzeri İstanbul 10 No.lu sarnıçtan getirilmiştir<sup>3</sup>.

## Mimarî Buluntular

İskenderpaşa Mah. Hacı Salih Sok. Alt Yapı (Kambur Mustafa Paşa Camii veya Yayla Camii): Otoden beri varlığı bilinen bu cami, eski bir Bizans sarnıcı üzerine inşa edilmiş olup cami ve haziresi hemen hemen ortadan kalkmıştır. Buna Yayla Camii de

\* Dr. Feridun ÖZGÜMÜŞ, İstanbul Üniversitesi, Güzel Sanatlar Bölümü, Kuyucu Muratpaşa Medresesi Vezneciler - İstanbul/TÜRKİYE

1 İstanbul Bakırköy (Hebdomon)'de benzeri bulunmuştur. Thoman Zollt *Kapitelplastik Konstantinopels vom 4. Bis 6. Jahrhundert n. chr. Asia Minor Studien* 14 Bonn 1994. S.222 (lev. 45/638).

2 Bulgaristan Preslav'daki benzeri için Martin Dennert *Mittelbyzantinische Kapelle-Asia Minor Studien* 25 Bonn (1997) s.6 lev.1/3a.

3 (Bkz. R. Kautsch, *Kapitelstudien* Berlin Leipzig (1936) s.136 lev.13/175 ayrıca Lev. 48/838 s.233)

4 Bu camiiye niçin Yayla Camii dendiği bilinmemektedir. S. Eyice; "İstanbul'un Ortadan Kalkmış Bazı Tarihi Eserleri - Kambur Mustafapaşa (veya Yayla) Camii", *Tarih Dergisi* 26 (1972) s.158 not.91.

5 Eyice, a.g.e., s.161.

denir<sup>4</sup>. Cami 1950'li yıllara kadar ayakta duruyordu. 1954'te tamamen yok olmuştur<sup>5</sup>. Caminin üzerine oturduğu alttaki sarnıca girmek mümkün olmamıştır. Sarnıç ve cami arazisi, 1940 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, tarafından tapusu Milli Eğitim Bakanlığı adına istimlak edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde ise vakfiyesi bulunamamıştır<sup>6</sup>. Buradaki sarnıcın uzunluğu 23.60x12.20 m. olarak ölçülmüştü. Beşerden 2 sıra halinde onar 10 adet sütunu vardı. Başlıklar ise kaba işlenmiştir<sup>7</sup>. Osmanlılar zamanında yapı (sarnıç) Ermeni ipilkçilerin eline geçmiştir<sup>8</sup>. Eylül ayındaki çalışmalarımızda dıştan ölçülebilen duvarların 14.50x15.10 m. olarak ölçtük. Dışarıdan görülebilen kemerlerinin yüksekliği 3.50 m.dir.

Bu haliyle bu Bizans sarnıcı bir zamanlar üzerinde duran cami için çok iyi bir teras görevi görmüş olmalıdır. Strzygowski tamamen tuğla olan yapının tuğla ölçülerini 0,38-0,40 m. olarak verir. Tuğla kalınlığı ise 0,04 m. veya 0,05 m.dir<sup>9</sup> (Resim: 1). Tarihlemesi oldukça zor olan bu sarnıç 7. yüzyıl sonlarında yapılmış olmalıdır. Resimlerde görülen kapısı kapalı olup anahtarının kimde olduğu belli değildir<sup>10</sup>. Bazı yazarlar burada bir Kırkmaritirler Kilisesi'nin olduğunu anlatırlar<sup>11</sup>. Bu görüşü destekleyen Türk araştırmacılar da vardır fakat, Semavi Eyice bu iddianın hiçbir dayanağı olmadığını söylemektedir<sup>12</sup>. Bugün harap vaziyettedir. Mülkiyetinin kime ait olduğu ise karışık bir konudur. Haziyesinde önemli insanların gömülü olduğu bu eser acilen kurtarılmalı; beklenmektedir.

**Sofular Caddesi'ndeki Sarnıç:** Bu muazzam alt yapı, adı geçen caddedeki üç büyük binanın arkasındaki adada yer almaktadır. Bunlardan bir tanesi No: 110/A Tirebolu Apt. giriş katındaki malî müşavirlik bürosu arkasında, devamı aynı cadde No: 112-114 Yenilmez Apt. bahçesinde, üçüncü bölümü ise bu caddenin Aksaray'a yakın ucunda, yukarıdaki apartman ile aynı hizada olan No: 108/1 Gül Apt. arkasındaki bahçededir [1061 ada 169 parsel]. Bu son iki parçasını Müller-Wiener görmüş olmalıdır. Çünkü Gül Apt. arkasındaki yapıyı Kambur Mustafa Paşa Camii ile beraber gösteren vaziyet planı vardır<sup>13</sup>. Fakat aynı arsanın yukarıya doğru giden bölümündeki kısmını görmemiştir [Sofular Cad. 110/A Tirebolu Apt. malî müşavirlik bürosu arkasındaki kısım]. Alt yapının bu en üstteki bölümü tuğladan yapılmıştır (Resim: 2). Güneyinde 2.28 m. kalınlığında bir duvar vardır, bu kalıntının uzunluğu 9.10 m., tuğla kalınlığı ise 0,03 m.dir. kuzey tarafında impost bir başlık görülür. Bunun yanındaki Yenilmez Apt. No: 112-14 arkasında bu sarnıç kalıntısı devam etmektedir ve burada *in situ* bir sütun gövdesi vardır. r: 0,65, h: 1,43'tür ve bir seki üzerine oturmaktadır, buradaki duvarın uzunluğu 17.70 m., h: 7,36 m.dir [her iki apt. için olan uzunluk Tirebolu ve Yenilmez Apt.]. Bu caddenin (Sofular) Aksaray'a yakın olan kısmındaki Gül Apt. avlusunda [No: 108/1] bu sarnıcın ona dıştan destek olan yuvarlak kemerli tonozu görülmüştür (Resim: 3). Taş, tuğla almasıyla olarak örülmüş yuvarlak kemerli tonoz 1.84 m. derinliğinde olup, yerden 5 m. yüksekliğindedir ve 2.17 m. açıklığındadır. Dıştan dışa 2 payenin aralığı 4,97 m. olarak ölçülmüştür. Taşların bazıları tuğlalarla çerçeveselendiğinden, bunun Orta Bizans (842-1204) Döneminde inşa edilmiş olabileceğini düşünmekteyiz. Payelerinin oturduğu zemin Gül Apt. zemininden 2.90 m. yüksekliktedir. Böylece yapının tüm yüksekliği 8 m. aşmaktadır.

**Sofular Yeşil Tekke Sok. Kuyulu Çıkmazı Doğan Apt. No: 10'daki Altyapı:** Burada bulunan bir diğer altyapı Markianos sütununun bulunduğu alana çok yakın olup Ye-

6 Eyice, a.g.e., s.160-161.

7 Eyice, a.g.e., s.162-163. Ph Forcheimer – J. Strzygowski, *Die byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*, Wien 1893 s.78.

8 Ph Forcheimer – J. Strzygowski, a.g.e., s. 79.

9 Ph Forcheimer – J. Strzygowski, a.g.e. s. 79.

10 W. Müller – Wiemer *İstanbul'un Tarihi Topografyası* (Çev: Ülker Sayısı) İstanbul 2001, s. 282.

11 J. P. Richter, *Quellen der Byzantinischen Kunst geschichte* Wien 1897 s.204-206; R. Janini; *La geographie de L'empire byzantin I. Constantinople 3. Les Eglises et Les Monasteres*, Paris 1953, s. 496-502.

12 Eyice, a.g.e., s.163.

13 Müller – Wiener, a.g.e., s. 282, fig. 320.



şil Tekke Sokağı'nın Sofular Caddesi'ne bağlandığı yerdeki yukarıda anlatılan Kambur Mustafa Paşa Camii'ndeki Bizans altyapısına da çok yakındır. Yukarıda anlatılan Tirebolu, Yenilmez ve Gül apartmanları arkasındaki yapı bu Yeşil Tekke Sok. Sarnıç ve Kambur Mustafa Paşa altındaki sarnıç Markianos Meydanı'na yakınlıklarından dolayı birbirleri ile aynı sistemin parçası olarak görülseler bile Müller - Wiener Dülgerzâde (Kambur Mustafa Paşa) altyapısının bu sistemler alakasız olduğunu söyler<sup>14</sup>. Fakat Yeşil Tekke Sokağı'ndaki bu yapıyı Müller - Wiener görmemiştir daha doğrusu daha önce görülmemiş bir yapıdır. Bizim görüşümüze göre burası Markianos Meydanı'na zemin teşkil etsin diye inşa edilmiş ve dolaysız olarak o meydanla ilişkili bir yapıdır. Çünkü bu alan meyilli bir araziye yapıldığında bu tip mekânlara ihtiyaç duyulmuştur<sup>15</sup>. İki ağır payeye oturan tonozlu yapıda payeler duvarlara ve birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır (Resim: 4). Ölçüleri yaklaşık 9.30x8.63 m.dir. Tüm iç yüzey sıvayla kaplanmıştır. Tuğla tonoz bir yerde patlatılmış olduğundan orijinal Bizans tuğlaları görülebilmektedir. Tonoz yüksekliği 4 m.dir. Osmanlılar zamanında da kullanılmış olmalıdır. Bugün özel mülkiyette olan yapı son zamanlarda ağır bir restorasyon geçirmiştir.

**Bıçakçı Alaeddin Camii Avlusundaki Altyapı:** Bu camiye yanı sıra Bıçakçı Alaeddin denmiştir. Esas ismi Alaeddin Mescidi ve Tekkesi'dir<sup>16</sup>. Sofular'daki bu caminin avlusuna bitişik Yıldız Apt. No: 35/37'nin temeli eski bir Bizans sarnıcıdır ve oldukça sağlam durumdadır. Cami avlusunda, şadırvana bakan sarnıç duvarı 13,30 m. uzunluğunda olup 5 m. yüksekliğindedir. Tuğla kalınlığı 0,04x0,07 m.dir. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda yer almamış bir sarnıçtır (Resim: 5).

Caminin kible yönündeki kenarında bir oluktan akan su sarnıçtan geldiğinden, içerisinde su dolu olması lâzımdır. Üzerindeki Yıldız Apt. içine girmek mümkün olmuştur. Tuğla kalınlıklarından erken döneme ait bir sarnıç olduğu düşünülebilir.

**Fenari İsa Camii, Eski Konstantinos Lips Manastırı'ndaki Çalışmalar:** Eski adı Konstantinos Lips Manastırı olan yapının, eylül ayı başında son durumunu incelemeye gittiğimizde, çok önceleri yapılan kazılardan çıkan bir kısım malzemenin güney kilisenin dışındaki avluda atılmış olarak durduğunu gördük<sup>17</sup>. Hem 1930'lu yıllarda hem de sonraki çalışmalarda burada kazı yapan Makridi Bey'in buluntuları, 60'lı yıllarda önce Grabar'da, sonra da Megaw, Mango ve Hawkins'in çalışmalarında yer almıştır<sup>18</sup>. Burada bulunmuş olan plastik eserlerin Ayasofya ve Arkeoloji Müzeleri'ne götürüldüğü bilinmektedir. Herhalde daha az önemli olduğu düşünülen bir grup fragman halindeki buluntu, kuzeydeki yapının dışında atılmış vaziyette bırakılmıştır ve bunlardan çoğu not 18'de belirtilen yayınlarda yer almaktadır. 2002 yılı sütun başlıklarından bir tanesi de bu yapının kuzey kilisesinin apsisi önündedir. Mermerden yapılmış olup Korinth üslubundadır. Ölçüleri r: 0,40 m. üst kare taban 0,42x0,42 m., h: 0,15 m.dir ve kırık vaziyettedir<sup>19</sup>. Buradaki yığıntı içinde bulunan 0,50 m. uzunluğundaki mermer korniş parçası da çok tahrip olmuştur. Muhtemelen 10. yüzyıla ait olup üzerinde bitkisel motifler vardır<sup>20</sup>. Araştırmacıların notlarında yer alan ve gene 10. yüzyıla tarihlenen bir başka parça da üzerinde haç ve stilize çiçek süslemesinin yer aldığı kornişdir. Mermerden ya-

14 Müller - Wiener, *a.g.e.*, s.282, fig.320.

15 E. Mamboury, "Contribution à la Topographie générale de Constantinople". *Actes du VI<sup>ème</sup> Congrès Intern d'Études Byzantines 1948* Paris (1951), II s.243-253.

16 M. Baha Tanman, "Aleaddin Mescidi ve Tekkesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi 1*, İstanbul (1993), s.176.

17 Fenari İsa Camii bibliyografyası için Müller - Wiener, *a.g.e.*, s.126-131.

18 A. Grabar, *Sculptures Byzantines de Constantinople IV<sup>e</sup> - X. Siècle* Paris (1963), s.100 vd. Th. Macridy A. H. S. Megaw, C. Mango, E. J. W. Hawkins, "The Monastery of Lips (Fenari İsa Camii) at Istanbul", *DOP 18* (1964), s.303-310, C. Mango-E. J. W. Hawkins, "Additional finds at Fenari İsa Camii Istanbul" *DOP 22* (1968), s.178-181.

19 Benzerleri için Kautzsch, *a.g.e.*, Lev: 24 ve 30, C. Mango - E. J. W. Hawkins, *a.g.e.* s.178 Lev. 75 Fig: 8'de Fenari İsa'da bulunmuş benzerleri vardır.

20 Bu kornişin Fenari İsa'da bulunan diğer parçaları için Mango, Hawkins, *a.g.e.* s.179.

21 Bulunduğu zamanki resimleri için bkz. Th. Macridy A. H. S. Megaw-C. Mango, E. J. W. Hawkins, *DOP 18* (1964), s.280 (Megaw f.g. 13 s.302 ve 310 Mango - Hawkins, fig. 5-39). Ayrıca C. Mango E. J. W. Hawkins, *DOP 22* (1968), s.179 Lev. 90, fig. 17.

pılmıştır ve parçaları 0,30 m. uzunluğundadır<sup>21</sup>. Bütün bunlara ilâveten aynı buluntu yığının da sütun kaideleri, sütun gövdeleri bulunmuş olup tek tek fişlenmiş ve İngilizce olarak yayına hazırlanmıştır.

**Muhtesip İskender Mahallesi'ndeki Kalıntı:** Muhtesip İskender Mahallesi'nin Eski Ali Paşa Caddesi'ndeki Fatih Apt. No: 15'teki binanın altında [1528 ada 6 parsel] Bizans Dönemine ait duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Yaklaşık 1 m. uzunluğundaki bu duvar binanın altına doğru gitmektedir. Devamını görmek için apartmanın altına girmek mümkün olmamıştır (Resim: 6).

**Edirnekapı ve Sulukule Arasındaki Surlar:** II. Theodosius (408-450) surlarının Edirnekapısı'ndan Vatan Caddesi'ne inen bölümünde, sur üzerinde, Orta Bizans tamirleri esnasında yapılmış süslemeler görülüp bunların fotoğrafları çekilmiştir. Bunlar bu dönemde (842-1204) görülen tipik süslemelerdir. Stiliye bitkisel motifler ve haçlar, hal-kaiar halinde alternatif olarak dizilmiştir (Resim: 7)<sup>22</sup>. Aynı surların Edirnekapı girişi yakınında demet künk su kanalları surlardan daha önceki döneme ait olmalıdır (Resim: 8). Deniz seviyesinden olan yükseklikleri Bozdoğan Su Kemerleri'yle aynı seviyede olması, bu buluntuyu daha ilginç hale getirmektedir<sup>23</sup>. Muhtemelen bu su sistemi hem şehrin dışındaki kaynaklardan hem de Lykos Deresi'nden şehre su sağlamada önemli bir vazife görüyordu<sup>24</sup>.

**Sütun Gövdeleri:** 2002 çalışma sezonunda başlıklardan daha fazla sütun gövdesi bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi Sofular Yeşil Tekke Sok. No: 10'daki evin bahçesinde, yaklaşık 1 m. uzunluğunda granit sütun gövdesidir. Vatan Caddesi metro durağı yakınındaki parkta bulunan bir diğer sütun hayli büyüktür. r: 0,75 uzunluk 5,80 m.dir. Sütun gövdelerinden en ilgi çekici grubu, Edirnekapı Mihrimah Sultan Camii'ndeki grup oluşturmaktadır. Sütunlar kible yönündeki duvara yaslanmış olarak durmaktadır (Resim: 9). Bunlar mermer ve granit olmak üzere çeşitli malzemeden yapılmıştır. Bazı kaynaklarda Mihrimah Camii'nin eski Bizans kilisesi Aya Yorgi'nin arsasına yapıldığı, Rumlar'a ise bugünkü kilise arazisinin verildiği yazılıdır<sup>25</sup>. Bu sütunlar buraya ait olabileceği gibi başka yerlerden de buraya getirilmiş olabilirler. Müller-Wiener, Hebdemon (Bakırköy)'deki Ioannes (Yahya) Kilisesi'nin malzemesinin cami yapımında kullanıldığını bildirir<sup>26</sup>, ayrıca cami avlu revaklarının sütunlarından bazıları da devşirme Bizans malzemesidir.

**Edirnekapı, Kariye Bostanı Sokağı'ndaki Kalıntı** (Resim: 10): Derviş Ali Mahallesi, otobüs parkının olduğu yerdedir. Aynalı tonozlu bir Bizans alt yapısı olup muhtemelen sarnıçtı. 3.10x2.10 m. ölçülerindedir. Tonoz aynası h: 1.50 m.dir. Tuğla kalınlığı 0,03 m., harç 0,05 m.dir. Bu ölçüler bize bunun bir Orta Bizans (842-1204) yapısı olduğunu anlatır. Kariye kompleksine ait bir parça olmalıdır. Robert Ousterhout 1979'a kadar açıkta olduğunu, sonradan buldozerlerle yıkıldığını söyler. 1996'da ise bugünkü kısmı hariç tamamen ortadan kalkmıştır<sup>27</sup>. 16. yüzyılda İstanbul'a gelen bazı seyyahların da

22 Bu tip dekorasyon için Claudia Barsanti, "Sculptura Anatolica di Epoca Mediobyzantina" *Milano* 1 (1988) s.275-306, Lev. II/2 Afyon Lev: IV/3 Afyon Müzesi.

23 Şehrin batısından su getirildiği bilinmektedir. Ayrıca bu buluntunun eski adı Lykos Deresi olan Bayrampaşa Deresi – Vatan Caddesi'ne olan yakınlığı onun işlevinin önemini vurgulamaktadır. Valens Su Kemerleri için Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kırk Çeşme Tesisleri* İstanbul (1988), s.23-26. Son yıllarda İstanbul'daki su tesislerini ve şehre gelen su sistemlerini araştıran James Crow ve Richard Bayliss adlı iki İngiliz araştırmacı bu kanallarla Valens Su Kemerleri'nin (Bozdoğan) aynı yükseklikte olduklarını tespit etmişlerdir. Bu iki İngiliz'in çalışmaları için bkz. James Crow – Richard Bayliss "The Fortifications and Water Supply System of Constantinople" *XX<sup>e</sup> Congrès International des Etudes Byzantines Pré Actes* II. Tables Rondes Paris 2001, s.249.

24 Özellikle su kulesine yakın oluşu bu kuleyle bulunan künk borular arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Sulukule için "Kharisus Kapısı" da denirdi. II. İustinianus (685-695 ikinci defa 705-711) büyük ihtimalle şehre buradan girip ikinci kez imparator oldu. A.V. Millingen *Byzantine Constantinople The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, London 1899, s.86-Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev: Fikret İslitan), Ankara (1981), s.132. İnciyan Khari-sus adının eskiden Edirnekapı için kullanıldığını söyler. P. G. İnciyan, *18. Asırda İstanbul* (Çev: Hrand Andreasyan), İstanbul (1976), s.14-15, not: 40).

25 Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul (1995), s.122.

26 Müller – Wiener, a.g.e., s.441.

27 R. Ousterhout, "Later Churches of Constantinople, *DOP* 54 2000, s.242.

(Stephan Gerlach) bu sarnıcı gördüğü bilinmektedir. O sıralarda Yahudi iplikçiler burayı mesken tutmuşlardı<sup>28</sup>. Bugün harap vaziyetteki Kariye manastır kompleksinden bu tek parça, bir evin basamağı altında gizlenmiş ve çöplük olmuştur.

**Yazıtlar ve Kabartmalı Levhalar:** Bu sezon ele geçirilen kabartmalı levha, Edirnekapi Aya Dimitri Kilisesi'nde bulunmuştur. Bu kilise Sarmaşık Aya Dimitri Kilisesi diye de adlandırılır<sup>29</sup> ve bu levha kilise avlusunda, avlu duvarına gömülü vaziyette ve çok kötü durumdadır (Resim: 11). Bir mezar steli olması muhtemel bu levhada oturmuş vaziyette bir kadın ve kucağında bir çocuk vardır. Sarmaşık Aya Dimitri'de önceden bilinen ve Zafer Karaca'nın da gördüğü mezar steli, bugün kilisede mevcut değildir<sup>30</sup>. Bizim gördüğümüz bu stel yeni bulunan ikinci bir levhadır ve bu da Zafer Karaca'nın daha önce gördüğü stel gibi, M.Ö. 1-M.S. 1. yüzyıllar arasına tarihlendirilmelidir. Mermerden yapılmış bu kabartma 0,72x0,50 m. ölçülerinde olup İstanbul ve çevresinde buna benzer başka mezar steilleri bulunmuştur<sup>31</sup>.

Çalışmalarımız sırasında Fatih Neslişah Mahallesi, Neyzanlar Sok. No: 14'teki eski bir Osmanlı haziresinde, kırık vaziyette 0,5x0,28 m. ölçülerinde mermerden muhtemelen Geç Bizans Dönemi mezar taşı bulunmuştur (Resim: 12). İlk iki satırı tam olarak okunabilir. Eğer son satır tamamlanmaya çalışıldığı gibi NEOFOTISTOS ise bu bir sıfatır ve Hristiyanlığa yeni geçmiş olanlar için kullanılır. Iulianos muhtemelen mezar sahibinin ismidir. Yazıtın diğer kısımları okunamamaktadır.

€NΘΑΔΕ *	BURADA *
KATAKITE	YATAN
(?) ΔNTXANOY	.....
ΉΑΚΑΙΕΙ	.....
OYΛIANO€	
NEOΦΩT[ΙΣΤΟΣ]	[Ι]ULIANOS
	NEOFOT[ISTOS]

Bir diğer yazılı levha Aya Dimitri Kilisesi'nin güney duvarının dış yüzünde, yere yakın bir şekilde, devşirme malzeme olarak kullanılmış ve yapı badanalanınca üzeri iyice örtülmüş ve okunamaz hale gelmiştir (Resim: 13).

Edirnekapi Aya Yorgi Kilisesi'nde de sur tamiratı sırasında oradan getirildiği tahmin olunan ve devşirme malzeme olarak kullanılan bir başka yazıt daha görülmüştür. Kilise transeptinin güneyinde dış duvarda görülebilir vaziyettedir. TOKPAT yazısı AV-TOKPATOP (Imperator veya IANTOKPATOR - ISA) olarak da okunabilir. Sur tamirlerinde genelde imparatorlar isimlerini yazdıklarından - AVTOKPATOP - IMPERATOR diye okunmalıdır (Resim: 14).

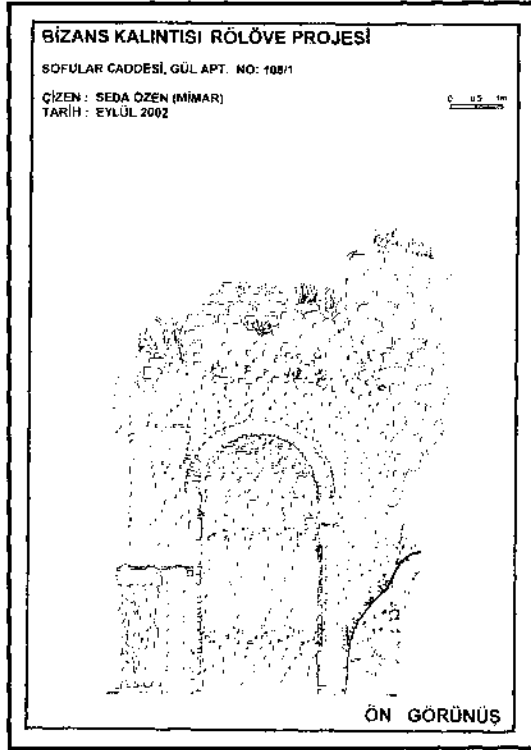
28 R. Ousterhout, A. Sixteenth Century Visitor to the Chora, *DOP* 39 (1985), s.117-24, özellikle 120, resim 3.

29 Sarmaşık Aya Dimitri Kilisesi için bkz. Zafer Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri*, İstanbul (1995), s.243-48).

30 Karaca, *a.g.e.* s.246.

31 Nezih Fıratlı, *Les Stèles Funéraires de Byzance Gréco-Romanie*, Paris (1964). Küçükçekmece Firuzköy'de bulunan mezar taşı için s.80 lev: XXV/93. Beyazıt Vezneciler'de bulunan benzeri için s.111, lev: XLIV/183.

32 Wolfgang Müller – Wierner, "Spoilennutzung in Istanbul", *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien Festschrift für Kurt Bittel* (Yay. R. Boehmer – H. Hauptman) Mainz am Rhein (1985) s.381 lev. 78/2.



Çizim: 1



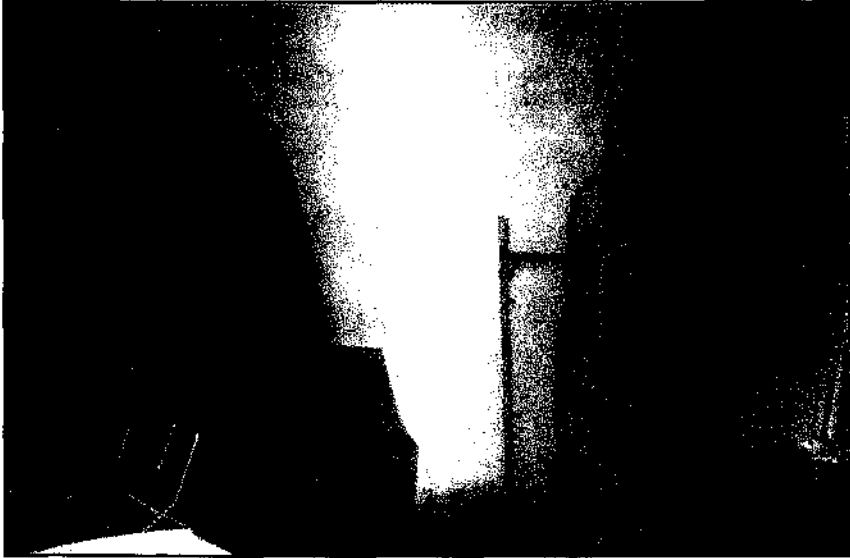
Resim 1: Sofular, Kambur Mustafapaşa Camii'ndeki Bizans altyapısı



**Resim 2: Sofular Cad. Tirebolu ve Yenilmez Apt. arkasındaki Bizans yapısı**



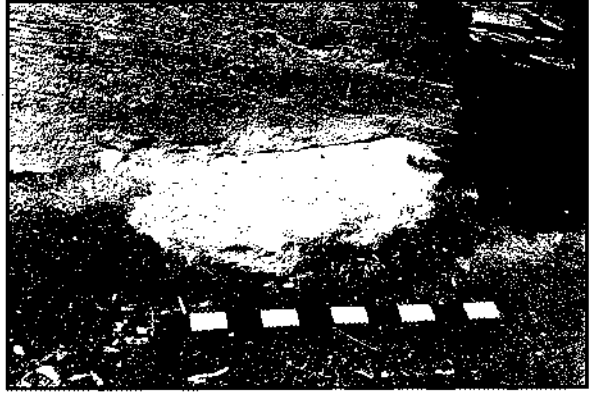
**Resim 3: Sofular Cad. Gül Apt. arkasındaki Bizans kalıntısı**



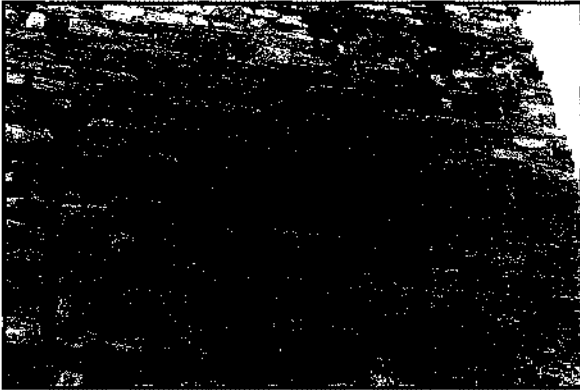
**Resim 4: Sofular, Yeşil Tekke Sokak'ta bulunan Bizans Dönemi ait yapısı, içten**



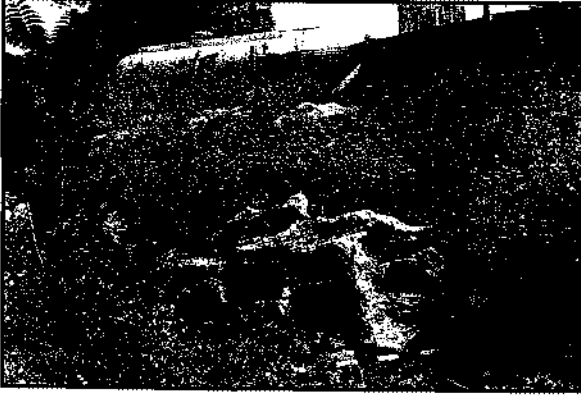
**Resim 5: Sofular, Bıçakçı Alaeddin Camii avlusundaki Bizans sarnıcı**



**Resim 6: Muhtesip İskender Mah. Eski Ali Paşa Cad. Fatih Apt. No: 15, Bizans kalıntısı**



**Resim 7: Edirnekapi surlarında Orta Bizans Dönemi frizi**



**Resim 8: Sulukule önündeki  
Bizans Dönemi su  
künkleri**



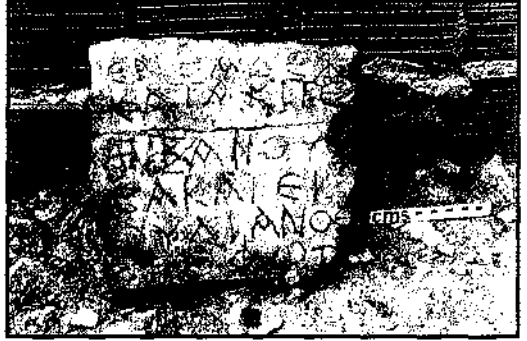
**Resim 9: Edirnekapı Mihri-  
mah Camii'ndeki sü-  
tun gövdesi**



**Resim 10: Kariye Bostanı So-  
kağı'ndaki Bizans  
kalıntısı, içten**



Resim 11: Sarmaşık Aya Dimitri Kilisesi'ndeki levha



Resim 12: Neslişah Mah. Neyzenler Sok. No: 14 hazinede bulunan yazıt



Resim 13: Sarmaşık Aya Dimitri Kilisesi'ndeki yazıt



Resim 14: Edirnekapı Aya Yorgi Kilisesi'nde bulunan yazıt parçası



# BODRUM YARIMADASI LELEG YERLEŞİMLERİ, MYLASA/DAMLIBOĞAZ VE ÇEVRESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI-2002

Adnan DİLER\*

*Bodrum Yarımadası Leleg Yerleşimleri:* Küçük Asya'nın Ege ve Akdeniz'e açılan güneybatı köşesinde yerleşik Karya bölgesi Anadolu, Adalar, Anakara Hellenistan arasında doğu ve batı kültürlerini buluşturan önemli coğrafi konumuyla Eski Tunç Çağından başlayarak her dönemde çeşitli halkların yaşama ve gelişme alanı olmuştur. Karya bölgesini yurtlanan halkların kimlik ve kültürleriyle ilgili bilgilerimiz ise oldukça kısıtlıdır. Antik kaynaklar ışığında tanıdığımız ancak, haklarında yeterli bilgiye sahip olmadığımız bölge halklarından biri de Lelegler'dir. Leleg tanımı bugün etnik bir halk ve onların yarattığına inanılan kalıntılar için kullanılıyor olsa da, gerçekte kültür tanımını oluşturan dil, yazı, kült, sanat gibi fiziksel malzeme ile birarada bugüne dek -çalışmaların yetersizliği nedeniyle- açıklığa kavuşturulamamıştır. Bu nedenle Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi adına yarımada da sürdürdüğümüz Leleg kültürünü ve onun izlerini araştırmaya yönelik çalışmalarımız büyük önem taşımaktadır<sup>1</sup>. Leleg sözcüğü bugün için sadece Halikarnassos Yarımadası merkez olmak üzere yarımadadan başlayarak giderek azalan bir yoğunlukla, Milas, İasos ve Bafa Gölü'ne dek uzanan bir bölgede, Persler'in Karya satrapları olan Hekatomnidler zamanından daha önceki bir süreçte taş kullanımıyla oluşturulmuş başta yuvarlak yapılar ve yerleşimler için kullanılabilir. Genel bir kanıyla yöreye özgü ve süreç olarak Hekatomnidler zamanından daha eski olma Leleg kalıntıları için ayrı bir kriter kabul edilmektedir. Bizim çalışmalarımız Lelegler'e atfedilen değişik plân ve işlevdeki mimari kalıntıların "ağır ve kaba taş işçiliği gösterdiği" şeklindeki bir düşüncenin doğru olmadığını, tersine "Leleg tarzı" plân taş yapı ve yaşam geleneğinin yarımada ve çevresinde Maussollos sonrası Hellenleşme sürecinde ve Roma Çağında da devam ettiğini göstermiştir. Antik belgelerde Troya Savaşı'nda ve sonrasında Karlar'la birlikte anılan Lelegler bugünkü Bodrum Yarımadası'nda sekiz kent kurmuşlardı. Kurulan bu şehirlerden en önemlilerinden biri belki de en önemlisi Pedasa'dır:

*Pedasa ve Territoriumu:* Halikarnassos Yarımadası'nın en önemli Leleg Çağı ve öncesi yerleşim ve kalıntılarını saklayan Pedasa ve onun geniş territoriumunda 2002 yılında da çalışmalara devam edilmiştir. Geçen yıl Göktepe'den başlayarak Pedasa Kalesi ve kuzeye doğru Torba Limanı'na dek uzanan geniş bir alanda yüzey araştırma-

\* Prof. Dr. Adnan DİLER, Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 4800 Muğla/TÜRKİYE

1 Muğla Üniversitesi Arkeoloji Bölümü ve Karya Araştırma ve Uygulama Merkezi çalışmaları kapsamında yürüttüğümüz 2002 yüzey araştırmasına Araş. Gör. Ufuk Çörtük, Araş. Gör. Selda Özhan, yüksek lisans öğrencilerinden Arkeolog Ebru Velloğlu, Ali Gök, Banu Gündoğan, Arkeolog Tülay Kozak ve Belgin Aksoy katılmışlardır. Verdiği izinle çalışmamıza destek veren Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ayrıca bizlere her türlü kolaylığı gösteren Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ve Milas Müzesi yetkililerine, Konaklı Belediyesi'ne, Konaklı Kalkındırma ve Güzelleştirme Derneği'ne, ayrıca Yücel Zifan Bey ve Damliboğaz kapılarının konservasyon giderlerini karşılayan Muğla'yı Kalkındırma Vakfı'na ve özellikle çalışmalarımıza yakın ilgi gösteren Muğla Valisi Sayın Hüseyin Aksoy'a teşekkür borçluyuz.

şı gerçekleştirmişti. Bu yıl çalışmalarımızı iki alanda yoğunlaştırdık. Bunlardan ilki Pedasa'nın Bitez ve Halikarnassos limanları aracılığıyla denizle de ilişkisini gösteren ve daha önce araştırılmamış olan Konacak'ın hemen kuzeyinden başlayan Çakal Tepe ve kuzeyi, diğeri ise doğuda en yoğun Leleg gömüt ve yerleşimlerini içeren Çıkran ve Sivriçam Tepesi arasındaki Elmadağ ve çevresidir.

Bu çalışmaların sonucunda Konacak'ın yerleşik olduğu düzlük alanın hemen kuzeyinde (Göktepe'nin doğusundaki vadinin doğusundaki tepe) Hamasa mevkiinde kuzey ve batıya doğru yükselen tepenin üstünde Pedasa territoriumunun güneyde Halikarnassos'a ve denize en yakın kalıntıları saptanmıştır (Resim: 1). Hamasa mevkiinde yaklaşık 50 m. genişliğinde bir alanda saptadığımız kalıntılar, bir bölümü yakın zamanımızda onarılarak tarla sınırı ve hayvan ağılı olarak ağılı olarak yeniden işlevlendirilen çevre duvarları ile konut ve hayvan barınağı olarak kullanılmış olan yapı duvarlarıdır.

Hamasa mevkiinin en güney ucunda büyük bir eşik bloku belirlenmiştir. Özgün yerinden uzaklaştırıldığı anlaşılan blokun bir ucu, eski bir köy evinin dış duvarı altında kalmıştır (Resim: 2). Bu nedenle tam uzunluğunu kesin olarak ölçemediğimiz kalıntı 0.77 m. genişliğinde, en az 1.90 m. uzunluğunda ve 0.31 m. kalınlığındadır. Alandaki yoğun tahribat nedeniyle ait olduğu yer kesin olarak bilinmese de anıtsal bir yapıya ait olduğu açıktır. Eşik bloğunun saptandığı alanın çevresinde bazı mimarî parçalar ile astarsız ve bezemesiz lokal üretim bazı kaba çanak-çömlek parçaları da saptanmıştır. Tarihlemede güçlük çektiğimiz bu parçalar hamur özellikleriyle Arkaik Çağ ve daha önce-sine tarihlendirilebilir.

Hamasa mevkiinde eşik bloğunun 60 m. kadar kuzeyinde başlayıp kuzeye; tepeye doğru yükselen alanda geniş çevre duvarlarıyla kuşatılmış iki alan ve bunların ortasında yan yana sıralanmış yaşama mekânları belirlenmiştir. Doğu-batı yönünde yerleşik yapının duvarlarla sınırlanan alanı içten 24x13 m. boyutlarındadır. Yer yer 2 m. yüksekliğince ayakta kalmış ve 0.75-0.80 m. kalınlığındaki çevre duvarlarından batıda olanı iyi korunmuştur. Burada duvarı oluşturan taşların yatay olarak yerleştirildiği ve Leleg duvarları özelliğinde sağlam bir yapıda oldukları gözlemlenmektedir. Kalıntının güney duvarları alt bölümüyle korunabilmiş ve duvarın üst kesimi ise onarılarak kullanılmıştır. Batı iç alana giriş, yaşama mekânlarının güneyinden sağlanmaktadır. Yaşama mekânlarından kuzeyde olanın yan tarafında 2 m. genişliğinde 3 m. uzunluğundaki merdivenlerden, mekânların kuzey önündeki alana ulaşılmaktadır. Yaşama mekânları dikdörtgen iki odadan oluşur. Bunlardan güneyde olanı oldukça iyi korunmuştur ve doğu avlusuna açılan bir kapısı vardır. Mekânların doğusunda yerleşik alanı sınırlayan duvarlar daha sonraki dönemde onarılarak kullanılmıştır. Batıda konumlananın yaklaşık yarı büyüklüğündeki alanın biri güneybatıdan diğeri kuzeydoğudan olmak üzere iki girişi vardır. Yaşama mekânlarının her iki tarafında yerleşik alanı çepeçevre kuşatan çevre duvarları yapının işlevi konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu mekânlar Bodrum Yarımadası'nda sıkça gördüğümüz konut ve onunla birleşik hayvanların korunmasına yönelik hayvan ağılı ya da yöredeki adıyla "keçi tokatları"yla yarımada ya özgü kalıntılardır. Kalıntının yaşama mekânı ve doğu çevre duvarının kuzey dışında yerleşik ve içten 2.50x7.00 m. boyutlarındaki dikdörtgen yapı ancak 0.20-0.30 m. yüksekliğince korunabilmiştir. Bunun kuzey tarafında izlenen 30-40 m. uzunluğundaki duvarlar ise gösterdiği basit ve üstünkörü işçilik nedeniyle geç devir eklentileridir.

Hamasa'dan kuzeyine doğru yükselen tepe yamaçları (Ardıç Dağı'nın güney yamacı) üzerinde yoğun biçimde antik tarım terasları saptanmıştır (Resim: 3, 4). Doğu-batı yönünde uzayan ve 1.50 m. yüksekliğince yer yer ayakta kalmış teras duvarları ana kayaya oturtulmuştur; altta daha iri ve arada küçük taşların kullanımıyla oluşturulmuşlardır. Tarım teraslarının güneş ışığını batı ve güney yönden alacak şekilde düzenlendiği görülmektedir. Ardıç Dağı'nın doruğuna doğru yaklaşık 2.50 m. yüksekliğe dek yoğun bir şekilde izlenen kalıntılarda teras genişlikleri 3-3.50 m., uzunlukları ise 15-20 m.yi bulmaktadır. Eski Çağda erozyonu önleme, su tutma ve bitki köklerinin derine ulaşmasına yönelik bu tür tarım teraslarının üzüm ya da zeytin gibi değerli bitkileri yetiştirmeye yönelik olduğunu biliyoruz.

Teras duvarlarını çevreleyen alanın kuzeyinde, Ardiç Dağı'nın doruğa yakın noktasında, Çıran Kayası mevkinde yuvarlak çevre duvarlı bir Leleg yapısı saptanmıştır. Yapı içten yaklaşık 15 m. çapında bir avlu ile ona açılan dikdörtgen bir yaşama mekânından oluşur (Resim: 5). Yapının çevre duvarları 0.90 m. kalınlığındadır ve en çok 1.50 m. yüksekliğince korunabilmiştir (Resim: 6). Yuvarlak çevre duvarının kuzeyinde yerleşik dikdörtgen biçimli yaşama mekânı 5.08x7.98 m. boyutlarındadır. Bir kapı ile çevre duvarlı alana (avluya) açılan mekânın üst örtüsü bindirme tonoz şeklinde inşa edilmiş. Tonozu yapı içten 1.58 m. yüksekliğince korunabilmiştir. Araştırma sırasında belirlenen tarım terasları Pedasa territoriumu içinde Leleg Dönemi tarımsal etkinliklerin düzeyini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü az sayıda olsa da yörede bugüne dek bulduğumuz bazı zeytinyağı işliklerine ilişkin pres yatakları ile birlikte bu tarım terasları tarafımızdan saptanan tarımsal üretimlere yönelik ilk antik kalıntılardır.

Ardiç Dağı'nın alçak bir vadi ile ayrılan güneydoğu burnu üzerinde, Gavur Avlusu adı verilen alanda bazı önemli Leleg kalıntıları belirlenmiştir (Resim: 7). Bu alandaki kalıntılar biri tepenin güneybatısı, diğeri kuzeydoğusu olmak üzere iki ayrı alandaki yuvarlak plânlı Leleg yapıları ve bunların çevresindeki kalıntılardan oluşur. Güneybatıdaki yuvarlak yapının güney alt bölümündeki 1.80-2.00 m. yüksekliğince korunmuş olan duvarlar oldukça derin olmaları nedeniyle yapı teraslarına ilişkin olmalıdır. Yarımada özü ve gösterdikleri geleneksel taş işçiliği nedeniyle M.O. 6. ya da 7. yüzyıldan olduğu anlaşılan bu yapı teraslarının üzerinde herhangi bir kalıntı korunamamıştır.

Gavur Avlusu'nda teras duvarlarının üstündeki Leleg yapısı, doğuda yerleşik yaşama mekânları ve önde dairesel biçimli çevre duvarlarından oluşur. Yan yana sıralanmış yaşama mekânları 3.40 m. derinliğinde ve 2.40-2.50 m. uzunluğundadır. Yoğun tahribat nedeniyle yaşama mekânlarını ancak orta eksen üzerinde güçlükle izleyebiliyoruz. Bu kesimde duvarların korunan yükseklikleri yaklaşık 1-1.50 m. dış duvarların kalınlıkları ise 0.96 m. kadardır; çevre duvarlarının sınırladığı alan yaklaşık 18 m. çapındadır.

İkinci Leleg yapısı ilkinin 50 m. kadar doğusundadır. Dere yatağının batı kenarındaki tepe üzerine yerleşik kalıntı, plân olarak benzer özellikler gösterir. Ancak burada çevre duvarıyla birleşik yaşama mekânları yuvarlak değil dikdörtgen plânlıdır. Yapı oldukça iyi korunmuştur. Yaşama mekânının arka duvarları 17.50 m. uzunluğundadır. En az iki katlı olan yapının içinde çok sayıda oda bulunmaktadır. Çevre duvarları en iyi güney kesimde korunabilmiştir; burada duvarın korunan yüksekliği 4 m.yi bulmaktadır. Alanda yakın zamanda gerçekleşen yıkıntılar içerisinde Arkaik Çağa tarihlenebilecek kaba nitelikli çanak-çömlek parçaları saptanmıştır.

Pedasa Akropolis'i'nde ikinci haika surun batı yamacında yerleşik ve olasılıkla kentin bilinen tek tapınağı olabilecek yapı ve çevresinde yapılan araştırmalarda geçen yıl açılan kaçak kazı çukurlarının bu yıl daha da genişletildiği görülmüştür. Asıl şaşırtıcı olan kazıda iş makinelerinin kullanılmış olmasıdır. Kaçak kazı çukuru çevresinde geçen yıl bulduğumuz parçalar Geç Arkaik Dönemdendir. Ancak bu tarihin tapınağın kullanım evresine ne denli yol gösterebileceği şimdilik kesin değildir. Yoğun taş yığıntısı altında gizlenmiş tapınağın plânı konusunda bugün için fazla bir yorum yapma olanağı yoktur. Ancak bildiğimiz türden klâsik bir tapınaktan çok bir kült yapısından söz etme durumundayız. Yapının plân ve gerçek işlevi ise ancak kapsamlı kazılar sonucu anlaşılabilir.

Bodrum Yarımadası'nda Leleg yerleşimlerinin en yoğun ve olasılıkla en eski tarihli kalıntılarını barındırdığı yönünde bilgiler edindiğimiz, güneyinde Halikarnassos ve kuzeyde Torba Limanı arasında yarımada; kuzeyden güneye bağlayan geniş bir alanı içeren Pedasa territoriumu içinde geçen yıl araştırmalarına başladığımız güneyde Çıkan, Erimdağ ve Sivriçam Tepesi'nin batısındaki alanda 2002 yılında yüzey araştırmalarına devam edilmiştir.

Sivriçam Tepesi' nin batısındaki Leleg tümölüs ve yerleşimlerine yönelen güzergâh üzerinde (Sivriçam Tepesi' nin batısındaki tepenin kuzeybatı üst yamacına yakın alanlar)

antik bir yolun yaklaşık 250 m. boyunca yer yer izlenebilen kalıntıları belirlenmiştir (Resim: 8). Yolun özellikle doğuya doğru alçalan yamaç kenarında görülen duvar uzantıları ve yol tabanını oluşturan döşeme taşları günümüze dek sağlam ulaşabilmiştir. Yola yakın alanlarda yer yer sandık ve küçük oda mezarlar da belirlenmiştir (Resim: 9).

Geçen yıl ilk kez tarafımızdan belirlenen ve mezar içinde korunmuş Geç Proto-geometrik ve Geometrik Dönem Attika ve lokal üretim çanak-çömlek buluntuları ile oldukça önemli olduğu anlaşılan tümülüse yönelik Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ile birlikte gerçekleştirdiğimiz kurtarma kazısı çalışmasının ayrıntılı yayını gelecekte yapılacaktır<sup>2</sup>. İlgili çekici buluntularından başka özellikle en eski Leleg tümülüslerinden biri olması nedeniyle büyük önem taşıyan tümülüs, önceki yıllarda yağmalanmış olsa da benzerlerinin araştırılmalarının taşıdığı önemi bir kez daha yinelemek istiyoruz. Burada sadece kısa bir tanımıyla yetineceğimiz tümülüs 21 m. çapında ve en az 4 m. yüksekliğinde altından sağlanan 3x3 m. boyutunda ve en az 4 m. uzunluğundaki dromosa sahiptir (Çizim: 1). Yapının dış duvarı doğu ve kuzey yönlerde izlenebilmektedir. En az 1 m. yüksekliğince ayakta kalmış dış duvar kaba bir işçilik göstermektedir. Özellikle taş yığıntısının dış duvara yakın alt kesiminde urne kapları saptanmıştır. Üstte bir plâka taşla kapatılmalarına karşın urneler tabanda daha çok kırık ve eksiktir. Bu uygulamanın urne kaplarının yerlerinden çıkarılarak yeniden kullanılmasının engellenmesi düşüncesiyle ilgili olduğu akla gelmektedir. Urne kaplarının birden fazla olması bu önemli tümülüsün belki de ata kültürüyle ilgili bir gömü yeri olarak benimsenmesinin bir sonucu olabilir. Tümülüsün üstünde bazı duvar kalıntıları görülebilmektedir (Resim: 10). Gerek buluntu ve gerekse içerik olarak yerli Anadolu gömme geleneklerine ilişkin etkilerin görülmesi ilgi çekicidir. Yapı içinde ele geçirilen malzeme Geç Protogeometrik Dönemdendir.

Tümülüs mezarın konumlandığı Sivriçam Tepesi üzerinde ve onun batısında benzer özellikte çok sayıda gömüt ve yerleşim kalıntısı saptanmıştır. Protogeometrik tümülüsün 50 m. kuzeydoğusunda ve yaklaşık 20 m. güneydoğusunda yerleşik benzer teknikte yapılmış ve oldukça anıtsal bir tümülüs bunlardan biridir. Bu örneğin dış duvarı 1 m. yüksekliğinde, gömü odasını gizleyen taş yığıntısı ise en çok 3.5 m. yüksekliğince korunabilmiştir; yağmalanmış olan gömüt odası 3x3 m. boyutlarında, tümülüsün çapı ise 17 m. kadardır.

Aynı alanın güneybatıya doğru uzantısı üzerinde yapılan yüzey araştırmasında başka tümülüsler de belirlenmiştir. Bu mezarın doğu yakınında alçalan yamaç kenarında düzleştirilmiş kaya kütleleri ve yarlarda alçak duvarlarla sınırlanmış antik yolun devamı olan kalıntılara rastlanmıştır. Bu yol Pedasa'dan gelen, güneyde Sivriçam Tepesi'nin batı tarafından geçen ve olasılıkla Elmadağ'ın batısından Göktepe ve Halikarnasos'a ulaşan antik yolun uzantısı olmalıdır. Aynı yolun üst tarafında ormanlık alan içerisinde antik bir yerleşim yerine ilişkin yapılar saptanmıştır. Farklı büyüklük ve konumdaki bu kalıntıların sivil yerleşime ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu alan içerisinde ayrıca çapı 7 m.yi bulan yuvarlak plânlı Leleg yapıları da saptanmıştır. Bazı sivil yerleşim kalıntılarının kuzeybatı yönünde 80 m. kadar devam ettiği görülmüştür.

Sivil yerleşim ve Leleg geleneği türünde tümülüs ve sivil yapıların Elmadağ'ın tepede düzlüklerine dek yayıldığı saptanmıştır. Sivriçam Tepesi'nin doruk ve güneybatı eteklerinde belirlediğimiz tümülüsler kaba ve ilkel taş işçiliğiyle en eski tümülüslerin diğer örnekleridir (Resim: 11, 12).

**Mylasa-Damlıboğaz ve Çevresi:** Karya dip tarihinin aydınlanmasında önemli bir yeri olan Mylasa, Damlıboğaz ve çevresinde 2002 yılındaki çalışmalarımız; daha önce Damlıboğaz'da Milas Müzesi ile ortak yürüttüğümüz çalışmalarda ilk kez tarafımızdan gün yüzüne çıkarılan oda gömüt malzemelerinin konservasyonun tamamlanması, Damlıboğaz kökenli olduğu anlaşılan Eski Tunç Çağı kaplarının bilimsel araştırması ve

2 Çalışmanın kapsamlı yayını Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi uzmanlarından Erhan Özcan ve tarafımızdan gerçekleştirilecektir.

yüzey araştırmaları şeklinde gerçekleştirilmiştir. Muğla Üniversitesi ve Muğla Valiliği'nin ekonomik katkılarıyla geliştirilen bir proje kapsamında, 2000 yılında gerçekleştirilen kazılarda bulunan Damlıboğaz 2 No.lu oda gömüt buluntusu, 70 civarında kap ve parçanın temizliği ve konservasyonu tamamlanarak çalışmanın sonucu bir raporla Genel Müdürlüğe iletilmiştir. Temizliği tamamlanan kapların bir kısmı Milas Müzesi Müdürlüğü'nde düzenlenen yeni bir vitrinde teşhire kazandırılmıştır.

Milas Müzesi'ne satın alma yoluyla kazandırılmış, çoğu gaga ağızlı testi ve farklı formlardaki çanak-çömleğin buluntu yeri ise yakın zamana dek kesin olarak bilinmiyordu. Kaplar üzerinde yapılan bilimsel çalışmalara ilişkin görüşlerimiz şu şekildedir: Sarıçay yatağında, Damlıboğaz Köyü'nün yaklaşık 600-700 m. kadar kuzeyindeki alanda sürdürülen çalışmalar sonucunda da bu alanın pithos gömülerden oluşan nekropol alanı olduğu belirlenmiştir. Burada gerçekleştirilen yüzey araştırması sırasında, nekropolün kaçak kazılarla büyük ölçüde tahrip edilen bu alanında, yaklaşık 5-10 m. mesafeyle ve çapları 2 m.yi geçmeyen boyutlarda kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Açılan çukurlarda yapılan incelemeler sonucunda tahrip edilen pithoslara ilişkin yeni kırık parçalar tarafımızdan saptanmıştır. Bütün bu verilerden Milas Müzesi'nde sergilenen ve depoda korunan Eski Tunç Çağı seramiklerinin önemli bir bölümünün bu alandan geldiği anlaşılmaktadır. Bu seramikler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda<sup>3</sup> malzeme, yapım tekniği, bezeme biçimleri ve formları bakımından yakın benzerlerinin Güneybatı Anadolu merkezlerinden lasos, Beycesultan, Aphrodisias, Elmalı-Karataş, Efes, Karahisar; Batı Anadolu'da Liman Tepe, Baklatepe; Kuzeybatı Anadolu'da yer alan Troya, Yortan, Babaköy; Orta Batı Anadolu'da Manisa-Aksihar bölgesi; iç kesimlerde Kusura, Bozüyük, Küllüoba ve Küçükhöyük gibi merkezlerin Eski Tunç Çağı tabakaları ve nekropol alanları ile Anadolu dışında Kıta Yunanistan ve Kiklad Adaları'nda olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda Damlıboğaz kapları Güneybatı Anadolu kültürünün diğer kültürlerle olan etkileşimini göstermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Eski Tunç Çağı II Döneminde tüm Batı Anadolu'da etkili olan Yortan Kültürü'ne ait siyah astarlı, dolgu bezemeli çömlekler Damlıboğaz örnekleri içinde de karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca tüm Batı Anadolu merkezlerinde özellikle Eski Tunç Çağının II. ve III. evresinde görülen kiremit rengi astarlı, parlak perdahlı kaplar Milas Müzesi seramikleri içinde yoğun bir gruba oluştururlar. Elde edilen tüm bu veriler ışığında Damlıboğaz kaplarının form özellikleri bakımından Eski Tunç Çağı I Döneminden gelen geleneği sürdürdüğünü ancak, kullanılan malzeme, teknik ve bezeme biçimleri bakımından Eski Tunç Çağı II-III'e tarihlendiğini söyleyebiliriz.

Güneybatı Anadolu'nun prehistorik dönemleri için önemli bir yere sahip olan Damlıboğaz Eski Tunç Çağı nekropol alanı buluntuları, ileride yapılacak olan araştırmaların ışığında; kültürel bağlantıların belirlenmesi, tarihlendirme sorunlarının çözümü ve ticaret yollarının saptanması gibi konularda katkı sağlayacak verilere sahiptir.

Damlıboğaz 2002 yüzey araştırması Kaletepesi, köy yerleşim alanı ve Sarıçay yatağı olmak üzere üç ayrı alanda gerçekleştirilmiştir. Kaletepesi'nde halka sur, yoğun tahribat nedeniyle büyük ölçüde yok olmuştur. Kalıntılar üzerinde yaptığımız incelemeler akropolis surlarının yöreye özgü ve Geometrik Çağdan olabileceğini göstermiştir. Kalınlığı neredeyse 2 m.yi bulan yığma taşlardan yapılan sur yapısının benzerleri Milas-lasos-Karakuyu çevresinde yoğunlaşmaktadır.

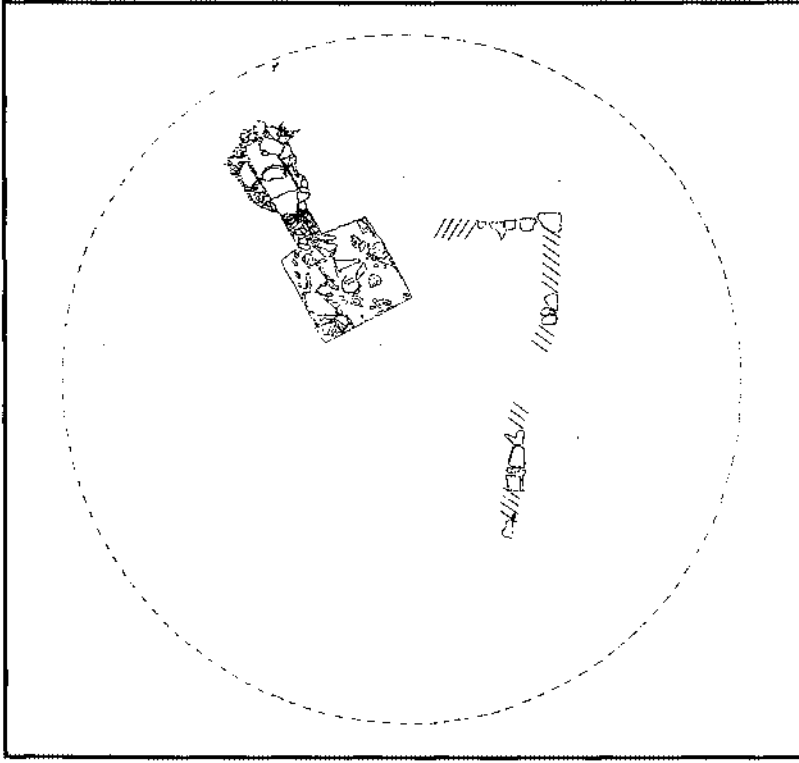
Damlıboğaz (Hydai/Uda)'ın Geometrik Dönem nekropolisi üzerinde yaptığımız yüzey araştırması sırasında yakın zamanda Güney Ege Linyitleri İşletmesi işbirliğiyle gerçekleştirilecek çalışmalar için jeofizik alanlar belirlenmiştir. Köy bahçe duvarlarında kullanılan antik malzeme üzerinde yaptığımız inceleme, kayalık alanlarda oda oygu mezar, buna karşın toprak dolgunun yüksek olduğu Sarıçay yatağına yakın alanlarda ise sandık mezar kullanımının yaygın olduğu anlaşılmıştır.

3 Bugün Milas Müzesi'nde saklanan Damlıboğaz kökenli Eski Tunç kapları yüksek lisans tez çalışması kapsamında bölümümüz elamanlarından Araş. Gör. Esra Gülsen tarafından incelenmiştir. Yukarıda verilen bilgiler Gülsen'in araştırma sonuçlarıdır.

Damlıboğaz-Sarıçay Vadisi doğusundaki en yüksek dağ olan Sodra Dağı tepesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında ise önemli bir yerleşime ilişkin kalıntılar belirlenmiştir. Tepe doruğuna yerleşik kalıntılar Damlıboğaz Kaletepesi ve Kalketor (Karakuyu)'da benzerleri görülen, kalınlığı 1.50 m.yi bulan yığma taştan yapıma halka sur ve bunun çevirdiği alan içinde yoğun tahribat ve taş yığıntıları arasında güçlükle seçilebilen yapı ve teras duvarları, sarnıç ve işlik gibi kalıntılardır.

Surlar tepenin topografik yapısına uygun bir şekilde tasarlanmıştır. Doğu, kuzey ve kuzeybatıda daha iyi korunabilmiştir. Surların en iyi korunduğu kesim kuzeydoğu köşedir (Resim: 13). Burada duvarın aitta ana kayaya oturtulan polygonal taşlardan yapıldığı görülmektedir; duvarda yüksekliği 1.00 m. uzunluğu ise 1.50 m.yi bulan iri taş bloklar kullanılmıştır. İri taşlar arasında daha küçük boyutlu olanlara da yer verilmiştir. Sur duvarları tüm halka surda aynı yapıyı korumaktadır ve genel yapısıyla Bodrum Yarımadası'nda Alazeytin'de benzerlerini gördüğümüz türden Arkaik Dönem geleneğini yansıtır.

Güneydoğu surlara yakın yerde bir kaya işliği belirlenmiştir. Dik kaya yükseltisi içine açılmış pres kalası ucunun desteklendiği yuva ve pres yatağı korunabilmiş işlik döşemleridir. Kaçak kazılarla büyük ölçüde dağıtılmış olsa da sur içindeki bazı kalıntıları izleyebilmek mümkündür. Bunlardan en önemlisi yerleşimin orta noktasındaki, kuzey duvarı yaklaşık 100 m. kadar korunabilmiş bir yapıya ilişkindir; bunun önünde büyük bir kaçak kazı çukuru görülmektedir. Tepenin güney altında büyük bir kaya sarnıcı yer almaktadır. Bu sarnıç 15 m. derinliğinde ve 10 m. çapındadır. Sodra Dağı'ndaki bu yerleşim Beşparmak Dağları, Mylasa Ovası, Sarıçay (Kyrbessos) Ovası ve Mandalya Körfezi'ne çok geniş bir bölgede hem kara hem denizsel hareketleri kontrol edebilen stratejik bir konuma sahipti (Resim: 14). Bu nedenle Arkaik Çağ ve öncesinde önemli bir yerleşim ve Mylasa'nın Hekatomnidler zamanında başkent olduğu süreçte kentin akropolisi olmalıydı.



**Çizim 1: Pedasa, Sivriçam Tepesi, protogeometrik tümölüs**



**Resim 1: Pedasa, Hamasa mevki, kalıntıları**



**Resim 2: Pedesa, Hamasa mevkii, eşik bloku**



**Resim 3: Pedesa, Hamasa mevkii, tarım terasları**



**Resim 4: Pedesa, Hamasa mevkii, tarım terasları**





**Resim 5: Pedesa, Ardiç Dağı, Çırkan Kayası, Leleg yapısı**



**Resim 6: Pedesa, Ardiç Dağı, Çırkan Kayası, Leleg yapısı, dolu duvar**



Resim 7: Pedesa, "Gavur Avlusu", Leleg yapısı



Resim 8: Pedesa, Sivriçam Tepesi, batı nekropole yönelen antik yol



**Resim 9: Pedesa, Sivriçam Tepesi, Oda mezar**



**Resim 10: Pedesa, Sivriçam Tepesi, tümölüs üst duvarı**



**Resim 11: Pedesa, Sivriçam Tepesi, güneydoğu nekropol tümölüsü**



**Resim 12: Pedesa, Sivriçam Tepesi, güneydoğu nekropol tümülüsü**



**Resim 13: Mylasa, Soda Dağ, sur duvarı kuzeydoğu köşe ve karşıda Damlıboğaz**



**Resim 14: Mylasa, Soda Dağ, batı sur, güney köşe**

# 2002 YILI ESKİŞEHİR, KÜTAHYA, AFYONKARAHİSAR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Taciser TÜFEKÇİ SİVAS\**  
*Hakan SİVAS*

2002 yılında ikinci sezonu gerçekleştirilen "Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar İlleri Yüzey Araştırması", 6.8.2002-25.09.2002 tarihleri arasında sürdürülmüştür. Çalışmalara Yrd. Doç. Dr. Taciser Tüfekçi Sivas'ın başkanlığında Anadolu Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Hakan Sivas, Öğr. Gör. Nurullah Aydın, Öğr. Gör. Yusuf Polat, Araş. Gör. Rahşan Tamsü, Araş. Gör. Serap Akça, Arkeolog Erdal Çetindağ ve Arkeolog Mehmet Ali Polat katılmışlardır. Çalışma iznini veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, araştırmamızı destekleyen Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonu Başkanlığı'na (Proje no. 010831) ve Eskişehir Ticaret Odası Yönetim Kurulu Başkanlığı'na, özverili çalışmalarından ötürü ekip üyesi meslektaşlarımıza en içten teşekkürlerimizi sunarız.

Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar il sınırları içindeki Frig yayılım alanlarının ve yerleşim dokusunun saptanmasına yönelik araştırmamızın<sup>1</sup> 2002 yılı çalışmalarında Eskişehir ili'nde Merkez, Seyitgazi, Han, Sivrihisar, Mihalıççık, Beylikova ve Günyüzü ilçeleri; Kütahya ili'nde Merkez İlçe; Afyonkarahisar ili'nde Merkez, İscehisar ve İhsaniye ilçelerinde yüzey araştırmaları sürdürülmüştür. Bu çalışmalar sırasında bulunmuş olan Frigler'e, ait her türlü taşınmaz kültür kalıntısı yerinde fotoğraf, dia, plân ve kesit çizimleri yapılarak belgelenmiş, GPS ile konumu belirlenerek 1:25.000'lik haritalara işlenmiştir. Çanak çömlek parçaları ve diğer küçük buluntular sistemli bir şekilde toplanıp depo çalışması ile değerlendirilmiştir. Ayrıca, Frig kalıntılarının yakın çevresindeki diğer ören yerleri de ziyaret edilerek son durumları belgelenmiştir.

## ESKİŞEHİR İLİ ARAŞTIRMALARI

Eskişehir il sınırları içindeki araştırmalar, Eskişehir'in güneybatısında Merkez İlçe köylerinden Gökçekısıık, Karaalan, Yenisoğça ve Kargın; Eskişehir'in doğusunda Karahöyük; Beylikova İlçesi'nde Yukarı İğdeağacı, Gökçeayva; Mihalıççık İlçesi'nde Kayı, Dümrek, Sarayköy, Uçbaşlı, Ahırözü, Narlı, Sekiören İkizzafer ve Kozlu; Sivrihisar İlçesi'nde Elcik, Memik, Dümrek, İğdecik, Güvemli, Karadat, Balçıkhisar, Tekören, İstiklalbağı, Dinek, Ertuğrul, Çaykoz ve Karacaören; Günyüzü İlçesi'nde Kuzören, Ayvalı ve Kayakent; Seyitgazi İlçesi'nde Sarayören, Çatören, Yarbasan, Karaören, Fethiye,

\* Yrd. Doç. Dr. Taciser TÜFEKÇİ SİVAS, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü 26470 Eskişehir/TÜRKİYE tsivas@anadolu.edu.tr  
Yrd. Doç. Dr. Hakan SİVAS, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü 26470 Eskişehir/TÜRKİYE hsivas@anadolu.edu.tr

1 2001 yılı araştırma sonuçları, çeşitli bildiri ve makaleler ile bilim dünyasına sunulmuştur. Bkz. Tüfekçi Sivas 2001; Brixhe- Tüfekçi Sivas 2002; Tüfekçi Sivas 2002a; Tüfekçi Sivas 2002b; Tüfekçi Sivas 2002c; Tüfekçi Sivas 2003a; Sivas 2003.

Kümbet, Gökbağçe, Oynaş, Yapıldak ve Gökçegüney; Han İlçesi'nde Yazılıkaya ve Akhisar köylerinde sürdürülmüştür. Bu çalışmalarda Gökçekısı, Karaalan/Keskaya ve Yazılıkaya-Midas Şehri Frig yerleşmeleri incelenmiş; Dümrek Köyü, Kalehisar Tepesi ve Kuzören Köyü Bel mevki- Tavuk Pınarı'nda fasad ve altarlardan oluşan yeni Frig költ anıtları saptanmıştır.

Gökçekısı Frig yerleşmesi, Eskişehir'in yaklaşık 20 km. güneybatısında yüksek kayalık plato üzerinde kurulmuştur<sup>2</sup>. Burada 2001 yılında da tarafımızdan araştırmalar yapılmış, yüzeyden çok miktarda gri Frig seramiği ile Frig mimari terracotta parçası<sup>3</sup> toplanmıştır. 2002 sezonunda tekrar ziyaret edilen ören yerinde, özellikle yerleşmenin güney kesiminde, zirvede ve köy yönünden yerleşmenin üzerine ulaşılan güneydoğu ve kuzeydoğu yamaçlarda, yakın bir geçmişte gerçekleştirilen büyük tahribatlar ile karşılaşıldı. Zirvede, ortalama 3-4 m. kalınlığındaki költür tabakası iş makineleri ile ana kaya seviyesine kadar kazılarak köy için su deposu inşa edilmiştir (Resim: 1). İnşasının kısa bir süre önce tamamlandığı anlaşılan su deposunun çevresine atılan költür toprağı içinden gri Frig seramiğinin yanı sıra, terracotta düz ve kapama kiremiti parçaları ile friz parçası (Resim: 2), ikisi envanterlik, biri etütlük nitelikte üç adet ağırşak bulunmuştur. İş makineleri ile költür toprağı 1-1.5 m. sıyrılarak köyden su deposuna kuzeydoğu ve güneydoğu yönlerden ulaşan geniş yollar açılmış, su boruları döşenmiştir. Kesitlerde duvar parçaları açığa çıkmıştır. İlk kez C. H. E. Haspels tarafından incelenerek bilim dünyasına tanıtılan bu yerleşme, güney yöndeki Frig kaya mezarı<sup>4</sup> ve 2001-2002 yılı araştırmalarında yüzeyden toplanan terracotta mimari parçalarından anlaşılabacağı üzere önemli bir Frig yerleşmesidir. Buradaki tahribatlara karşı acilen önlem alınması gerekmektedir.

Gökçekısı Köyü'nün yaklaşık 7 km. güneydoğusunda Karaalan /Keskaya Frig yerleşmesi bulunmaktadır<sup>5</sup>. Burada sürdürülen çalışmalarda daha önce yayınlanmış olan Frig kaya anıtları incelenmiş<sup>6</sup>, çevredeki geniş kayalık arazi taranmıştır. Ancak, yeni bir anıt bulunamamıştır.

Eskişehir'in 70 km. güneyinde bulunan, Han İlçesi'ne bağlı Yazılıkaya Köyü-Midas Şehri'nde<sup>7</sup> sürdürülen çalışmalarda özellikle yerleşmenin güneybatı ve batı kesimlerinde kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Bu kesimde basamaklı kaya altarı ve nişlerden oluşan bir grup Frig költ anıtı saptanmıştır (Resim: 3). Yeni bulunan anıtların yerleri şehir plânı üzerine işlenmiş, çizim ve belgeleme işlemleri tamamlanmıştır. Ayrıca, yüzeyden çok miktarda gri Frig seramiği ve bir adet envanterlik değerde İskit tipi bronz ok ucu bulunmuştur (Resim: 4).

Eskişehir'in yaklaşık 140 km. doğusunda, Mihalıççık İlçesi'ne bağlı Dümrek Köyü'nün 1 km. kadar doğusunda, Kalebaşı mevkiinde, daha önceki yıllarda yapılan araştırmalarda düz plato üzerine dağılmış 7 adet Frig idollü, basamaklı kaya altarı saptanarak yayınlanmıştı<sup>8</sup>. 2002 yılında araştırma sahası Kalebaşı mevkiinin doğu yöndeki yüksek kesimi ile kuzey ve güney yönden Sakarya Nehri'ne inen kayalık, dik yamaçlara doğru genişletilmiştir. Bu çalışmalarda, doğu-batı doğrultusunda bir dil şeklinde Sakarya Nehri'ne doğru uzanan, yüksek, kayalık düz platoda, alçak kaya kütleleri üzerinde, 5 adet Frig basamaklı kaya altarı daha saptanmıştır (Resim: 5). Platodan tırmanılarak ulaşılan zirve kesiminde, yüzeyde yer yer iki sırası korunmuş, yarım daire şeklinde bir tahkimat duvarına ait izler ile tahkimat duvarının gerisinde, orta kesimde kaçak kazılar ile açığı çıkartılmış tuğla ve harcın kullanıldığı geç dönem yapı duvarları bulunmaktadır. Bu kesim nehir geçişini kontrol altında tutan bir gözetleme kaiesi olarak kul-

2 Haspels 1971:35, 70, res. 236.

3 Tüfekçi Sivas 2002c; Sivas 2003: 288, res.15.

4 Haspels 1971: 134, res. 245, 545:1, 7.

5 Haspels 1971: 71, 145, res. 506.

6 Haspels 1971: 92 vd., res. 241, 246, 526.2; Tüfekçi Sivas 1999: 119 vdd., lev.84-87.

7 Haspels 1971: 36 vdd., 139 vdd., res.495; Tüfekçi Sivas 1999: lev.8.

8 Tüfekçi Sivas 1999: 168, lev. 141-145.

lanılmış olmalıdır. Ayrıca, platonun Sakarya Nehri'ne doğru dik bir eğimle inen güney ve güneybatı yamaçlarında teras duvarlarına ait izler saptanmış, çok miktarda gri Frig seramiği toplanmıştır.

Eskişehir'in yaklaşık 145 km. güneydoğusunda, Günyüzü İlçesi Kuzören Köyü civarında devam eden araştırmalarda, köyün yaklaşık 1 km. güneybatısında, Arayıt Dağı'nın uzantıları ile çevrili Bel mevkii-Tavuk Pınarı olarak adlandırılan yerde, küçük bir Frig kaya fasadı bulunmuştur (Resim: 6). Fasad, alçak bir kaya kütesinin güney yüzüne işlenmiş olup 1.22x1.20 m. boyutlarındadır. Beşik çatılı ve üçgen alınlıklıdır. Dik-dörtgen niş (0.77x1.00x0.15 m.), fasadın odağını oluşturmaktadır. Nişin içinde ortada yüksek poloslu, uzun giysili ayakta duran Ana Tanrıça/Matar Kubileya kabartması yer almaktadır<sup>9</sup>. Ne yazık ki, Tavuk Pınarı fasadı definecilerden nasibini almış, dinamit ile patlatılarak tahrip edilmiştir. Yöre halkının vermiş olduğu bilgiye göre bu tahribat 2001 yılı sonlarında gerçekleştirilmiştir. Kırılan parçalar anıtın hemen önüne düşmüştür. Mevcut parçalar arazi koşullarında geçici olarak birleştirilerek çizim üzerinde anıt tamamlanmıştır (Resim: 7). Burada acil olarak restorasyon ve korumaya yönelik bir çalışma yapılmalıdır.

Frig kültür kalıntılarının yanı sıra, yukarıda adı verilen köylerin yakın çevresinde, Bizans Dönemine ait kaya şapelleri ve mekânları (Beylikova: Gökçeayva; Mihallıçcık: İkizzafer; Seyitgazi: Karaören); kayaya oyulmuş arkosoliumlu oda mezarlar ve khamosorion tipi mezarlardan oluşan Roma Dönemi nekropol alanları (Seyitgazi: Fethiye/Gül-lükören, Yarbasan, Yapıldak/ Yayla mevkii; Han: Akhisar /Kale mevkii); kaçak kazılarla kısa bir süre önce tahrip edilmiş olan Roma Dönemi tümülüsü (Beylikova/Yukarı İğde-ağacı/ Çataltepe mevkii); temel seviyesindeki duvar ve kule kalıntılarının güçlü bir savunma sistemi ile korunduğu anlaşılan Roma kalesi (Sivrihisar: Karacaören /Hamam-tepesi) saptanarak belgelenmiştir. Ayrıca, köylerin çoğunda köy merkezinde, çeşme, çamaşırhane, cami ve türbelerin duvarlarında, günümüz mezarlıklarında mezar taşı ve musalla taşı olarak kullanılmış olan çok sayıda Bizans ve Roma dönemine ait mermer mimarî parçalar, kabartmalı ve yazıtlı mezar ve adak stelleri tespit edilmiştir.

Bizans ve Roma Dönemine ait kültür varlıklarının yanı sıra araştırma sahasında Mihallıçcık-Uçbaşı Köyü'nün yaklaşık 2 km. güneybatısında Maltepesi olarak adlandırılan 8 m. yüksekliğinde, 55x80 m. boyutlarında bir höyük ile köyün yaklaşık 1 km. kuzeybatısında Uçbaşı-Ahırözü karayolunun hemen solunda, yol tarafından kesilerek tahrip edilmiş bir yamaç yerleşmesi incelenmiştir. Maltepesi Höyüğü'nde yapılan araştırmalarda yüzeyde çok miktarda İTÇ, M.Ö. 2. binyıl çanak-çömlek parçası ve bir adet envanterlik değerde pişmiş toprak ağırşak bulunmuştur. Yamaç yerleşmesinde devam eden çalışmalarda ise yola bakan kesitlerde pise tekniğinde yapılmış duvar parçalarının yanı sıra Kalkolitik Çağa ait el yapımı büyük boy bir kaba aıt çok sayıda seramik parçası ile envanterlik değerde iki adet taş keski, bir adet etütlük değerde kırık taş keski ele geçirilmiştir (Resim: 8). Ahırözü Köyü'ndeki araştırmalarda ise İncir mevkiinde Kalkolitik-İTÇ'ye ait el yapımı çanak-çömlek parçalarının bulunduğu bir düz yerleşme saptanmıştır. Burada ayrıca, envanterlik değerde üç adet çakmaktaşı dilgi bulunmuştur.

Sivrihisar-Balçıkhisar Köyü çevresindeki araştırmalarda, köyün yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda, Kocakayavıranı olarak adlandırılan 150 m. çapında ve 8 m. yüksekliğindeki höyük incelenmiştir. Tarım faaliyetleri nedeniyle tahrip olan höyükte yüzeyde İTÇ M.Ö. 2. binyıl, Frig ve geç dönem çanak-çömlek parçaları ile bir adet envanterlik değerde bazalt havaneli etütlük değerde bir adet çakmaktaşı kırık dilgi ve taş balta bulunmuştur.

Seyitgazi-Kırka çevresinde devam eden çalışmalarda, Çatören Köyü'nün yaklaşık 500 m. doğusunda, Ağırkökçe mevkiinde yaklaşık 100 m. çapında, 8 m. yüksekli-

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Tüfekçi Sivas 2003c. Frig sanatında az sayıda örnekle temsil edilen aynı tip kabartmalı üç Frig fasadı Büyük Kapıkaya, Küçük Kapıya ve Kumcaboğaz Kapıkaya anıtları Afyonkarahisar il sınırları içinde Köhnüş Vadi'sinde bulunmaktadır. Krş. Tüfekçi Sivas 1999: 136 vdd., lev. 99-101 (Kumcaboğaz Kapıkaya Anıtı); 141 vdd., lev.103-106 (Büyük Kapıkaya Anıtı); 145 vdd., lev.107-109 (Küçük Kapıkaya Anıtı).

ğinde tarla olarak sürüldüğü için büyük ölçüde tahrip olan bir höyük saptanmıştır. Sürülen arazide çok miktarda İTÇ, M.Ö. 2. binyıl ve geç dönem çanak-çömlek parçası toplanmıştır.

### KÜTAHYA İLİ ARAŞTIRMALARI

Kütahya il sınırları içindeki çalışmalar, ilin kuzeydoğusunda Merkez İlçe köylerinden Fındık, Doğuluşah, Seydiler, Kırkılı ve Ahmetoluğu köyleri ile güneydoğuda Ovacık Köyü'nde gerçekleştirilmiştir.

Fındık Köyü yakınlarındaki Fındık Asar Kaya Frig yerleşmesi<sup>10</sup> çevresinde sürdürülen araştırmalarda, yeni kült alanları saptanmıştır. Yerleşmenin batı ve güneydoğusundaki yüksek kaya kütleleri ile köyün hemen doğusundaki alçak kaya kütlesi üzerinde yer alan kült alanları, ana kaya üzerine ikiyeerli, üçerli gruplar halinde işlenmiş olan idollü-basamaklı 20 adet altardan oluşmaktadır. Her bir altarın çizimi yapılmış, konumu, yerleşim plânı üzerine işlenmiştir. Fındık'ta 2001 yılı araştırma sezonunda Asar Kaya'nın 300 m. güneyinde anakayadan oyulmuş su kanalı ve kanalı sınırlayan kayalar üzerinde kaya idolü, idollü-basamaklı altar ve nişlerden oluşan kaynak kutsal alanı saptanmıştır<sup>11</sup>. 2002 sezonunda bu alandaki çalışmalara devam edilmiştir. Kaynak kutsal alanının plân ve kesit çizimleri tamamlanmıştır (Resim: 9). Kanal, kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta olup 75 m. uzunluğunda ve 0.75 m. derinliğindedir. Kanalı sınırlayan kaya kütlelerinin dik yüzlerinde, kanalın başlangıç ve bitiş noktalarında, tabanlarında büyük olasılıkla Ana Tanrıça/Matar Kubileya heykelciğinin yerleştirildiği birer yuva bulunan dikdörtgen iki küçük niş; kayaların üst kısımlarında gruplar halinde 7 adet basamaklı altar ve üçlü grup halinde tanrıça idolleri yer almaktadır<sup>12</sup>.

Ovacık/İnlice çevresinde devam eden araştırmalarda, Frig kalesi Deliktaş ile Bizans Dönemine ait kaya şapelleri; Ahmetoluğu Köyü/Yeniceçiftliği Mahallesi'ndeki Bizans Dönemi kaya mekânları ve mezarları incelenerek son durumları belirlenmiştir.

### AFYONKARAHİSAR İLİ ARAŞTIRMALARI

Afyonkarahisar il sınırları içindeki çalışmalar, Afyon Merkez İlçe Sülün Kasabası; İhsaniye İlçesi Uçlerkayası ve Beyköy köyleri, Doğer kasabası; İscehisar İlçesi Alan-yurt ve Seydiler Kasabası'nda gerçekleştirilmiştir.

Afyon il merkezinin yaklaşık 10 km. güneyinde, antik Prymnessos kentinin yer aldığı Sülün Kasabası çevresinde yürütülen araştırmalarda Sülün Kasabası'nın 1.5 km. güneyinde, dik bir yamaçta bir kaya kütlesi üzerinde beşikçatılı, üçgen alınlıklı küçük bir Frig fasadı saptanmıştır<sup>13</sup>. Anıt, dikdörtgen nişi içindeki küçük tahribatin dışında oldukça iyi korunmuştur (Resim: 10).

İscehisar İlçesi, Seydiler Kasabası yakınlarındaki Kirkinler'de devam eden araştırmalarda, yüksek ve dik kaya kütlelerinin eteklerinde yer alan bir Bizans kaya kilisesi ile kayalığın üst kısmında yer alan kaya mekânları incelenmiştir. Kaya mekânlarına çıkış veren dik ve yüksek kaya merdiveninin zirveye yakın son basamakları hizasında kayanın yan yüzünde dikdörtgen siğ bir niş içinde, baş kısmı çok aşınmış, ayakta, uzun giysili cepheden bir kadın kabartması (Ana Tanrıça/Matar Kubileya) bulunmaktadır (Resim: 11). Bu nişin yaklaşık 10 m. kadar kuzeyinde, küçük bir niş içinde başında yüksek poloslu, uzun giysili, ayakta, cepheden betimlenmiş ikinci bir kadın (Ana Tanrıça/Matar Kubileya) kabartması daha saptanmıştır (Resim: 12).

10 Haspels 1971: 30 vd., 68 vdd., res.215-226, 504-505.

11 Sivas 2003: 288.

12 Fındık Asar Kaya'da bulunan yeni kült alanları ve kaynak kutsal alanı tarafımızdan ayrı bir makale olarak yayına hazırlanmaktadır.

13 Anıtın varlığından bizleri haberdar eden ve ekibimize eşlik ederek anıtı yerinde bize gösteren meslektaşımız ve arkadaşımız Afyon Arkeoloji Müzesi Araştırmacısı Sayın Arkeolog Mevlüt Uyümez'e en içten teşekkürlerimizi sunarız.



Alanyurt Kasabası'nın Ağzıkara Mahallesi'nde devam eden çalışmalarda arkosoliumlu mezarlar, oda mezarlar ve kayaya oyulmuş dikdörtgen mezarlardan oluşan Roma Dönemine ait nekropol alanı tespit edilmiştir (Resim: 13). Oda mezarlardan biri, beşik çatısı ve alçak sekileri ile Frig mezarı özelliği göstermektedir.

Aynı bölgede, Alanyurt-Çatağıl yolu üzerinde Alanören kaya mezarları bulunmaktadır. Bunlar, cepheleri sütunlu ve paneller içinde kabartma bezeme ile süslü fasadlı oda mezarlardır. Hayvan barınağı olarak kullanılan mezarların bezemeli girişleri patlatılarak büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

İhsaniye İlçesi Üçlerkayası Köyü'nün çevresindeki araştırmalarda, Frig yerleşmesinin ve kaya mezarlarının son durumları belgelenmiştir. Ayrıca, köyün yaklaşık 1 km. güneybatısında Bostan mevki olarak adlandırılan alanda 2001 yılı çalışmaları sırasında saptanan nekropol alanında<sup>14</sup> incelemeler yapılmıştır. Dikdörtgen plânlı, üzerleri yassı birer kapak taşı ile kapatılan mezarlardan oluşan nekropol, çevredeki çanak-çömlek parçalarından anlaşılacağı üzere Roma Dönemine aittir. Kaya yüzeyine tekli, çiftli ya da üçerli gruplar halinde oyulmuş olan mezarlarda bu sene de tahribatın devam ettiği gözlemlenmiştir. Ziyaretimizden kısa bir süre önce yeni mezarların kapak taşları kaldırılarak içleri soyulmuştur. Bu nekropol alanının acilen koruma altına alınarak sınırlarının saptanması gerekmektedir. 2001 araştırma raporunda belirtildiği üzere nekropol alanının hemen yanında büyük bir binaya ait temeller atılmıştı. 2002 yılında bu binanın inşasının tamamlanmak üzere olduğu ve köy mandırası olarak hizmete açılacağı öğrenilmiştir. Bu bina ve yanına yapılacak yeni inşaatlar nekropol alanı için ciddi bir tehlike oluşturmaktadır. Burada bir kazı yapılarak soyulmamış mezarların acilen kurtarılması gerekir. Böyle bir çalışma, bölgenin çok az bilgi sahibi olduğumuz Roma Dönemi mezar mimarisi ve gömü geleneklerinin öğrenilmesine büyük katkı sağlayacaktır. Çevrede sürdürülen araştırmalarda, Üçlerkayası Köyü'nün mezarlığının bulunduğu tepede (Günkayası mevki) ikinci bir nekropol alanı daha saptanmıştır. Burada arkosoliumlu oda mezarlar ve kaya oyulmuş dikdörtgen plânlı, yassı kapak taşları üzeri örtülmüş mezarlar bulunmaktadır. Buradaki iki mezarın kısa bir süre önce soyulduğu anlaşılmıştır (Resim: 14). Atılan toprak içinden Roma Dönemi çanak-çömlek parçaları toplanmıştır.

Döğer Kasabası çevresine kaydırılan çalışmalarda Döğer Asar Kaya'daki Frig anıtlarının son durumları belgelenmiştir<sup>15</sup>. Kaya kütleleri üzerinde yapılan incelemelerde benzerleri aynı bölgede 2001 yılı çalışmalarında Demirlikale'de bulunan<sup>16</sup> bir adet üzüm presli saptanmıştır (Resim: 15). Çevrede Urumkuş kayalıklarında yapılan incelemelerde Frig Dönemine ait bir kalıntı saptanamamıştır. Ancak, buradaki Bizans dönemi kaya mekânları ve fasadlı kaya mezarlarının son durumları belgelenmiştir.

2001-2002 araştırma sezonlarında sürdürülen yüzey araştırmaları sonucunda saptamış olduğumuz Frig yerleşmeleri ve kaya anıtları, Dağlık Frigya bölgesi dışında özellikle Sivrihisar Dağları ve uzantısı olan Arayit Dağı çevresinin, Frigler için önemli bir yerleşim alanı olduğunu göstermiştir. Dağlık Frigya bölgesinde devam eden çalışmalarımızda ise daha önceki araştırmacılar tarafından incelenmiş olan merkezlerin yakın çevresinde birçok yeni anıt saptanmıştır. Yerleşmelerin bu anıtları da kapsayan son plânları çizilmiştir. Araştırmalarımız sırasında gerek sert iklim koşullarının gerek son yıllarda artan insan eli ile yapılan tahribatların, bölgedeki kültür kalıntılarının özellikle de Frig kaya anıtlarının gelecek kuşaklara aktarılmasını ciddi şekilde tehdit eder duruma geldiği saptanmıştır. Bu nedenle, araştırma sahamız içindeki kültür kalıntılarının korunmasına ve bölgenin kültür turizmi çerçevesinde değerlendirilmesine yönelik bir projenin hazırlanması da araştırmamızın en önemli amaçlarından biri olmuştur.

14 Sivas 2003: 291.

15 Haspels 1971: 65, 90, 96 vd., res.503.

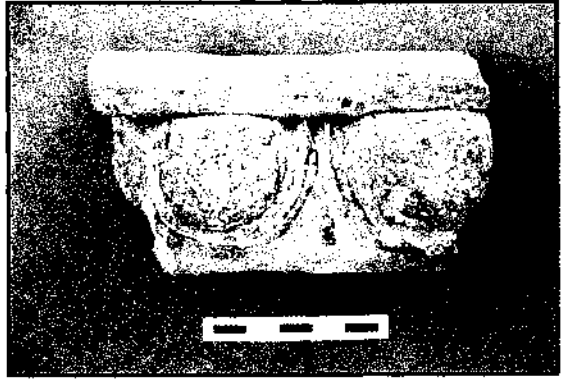
16 Sivas 2003:290; Tüfekçi Sivas 2003a:

## BİBLİYOGRAFYA

- BRIXHE, CL. - TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2002:  
"Dedicace paleo-phrygienne inedite (Menekşekaya/Demirli)", *Kadmos*, Band XLI, 103-116.
- HASPELS, C. H. E. 1971:  
*The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*. Princeton.
- SİVAS, T. 2003:  
"Eskişehir-Kütahya-Afyonkarahisar İlleri 2001 Yılı Yüzey Araştırması, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 285-298.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 1999:  
*Eskişehir-Afyonkarahisar-Kütahya İl Sınırları İçindeki Phryg Kaya Anıtları*, Eskişehir.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2001:  
"New Phrygian rock cut monuments from Western Phrygia and observations on their cult functions", *V. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri* (6-10 Ağustos 2001 Van) (baskıda).
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2002a:  
"AnaTanrıça/Matar Kubileya Kültü İle Bağlantılı Phryg (Frig) Kaya Altarları Üzerine Yeni Gözlemler", *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, cilt:1, sayı:3, 335-353.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2002b:  
"New Phrygian Rock Cut Monuments from Western Phrygia", *Archaeological Institute of America 103rd. Annual Meeting*, Philadelphia, Abstracts vol. 25, 76-77.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2002c:  
"Frig Mimari Terracottaları ve Eskişehir Çevresinden Yeni Örnekler", *I, II. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, 152-157.
- TÜFEKÇİ SİVAS, T. 2003a:  
"Wine Presses of Western Phrygia", *Ancient West and East*, 2/1, 1-18.
- TÜFEKÇİ SİVAS 2003b:  
"Eskişehir Çevresinde Yeni Bulunan Frig Mimari Terracottaları: Emircik/Yaslanbayır Höyüğü Buluntuları", *III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, 321-331.
- TÜFEKÇİ SİVAS 2003 c:  
"The Newly Discovered Phrygian Façade Monument from Western Phrygia: The Monument of Kuzören-Tavuk Pınarı", *Thracia* 15 (Baskıda).



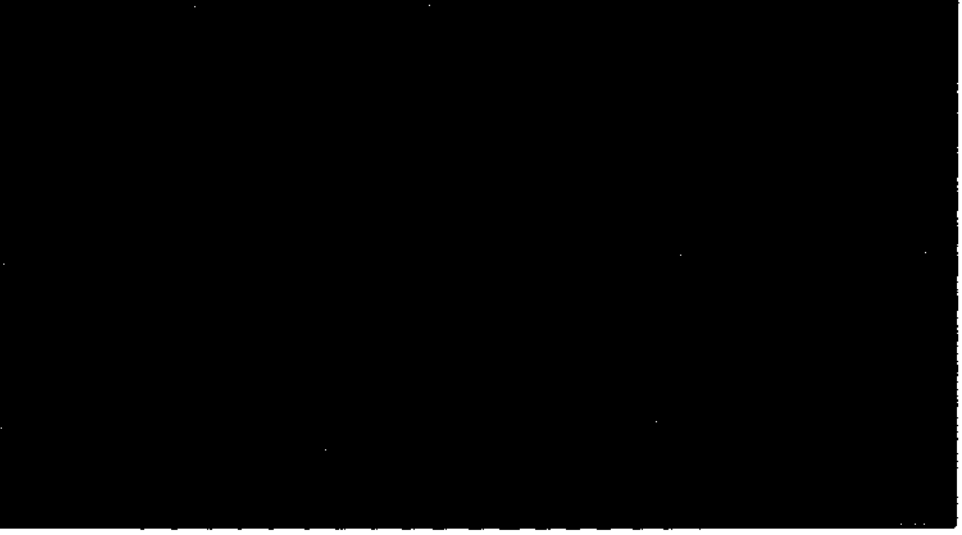
**Resim 1: Gökçekısıık  
Frig yerleş-  
mesi, su de-  
posu ve çev-  
resindeki  
kültür topra-  
ğı**



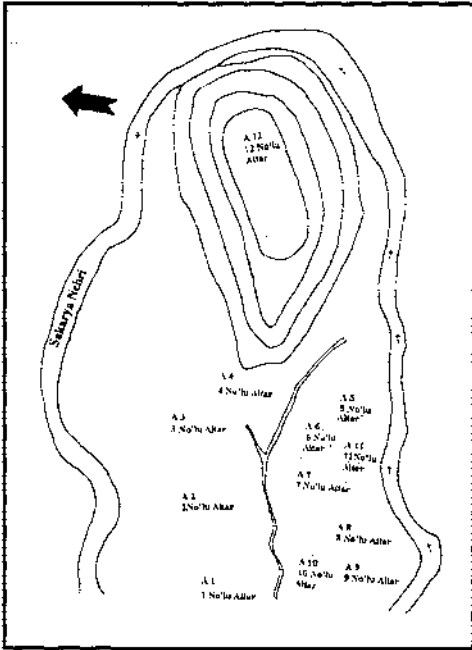
**Resim 2: Gökçekısıık Frig yerleşmesi, ter-  
racolta friz parçası**



**Resim 3: Yazılıkaya-  
Midas Şehri,  
kült nişi**



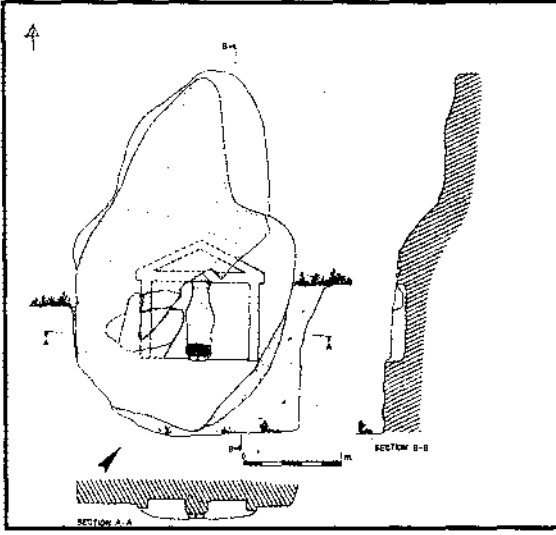
Resim 4: Yazılıkaya-Midas Şehri, bronz ok ucu



Resim 5: Dümrek-Kalebaşı mevkiî, kroki



Resim 6: Kuzören-Tavuk Pınarı fasadı

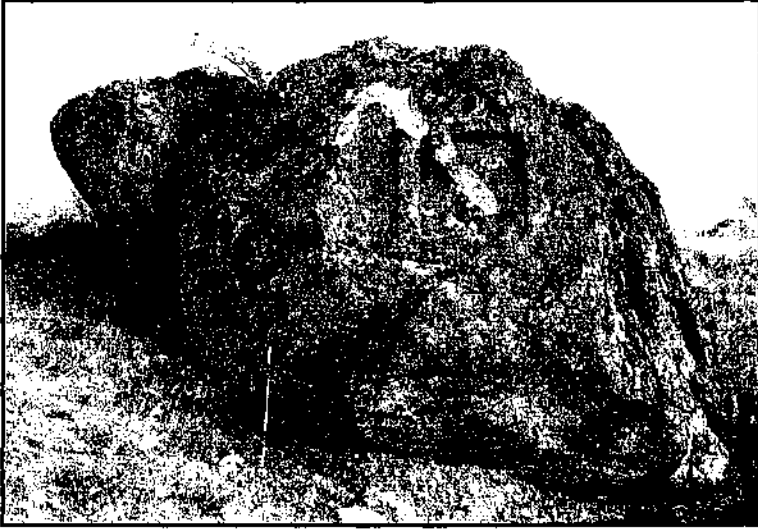


**Resim 7: Kuzören-Tavuk Pınarı fa-  
sadi, görünüş, plân ve ke-  
siti**

**Resim 8: Mihaliçcik-Üçbaşı Köyü yamaç  
yerleşmesi, iri çömlek ve taş keski-  
ler**



**Resim 9: Fındık Asar Kaya Frig yer-  
leşmesi, Kaynak Kutsal  
Alanı, kanal**



**Resim 10: Afyon-Sülün Kasabası, Sülün Anıtı**



**Resim 11: İscehisar-Seydiler Köyü, Kırkinler mevki, ana tanrıça kabartmalı niş**



Resim 12: İscehisar-Seydiler Köyü, Kırkinler mevki, ana tanrıça kabartmalı niş



Resim 13: Alanyurt-Ağzıkara Mahallesi, Roma nekropolü



**Resim 14: İhsaniye-Üçlerkaya Köyü, Günkaya mevkii, soyulmuş mezar**



**Resim 15: İhsaniye-Döğer Kasabası, Döğer Asar Kaya Frig yerleşmesi, üzüm pres**



## 2002 YILI GÜMÜŞHANE VE BAYBURT İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Süleyman ÇİĞDEM\*  
Haldun ÖZKAN  
Hüseyin YURTTAŞ

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 24.07.2002 tarih 02/7131 sayılı izniyle, Gümüşhane ve Bayburt illeri ile ilçelerini kapsayan çalışmamızın ilk aşamasını 2-6 Eylül tarihleri arasında, Gümüşhane merkezi ile 27 km. kuzeyinde yer alan Yağırdere, 33 km. kuzeyinde bulunan Olucak ve 61 km. kuzeydoğusunda-ki Yağmurdere'ye bağlı Dumanlı mevkilerinde gerçekleştirdik (Harita: 1).

Bu dönemki çalışmalarımız Yrd. Doç. Dr. Süleyman Çiğdem başkanlığında, Yrd. Doç. Dr. Haldun Özkan, Doç. Dr. Hüseyin Yurttaş'tan oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir<sup>1</sup>.

Bu çalışmamızda bugüne kadar üzerinde kapsamlı bir araştırma yapılmamış olan Gümüşhane ve Bayburt illerinde<sup>2</sup>, bölgenin arkeolojik, tarihsel ve sanat tarihi ile ilgili verileri bir bütün olarak toplamayı amaçladık. Bu bağlamda yaptığımız plânlama gereği Gümüşhane'nin kuzeyinden başlayarak güneye doğru inen bir program saptadık.

Gümüşhane İli, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz bölümü sınırları içerisinde Harşit ve Kelkit çaylarının yukarı havzalarında yer almaktadır. Kelkit ve Şiran ova-

\* Yrd. Doç. Dr. Süleyman ÇİĞDEM, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Erzurum/TÜRKİYE

Yrd. Doç. Dr. Haldun ÖZKAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Erzurum/TÜRKİYE

Doç. Dr. Hüseyin YURTTAŞ, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Erzurum/TÜRKİYE

1 Araştırmamızın gerçekleştirilmesinde maddî ve manevî katkıları olan Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Gümüşhane Valisi Sn. Gazi Şimşek'e, Vali yardımcısı Sn. Salih Işık'a, Basın ve Halkla İlişkiler Müdürü aynı zamanda ekip üyemiz gibi bizimle beraber araştırmamızın her aşamasına katılan Sn. Engin Doğru'ya, Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yaşar Sütbeyaz'a, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Sebahattin Tüzemen'e, Araştırma Fonu yetkililerine, Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Enver Konukçu'ya, Sanat Tarihi Bölümü Başkanı Prof. Dr. Hamza Gündoğdu'ya, ekip arkadaşımız Arkeoloji Bölümü Araş. Gör. Birol Can'a ve zorlu yolları aşmamızı sağlayan şoförlerimize en içten teşekkürlerimizi sunarız.

2 Konumuzla ilgili Gümüşhane ve Bayburt üzerinde yapılmış önemli çalışmalar; E.-F. Cumont, *Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie Studia Pontica* II., 1906, Burssels; İ. K. Kökten, "Orta, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları" *Belleten* VIII/32 (1944) 659-680; T. B. Mitford, "Some inscriptions from the Cappadocian limes" *JRS* 64 (1974) 160-175; T. B. Mitford, "Biliotti's 'Excavations at Satala' AS 24 (1974), 221-224; G. Akagün Uslu, *Gümüşhane Çevresinin Tarihi ve Sanat Eserleri* (1969-1971), İstanbul, 1984; A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument, and Topography of the Pontus*, Washington, D. C. 1965, 299 vd.; D. H. French-S. R. Summerley, "Four Latin Inscriptions from Satala" AS 37 (1987) 17-22; T. B. Mitford, "Further inscriptions from the Cappadocian limes" *Zpe* 71 (1988) 167-178; C. S. Lightfoot, "Satala Yüzey araştırması 1989" AST VIII, (Ankara 1990) 299-311; C. S. Lightfoot, "Satala Yüzey Araştırması 1989" AST IX, (Çanakkale 1991), 289-303; A. Sagona-E. Pemperton-I. McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1990" AS 41 (1991), 145-158; A. Sagona-E. Pemperton-I. McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük, 1991" AS 42 (1992), 29-46; A. Sagona-E. Pemperton-I. McPhee, "Excavations at Büyüktepe Höyük 1992" AS 43 (1993), 69-83; A. Sagona-E. Pemperton-I. McPhee-C. Sagona, "Büyüktepe Höyük 1993 Activities" XVI. KST, I, Ank. 1994, 161-165; A. Parker, "Northeastern Anatolia; or the Periphery of Empires" AS 49 (1999) 138-140.

ları<sup>3</sup> dışında tarıma elverişli alan pek yoktur. İl sınırları içerisinde Zigana, Gümüşhane ve Otlukbeli dağları, kuzeyden güneye üç sıra halinde uzanır. Zigana Dağları'nın iki tarafı yaylalarla kaplıdır<sup>4</sup>. Ayrıca il genelinde bulunan 400 yayla ile Gümüşhane bir yaylalar kentidir. Konumu itibarı ile Doğu Anadolu'yu Trabzon bölgesine bağlayan yol üzerinde bulunan Gümüşhane, iklim özellikleri bakımından hem Doğu Anadolu hem de Doğu Karadeniz iklim özelliklerini taşımaktadır<sup>5</sup>. Gümüşhane, özellikle maden kaynakları bakımından da oldukça zengindir. İl sınırları içerisinde altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir yatakları bulunmaktadır<sup>6</sup>.

Gümüşhane'nin eskiçağı, arkeolojisi ve sanat tarihi ile ilgili çalışmalar oldukça sınırlıdır. Mevcut eserlerde ilin tarihinin M.Ö. 3. binlere kadar gittiği ifade edilmekteyse de, bununla ilgili somut bir bulgu gözükmemektedir<sup>7</sup>. Bu dönem, çalışmalarda bulunduğu ilin kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Yağlıdere ve Yağmurdere'de tarihöncesi çağlara ve eskiçağa ait mağara, höyük, kale gibi yerleşmeler ile keramik, işlenmiş taş, obsidiyen gibi yüzey bulgularıyla karşılaşılmalıdır. Dolayısıyla şu an için incelediğimiz alanların tarihöncesi çağları için bir bilgi sunamaktayız. Yine Yağlıdere ve Yağmurdere'de bu dönemki çalışmalarımızda, bir takım eserlerde yer alan Urartu baş tanrısı Haldi'ye izafeten Gümüşhane/Halt ile Haldi/Urartu bağlantısına<sup>8</sup> ilişkin bir bulgu elde edilememiştir. Öncelikle bizi Gümüşhane ve Bayburt çevresinde bu çalışmaya yönelten, başlıca etken Urartu-Gümüşhane ilişkisinin varlığı veya boyutudur. Bölge genelindeki çalışmalarımızla bu ilişkinin ne derecede olduğunu daha da somutlaştırabileceğimizi ummaktayız. Özellikle maden kaynakları açısından bölgenin Urartu'nun ilgisinde kalmadığı düşüncesine biz de katılmaktayız<sup>9</sup>. Bundan başka bölgenin tarihöncesi çağları, Med, Pers, Roma, Bizans dönemleri ile ilgili yeni bulgulara da ulaşmayı hedeflemekteyiz.

- 3 R. Özey; "Gümüşhane ve Çevresinde Kırsal Yerleşmelerin Başlıca Coğrafi Sorunları ve Çözüm Yolları" *Geçmişten Günümüze Gümüşhane Sempozyumu* (12 Haziran 1990), İstanbul, 309-316.
- 4 A. Ardel, "Samsun-Hopa Arasındaki Kıyı Bölgesinde Coğrafi Müşahadeler," *İstanbul Üniv. Coğ. Enst. Dergisi* 7/13 (1963), 39.
- 5 M. Zaman, "Gümüşhane İlinin Turizm Potansiyeli" *Atatürk Üniv. Doğu Coğrafya Dergisi* 4 (2000) 213.
- 6 MTA Türkiye Maden Envanteri (İlere Göre) No: 179, Ankara 1980, 282 vd.; N. Erseçen, Türkiye'nin Bilinen Maden ve Mineral Kaynakları, MTA 185, Ankara, 1989; C. W. Ryan, *A Guide To the Known Minerals of Turkey*, Ankara, 1954, 8, 11.
- 7 G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi- Sanat Eserleri*, 1.
- 8 Bu eserlerde, Urartu Devleti M.Ö. 585'te yıkıldıktan sonra Urartu baş tanrısı Haldi'ye tapan insanların bir kısmının Gümüşhane ve civarına geldikleri ve bu insanların bölgeye tanrıların isimlerini verdikleri ifade edilmektedir. M. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi-Sanat Eserleri*, 2-3; A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Moniment, and Topography of the Pontus*, 300; G. Argoud-J. des Courtis-B. Remy, "Les sites cœtières du Pont-Euxin, de Themiskyra a Trapezus, dans l'Antiquité. Textes littéraires grecs et latins d'Hecatee de Milet (VI siècle av. J.C.) a Ammien Marcellien" *Anatolia Antiqua, Varia Anatolica I* (et edites par B. Remy) 1987, İstanbul-Paris, 75; Bu yazarlar Haldi-Halt- Haldiya özdeşliğinde antik yazar Strabon'u başlıca kaynak göstermektedirler. Strabon bölgeyi şu şekilde tanımlamaktadır: "Phornakio ve Tropezus bölgelerinin üst taraflarında, ülkeleri Küçük Armenia'ya kadar uzanan Tibarenler ve Khaldai kavmi bulunur", *Coğrafya* XII, III, 28-29; Xenophan'da bölge, Makronlar ülkesi olarak geçer, *Anabasis* IV, VIII, 8-9; Herodot'a göre de bölgede yaşayanlar Makronlardır, *Herodot Tarihi*, II, 104, III, 94 VII, 78; Bölgede Halt/Hal-di ismi hâlâ kullanılmaktadır. S. Tozlu, *XIX. Yüzyılda Gümüşhane*, Erzurum, 1998, 7; Burney ve Lang'da Haldileri Urartuların bakiyeleri veya torunları olarak görmekteydiler, C. A. Burney-D. M. Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus*, London, 1971, 129; Hemen şunu ifade etmeliyiz ki, Haldi-Haldiya özdeşliğini kabul edenler antik kaynaklarda geçen Haldiya isminin ötesinde başka bir kanıt sunamamaktadır. Şu ana kadar bölgede Urartu etkisini kanıtlayacak yazıt, mimari öge ve keramik buluntusuna rastlanılmamıştır. Gümüşhane ve çevresi Hitit Çağında Hayaşa sınırları içerisinde gösterilmektedir. Hayaşa-Azzi lokalizasyonu tartışmasında J. Garstang, Hayaşa topraklarının Fırat Nehri ile Karadeniz arasında önermektedir. "Hittite Military Roads in Asia minor" *AJA* 4 (1943), 50-51; J. Garstang-O. R. Burney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, 32 vd.; Hayaşa'nın lokalizasyonu ile ilgili tartışmalar için bkz.; M. Pentlivan, *Hayaşa (M. Ö. XV-XIII. yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu)*, Erzurum, 1991, 22-39.
- 9 Bununla beraber Urartu büyük bir olasılıkla Gümüşhane ve çevresindeki yer altı kaynaklarından Diauehi üzerinden yararlanma yoluna gitmiş olmalıdır. A. Çilingiroğlu Argıştı ilin kuzeyden gelen bazı göç dalgalarını durdurabilmenin yanında Doğu Karadeniz Dağları'nın güney yamaçlarında Urartu'nun ihtiyaç duyduğu altın ve gümüş madenlerinden yararlanmak için kuzeye sefere çıktığını belirtir, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir, 1997, 36; O. Belit Urartular'ın gümüş, bakır gereksinimlerini karşıladıkları yerler arasında Gümüşhane ve çevresini de göstermekte ve Urartuların Trabzon'un güneyindeki bölgeyi Halita olarak adlandırdığını ifade etmektedir, "Öre Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron" *Urartu, A Metalworking Center in first millennium B. C. E.* (Ed. R. Merhoy) Jeraselam, 1991, 17, 22, 24-25; D. J. G. Slattery' de Gümüşhane ve çevresinde Urartu ekonomisi için önemli olan altın, gümüş, demir maden kaynaklarının bulunduğunu belirtmektedir, *Urartu and The Black Sea Colonies: An Economic Perspective All Rafidan VIII* (1987)'den ayrı basım 10-11; Fakat R. S. Forbes bölgede arkeolojik bir kazı yapmadığı için Gümüşhane madenlerinin eski Anadolu tarihi içerisindeki yerinin net olmadığını belirtir, "Metal Resources in Ancient Anatolia" *AS* 38 (1978), 99.

Bu dönemki çalışmalarımızda daha çok Ortaçağ'a ve yakın döneme ait bulgular elde ettik. Dumanlı, Yağmurdere, Olucak ve Yağlıdere'deki incelemelerimiz sonucu tanımlanan eserler şunlardır (Harita: 2);

#### **Canca Kalesi (Çizim: 1; Resim: 1, 2)**

Gümüşhane'nin batısında, çevreye hakim bir kayalık üzerine kurulmuştur<sup>10</sup>. Mevcut kalıntılardan anlaşılabildiği kadarıyla kale, Ortaçağ'da iskân görmüştür. Özellikle Gümüşhane-Trabzon yolunun güvenliğini sağlamak için kurulmuş en önemli kaledir.

Canca Kalesi, doğu-batı istikametinde arka arkaya üç bölümden teşekkül etmiş ve çevresi 1.50 m. kalınlığındaki sur duvarları ile takviye edilmiştir<sup>11</sup>. Kalenin girişi batıdan açılmış olup batıdaki birinci duvarı geçtikten sonra küçük bir alana ulaşılır. Burada 4.10x4.10 m. boyutlarında bir su sarnıcı bulunmaktadır. Günümüzde büyük ölçüde sağlam olan sarnıcın üst örtüsü kısmen yıkılmış, içten ve dıştan sıvanmıştır. Buradan ikinci bir kapıyla kalenin doğu bölümüne ulaşılmaktadır. Bu alanın kuzey köşesindeki kayaların üzerine oturtulmuş küçük bir şapel bulunmaktadır. Kesin tarihi belli olmayan bu şapelin XV. yüzyılda inşa edilmiş olması muhtemeldir. 4.20x3.00 m. boyutlarındaki şapel tek apsisli olup apsiste bir mazgal pencere açılmıştır. Günümüzde şapelin batı ve kuzey duvarları yıkılmış, ancak girişinin batıda olduğu anlaşılmaktadır. Sağlam kalan duvarlar üzerinde fresko tekniğinde yapılmış, Hristiyan azizleri olduğunu tahmin ettiğimiz resimlerden kalıntılar bulunmaktadır.

Kalenin doğu ucunda ise iki katlı olarak düzenlenmiş 4.90x4.10 m. boyutlarındaki yapının konumundan dolayı bir gözetleme kulesi olabileceği düşünülmektedir. Bu yapının kuzey tarafı yıkılmış olup alt katında kuzeyde ve batıda birer açıklık bulunmaktadır.

#### **Krom Vadisi Kalesi (Çizim: 2; Resim: 3, 4)**

Gümüşhane'nin kuzeyinde Maçka-Trabzon yayla yolunda, çevreye hakim bir konumda stratejik bir noktaya kurulmuştur<sup>12</sup>.

Kayalık bir alan üzerine inşa edilen 38.00x30.00 m. boyutlarındaki kalenin güneybatı tarafında 10.00 m.lik, kuzeybatı tarafında ise 8.00 m.lik duvar kalıntıları mevcuttur. Diğer kısımları tamamen yalçın kayalıktır ve günümüzde doğrudan ulaşılacak bir girişi mevcut değildir. Ana kaya üzerine moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Mevcut şekli ile daha çok bir gözetleme kulesi görünümünde olup Ortaçağ mimarî özellikleri yansıtmaktadır.

#### **Olucak Köyü Gözetleme Kulesi (Resim: 5)**

Olucak Köyü'ne hakim bir yükseklikte 85x9.30 m. ölçülerinde kare bir alana kurulmuştur. Arazinin eğiminden dolayı alta düz bir zemin hazırlayabilmek için zemin kat inşa edilmiş, üzerine ikinci kat yapılmıştır. Alt kata kuzeydoğu köşede açılan merdivenli girişle ulaşılmaktadır. Bu mekânın üzeri tonozla örtülmüş ancak, diğer bölümlerle olan bağlantısı duvarlar yıkıldığı için kapanmıştır. Kulenin zemin katında güneye bakan iki küçük mazgal açıklığı bulunmaktadır. Yapının köşe ve girişleri düzgün kesme taş, diğer bölümleri moloz taş malzemeden inşa edilmiştir.

#### **Santa Kiliseleri (Çizim: 3; Resim: 6-8)**

Santa Harabeleri<sup>13</sup> olarak da isimlendirilen Dumanlı yerleşim biriminde; İshanlı, Binatlı, Terzili, Zurnacılı I, Zurnacılı II, Piştov ve Çakallı Kilise olmak üzere yedi kilise tespit edilmiştir. Bölgede yapmış olduğumuz araştırmalarda, kitabesi mevcut kiliseler-

10 Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Yapı Kredi Yayınları) İstanbul, 1999, 173.

11 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument, and Topography of the Pontus*, 309; G. Akgün Uslu; *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi- Sanat Eserleri*, 15.

12 A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monument, and Topography of the Pontus*, 305.

13 M. Kromila, *The Greeks And The Black Sea, From The Bronze Age To The Early 20th. Century*, Athens, 2002, 272-280.

den tespit edilen tarihlerden hareket ederek bu kiliselerin 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış olduklarını söyleyebiliriz. Bölgedeki kiliseler plân, mimarî, süsleme özellikleri ve malzeme bakımından küçük farklar dışında birbiri ile son derece benzerlik içerisindedir.

Genellikle dikdörtgen bir alan üzerine üç nefli bazilikal plân şemasında inşa edilmiş, yapının özelliklerine uygun olarak orta nef yan neflerden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Kiliselerin büyüklüklerine göre bazen sadece batıda bir girişi bulunurken, bir kısmında da biri batı, diğeri güneyde olmak üzere yuvarlak kemerli iki giriş açılmıştır. İki girişi bulunan kiliselerde, genellikle güneyde açılanı, kiborion tarzında düzenlenerek aynı zamanda ana giriş olarak kullanılmış ve dıştan kemer kavsaralarına birer haç motifi işlenmiştir. Haçlar, bazen taş üzerine kabartma olarak inşa edilmiş, bazen de boya-mayla yapılmıştır.

Doğu cephelerinde üçlü apsis düzenlemesi uygulanmış; apsisler dışa taşkın olarak içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiştir. Apsis ve yan apsislere birer pencere açılmış ve birer niş yerleştirilmiştir. Kiliselerin bir kısmının üst örtüsü ve taşıyıcıları tamamen yıkılmış, bir grubu da sağlam olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Sağ-lam olan kiliselerin, ortada bağımsız dört taşıyıcısının bulunduğu ve üç nefin üzerinin de beşik tonozlarla kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kiliselerin mimarilerinde görülen ortak özellikler süsleme için de söz konusudur. Kapı çevrelerinde büyük ve süslü haçlar, girişleri tezyinatlandırmıştır. İçlerindeki sıva tabakaları üzerinde büyük ölçüde silinmiş olan fresko tekniğinde yapılmış resimlerin kalıntıları bulunmaktadır. Bunların sağlam olarak günümüze ulaşanlarından anlaşılabil-diği kadarıyla Hristiyan dinî konularının anlatıldığı ve aziz tasvirlerine yer verildiği gö-rülmektedir.

Kiliselerde kapı, pencere, taşıyıcılar, kemerler ve köşeler düzgün kaliteli kesme taş malzemeden yapılmış, beden duvarları ise moloz taştan yaklaşık 0.80 ile 0.90 m. kalınlığında örülmüştür.

### *Olucak Köyü Şapeli*

Yapı tek nefli bir şapel olarak 4.20x3.20 m. boyutlarında inşa edilmiştir. Son de-rece küçük ölçülerdeki bu yapının girişi batıdan açılmış, üzeri tonozla kapatılmıştır. Be-şik tonoz örtü, takviye kemerleriyle desteklenmiştir. Ancak üst örtü günümüzde büyük öl-çüde yıkılmış durumdadır. Apsis dışa taşkın yapılarak üzerine bir pencere açılmıştır. Apsis, içten ve dıştan yuvarlak olup 1.55x1.30 m. boyutlarında düzenlenmiştir.

Şapelin içerisinde fresko tekniğinde yapılmış resim izleri bulunmaktadır ki bu, yapının bir mezar şapeli olarak inşa edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Köşelerde kesme taş, diğer yerlerde moloz taş malzeme kullanılmıştır.

### *Olucak Köyü Kilisesi I ve Olucak Köyü Kilisesi II*

Kiliseler Olucak Köyü'nde eski köy yerleşimi içerisinde yer almaktadır. Kiliselerin her ikisi de benzer özellikleri taşımaktadır. Dikdörtgen bir alan üzerine üç nefli bazilikal plân şema-sında inşa edilmişlerdir. Kiliselerin batıdan açılan yuvarlak kemerli tek girişleri bulun-maktadır. Dıştan girişler üzerine sivri kemerli bir alınlık yerleştirilmiş, alınlıklar içerisine mavi kök boya ile yapılmış haç motifleri işlenmiştir.

İçlerinde sıva kalıntıları üzerinde büyük ölçüde silinmiş olan fresko tekniğinde yapılmış resimlerin kalıntıları bulunmaktadır. Resimlerin dinî içerikli figürler olduğu an-laşılmaktadır.

### *Olucak Köyü Kilisesi III*

Bu kilise de Olucak Köyü içerisinde bulunmaktadır. Kilisenin doğu-batı yönünde, yarıdan itibaren güney kısmı tamamen yıkılmış, sadece kuzey duvarı ile günümüze ka-dar ulaşabilmektedir. Kalan izlerinden anlaşılabilirdiği kadarıyla Olucak Köyü ve çevresinde

inşa edilen diğer kiliselerle benzer özellikler yansıtmaktadır. Kuzey duvarı üzerindeki duvar payeleri, bu kilisenin de üç nefli bazilikal bir düzenlemeye sahip olduğunu göstermektedir.

### *İmera Manastırı*

İmera Köyü içerisinde yer almaktadır. Bölgede inşa edilen kiliseler içerisinde plân, mimarî ve süsleme bakımından en anıtsal nitelikli yapıyı oluşturur. Bir manastır olarak 1859 yılında inşa edilmiş ve bu manastırdan günümüze en sağlam olarak gelen kısımlar kilise ve ayazma bölümü olmuştur. Bunun dışındaki manastırın hizmet binaları ise büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Girişin üzerinde yedi satırlık bir mermer kitabe kilisenin 1859 yılında yapıldığı kaydedilmiştir. Bölgedeki diğer kiliselerden farklı bir plâna sahip olup Yunan haçı plân şemasında inşa edilmiştir. Naos bölümünün üzeri yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Biri güneyde biri de kuzeyde olmak üzere iki giriş açılmıştır. Bunlardan güneydeki ana giriş olarak düşünülmüştür ve kiborion tarzındadır. Sivri kemerli girişin çevresinde üç bordür dolanmaktadır. En dışta mukarnas sırası, ikinci sırada palmet, üçüncü bordürde ise üzüm salkımları işlenmiştir.

Kilisenin içerisinde bağımsız altı sütun kullanılmış, bunlardan güneybatıda bulunanı çökmüş, bunun yerine bir demir çubuk konmuştur. Ortada bulunan dört taşıyıcı ise naos mekânının üzerini örten 3.45 m. çapındaki kubbeyi taşımaktadır. Kubbe, yüksek kasnaklı olup kasnak dıştan çokgen olarak düzenlenmiş ve basık bir kubbe ile kapatılmıştır. Doğuda bulunan apsis ve pastaphorion hücreleri içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiştir. Apsis 3.45 m. genişliğinde ve 3.00 m. derinliğindedir. Apsis ve pastaphorion hücrelerinde birer pencere açılmıştır. Doğuya açılan mazgal pencereler dışında, güneye açılan iki pencere ile iç mekân aydınlatılmaya çalışılmıştır.

İçeride duvar sıvası üzerinde büyük ölçüde silinmiş olan fresko tekniğinde yapılmış dini içerikli resimlerin kalıntıları bulunmaktadır. Kilisede kapı, pencere, taşıyıcılar, kemerler ve köşe taşları düzgün kaliteli kesme taş malzemeden yapılmış, beden duvarları ise moloz taştan 0.90 m. kalınlığında örülmüştür.

### *Ayazma*

Manastırın ayazması, manastır duvarlarının dışında, kuzeydoğu köşede, 3.70 m. genişliğinde ve 5.70 m. uzunluğunda 'U' plânı olarak düzenlenmiştir. Son derece zengin ve soğuk bir kaynak suyuna sahiptir. Dört ana kaynaktan çıkan su, bir kanal içerisinde alınarak manastırın doğusundan vadiye akıtılmıştır. Ayazmanın çevresi suyun zenginliğinden dolayı bağlık bahçelik bir hale getirilmiştir. Son yıllarda bir tamirat yapılarak üzeri beton tabliye ile kapatılmıştır. Ayazmanın suyu, çevredeki halk tarafından günümüzde de kullanılmaktadır.

Kilisenin çevresindeki manastırın hizmet binaları büyük ölçüde yıkılmış olması- na rağmen, beden duvarları seviyesindeki duvarlarla günümüze kadar ulaşmıştır.

### *İmera Vadisi Kilisesi*

İmera'nın yaklaşık 2 km. güneyindeki yüksek bir dağın yamacına kurulmuştur. Kapının üzerinde sivri kemerli alınlık içerisindeki kitabe kök boyalarla yazılmış 1885 tarihi okunmaktadır. 9.80x4.50 m. boyutlarında tek nefli bir kilisedir. Tek apsisi dışa taşkın olarak yapılmış, içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiştir. Apsise bir mazgal pencere açılmıştır; kuzeydoğusunda iki, güneydoğusunda da bir niş bulunmaktadır. Yapının tek girişi batıdan olup yuvarlak kemerlidir ve üzerinde bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Bölgedeki diğer kiliselerin kitabeleri günümüze ulaşamazken, bu yapının kitabesi, kilisenin gözden uzak bir mevkide olmasından dolayı sağlam kalmıştır.

Kilisenin kuzeyine 4.00x2.20 m. boyutlarında bir ek yapı inşa edilmiş, bu mekânın sadece iki kemeri ayakta kalabilmiş, diğer kısımları temel seviyesinde günümüze ulaşmıştır.

#### *Krom Vadisi Kiliseleri*

Krom Vadisi'nde; Zemberek, Orta Yayla, Mancandanos, Loria, Nanak, Çayıroğlu, Kilise Cami, Kayaaltı, Mağara, Sarıoğlu ve Alikinos Kilisesi olmak üzere plân, mimari, süsleme ve malzeme bakımından ortak özellikler taşıyan şu ana kadar onbir kilise tespit edilebilmiştir. Krom Vadisi kiliseleri de Santa Kiliseleri ile üslup birliği içerisinde. Kiliseler dikdörtgen bir alan üzerine üç nefli bazilikal plân şemasında inşa edilmiştir.

#### *Bulutayla Kilisesi*

Krom Vadisi, Bulutayla Köyü'nde bulunmaktadır. Haç plânlı bir şapel olarak küçük ölçülerde düzenlenmiştir. Batıdan açılan girişin cephesine silmelerle haç şekli verilmiş, üzerindeki kitabelik boş bırakılmıştır. Haçın kuzey ve güney kollarına birer pencere açılmıştır. Naos mekânının üzerini örten 2.30x2.40 m. boyutlarındaki kubbesi yığkındır. Apsis içten ve dıştan yarım yuvarlak olarak düzenlenmiştir; 2.30 m. genişlikte ve 2.40 m. derinliğe sahiptir. Apsiste bir mazgal pencere ile iki küçük niş yer verilmiştir.

#### *Gavalak Kilisesi*

Kilise Alikinos Dağı'nın eteğinde inşa edilmiştir. Kilisenin giriş kapısı üzerindeki yapıt kitabesi bir kartuş içerisine alınmış ve kök boyalarla 1845 yılında inşa edildiği yazılmıştır.

16.25x11.90 m. boyutlarında, dikdörtgen bir platform üzerine üç nefli kubbeli bazilikal plân şemasında inşa edilmiştir. Kilisenin batısında bir narteks bölümü bulunmaktadır. Bu uygulama bölgedeki diğer kiliselerde görülmeyen bir özelliktir. Narteks dört paye ile üç bölüme ayrılarak iki katlı düzenlenmiş ve üç yuvarlak kemerle dışa açılmaktadır. Kilisenin kuzeyde bir, güneyde üç dikdörtgen penceresi bulunmaktadır.

Doğudaki apsis ve pastaphorion hücreleri dışa taşkın olarak yapılmış, içten yarım yuvarlak, dıştan beş köşeli olarak düzenlenmiştir. Apsis 3.72 m. genişliğinde ve 2.60 m. derinliğindedir. Apsisin her iki yanında bulunan 2.06 m. genişliğinde ve 1.40 m. derinliğindeki pastaphorion hücrelerine birer pencere açılmış ve birer niş yerleştirilmiştir. Kilisenin naos mekânının üzeri 3.80x4.10 m. boyutlarında yüksek kasnaklı, bağimsız dört sütunla taşınan kubbe ile örtülmüş, kubbeye açılan pencereler ile naos aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kilisenin diğer kısımları beşik tonoz örtülüdür.

Kilisenin kuzeybatı köşesinde, 3.70x1.55 m. boyutlarında, beşik tonoz örtülü bir mekânın kilisenin iç mekânı ile doğrudan bağlantısı bulunmaktadır.

Yapının girişi silmelerle çerçevelendirilmiş, lento taşında kıvrık dal ve yaprak motifleri işlenmiştir. Narteks kısmının dış yüzünde kabartma olarak beş haç motifine yer verilmiştir. Naos mekânındaki pandantifler üzerinde dört madalyon işlenmiş, ancak içlerinde olması gereken dört incil yazarı tasviri işlenmemiştir.

#### *Terzili Kilisesi Martiryumu*

Santa'da Terzili Kilise'nin kuzeydoğusunda kare plânlı mezar yapısı olup kiboriyon tarzında düzenlenmiş 3.56x3.56 m. boyutlarındadır. "L" şeklinde ayaklarla ve yuvarlak kademeli kemerlerle taşınan kiboriyonun üzeri tuğladan örülü tonozla kapatılmıştır. Dıştan üst örtü kısmen tahrip olmuştur.

#### *Çağırğan Baba Türbesi (Çizim: 4)*

Gümüşhane'nin 13 km. doğusunda, anayolun hemen kuzeyindedir. Türbenin iç kapısı üzerindeki kitabe H.990/M. 1582 yılı kayıtlıdır<sup>14</sup>.

Türbe iki bölümden meydana gelmektedir. Batıdaki bölüm sonradan ilâve edilmiştir. Dikdörtgen düz lentolu bir giriş ile ulaşılan ilk kare mekân içerisinde bir mezar bulunmaktadır. Asıl türbe bölümüne batıdan sivri kemerli bir giriş açılmıştır. Alınlık içerisinde 0.41x0.26 m. ölçülerinde iki satırlık bir kitabe yer verilmiş ve kitabe üzerine bir rozet işlenmiştir. Bu bölümün üzeri içten kubbe dıştan külâh ile örtülmüştür. Kubbe köşelere yerleştirilen tromplarla geçilmiş, kubbenin oturduğu sekizgen kasnak dışarı yansıtılmıştır. İçerisinde 0.82x2.66 m. boyutlarında bir sanduka bulunmaktadır.

#### *Pirahmet Türbesi*

Gümüşhane merkezine bağlı Pir Ahmet Köyü'ndeki türbenin batı yüzünde 0.75x0.43 m. ölçülerinde dört satırlık kitabesine göre H.957/ M.1550 yılında inşa edilmiştir<sup>15</sup>. Kare plânlı iki katlı türbenin girişi kuzeyden açılmış, basık kemerli bir giriştir.

Türbenin üst katı mescit olarak kullanılmaktadır. Küçük pandantiflerle geçilen kubbe, dıştan piramidal külâhla kapatılmıştır. Üst kat iki küçük mazgal pencere ile aydınlatılmıştır.

Girişin önündeki küçük kare açıklıktan dört basamakla, üzeri tonozla örtülü ve içerisinde tek sanduka bulunan cenazelik bölümüne inilmektedir.

#### *Köprüler*

Gümüşhane ve çevresinde genelde iki grup köprü bulunmaktadır. Bunlardan ilki sivri kemerli ve tek kemer açıklığına sahip olan köprülerdir. Bunlar; Bazbent, Yamakoğluderesi II ve Taş Köprü'dür. İkinci grubu yuvarlak kemerli ve tek kemer açıklıklı köprüler oluşturur. Bunlar da; Hindere, Yamakoğluderesi I, Orman Yolu ve Çiftgözeler köprüleridir. Köprülerin beden duvarları moloz taş, kemerleri ise kesme taş malzemeden inşa edilmiş ortak mimarî özellikler gösterir.

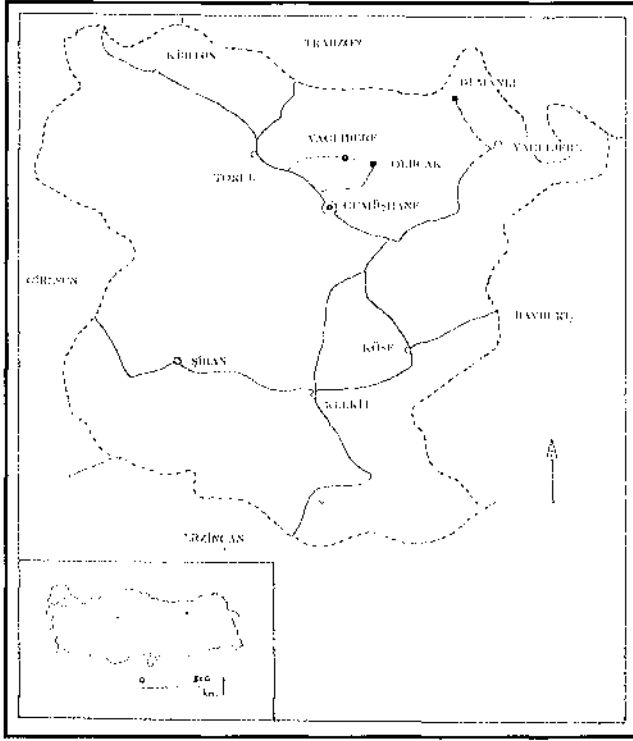
#### *Tohumoğlu Köprüsü: (Çizim: 5)*

Gümüşhane'nin 17 km. doğusunda Harşit Çayı'nın üzerine kurulmuş, anayolun yaklaşık 100 m. güneyindedir<sup>17</sup>. Gümüşhane'nin en eski ve en anıtsal köprüsü olan Tolunoğlu Köprüsü güneybatı-kuzeydoğu istikametinde kurulmuştur. Osmanlı Dönemi köprü mimarisi özelliklerini taşımaktadır. 66.00 m. uzunluğunda, 5.35 m. genişliğinde iki gözlü bir köprüdür. Köprü sivri kemerli olup kemer açıklıklarından biri, 16.60 m., diğeri 14.15 m. açıklığa sahiptir ve yükseklikleri 8.10 m.'dir. Köprü'nün menba tarafında üçgen kesitli seyyaran yer alır. Köprü tabliyesi plâka taş döşelidir. Harpuşa tarzında inşa edilen köprü harap durumdadır.

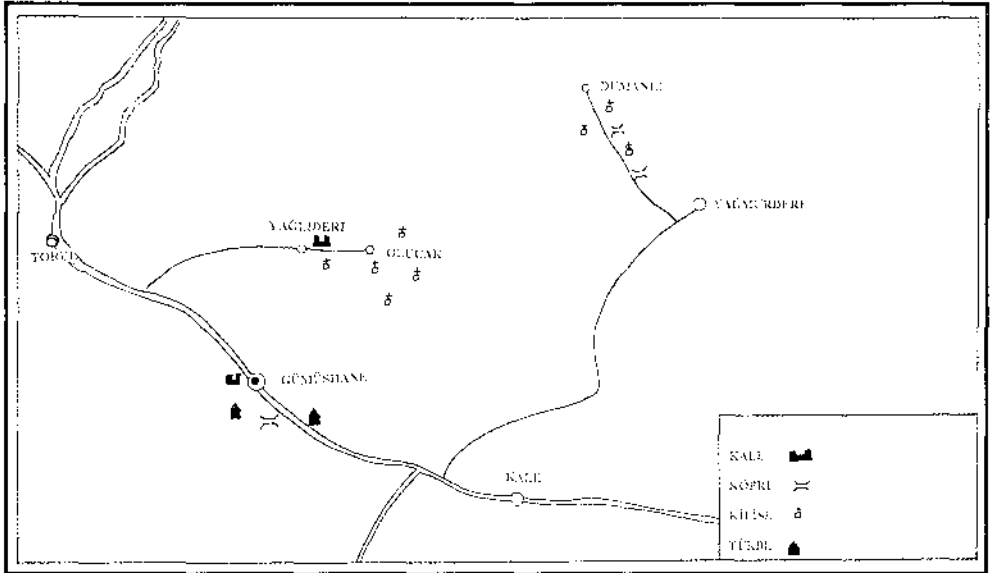
14 G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi- Sanat Eserleri*, 28'de bu yapı ile ilgili bir de rivayete yer verilmiş olup buna göre: "Türbe III. Murad'ın İran Seferi sırasında gördüğü bir rüya ile ilgili olarak yaptırıldığından bahsedilmektedir. Ayrıca Gümüşhane, Samsun ve Tokat'ta bu türbe için birçok vakıflar bağışlandığı söylenmektedir".

15 G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi- Sanat Eserleri*, 28.

16 G. Akgün Uslu, *Gümüşhane ve Çevresi Tarihi- Sanat Eserleri*, 31.

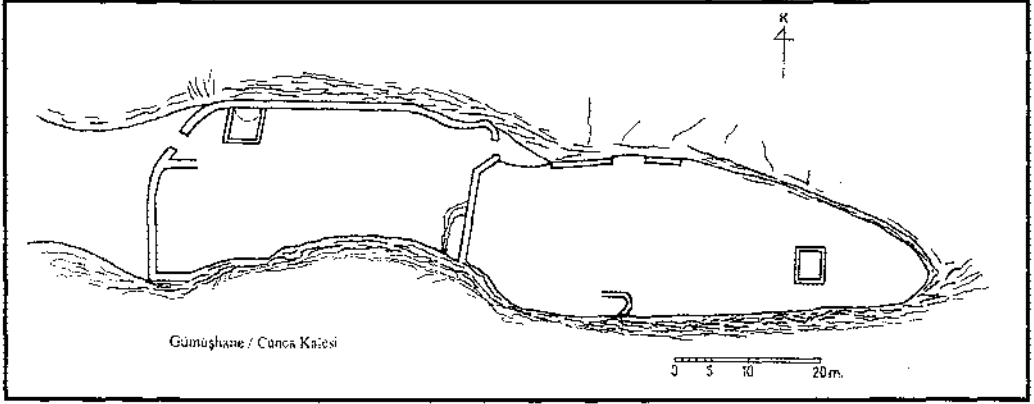


Harita 1: Gümüşhane

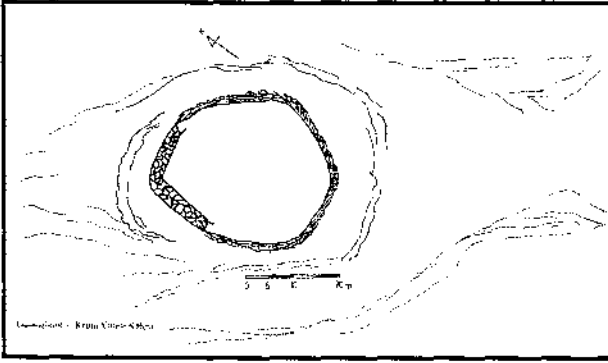


Harita 2: Gümüşhane /Merkez ilçe araştırma bölgesi

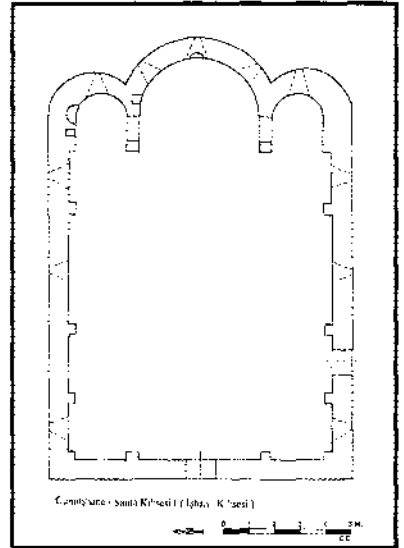




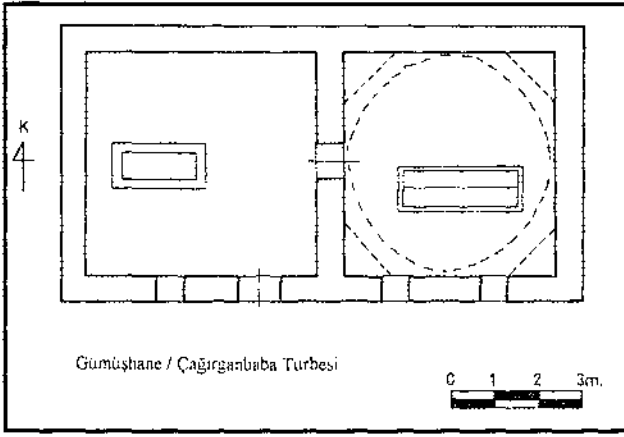
Çizim 1: Gümüşhane Canca Kalesi



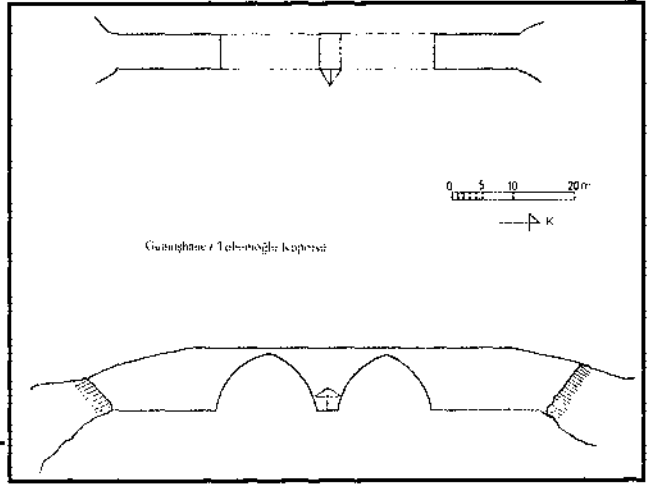
Çizim 2: Gümüşhane Krom Vadisi Kalesi



Çizim 3: Gümüşhane Santa Kilisesi I (İşhanlı Kilisesi)



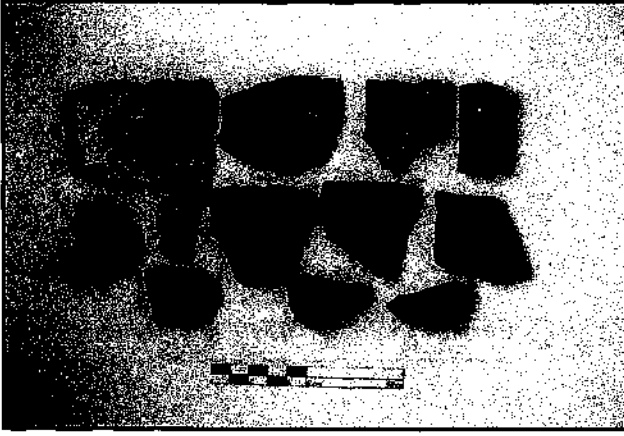
Çizim 4: Gümüşhane Çırağan-  
baba Türbesi



Çizim 5: Gümüşhane Tohumoğlu Köprüsü



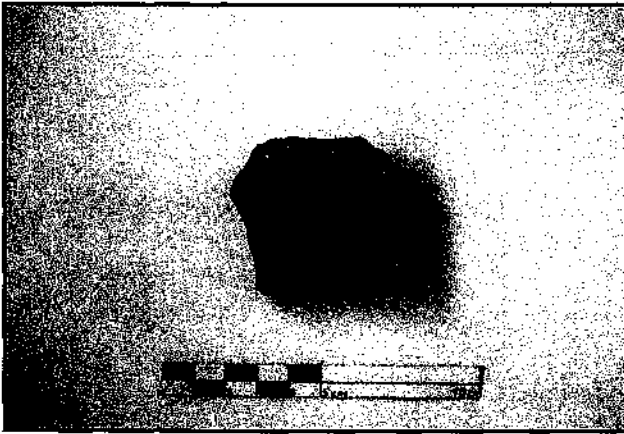
Resim 1: Canca Kalesi



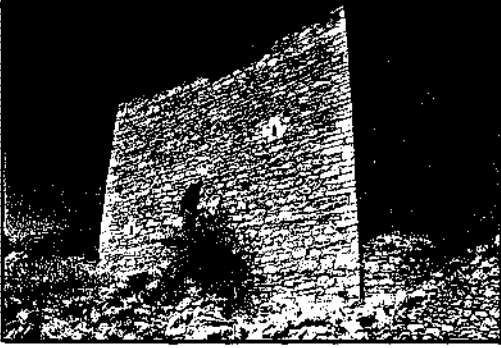
**Resim 2 : Canca Kalesi'nde  
bulunan seramikler**



**Resim 3 : Krom Kale**



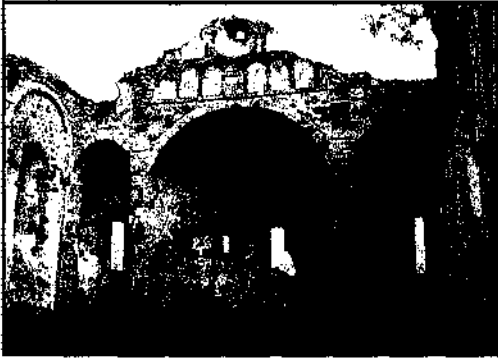
**Resim 4: Krom Kale'de bulu-  
nan seramikler**



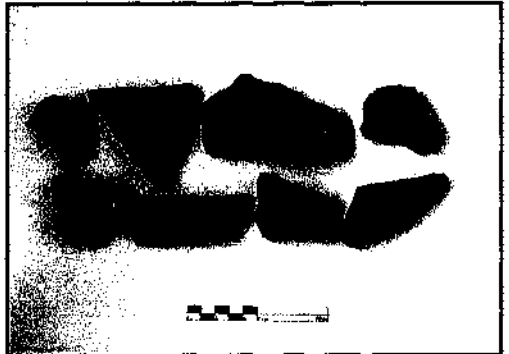
Resim 5 : Olacak Köyü gözetleme kulesi



Resim 6 : Santa Harabeleri, Piştov Kilisesi



Resim 7: Piştov Kilisesi



Resim 8: Santa Harabeleri'nde bulunan seramik parçaları

## SURUÇ OVASI YÜZEY ARAŞTIRMASI (2002)

Nurettin YARDIMCI\*

"2002 Yılı Suruç Ovası Yüzey Araştırması" başkanlığım altında 20 Ekim-17 Kasım 2002 tarihleri arasında Arkeolog Topograf Sabri Aydal (Antalya Müze Müdür Yardımcısı), Arkeolog Sabri Kızıltan (İstanbul Vakıflar Bölge Müdür Yardımcısı), Arkeolog Nurecan Çalık, Arkeolog Pınar Çaylı'dan oluşan ekibimiz tarafından yapılmıştır. Bu çalışmalarıma Arkeolog Desinatör Ayşe Özkan, Kültür Bakanlığı Temsilcisi olarak katılmıştır.

### GENEL KONUM

Suruç ilçe merkezinin ortalama denizden yüksekliği 500 m. kadardır. Etrafı batı, kuzey ve doğudan Güvercik, Cudi ve Devres dağları ile çevrilidir, güneyinde ise Suriye sınırı bulunmaktadır. Ova güneydoğudan kuzeybatıya doğru ortalama 450-600 m. kotları arasında düzgün bir eğimle yükselmektedir. 700 km<sup>2</sup> yüzölçümündeki ilçenin ekonomik yapısı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır.

Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Suruç Ovası ve çevresinin tarımsal durumu ve bitki örtüsünü anlatabilmek için "Suruç'tan Halep'e başıma güneş değmeden gittim" demektedir. Ovada 1970'li yıllara kadar akarsuların olduğu, yoğun meyve bahçelerinin bulunduğu, geniş bir alanda sulu tarım yapıldığı, halen yaşayan çevre halkı tarafından da ifade edilmektedir. Bugün ovada akarsu ve kaynak suyu bulunmamaktadır. Ovanın az bir bölümünde yer yer yapılan sulu tarım için yeraltı suyu kullanılmaktadır. Çevrede ifade edildiğine göre, bugün ovadaki yeraltı suyu 150-200 metreden alınabilmekte, her geçen gün ovadaki taban suyu daha da alçalmaya devam etmektedir.

Bu kısa anlatımımızdan da görüleceği gibi, Suruç Ovası geçmişte insan yaşamına çok uygun bir iklim yapısı ve bitki örtüsüne sahiptir. Buna uygun olarak da yoğun bir kültür birikimine sahiptir. Ovada 30 m.ye ulaşan yükseklikte höyüklerin olmasına karşın, çok az sayıda az yükseltili, zengin buluntulu yaygın höyükler mevcuttur. Bu nedenle ovadaki kültür birikiminin sağlıklı ve eksiksiz olarak tespitinin yapılabilmesi için belgesel araştırmanın yanında, kararlaştırılan alanın tümünde aralıksız bir görsel inceleme gereksinim vardır.

Harran Ovası'nda tespit ettiğimiz, kanal açma, tesviye, yoğunlaşan yeni yerleşim gibi tehlikeler henüz Suruç Ovası'nda başlamamış durumdadır. Hatta ovadaki bazı höyüklerde gördüğümüz gibi höyüklerin üzerindeki yeni yerleşimlerin (bugün yaşayan mahalle ve mezraların) bazılarının tamamen terkedilmiş olduğunu gördük. Bu da geçmişteki tarımsal yapının gün geçtikçe zayıflamasından, ovadaki ekonomik yapının yerleşik insanı göçe zorlamasından kaynaklanmaktadır.

Suruç Ovası'nda özellikle kazı ve toprak almanın dışında, tesviye ve yarma gibi tamamen yok edici tahribatlar henüz bulunmamaktadır.

\* Dr. Nurettin YARDIMCI, Vakıflar Genel Müdürü, Cemal Nadir Sok. 24/4 Çankaya-Ankara/TÜRKİYE

Harran Ovası'ndaki eski yerleşim yerlerindeki tahribatın nedenlerinden biri de sulu tarımın başlamasından önce, geçmiş kültüre getireceği olumsuzluklar proje içerisinde öngörülerek, sağlıklı bir kültür tespiti ile koruyucu önlemlerin alınmamasından kaynaklanmıştır. Kaçak kazı amaçlı tahribatın bulunmadığını söyleyebileceğimiz bu ovada bulunan höyüklerin bazıları tarım yapılabilecek toprağın genişletilebilmesi veya iyileştirilmesi amacı ile yapılan uygulamalar sonucu, büyük toprak kaybına uğrayarak düzlenmektedir.

Harran Ovası'nın aksine, antik buluntu amaçlı kaçak kazı çalışmaları Suruç Ovası'nda oldukça yaygın ve yoğun olarak görülmektedir. Bu amaçla yapılmış küçük veya büyük kaçak kazı çukurlarına hemen hemen her höyükte rastlanmakta, Harran ve Suruç Ovası'ndaki höyükleri kaçak kazılardan kurtaramamaktadır. Bu konuda, gittiğimiz köylerde ilginç hikâyeler anlatılmaktadır. Ovadaki sulu tarımın giderek azalması, ovada yaşayan insanların ekonomik olarak zayıflaması, birçok höyüğün üzerinde bulunan günümüz yerleşimlerinin tekrardan terk edilmesine neden olmaktadır. Yeni yerleşim ve altyapı tahribatları bulunmamaktadır.

GAP İdaresi tarafından Suruç Ovası'nda yeni bir sulama projesinin yapıldığı, bu projenin Suruç Ovası'nda 94000 hektarlık bir alanı kapsayacağı, projede kapalı sistem uygulaması yapılacağı, Harran Ovası'nda olduğu gibi yüzeyde kanal ve kanalet sistemi görülmeyeceği, suyun yeraltından borularla taşınacağı, projenin başlama ve bitiş tarihlerinin henüz kesinleşmediği ifade edilmektedir. Kanaatimize göre Harran Ovası'ndaki tecrübeden yararlanılarak sulama projesinin uygulanmasından önce Suruç Ovası'nda kültürel zenginliğin tespiti yapılarak, projede altyapı verisi olarak değerlendirilmeli, projenin gerektirdiği koruyucu önlemler alınmalıdır.

Suruç ilçe merkezinde halen yaşayan 73 köy yerleşimi bulunmaktadır. Hemen hemen tüm köyler eski yerleşim üzerinde bulunmaktadır. Suruç Ovası'nda ovadan fazla yükselti vermeyen küçük ölçekteki eski yerleşimlere Harran Ovası'ndan daha sık rastlanmaktadır. Kısa araştırmamızda görebildiğimiz kadarı ile Suruç Ovası'nda birim alana düşen eski yerleşim sayısı Harran Ovası'ndakinden daha yükündür.

Araştırmada 1/250000 ölçekli paftalar altlık veri tabanı olarak kullanılmış; deniz yükseklikleri ve metrik ülke koordinatları bu paftalardan alınmıştır. Höyük merkezli esas alınarak yapılan nokta tespitinden sonra bulunan noktanın semt açısı (kuzey açısı) manyetik olarak, pusula ile veya olanaklı yerlerde 1/25000 ölçekli paftalarda belirtilen karelemeler yardımı ile bulunmuş, yaptığımız ölçülere başlama verileri olarak bu değerler alınmıştır. Araştırmamızı yapmış olduğumuz her höyüğü, tespit sırasına göre bir den başlayan periyodik araştırma numarası ile adlandırdık. Bölgede araştırılan yerel ve güncel isimlerin yanında, tespiti yapılan her höyüğün ayrıca bir araştırma numarası ile isimlendirilmiş olmasının gelecekte yapacağımız çalışmalarda ve belirlemelerde yararlı olacağını düşündük. Kültür tespiti için yüzeyden genel toplama yapıldı.

2002 yılı çalışmaları Suruç Ovası'nın batı ve kuzeybatısında, ova ve ovaya birleşen az engebeli bölgede yapıldı.

Bu yıl yapılan tespitler:

### 8-AŞAĞI BOSTANCI

Suruç ilçe merkezinin 11 kilometre kuzeybatısında, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun güneyine bitişiktir. Orta noktasının yaklaşık koordinatları X=442050, Y=4100900 metredir. Denizden yüksekliği yaklaşık 540 m., ovadan yüksekliği ise 5 m. kadardır. Aşağı Bostancı 15 hane kadar küçük, dağınık bir yerleşim yeridir. Yüzeyde seyrek olarak görülen seramikler yeni yerleşim alanı içerisinde toplandı. Yeni yerleşme tepe üzerinde yoğun olduğundan çanak çömlek parçasına çok az rastlandı, toprak yoğun kullanımdan dolayı çok alt üst olmuş. Toplanan parçalar daha çok yeni kullanım için kazılan toprak yığınları içerisinde alınmıştır.

Toplanan yüzey buluntularına göre yerleşimde bulunan dönemler:

İlk Tunç Çağı, az (kırmızı, samanlı, kumlu hamurlu karbonize özlü az açkılı yüzeyli kaba yapımlar).

II. binyıl, az (açık pembe, kumlu hamurlu, açık kırmızı renkte boya bezemeli).

I. binyıl, az (açık pembe, kırmızı, kumlu sert yapımlar, koyu kahve, kumlu hamurlu, kızıl kahve renkte, bant boya bezemeli yapımlar).

Klâsik çağlar, az (kırmızı, kızıl kahve renkte kumlu hamurlu, bej-yeşil astarlı yapımlar, pembe hamurlu, koyu yeşil renkte sırlı, koyu yeşil ve sarı renkte bezemeli, sırlı kaba yapımlar).

Küçük buluntular (çakmaktaşı aletler, taştan yapılmış sapan taşı)

### 9-YUKARI BOSTANCI

Suruç ilçe merkezinin 12,5 kilometre kuzeybatısında, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kenarında bulunmaktadır. 596 metre kotundaki Yukarı Bostancı Tepe'nin doğu yamacına dağılmış yerleşim içerisinde çok seyrek geç dönem seramik parçaları; yeni yerleşim alanı ile tepenin üst noktası arasında yüzeyde doğal olarak bulunan çakmaktaşı yumruları ve yüzeyde dağınık şekilde yonga artıkları görüldü. Bu alanda tahrip edilmiş, iki renkli bir mozaığa ait olduğunu sandığımız mozaik tanelerine rastlandı. Yamacın kuzey yönünde, köyde mağara olarak ifade edilen, tabanı dolu bir kaya mezarı girişi mevcut. Taban mozaığının olduğu yerin güneyinde içi dolu bir sarnıç ağzı görüldü. Sınırları belirgin ölçü alınabilecek eski yerleşim tespiti yapılmadı. Aşağı ve Yukarı Bostancı köylerinin eski isimlerinin olmadığı, sadece bugün kullanılan isimle bilindiği, yerli halk tarafından ifade edildi. Çevredeki bütün köylerin eski isimlerinin olduğu düşünüldüğünde, Aşağı ve Yukarı Bostancı köylerinin oldukça yeni yerleşimler olduğu düşünülebilir.

Toplanan yüzey buluntularına göre yerleşimde bulunan dönemler:

Klâsik çağlar, az (pembe, kumlu hamurlu, kırmızı boyalı, bol taşçık ve saman katkılı, kaba hamurlu, kaba yapımlar, kupa parçaları. Yeşil, kırmızı, kumlu hamurlu, alt ve üst kiremit parçaları).

Ortaçağ-İslâm Dönemi, az (krem, bej, pembe renkte hamurlu yalın kumlu yapımlar).

Küçük buluntular (az miktarda çakmaktaşı yongalar, yoğun doğal yumrular).

### 10-YANALIBA (Zeveşkar)

Suruç ilçe merkezinin 15 kilometre kuzeybatısında, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun üzerinde bulunmaktadır. Köyün eski isminin "karpuzcu" anlamına gelen Zeveşkar olduğu söylendi. Köy 680 m. kotundaki Dokuluk Tepesi'nin kuzeydoğu eteğine kurulmuş. Köyün yaklaşık orta noktası X=436450, Y=4100890 ortalama koordinatlarındadır. Bugünkü yerleşme yoğun olarak eski yerleşim üzerini kaplamış durumda. Yeni kazılan çukur etrafında, elenmiş topraktan toplanabilmiş, malzeme çok karışık durumdur. Köyün kuzeyindeki düzlükte, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun kuzeyine bitişik, yaklaşık 30 veya 40 metre çapında, etrafı taş örgü duvarla çevrili, çevresinden 5 metre kadar yükselti veren küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Mezarlık ağaçlandırılmış ve halen kullanılmakta. Yerleşim içinde ve mezarlık alanında aynı dönemler mevcut.

Toplanan yüzey buluntularına göre yerleşimde bulunan dönemler:

I. binyıl, az (kumlu, yalın yapımlar).

Klâsik çağlar, yoğun (koyu kahve, mor renkte boya astarlı, özenli yapımlar, tarama bezemeli, kırmızı, bej renkte kumlu hamurlu yalın yapımlar, alt kiremit parçaları).

Ortaçağ-İslâm Dönemi, yoğun (pembe, krem renkte kumlu hamurlu, bej-yeşil astarlı, sert pişirilmiş, ince ve kaba yapımlar, pembe kumlu hamurlu, koyu yeşil ve sarı renkte bezemeli, sırlı kaba yapımlar, alt kiremit parçaları).

### 11-DOKULUK TEPE

Suruç ilçe merkezinin 16 kilometre kuzeybatısında, Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun güneyinde bulunmaktadır. 680 m. kotundaki tepenin çevreden yüksekliği 60 m. kadardır. Tepe koordinatları X=435150, Y=4100200'dür.

Ovanın bitip engebeli arazinin başladığı yerdedir. Tepenin üzerine büyük bir baz istasyonu kurulmuş. Tepe üzerinde ve çevresinde herhangi bir mimarî kalıntı veya çanak çömlek kalıntısı mevcut değil. Tepenin batı eteğinde, ana karayolundan güneye ayrılan köy yolunun doğusuna bitişik, yüzeyde yaygın olarak bulunan doğal çakmaktaşı yumruları, yonga ve çekirdekler mevcut, bu alanın eski dönemlerde çakmaktaşı atölyesi olarak kullanıldığı saymaktayız.

### 12-YAĞIŞLI (Mihran)

Suruç ilçe merkezinin 15 kilometre batısında, ovanın bitip engebeli arazinin başladığı noktada, X=435470, Y=4098160 ortalama koordinatlarındandır. Köyün eski adı Mirhan, "hanenin, ailenin büyüğü" anlamına geliyormuş. Köy içi ve çevresinde mimarî ve seramik kalıntısına rastlanmadı. Köyün batısındaki Cilo Tepe'nin kuzey yamacındaki kayalıklar geç dönemde olasılıkla Ortaçağ'da taş ocağı olarak kullanılmış. Taş ocaklarının batısındaki bir ocağın kenarında sunu yeri olduğunu sandığımız iki adet, 15 cm. çapında dairesel çukurlar mevcut. Bu düşüncenin doğruluğu kabul edilirse bu alanın da taş ocağı olarak değil, mezar yeri hazırlığı olarak yorumlanması gereklidir. Taş ocaklarının doğusunda, köyün batısında geniş bir mağaranın olduğu ifade edildi. Yerinde yaptığımız tespitte söylenenin, sivri tonoz girişli bir kaya mezarı olduğunu gördük. Mezarın girişi tamamen kapanmış olduğundan kayaya oyulmuş oda mezar olduğunu sandığımız yapının iç bölümü görülemedi.

### 13-SIÇANTEPE

Suruç ilçe merkezinin 16 kilometre batısında, Şanlıurfa-Gaziantep yolunun 3 kilometre güneyinde, Yağışlı Köyü'nün 1 kilometre batısındadır. Suruç Ovası'nın batısındaki engebeli arazi içerisinde fıstık ve incir ağaçları yetiştirilmekte. Tepenin güney ve batısında yaygın olarak çanak çömlek, kiremit parçası ve çakmaktaşı parçaları görülmekte. Tarla içerisinde kaçak kazı çukurları mevcut. Tepenin üst noktası koordinatları X=434350, Y=4097900 metredir.

### 14-HÖYÜKTEPE (TİMINALİ)

Höyüktepe, Ölçektepe, eski adı Timinali Köyü'nün batısına bitişik. Suruç ilçe merkezinin 9 kilometre kuzeybatında bulunmaktadır. Höyük 519 metre tepe kotunda, ovadan 11 m. yüksekliğinde, alanı yaklaşık 45 dönüm kadardır. X=441210, Y=4098240 tepe koordinatlarındandır. Ovadan 7-8 metre kadar yükselmektedir. Höyüğün etrafından yol geçmekte ve üzeri genelde olduğu gibi mezarlık olarak kullanılmaktadır. Höyük etrafında kuru tarım yapılmakta. Höyüğün kuzeydoğusunda 25 yıl öncesine kadar büyükçe bir kaynak olduğu söylendi. Bugünse, çevrenin tamamen kuru ve yeraltı suyunun 250 metre kadar alçaldığı ifade edilmekte. Köyde tarım ve hayvancılık yapılmakta. Ekonomik yetersizlik diğer köylerde olduğu gibi. Yoğun göç verdiği Gaziantep il merkezine 500 hane kadar göç olduğu belirtildi. Höyük üzerinde yoğun toprak alımı mevcut. Ayrıca burada kaçak kazının da yapıldığı, etrafa yayılmış insan iskeletine ait uzuv ve kafa kemiklerinden anlaşılmaktadır.

Toplanan yüzey buluntularına göre yerleşimde bulunan dönemler:

Neolitik, az (kumlu, bitkisel katkı, dışta kırmızı, siyah ve bej renkte alacalı parlak kaygan yüzeyli açıkta yapımlar, ip bezemeli, bej gri renkte alacalı yüzeyli, sert pişirilmiş yapımlar).



Kalkolitik, çok yoğun (bej-yeşil kil astar üzerine morumsu siyah boya bezemeli obeyd boyalıları. Bol kumlu, bitkisel katkı, kırmızı-bej-siyah alacaklı açkılı, açkısız, ya-lın kazıma bezemeli, kabartma göz bezemeli yapımlar. Uruk dönemi, bej ve gri kumlu hamurlu, çizgi bezemeli yapımlar, kırmızı astarlı, parlak açkılı, bezemeli, bezemesiz yapımlar).

İlk Tunç Çağı, yoğun (bej renkte kumlu hamurlu, açık ve koyu siyah boya beze-meli yapımlar. Kumlu, bitkisel katkı, kalın karbonize özlü, iç ve dış açkılı, üçgen tuta-maklı yapımlar, çeşitli renkte hamurlu, ince kumlu yapımlar).

I. binyıl, az (krem-bej renkte kumlu hamurlu, sert pişirimli kaba ve özenli yapım-lar).

Klâsik çağlar, yoğun (iç ve dışta kırmızı renkte boya astarlı, çeşitli renkte ağır ve kulp parçası, alt kiremit parçaları).

Ortaçağ-İslâm Dönemi, az (pembe-bej hamurlu, iç ve dış krem-yeşil kil astarlı, ince ve kaba yapımlar).

Küçük buluntular (çakmaktaşı çekirdek ve yongalar, bazalt cürufundan yapılmış öğütme ve el taşı, bazalttan havaneli ve kap parçaları, mermer topuz parçası).

### 15-KIRAÇTEPE

Suruç ilçe merkezinin 10 kilometre kuzeybatısında yer alan 623 metre kotunda-ki Kırachtepe'nin güneydoğu yamacındaki boyun üzerinde, X=439810, Y=4098010 m. koordinatlarındaki nokta çevresinde, kanal açma tekniği ile kesilmiş, derin kazılmamış küçük alanlı, taş ocakları bulunmakta. Burasının dar alanlı ve yüzeysel kazılmış olma-sından taş alımı için değil mezar yeri hazırlığı için yapıldığı düşünülmektedir. Aynı alan-da girişleri güney ve doğuya doğru olan üç adet kaya mezarı tespit edildi. Kaya mezar-larının girişine ortalama 4 metre kadar uzunlukta merdivenli bir rampa ile inilmekte, ya-lancı tonoz ortasında kemerli küçük bir kapı ile mezar odasına girilmektedir. Mezar gi-rişi yönüne göre, sağdan sola doğru hareket ederek girişleri kapatan sürgü taşı yatak-ları mevcut. Sürgü taşlarından herhangi bir kalıntı tespit edilmedi. Mezarların tabanın dolu olması nedeni ile tam olarak ölçü alınamadı. Görülebildiği kadarı ile girişte eğikten sonra 40 santimetre kadar alçalarak taban oluşturan bir salon, salonun her yönünde çeşitli derinliklerde ve çeşitli boyutlarda nişler bulunmaktadır. Nişler içerisinde, eğik ko-tunda üç yönü çevreleyen veya yan yana sıralanan klineler mevcut. Klinelerdeki yatak yerleri 6-8 santimetre kadar çukurlaştırılmış. Oda mezarlar düz bir tavanla bitirilmiştir.

### 16-ÜÇ TEPELER

Suruç ilçe merkezinin 8.5 kilometre batısında, X=440210, Y=4095630 ortalama koordinatlarında, 630 metre kotundaki tepe noktasının kuzey tarafında, yaklaşık 620 metre kotundaki yamacındadır. Oldukça geniş bir kazı yapılmış. Kazı toprağı ve çevre-sinde hiçbir yerleşim kalıntısı yok. Küçük kırıklar halinde yoğun bazalt artıkları mevcut-tur. Bir dönemde bazalt yatağı olarak kullanıldığını düşünmemize karşın, dönemini söy-leyebileceğimiz herhangi bir kanıt bulamadık.

Tepenin kuzeybatısında, tepenin eteğindeki vadinin kuzey başlangıcında, yakla-şık 6x5 metre ebadında kayaya oyulmuş, tek mekânlı bir yerleşim görüldü. Odanın ku-zey yönünde, girişin karşısında yeni mekânlar oluşturulması amacı ile açılmaya baş-landığını sandığımız giriş yerleri mevcut. Mekânın tabanında yapılan kaçak kazı topra-ğı içerisinde görebildiğimiz seyrek çanak çömlek parçaları Klâsik Dönem, Ortaçağ-İslâm dönemlerine ait olmalarıdır.

### 17-GİRİKTEPE (DUMLUKUYU)

Suruç ilçe merkezinin 6 kilometre batısında bulunan Dumlukuyu Köyü'nün doğu-suna bitişik, 516 metre tepe kotunda, X=442715, Y=4095430 metre tepe koordinatla-

rında, kapladığı alan 40 dönüm kadardır. Ovadın 6-7 metre kadar yükselen bir tepedir. Tepe üzerinde kuru tarım yapılmakta, tepenin güneyinde sondaj kuyusu açılmış, güney ve batı yamacında toprak aktarımı ve kaçak kazı yapılmış, insan iskeletine ait uzun kemikleri ve kafatası kemikleri dağınık olarak her yönde görülmekte. Tepe üzerinde, etrafı toplama taşlarla dairesel formda yapılmış bir mezar yapısı bulunmaktadır. Tepenin batısına bitişik Dumlukuyu Köyü'nün batısındaki yeni mezarlıkta da az sayıda çanak-çömlek parçasına rastlandı.

Toplanan yüzey buluntularına göre yerleşimde bulunan dönemler:

Neolitik, çok az (siyah-bej alacalı, dışta parlak kaygan ağızlı yapımlar).

Kalkolitik, çok yoğun (bej-yeşil kil astarlı, kumlu hamurlu yapımlar, pembe hamurlu, karbonize özlü yalın yapımlar. Kırmızı kahve renkte boya bezemeli Halaf yapımları. Pembe hamurlu, krem astar üzerine morumsu kahve boya bezemeli Obeyd yapımları. Kırmızı boya astarlı, süpürge izli ve ince yalın Uruk Dönemi yapımlar).

İlk Tunç Çağı, az (pembe-bej-krem renkte kumlu hamurlu ince yapımlar).

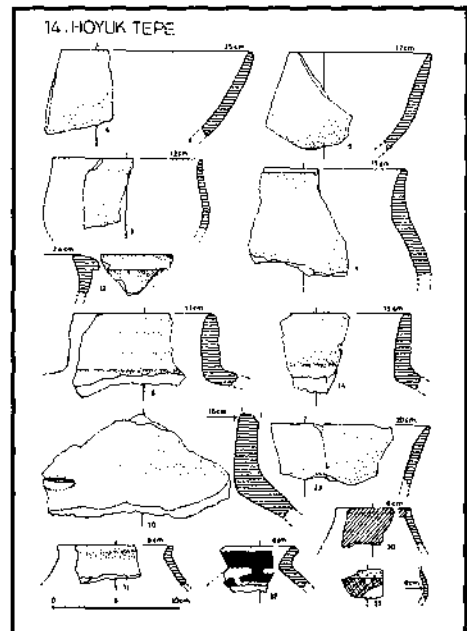
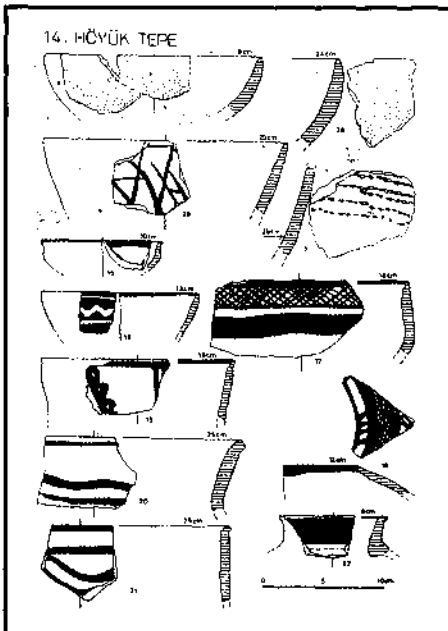
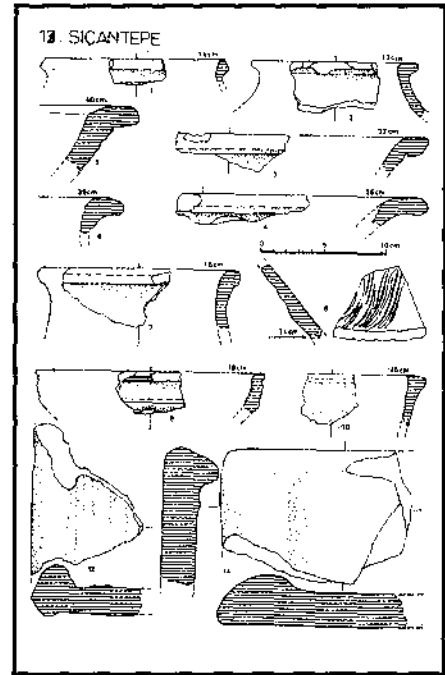
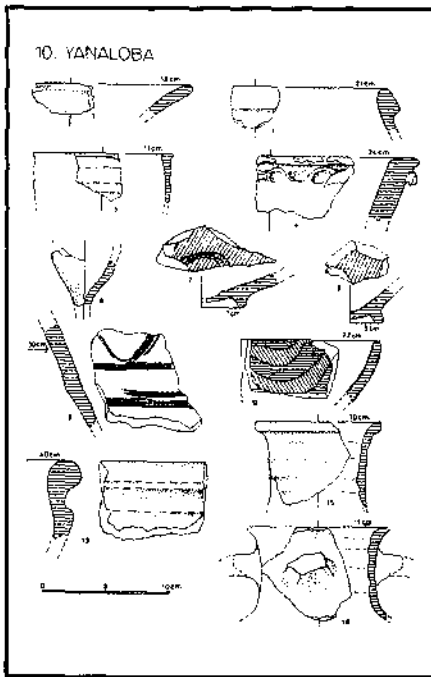
II. binyıl, az (krem ve kırmızı renkte kumlu hamurlu, sert pişirilmiş yapımlar).

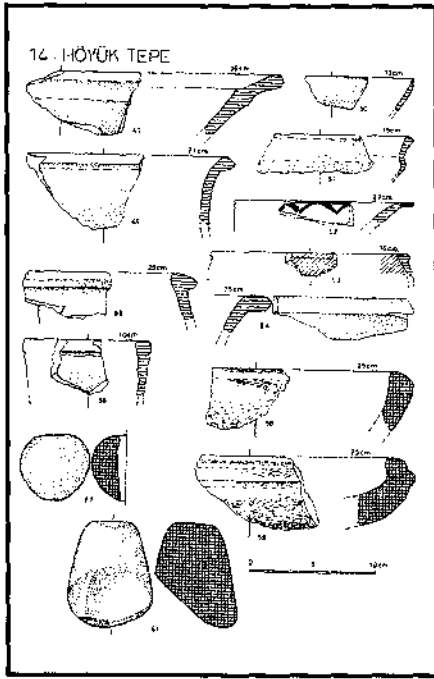
Ortaçağ-İslâm Dönemi, çok az (pembe hamurlu kumlu dışı krem-yeşil kil astarlı, yapımlar).

Küçük buluntular (çakmaktaşı çekirdek ve yongalar, sap delikli taş çekiç parçası).

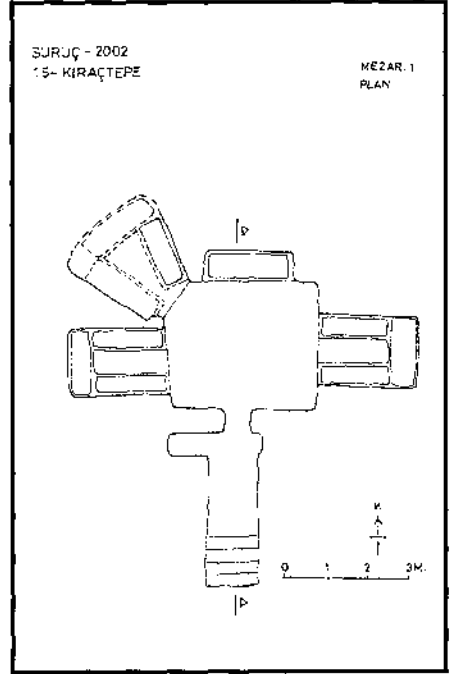
2002 yılı Suluç Ovası yüzey araştırması çalışmalarımıza destek veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü'ne, Bakanlık Temsilcisi Ayşe Özkan'a ve özveriyle çalışmalarda bulunan, Arkeolog Topograf Sabri Aydal, Arkeolog Sabri Kızıltan ve diğer ekip üyelerine teşekkür ederim.

١٢٠

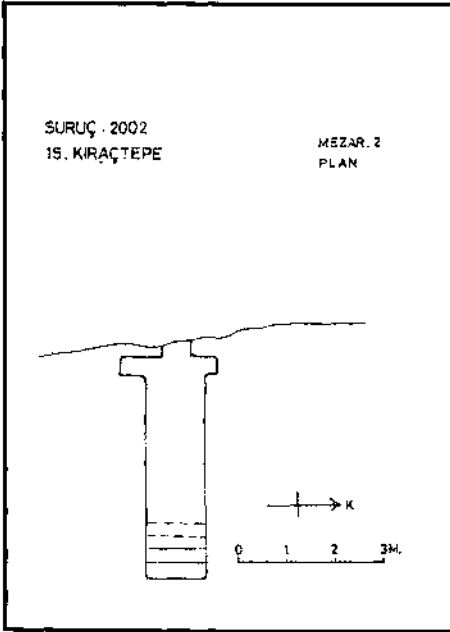




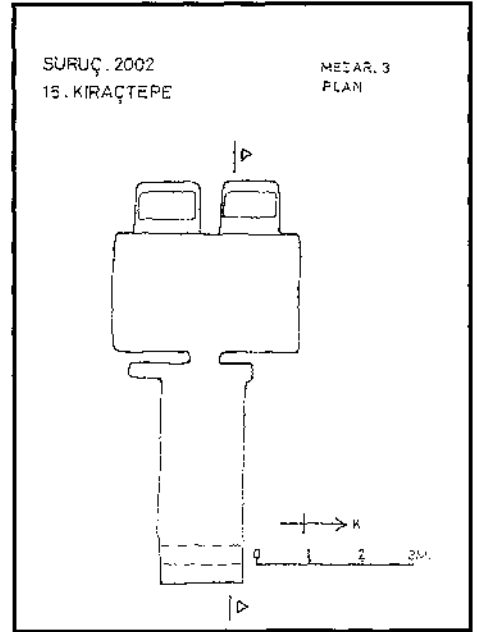
Çizim 8: Höyüktepe çanak-çömlekleri



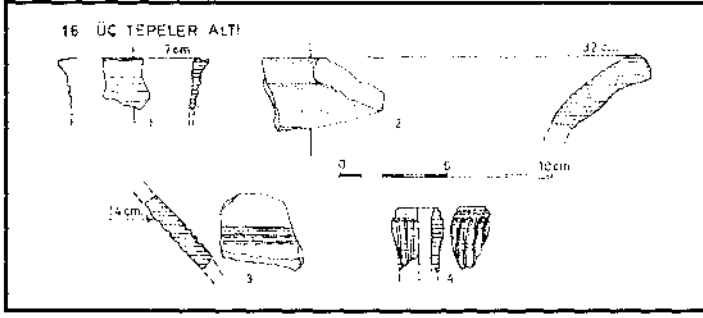
Çizim 9: Kırachtepe mezar 1 plânı



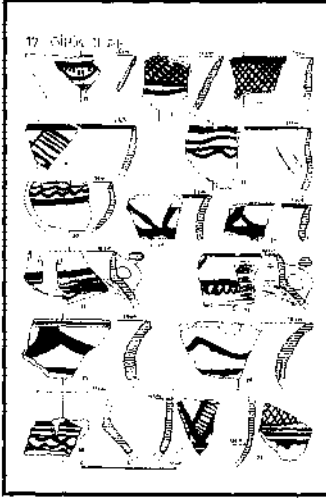
Çizim 10: Kırachtepe Mezar 2 plânı



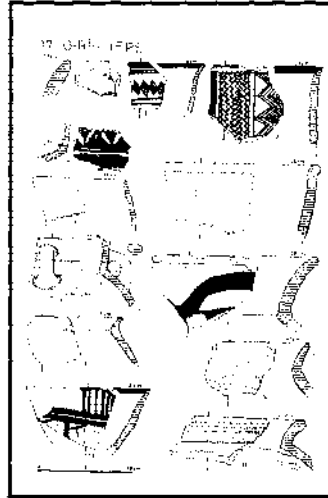
Çizim 11: Kırachtepe Mezar 3 plânı



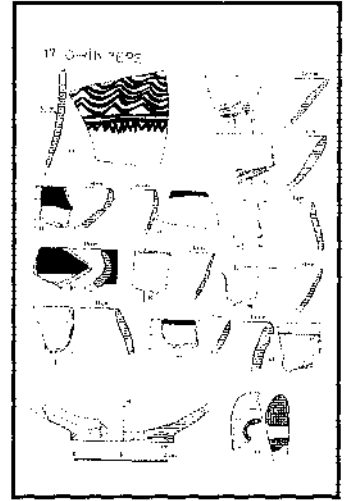
Çizim 12: Üstepeler çanak-çömlekleri



Çizim 13: Giriktepe çanak-çömlekleri



Çizim 15: Giriktepe çanak-çömlekleri



Çizim 14: Giriktepe çanak-çömlekleri

## LYKİA'DA BİZANS DÖNEMİ ARAŞTIRMALARI: 2002

Sema DOĞAN\*

Araştırmamızın 2002 yılı çalışmaları, 5 Temmuz-19 Temmuz tarihleri arasında, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden Dr. Macit Tekinalp, lisans öğrencileri Gürkan Tümer ve Bora Dedemen'den oluşan 4 kişilik bir ekiple, kendi maddi olanaklarımızla gerçekleştirilmiştir.

Bu yıl, Antalya İli'nin Kumluca ve Finike ilçeleri merkez alınarak, çevresinde Bizans Dönemi saptanan 10 yerleşim ve yapıda incelemelerde bulunulmuştur. Kumluca'da merkezde, Mavikent Beldesi Aktaş mevkiindeki Gagae kentinde, Beykonak Beldesi'nde, Çıralı-Yamaç Mahallesi ve Kumluca yazırı mevkiinde Finike'de Yeşilköy ve Kale ilçesi sınırında Beymelek'te Bizans Dönemi belirlenen yerleşim ve yapılarda çalışılmıştır. 5 kilise envanterlenmiş ve digital görüntülerle sanal ortama aktararak belgelenmiştir. Bu yerleşimlerde bulduğumuz Bizans Dönemi taş eserlerinin envanteri yapılmış, böylece 1998 yılından itibaren projemiz çerçevesinde belirlenen taş eser sayısı, bu yıl 337'ye ulaşmıştır<sup>1</sup>.

Çalışmalarımız sırasında Kale ilçesi, Beymelek Beldesi'nde, denizden 0.50 m. yükseklikte, güney duvarı kayaya yaslanmış ve arkası dalyan kıyısında bir şapel belirlenmiştir. Doğu-batı yönünde, tek nefli şapelin, batıda giriş kapısını belirleyen *in situ* sövesi ve duvarları, yaklaşık 1.00-1.50 m. arasında ayakta (Resim: 1, 2). Buna karşın apsis tümüyle yıkılmış, ancak zeminde apsisin yarım daire duvarı izlenebilmektedir. İç cephelerde yer yer sıva üzerine yapılmış duvar resimlerine alt boya izleri, yapının önemli ortaya koymaktadır. 1965 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Myra projesi çerçevesinde, Beymelek'teki 4 şapel, Otto Feld tarafından belgenerek yayınlanmıştır<sup>2</sup>. Bu yayımdaki IV No.lu şapel, bizim bu yıl belirlediğimiz yapıdır. Yerinde yaptığımız ölçümlere dayalı kroki çizimimiz, Feld'in plânı ile bazı ölçü farklılıkları ortaya koymuştur (Çizim: 1). Bunun yanı sıra yayımdaki plânda görülmeyen apsisin ve kuzeydoğudaki nişin eklenmesiyle yapının plânı geliştirilmiştir. 5.15x3.50 m. boyutlarındaki şapelde, naosun kuzey ve güney duvarında, mekânı ikiye bölen karşılıklı birer duvar payesi, olasılıkla örtü elemanını destekleyen bir kemeri taşıyıcı amaçla yapılmıştır. Kuzey ve güney iç cephelerde 0.18x0.30 m. boyutlarındaki oyuklar, olasılıkla sonraki bir onarımda yapılmış olabilir<sup>3</sup>.

\* Doç. Dr. Sema DOĞAN, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE  
e-posta: semad@hacettepe.edu.tr

1 Lykia'daki çalışmalarımız için bakınız; S. Alpaştan, "Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Taş Eserler", *XVII. AST*, 1999, 29-38; a.y., "Antalya İli ve Likya Bölgesinde Bizans Dönemine Ait Taş Eserler-1999 Yılı Araştırmaları", *XVIII. AST*, 2000, 107-114; a.y., "Architectural Sculpture in Constantinople and the Influences of the Capital in Anatolia", N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* (2001), 107-114; a.y., "The Evaluation of the Motifs and Styles of the Architectural Sculpture of the Byzantine Age in Antalya and Lycia", *Adalya VI* (2003), 251-264.

2 O. Feld, "Die Innenausstattung der Nikolaoskirche in Myra", (ed. J. Borchardt), *Myra. Eine Lykische Metropole in antiker und byzantinischer Zeit*, Berlin 1975, 419-424.

3 Feld, *a.g.e.* 1975, 421-422.

Şapelin batı duvarından kuzeye doğru uzanan, yaklaşık 1.40 m. uzunluğunda yıkılmış bir duvar, burada başka bir yapı veya yapıların olduğunu ortaya koymaktadır.

Kumluca İlçesi'nde merkezin 1.5 km. batısında yer alan 69.00 m. yüksekliğindeki Asar Tepe, doğusu yola cepheli ve alçak, batısı daha dik ve yüksek bir yamaçla vadiye inmektedir. Tepenin üst düzlemi yaklaşık 68.00x12.50 m.lik bir alanı kaplamaktadır. Tepenin yamacında bir sarnıç yapısı yer alır. Sarnıç, kuzeydoğu yamaçta, dikdörtgen plânlı, 3.70x4.50 m. boyutlarındadır; duvar kalınlığı 0.70 m. olan yapının duvarları içte kalın, pembe harçla kaplıdır (Resim: 3). Tepenin üst düzleminde kuzeybatıda dairesele plânlı 1.17 m. çapında, 1.65 m. derinliğinde, duvar kalınlığı 0.52 m. olan ve iç duvarları pembe harç ile sıvanmış yapının işlevi henüz belirlenememiş, olasılıkla zeytin ya da üzüm ezmek için kullanılmış olmalıdır. Bu yapıların varlığına karşın, tepe üzerinde herhangi bir mimarî veri yoktur.

Asar Tepe'nin kuzeydoğusundaki tepenin yamacında, Sion Hazinesi'nin bulunmuş olduğu evin yolu üzerinde, yakın çevresinde ve evin bahçesinde çok sayıda taş eserin yer aldığını gördük. Bunlardan, çanak tipindeki, üzeri lotus yapraklı sütun başlığının benzeri, Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi'nde devşirme kullanılmış paye başlığında görülür ve O. Feld tarafından Konstantin Dönemi öncesine (4. yüzyıl başına) tarihlenir (Resim: 4)<sup>4</sup>. Aynı evin duvarında devşirme kullanılmış soffitli lento ya da söve olabilecek parça, Roma mimarlık geleneğinde ancak boyutları nedeniyle Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Dörtgen prizma biçimli kırık kuyu bileziği, Lykia'daki Bizans yerleşimleri ve dinsel yapılarında karakteristiktir<sup>5</sup>. Dor başlık ise, sütun kısmının yivsiz biçimiyle Roma Dönemi özellikleri taşımaktadır. Diğer taş eserleri yoğun olarak bulunduğu bölge, Kumluca'nın Çaydalı Yolu Mahallesi-Eski Finike Caddesi'dir. Burada evlerde devşirme kullanılmış veya bahçelerde ve yol kenarlarında saptayarak envanterlediğimiz eserler arasında, ön yüzü haç kabartmalı ion-impst sütun başlığını, Konstantinopolis'teki paralel örnekler eşliğinde 6. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirebiliriz<sup>6</sup>. Bizans mimarlığında 6. yüzyılda görülen ve başkent kaynaklı olan dilili sütun başlığının Lykia'da da örnekleri karşımıza çıkmaktadır (Resim: 5)<sup>7</sup>. Aynı cadde üzerinde bir evin cephe duvarının örgüsü içinde devşirme kullanılmış, iki harfli okunamayan monogramlı levha, ünik bir buluntudur. Bizans İmparatorluğu'nda haçlı monogramlar, gümüş damgalar üzerinde yaygındır ve Iustinianos Döneminin başından itibaren görülmektedir; H. Sophia'nın sütun başlıklarında Theodora'nın benzer tipteki monogramları da aynı dönemin örnekleridir<sup>8</sup>. Levha, ince mermer işçiliği de göz önüne alınarak 6. yüzyılın 2. yarısına tarihlenmelidir. Taş buluntuların çok yoğun bir arada bulunması, eserlerin antik Corydalla yerleşimindeki Roma ve Bizans yapılarına ait olduğu düşüncesini ortaya koymaktadır.

Kumluca İlçesi, Orta Mahalle'nin 1.5 km. kuzeydoğusunda Beykonak Belde-si'ndeki Asar Kale, 275.00 m. yüksekliğindeki bir tepe üzerinde yer alır. Kalenin duvarları, yaklaşık 30.00-40.00 m. uzunluğunda günümüze gelebilmiştir (Resim: 6, 7). Kalınlığı 1.40-1.70 m. arasında değişen, büyük, kabaca biçimlenmiş taşlarla örülmüş duvarlar olasılıkla Bizans ekleridir. Surların sonunda yer alan dikdörtgen plânlı, 5.10x6.40 m. boyutlarındaki yapının içi kalın sıva ile kaplanarak sarnıç olarak kullanılmıştır. Roma Dönemi'ne ait olduğu düşünülen kulenin duvar örgüsünde, düzgün ve iri boyutlu taşlar görülür. Kale'nin 500 m. yakınında, köyün 2 km. kuzeydoğusunda ikinci bir tepe, 369 m. yüksekliğindedir ve Asar Tepe adıyla anılmaktadır. Tepenin en yüksek noktasında

4. Feld, a.g.e. 1975, 364-365, Taf. 116.D.

5. Lykia'daki benzer kuyu bilezikleri için bakınız, Alpaslan, a.g.e. 1999, 32, res. 2.

6. T. Zolt, *Kapitellplastik Konstantinopels vom 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr.*, Bonn 1994, Taf. 18.70-74; 19.75; 21.89-92.

7. Y. Ötügen, "1996 Yılı Demre-Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı (S. Alpaslan, Mermer-Taş Buluntuları)", *XIX. KST*, 1998, 548, res. 8; Anadolu'daki örnekler için bakınız, a.y., *Forschungen im Nordwestlichen Kleinasien, Antike und Byzantinische Denkmäler in der Provinz Bursa*, Tübingen 1995, 175-177, Taf. 28.5; S. Alpaslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, 265-299, res. 1-4; başkent örnekleri için bakınız, Zolt, a.g.e. 1994, 19-20, 30, 63, 230; Taf. 8.24, 14.47, 30.145, 47.656.

8. E. C. Dodd, *Byzantine Silver Stamps*, Washington D.C. 1961, 15-16.



yer alan kalenin yıkılmış duvarları, yaklaşık 2.60 m. kalınlığındadır; yer yer 2-3 sıra duvar örgüsü izlenebilmektedir. Tepenin karşısında daha alçak ve bağlantısı olmayan dik ve kayalık bir tepe, halk arasında yine Asar olarak adlandırılmıştır. Tepenin üzerindeki düzlükte herhangi bir yapı izine rastlanmamış, ancak yüzeyde çok zengin sırlı ve sırsız Bizans seramikleri bulunmuştur. Tepenin aşağısında, doğu-batı yönünde dikdörtgen plânlı bir yapıya ait duvarlar ve apsis yarım dairesini anımsatan bir duvar izi saptanmıştır. Tepenin yamacında ise mermer bir tempion payesi ile harç ve çatı kiremiti gibi yapı malzemelerinin bulunması, burada bir yerleşim olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak bitki örtüsünün sıklığı yapıları belirlememizde engel oluşturmıştır.

Kumluca-Kemer yolu arasında Çıralı Köyü'ne bağlı Yamaç Mahallesi'nin 750 m. kuzeydoğusunda ve 50 m. yükseklikteki Kilisekaya mevkiinde, yamaçta bazı duvarlar belirlenmiştir. Doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen plânlı, zeminde sadece 1 sıra taşlarının belirlenebildiği yapı, doğuda apsisi kısmen izlenebilen bir kilisedir. Mevcut duvarlarda alabildiğimiz ölçüler, kroki çizimi için yeterli olamamıştır; ancak yapının yaklaşık boyutunun 9.80x5.20 m. olduğu anlaşılmıştır.

Çıralı Köyü'nün 500 m. kuzeydoğusunda Kumluca-yazırı mevkiinde, 316 m. yükseklikteki Asartaşı Tepe'de saptanan kalenin surlarından günümüze gelebilmiş duvarlarda, Hellenistik ve Roma Dönemi ile Bizans ekleri belirlenmiştir (Resim: 8, 9). Kalenin içinde sivil yapılar bulunmasına karşın, dinsel işlevli bir yapı saptanamamıştır. Surların dışında da, tepenin yamacında, toprak seviyesinde bazı yapı duvarlarının kalıntıları görülebilmektedir.

Finike İlçesi'nde, Yeşilköy'ün 500 m. kuzeybatısında, 730 m. yüksekliğindeki kale, dar bir kaya üzerine yaklaşık 30.00-40.00 m. uzunluğunda inşa edilmiştir. Duvarların malzeme ve tekniği, Hellenistik Dönem yapısı olduğunu ortaya koyar. Surların arkasında ise bir vadi içinde dere yatağı ve vadinin karşı yamacında kayaya oyma, ancak çok aşınmış mekânlara ait izler, vadede bir yerleşim olduğunu ve kalenin bu vadiyi koruma amacıyla yapıldığını düşündürür. Ancak yerleşimin dönemini belirleyebilmek güçtür.

## GAGAE

Sema DOĞAN  
V. Macit TEKİNALP\*

Gagae antik yerleşiminin, geçen yılın programında ön incelemesi tarafımızdan yapılmış, burada Bizans Dönemi yapılarının belirlenmesi, bu yılın programında kentin kapsamlı olarak çalışılmasının hedef alınmasına neden olmuştur. Yerleşimde, bir topograf eşliğinde elektronik theodolit ile kentin ve kiliselerin plâni çıkarılmış, alınan noktalar ülke koordinatlarında yerleştirilerek bilgisayar ortamına aktarılmış ve autocad programı ile çizimler yerinde tamamlanmıştır.

Kentin tarihine ilişkin veriler arasında, Gagae yakınında bulunmuş ve David French tarafından yayınlanmış olan iki yazıt, kentin bölgedeki önemine ışık tutar niteliktedir<sup>9</sup>. Her ikisi de silindirik altar formunda olup, biri Gagae konsüllerinin İmparator Claudius'a adanmış, Roma egemenliğinin ilân edildiği İ.S. 43 yılına tarihlendirilen yazıt, Lykia'nın yerel kentlerle Roma yönetimi arasındaki rolünü de sergilemektedir. Diğeri ise, İ.S. 1.-2. yüzyıllara tarihlenen Myralı Arsasis/Paua'nın Gagaeli eşi Trokondas için yaptırdığı mezar taşıdır. Kentin tarihine ilişkin önemli bir veri de, bu yıl çalışma sırasında Mavikent Belediye Başkanlığı tarafından verilen, antik kentte daha önce bulunmuş

\* Öğr. Gör. Dr. Macit TEKİNALP, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE  
e-posta: macittek@yahoo.com

9 D. French, "Inscriptions of Southern Lycia", *Adalya IV* (1999-2000), 173-180. Gagae'de bulunmuş diğer bir yazıt için bakınız, *Inscriptiones Graecae Ad Res Romanas Pertinentes, Tom III*, Roma 1964, 301.

4 adet sikkedir. Antalya Müzesi'ne teslim ettiğimiz sikkelerin, uzmanlarca temizlendikten sonra incelemeleri yapılacaktır.

Gagae kenti, Kumluca İlçesi, Mavikent Beldesi'nin Aktaş mevkiinde, 174 m. yüksekliğindeki bir tepede yer alır. Yukarı ve Aşağı Kale ile düzlükte yerleşim olarak adlandırıldığımız üç farklı seviyedeki Hellenistik ve Bizans dönemlerini saptadığımız yerleşim, sivil, savunma ve dinsel işlevli yapıları içermektedir (Çizim: 2)<sup>10</sup>.

Yukarı Kale, kuzeydoğu-kuzeybatı yönünde 148x77 m. boyutlarında, surla çevrili bir yerleşimdir. Yaklaşık 160-175 m. kottaki kaleye, kuzeydoğusunda bulunan 1.88 m. genişliğinde tek bir kapıdan geçilerek ulaşılmaktadır. Yoğun çam ve çam iğneleri gibi bitki örtüsü ve yapı molozları ile dolu alandaki yapı kalıntıları, alanın kuzey ve güneybatısında, ayrıca güneyde sur duvarına bitişen alanlarda izlenebilmektedir. Yukarı yerleşimde saptanan en erken mimari kalıntılar kuzeybatıda bulunmaktadır. Batıda denize en hakim noktada kuzey-güney yönünde 18.60x7.85 m. boyutlarında, dikdörtgen plânlı, 3 mekânlı olasılıkla bir kule mevcuttur. Bunun 35.00 m. doğusunda ise ana kaya üzerine temelleri oturan bir yapı kalıntısı görülmektedir. Bu iki yapı, 1.33 m. kalınlığında, 21.70 m.lik kısmı korunmuş bir duvarla birleşmektedir. Bu kalıntılar, büyük boyutlu, düzgün kesilmiş, poligonal biçimli bloklarla örülmüş Roma öncesi döneme ait yapı duvarlarıdır. Erken dönem duvarlarında poligonal biçimli taş kullanıma Lykia'da Gök Liman, Karabel ve Kaş-Fethiye yolu üzerindeki kule yapılarında ve İ.Ö. 4. yüzyıl başında Trysa'daki teras yapılarından A yapısında rastlanmaktadır<sup>11</sup>. Bu iki ana kaya arasına ise 3 nefli, bazilikal plânlı bir kilise-A Kilisesi inşa edilmiştir. Surlarda, kalenin giriş kapısı, kuzeyde kavisli, doğusu dik duvarlı bir kule ile korunmaktadır. Kapının doğu yanında da duvarlar dışbükey örülerek, giriş kontrol altına alınmıştır (Resim: 10). Kapının batısı ile doğudan güneye doğru kavisli devam eden bölümünde, karşılıklı merdivenlerle çıkılan, 37.60 m. uzunluğunda, 0.90 m. genişliğinde bir gezinti yolu yapılmıştır. Surların doğu ve güney duvarları yaklaşık 1.35 m. kalınlığındadır. Sur duvarlarının malzeme ve tekniğinde farklılık gözlenmemektedir. Surun doğusunda ve güney sur duvarlarına bitişik, plânları anlaşılamayan, aynı zamanda surun iç kısmında yerleşim olduğunu gösteren mekânlara ait duvarlar izlenmektedir. Güneyde surlara bitişik ve surun güneybatı köşesinde yer alan, dörtgen plânlı iki sarnıç yapısı, malzeme ve teknik özellikleri ile surlardan daha geç bir döneme ait olduğunu gösterir (Resim: 11). İçleri siva ile kaplanmış, üst örtüsü tonoz olan her iki yapı, Bizans mimarlığında 10. yüzyıldan itibaren yoğunlaşan, dikey ve yatay derzlerde kırık pişmiş toprak malzemenin yoğun kullanımından oluşan duvar tekniğinde yapılmıştır<sup>12</sup>. Yukarı Kale'nin en geç evresini oluşturan bu tekniğin Lykia'da benzerleri Myra Kalesi'nde, Patara, Aperlai, Fethiye-Telmessos surlarında görülür<sup>13</sup>. Surlar, güneybatı köşeden sonra izlenmemektedir. Batı kısmında da küçük boyutlu bazı mekân kalıntıları ile kilisenin batısında bir sarnıç belirlenmiştir. Surlara bitişik mekân düzenlemesi, Lykia'da olduğu gibi Bizans kalelerinde sıklıkla görülen bir özelliktir<sup>14</sup>. Yukarı Kale'ye çıkılan patikanın kuzeyinde nekropol alanı yer alır.

A Kilisesi'nin naosu 15.35x17.45 m. boyutlarındadır; doğusunda içten ve dıştan yarım daire plânlı bir apsisi bulunan kilisenin synthrononu ana kayanın kesilmesiyle

- 10 Gagae için bakınız, T. A. B. Spratt - E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, London 1847, 183-184; C. Fellows, *Travels and Researches in Asia Minor: more particularly in Lycia*, 1853, 279; G. Wissowa-W. Kroll, *Pauly's Real-Encyclopädie VII (1)*, Stuttgart 1910, 465-466; G. E. Bean, *Lycian Turkey*, London 1978, 148-150.
- 11 A. Konecny, *Hellenistische Turmgehöfte in Zentral- und Ostlykien*, Wien 1997, 15, Taf. 4, Abb. 11-13, Taf. 32, 33, Abb. 98, 100, Taf. 41, Abb. 126-128; T. Marksteiner, *Trysa-Eine Zentrallykische Niederlassung im Wandel der Zeit: Siedlungs-, architektur- und kunstgeschichtliche Studien zur Kulturlandschaft Lykien*, Wien 2002, 66-68, Abb. 17, Taf. 60.
- 12 Z. Mercangöz, "Batı Anadolu'da Türk Yapılarının Duvar Tekniği ve Tuğla Süslemelerin Kaynağı", *Türk Sanatları Kongresi*, 1995; a.y., "Bata Gölü-Kırselikteki Manastır Kilisesi", *Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1990; Y. Ötügen, "Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi*, 1990.
- 13 U. Peschlow, "Die Burg von Myra" *Fremde Zeiten Festschrift für Jürgen Borchardt zum sechzigsten Geburtstag am 25. Februar 1996 dargebracht von Kollegen, Schülern und Freunden* (Ed. F. Blakolmer, K. R. Krieger, F. Kitzinger vd.) Wien: Phoibos Verlag 1996, Band 1: 209-226, 226; C. Foss, *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor II*, Variorum 1996, fig. 1-2, 24, 33.
- 14 R. Jacobek, "Lykien", *AbK* (1994), 856-880, bakınız 868-869, Abb. 3.

oluşturulmuştur. Naosun batısında yaklaşık 15.35x4.45 m. boyutlarında bir narteks bulunmaktadır. Narteksten naosa, biri orta nefe, diğeri yan nefe açılan iki kapı ile geçilmektedir. Nefleri doğu-batı yönünde ayıran 0.60 m. genişliğindeki stylobat, doğuda apsisin iki yanındaki duvar payesine bağlanmaktadır. Yapının içinde ve çevresinde destek sistemine ait herhangi bir mimari eleman saptanamamıştır. Bu durum olasılıkla yapının Hellenistik bazilika olduğunu düşündürmektedir. Bu plân tipi Lykia için karakteristiktir.

Aşağı Kale'ye yerleşimden kuzeydoğudaki tepeye doğru çıkan patika yoldan çıkıp, patikanın sonunda iki ana kaya kütesinin arasından geçilerek ulaşılır. Aşağı Kale, 136.5x42 m. boyutlarında bir teras konumundadır ve düzlüğün güneybatısında, denize en yakın kısmına inşa edilmiştir. Surları denize paralel iç cephe duvarı yıkılmış, duvarlar sadece dış cepheden görülebilmektedir. Sur, birbiriyle bir kapı ile bağlantılı iki ayrı bölüm halinde inşa edilmiştir. Güney bölümün güneyinde kuzeydoğu-güneybatı yönünde 11.60x33.00 m. boyutlarında dikdörtgen plânlı bir yapı bulunmaktadır. Yapının güney ve güneydoğu duvarları kısmen korunmuştur. Ancak surun iç duvarını oluşturan yapının güneybatı duvarı, savunma sistemi içerisine alınmıştır. Surun güney köşesinde düzgün olmayan beşgen plânlı, zemin kotu 42.28 m. olan ve girişi kuzeydoğuda bulunan, olasılıkla merdivenle çıkılan bir kule inşa edilmiştir. Batı duvarın kalınlığı tam olarak bilinmemekle birlikte, batı cephe bütünüyle izlenebilmektedir. Girişin kuzeyinde ana kaya üzerine surun duvarları inşa edilmiştir. Kapıdan 19.00 m. sonra duvar kuzeybatıya yönelir. Burada 25.70 m. uzunluğunda yuvarlak bir kuleyle sonlanan, 11.50 m. uzunluğunda, 1.90 m. kalınlığında ayırıcı bir duvar yer alır. Kule ana kaya üzerinde 51.68 m. kotunda, içi moloz doludur. Kulenin çapı içten 3.20 m., duvar kalınlığı 0.90 m. dir. Bu tip yuvarlak kuleyle sonlanan sur örneğini en yakın Dereağzı Kalesi'nde görüyoruz<sup>15</sup>. Surun güney bölümü 2.90 m. genişliğinde lentolu bir kapı ile kuzey bölüme bağlanır. Bu duvarın batısında 4.50 m.lik bir bölümü izlenebilmektedir. Surun kuzey bölümüne aynı zamanda kuzeydoğuda 1.90 m. genişliğinde ikinci bir kapıyla dışarıdan girilmektedir. Güneyde kuleye bağlanan doğu duvar 23.45 m. uzunluğunda, kalınlığı 0.70 m. olup olasılıkla farklı bir evreye aittir. Kapının kuzeyinde devam eden duvarın 1.80 m.lik bölümü izlenebilmektedir. Kuzey bölümün batı duvarı, ana kaya üzerinde kuzeye doğru devam etmektedir. Bu nedenle, surun batı duvarı ile alan arasında yaklaşık 9.00 m.lik kot farkı ortaya çıkmaktadır. Bu duvarın yaklaşık 55.00 m.lik bölümü izlenebilmektedir. Duvarın kuzey cephesi, girişin bulunduğu ana kayaya bağlanarak sonlanmaktadır. Surun güney ve kuzey bölümünün birleştiği yerde 3.20 m. genişliğinde, üzeri kemerli, 13.00 m. uzunluğunda bir yarık vardır. Bu yarık, olasılıkla yerleşimden dışarı doğru atıklar için, kemer ise, sur duvarlarını kesen ana kayaları bağlamak için yapılmış olmalıdır.

Yerleşim, hamam çevresinde ve kıyıda yoğunlaşmaktadır. Kıyıda kireç ocağı, 2 mekânlı tonozlu yapı; hamamın batı duvarına bitişik, günümüze apsisi gelebilmiş bir kilise yerleşimin önemli yapılarıdır. Hamamın çevresindeki arazi, 80'li yıllardan sonra sera yapımı için düzlenmek amacıyla kazılmış ve bu sırada yapıların büyük kısmı yok olmuştur.

Yerleşim'de B Kilisesi olarak adlandırdığımız yapıdan sadece apsis günümüze gelebilmiştir. Dıştan düz duvarlı, içten yarım daire apsisi iki yanında olasılıkla köşe odalarına ait duvarlar kalmıştır. Doğusu düz duvarlı apsisli kiliselerin, Lykia'da yaygın olmadığını görüyoruz; Limyra'daki kilise ve Arneai C Kilisesi, bu plânın sıra dışı örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır<sup>16</sup>; buna karşın Kilikia'daki Erken Bizans Dönemine ta-

15 J. Morganstein, *The Forth at Dereağzı and Other Material Remains in Vicinity: From Antiquity to the Middle Ages*, Tübingen 1993, fig. 9.

16 Limyra Piskoposluuk Kilisesi'nde (5.-6.yüzyıl) dıştan bir duvarla çevrelenen apsisin kuzey ve güneyinde dikdörtgen plânlı prothesis ve diakonikon bulunmaktadır; U. Peschlow, "Die Bischofskirche in Limyra" *Actes du Xe Congrès International D'Archeologie Chretienne, Cilt II*, Thessalonique 1984, 409- 421, 411 Abb.1); Arneai C Kilisesi'nde (6. yüzyıl) yaklaşık kare plânlı prothesis ve haç plânlı bir diakonikon; P. Grossmann- H.-G. Severin "Forschungen im Süddöstlichen Lykien" *Türk Arkeoloji Dergisi* (1981) XXV-2: 101-109, 107-108, XCIII.

rihlenen kiliselerde yaygın olarak örneklerini bulmaktayız<sup>17</sup>. B Kilisesi'nin apsis duvarında düzenli taş-tuğla almalı tekniği ile taş dizileri arasında derzlerde kırık pişmiş toprak malzeme kullanılmıştır. Bizans mimarlığında başkent kaynaklı almalı teknik, Konstantinopolis ve Anadolu'da, ayrıca imparatorluk topraklarında 5.-6. yüzyıldan itibaren görülür<sup>18</sup>.

## Seramik Buluntular

Meryem ACARA ESER\*

Beykonak Asar Tepe, Çavuşköy Asar Tepe, Çıralı Asartaşı Tepe ve Kiliseyaka mevkii ile Kumluca Asar Tepe'de 5. yüzyıldan 12. yüzyıla uzanan bir sürece ait seramikler bulunmuş, Geç Roma-Erken Bizans Dönemi seramiklerinin yoğun olduğu belirlenmiştir. Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait kırmızı astarlı seramikler arasında, Kıbrıs grubundan, 5. yüzyıla tarihlenen ve tam profil veren bir kâse parçası, 6. yüzyıla ait mortarium ağızları, derin yivli bir amphora kulpu ve bir ağız, tarih veren örneklerdir<sup>19</sup> (Resim: 12). Bunların yanı sıra kaideler ve gövde parçaları diğer buluntular arasındadır.

Sırsız seramiklerde, içbükey kaideli bir testi parçası, kâse, tabak ve testi gibi çeşitli kaplara ait kaideler, dikey ve yatay kulplar, düz veya yivli gövdelerin benzerleri 7.-10. yüzyıllar arasına tarihlenir<sup>20</sup>.

Bölgede, az sayıda Orta Bizans Dönemine ait sırlı seramik bulunmuştur. Farklı tipte ağız ve kaide parçalarının yanı sıra, 11.-12. yüzyıllara tarihlenen tek renk sırlı ve sıraltı boyama, sgraffito, champlève, slip gibi çeşitli tekniklerle bezeli gövdeler saptanmıştır<sup>21</sup> (Resim: 13).

Gagae'de Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi seramiklerinin yoğun olduğu görülür. Hamam ve çevresinde, Aşağı Kale'de 6.-7. yüzyıllara ait kırmızı astarlı seramiklerden mortarium ve testi ağızları ile kazıma bezemeli bir kapak, terra sigillata kâse ağız ve kaideleri, sırsız küp, amphora, testi ve kâse ağızları, kulplar ile amphora tutamağı bulunmuştur. Ayrıca Aşağı Kale'de, boyalı-boyasız sırsız, ağız, kaide ve kulplar, Hellenistik Dönem Kos amphoralarına ait kulplar, büyük kâse ve testilere ait ağızlar ile amphora tutamakları, pithos ağızları ve Geç Roma-Erken Bizans Dönemine ait bir kapak saptanmıştır<sup>22</sup>.

17 S. Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*, Hampshire: Variorum 1996.

18 Ötügen, a.g.e. 1990.

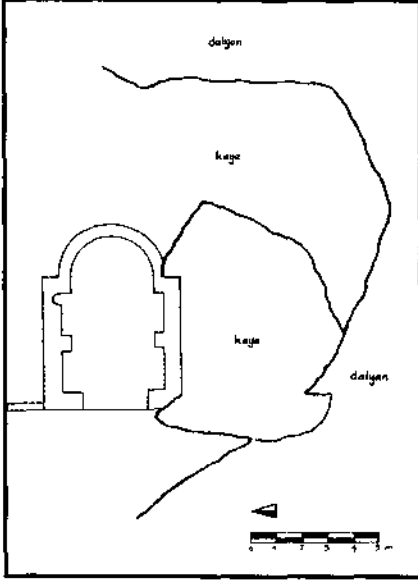
\* Öğr. Gör. Dr. Meryem ACAR ESER, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beytepe-Ankara/TÜRKİYE  
e-posta: acarar@hacettepe.edu.tr

19 Kâse için bkz. S. Y. Ötügen, "1998 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı (M. Acara, Seramik ve Maden buluntuları)", 21. *KST II* (2000), 351-366, 356, çiz.6; Mortarium için bkz. C. Williams, *Anamurium. The Roman and Early Byzantine Pottery*, Toronto 1989, fig. 16/210; Amphora kulpu için bkz. P. Monsieur, "Note Préliminaire sur les Amphores Découvertes à Pessinonte", *Anatolia Antiqua*, IX (2001), 73-84, 83, fig.21; Amphora ağızı için bkz. I. Mader, "Keramik der Feldforschungen im Gebiet von Kyaneai aus den Jahren 1989-1992", *Asia Minor Studien*, 24 (1996), *Lykische Studien* 3, 87-127, 112, Abb. 41, no. 154.

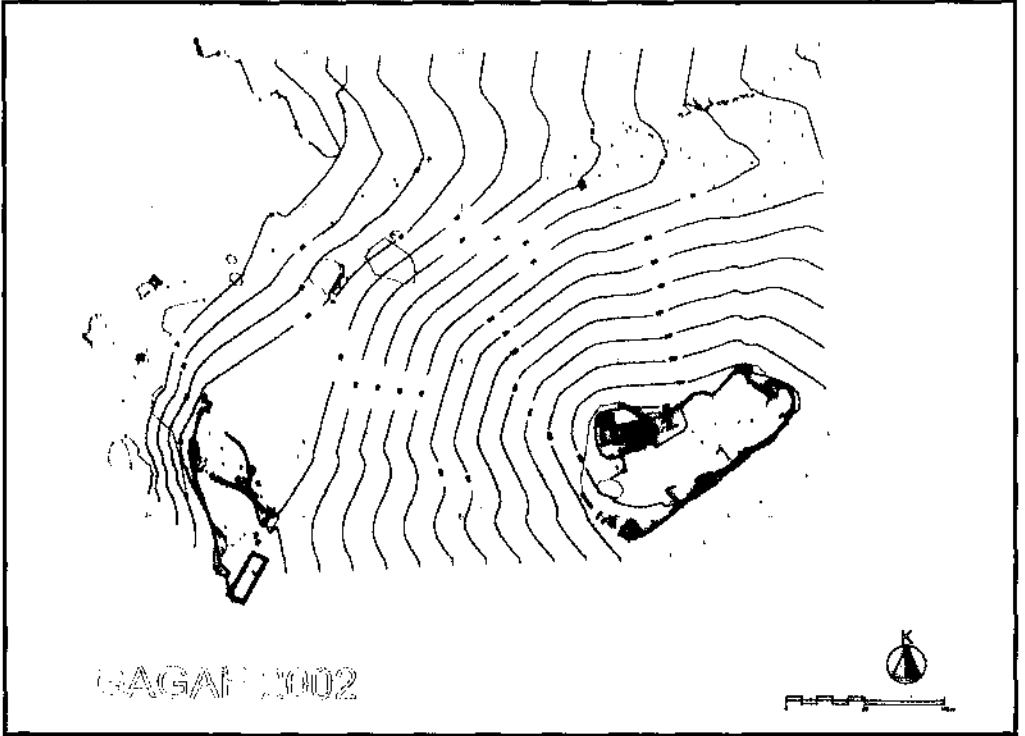
20 İçbükey kaideli testinin İstanbul, Kıbrıs ve Demre'de bulunan benzerleri için bkz. S. Y. Ötügen, "Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı İçerisinde Yeni Değerlendirmeler (M. Acara, Seramik Buluntuları)", *II. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazısı ve Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Konya 1998, 21-50, 33, çiz.3a.

21 Sırlı seramik formları için ksl. S. Y. Ötügen, "2001 Yılı Demre-Myra Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısı ve Duvar Resimleri-ni Belgeleme, Koruma-Onarım Çalışmaları (M. Acara Eser, Seramik Buluntuları)", 24. *KST II* (2003), 31-46, 37, çiz. 3; süsleme için bkz. D. Papanikola-Bakirtzi, F. N. Mavrikiou, Ch. Bakirtzis, *Byzantine Glazed Pottery in the Benaki Museum*, Athens 1999, no.98.

22 Kos amphoraları için bkz. Monsieur a.g.e. 2001 (not. 6), 79, no. 10.



Çizim 1: Beymelek, sahil-kroki plâni (M.Acara Eser-V.M. Tekinalp)



Çizim 2: Gagae kent plâni (V. M. Tekinalp-G.Tümer)



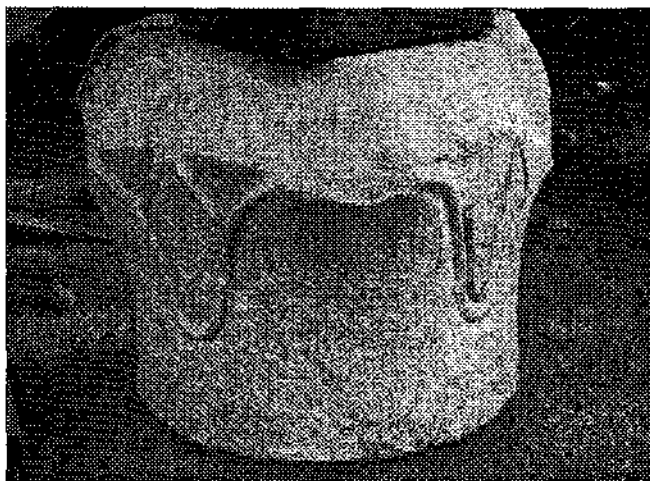
Resim 1: Beymelek, şapel, kuzey iç cephe



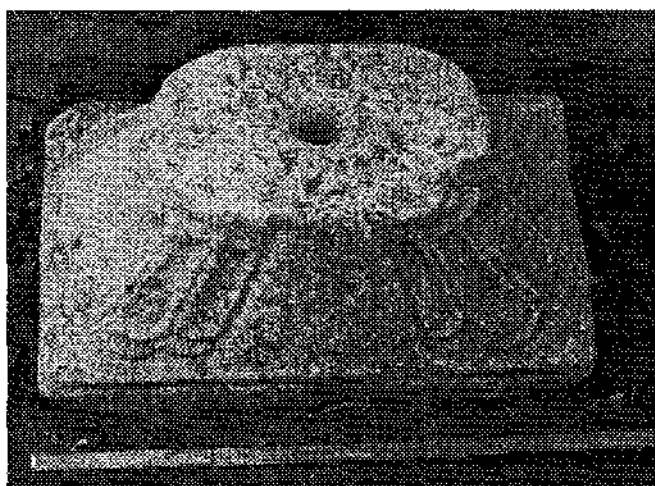
Resim 2: Beymelek, şapel, batı giriş



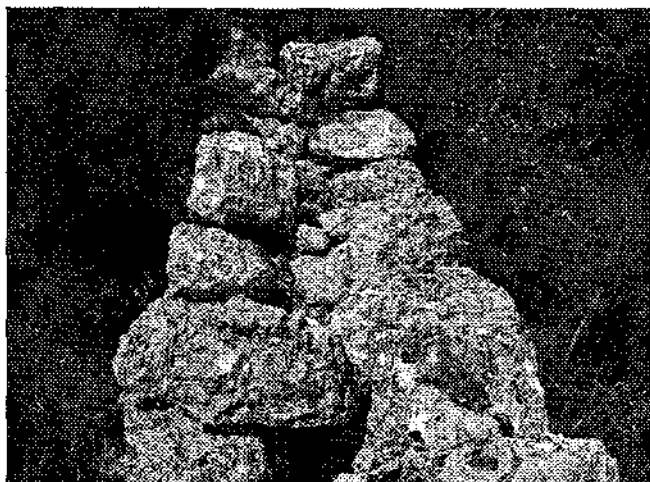
Resim 3: Kumluca, Asar, Tepe sarnıç



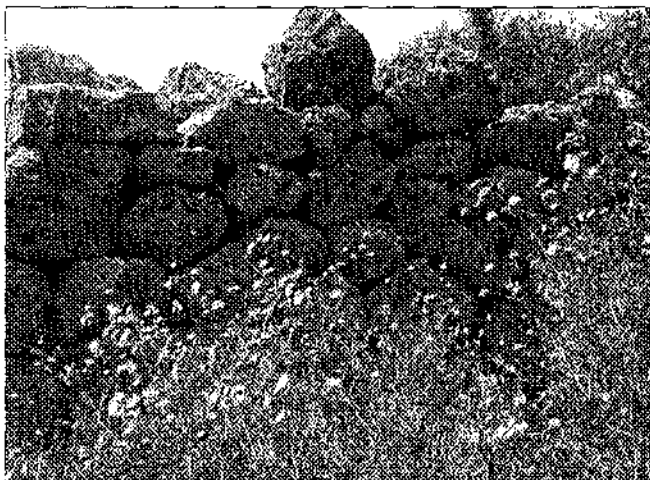
Resim 4: Kumluca, çanak sütun başlığı



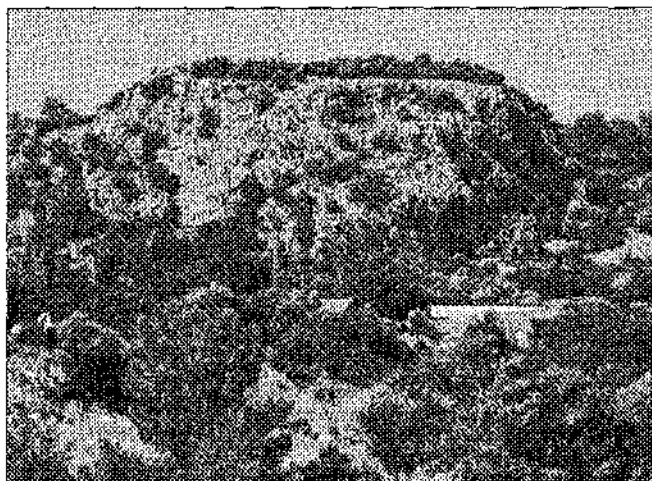
Resim 5: Kumluca, dilli sütun başlığı



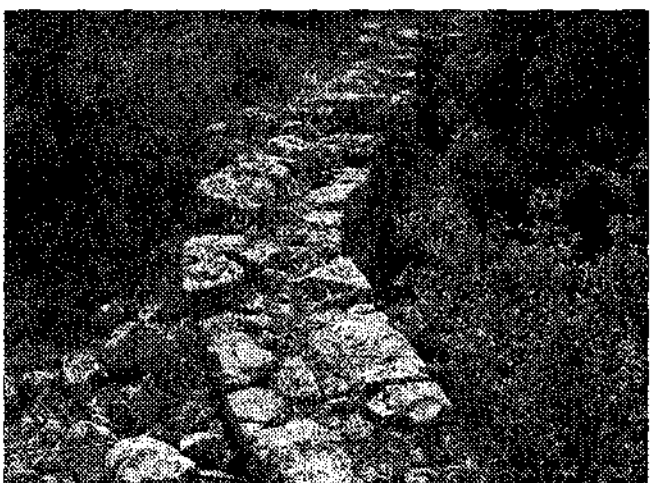
Resim 6: Beykonak, Asar Kale



**Resim 7: Beykonak, Asar Kale**

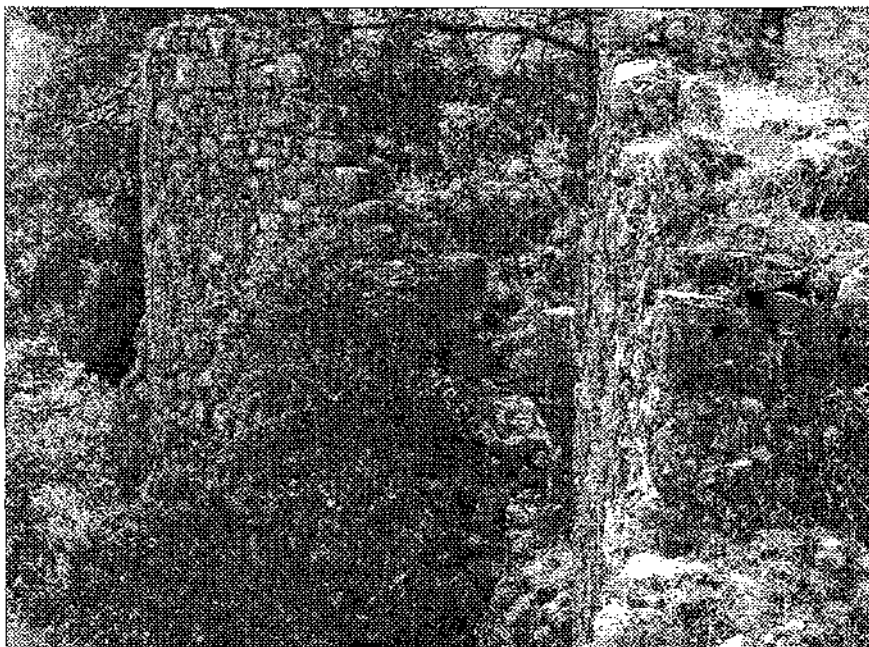


**Resim 8: Kumluca Yazırı, Asartaşı Tepe**

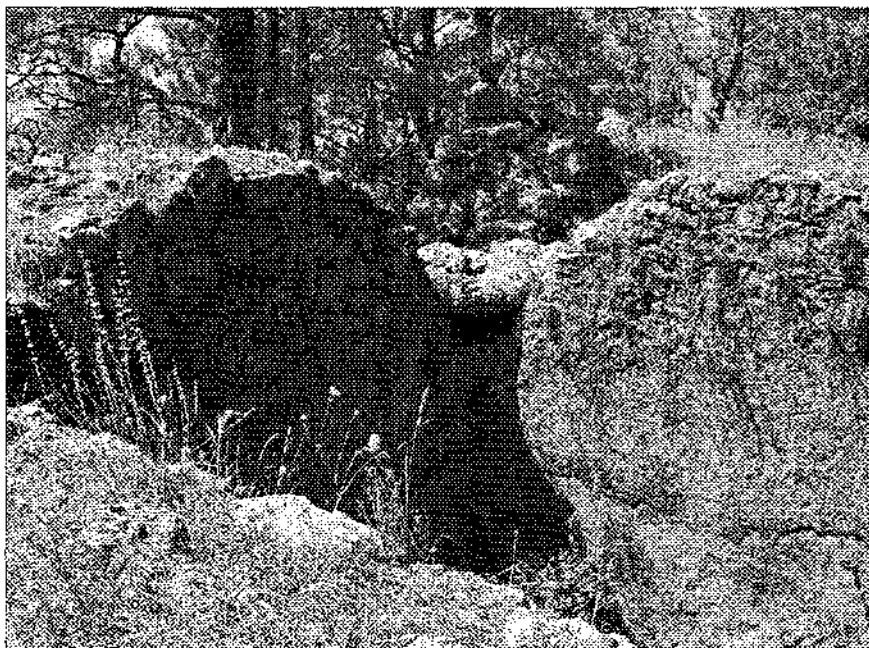


**Resim 9: Kumluca Yazırı, Asartaşı Tepe, kale**

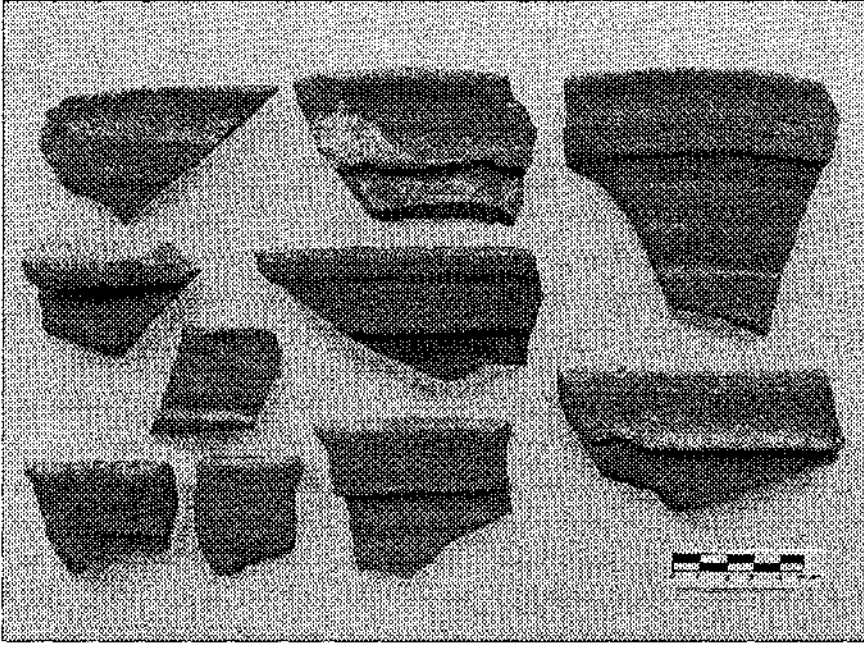




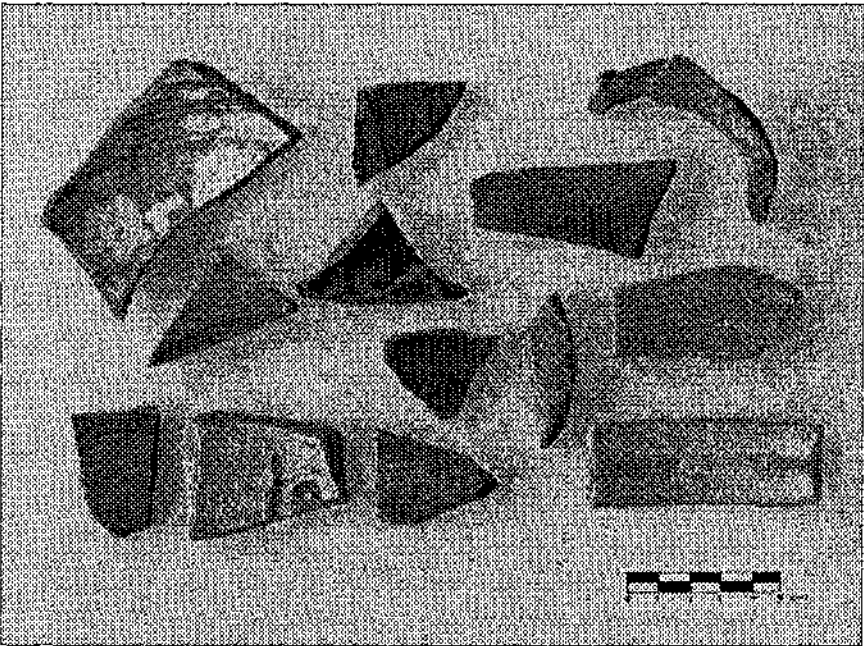
**Resim 10: Gagae, Yukarı Kale, giriş**



**Resim 11: Gagae, Yukarı Kale, sarnıç**



**Resim 12: Çıralı, Kiliseyaka, kırmızı astarlı seramikler**



**Resim 13: Beykonak, Asar Tepe, sırlı seramikler**

## **DIE ARBEITEN DES JAHRES 2002 IN HERAKLEIA AM LATMOS UND UMGEBUNG (BAFA GÖLÜ/BEŞPARMAK)**

*Anneliese PESCHLOW\**  
*Christoph GERBER*

Die Kampagne 2002 im Latmos dauerte vom 4. September bis 27. Oktober. In dieser Zeit wurden sechs Projekte bearbeitet: 1. Die prähistorischen Felsbilder und Siedlungsspuren des Latmos, 2. die öffentlichen Bauten von Herakleia, 3. der Bebauungsplan für das in den Ruinen von Herakleia gelegene moderne Dorf Kapıkırı, 4. die antike Topographie des Territoriums von Herakleia, 5. die byzantinischen Denkmäler des Latmos und 6. die osmanische Besiedlung des Latmos.

Bei den unter den Punkten 2 bis 6 aufgeführten Arbeiten handelt es sich nur um Nachträge zu mehr oder weniger abgeschlossenen Projekten. Neue, für die Forschung wichtige Ergebnisse erbrachten nur die prähistorischen Forschungen, auf die sich der Bericht daher im folgenden beschränkt.

### *Die Felsbilder*

Zu den prähistorischen Felsbildern ist wenig Neues beizutragen, da die Frühjahrskampagne, die normalerweise diesem Projekt vorbehalten ist, ausgefallen ist. Grund dafür war die Vorbereitung einer Wanderausstellung über die Felsbilder, die Anfang des Jahres 2002 in Berlin im Türkischen Haus des Türkischen Generalkonsulats eröffnet und anschließend an verschiedenen Orten des In- und Auslandes gezeigt wurde bzw. wird.

Während der Begehung des Geländes im Herbst 2002 fanden sich drei Felsbilder, die, wie üblich, in unmittelbarer Nähe von Wasservorkommen liegen, zwei davon in einem Tal westlich unterhalb von Bozalan, das dritte bei Delikkovanlık unweit des modernen Dorfes Sakarkaya an der südlichen Talseite des Uluçay (Abb. 1). Während auf den beiden Bildern von Bozalan nur noch Farbreste auszumachen sind, lassen sich auf dem von Delikkovanlık noch eine weibliche Gestalt und Reste zweier weiterer menschlicher Figuren nebst mehreren Strichreihen erkennen.

---

\* Dr. Anneliese PESCHLOW, Deutsches Archäologisches Institut, Podbielskiallee 69, D-14195 Berlin/DEUTSCHLAND  
Dr. Christoph GERBER, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Marstallhof 4, D-69117 Heidelberg/DEUTSCHLAND

Die Teilnehmer der Unternehmung waren: H. Bilici (Bebauungsplan von Kapıkırı), T. Brede (Vermessung), H. Distelrath (Bebauungsplan von Kapıkırı), Chr. Gerber (Höhle von Malkaya), M. Gülyaz (Felsbildforschung), V. Höhteld (Kartographie, osmanische Wüstungen), V. Kästner (öffentliche Bauten von Herakleia), U. Peschlow (byzantinische Denkmäler), A. Tann (Vermessung).

Als Regierungsvertreter nahm Frau Azize Yener vom Museum Antalya an der Unternehmung teil, der für ihre tatkräftige Hilfe vielmals gedankt sei. Mein besonderer Dank gilt der Generaldirektion der Denkmäler und Museen, Ankara, für die mir auch im Jahre 2002 erteilte Arbeitsgenehmigung.

## *Die prähistorischen Siedlungsplätze*

### *a. Das Tal der Christus-Höhle*

Als wichtigstes Ergebnis der letzten Kampagne ist die Entdeckung eines prähistorischen Siedlungsplatzes im Tal der Christus-Höhle nördlich der Stadt Latmos anzusehen (Abb. 1). Dabei handelt es sich um den ersten sicheren Siedlungsplatz dieser frühen Zeit, den wir bisher aus dem Gebirge kennen.

Das Tal der Christus-Höhle, in dem der Hauptbach der Stadt Latmos entspringt, verläuft in nordsüdlicher Richtung und besteht weitgehend aus verstürzten Felsplatten und -brocken mit wenigen freien Flächen dazwischen. Dieses schwer zugängliche Tal ist nur über einen, vermutlich in byzantinischer Zeit angelegten schmalen gepflasterten Pfad zu erreichen. Im Mittelalter hatten sich hier Eremiten niedergelassen. Zentraler Andachtsort dieser Einsiedler war eine Höhle, deren Wände mit Szenen aus dem Leben Christi ausgemalt waren.

Mit der Vermessung dieses Tales wurde im vergangenen Herbst begonnen, die Arbeiten sind jedoch noch nicht abgeschlossen. Bisher ist nur der Streifen seitlich des Pfades von seinem Beginn bei 110 m. Höhe bis auf eine Höhe von 150 m. vermessen (Abb. 2).

In diesem Talabschnitt fanden sich an zwölf Stellen größere Mengen chalkolithischer Keramik, verschiedene Werkzeuge aus Obsidian und Silex bzw. Abfälle davon, ferner Werkzeuge und Geräte aus Glimmerschiefer, Gneis und Quarzitkieseln; ein weiterer Fundplatz liegt westlich außerhalb des Tales am Fuß des Felshanges gegenüber dem Nordfort von Latmos. Sechs dieser Fundstellen sind höhlenähnliche Räume, die wir der Einfachheit halber als Höhlen bezeichnen. Es sind an der Unterseite ausgewitterte Felsen oder Innenräume, die durch Felsversturz entstanden sind. Im Umfeld der Christus-Höhle wurden ebenfalls zahlreiche Obsidian- und Silexstücke sowie Keramik geborgen, was dafür spricht, daß diese geräumige Höhle vermutlich auch in prähistorischer Zeit bereits bewohnt war. Bei den übrigen Fundstellen ist im einzelnen noch zu klären, inwieweit sie als Wohnplatz in Frage kommen. In ihrem heutigen Zustand sind einige davon nicht geeignet. Doch kann der ursprüngliche Befund durch nachträglich erfolgten Felsversturz gestört sein. Es hat demnach den Anschein, als hätten die damaligen Menschen, soweit sie im Gebirge lebten, die Unterstände, die ihnen das felsige Gelände bot, zum Wohnen benutzt.

Die Höhlen 1-3 befinden sich in enger Nachbarschaft, Nr. 1 liegt westlich, 2 und 3 östlich des Weges (Abb. 3). Höhle 1 besteht aus einem großen Felsblock, der mit seiner West- und Ostseite auf Felsen aufliegt und sich nach Süden und Norden öffnet. Der dadurch entstandene, 6,70 m. breite und knapp 5 m. tiefe Innenraum ist sehr niedrig. Seine Höhe beträgt vom heute verschütteten Boden max. 80 cm., so daß man im Innern nicht stehen kann. Als Wohnplatz war diese Höhle nicht sehr bequem, doch sprechen die Funde dafür, daß sie als solcher genutzt wurde. Die niedrigen Eingänge, die nur in geduckter Haltung zu passieren sind, liegen an der Südost- und Nordostecke. Zu der Höhle gehören ein größerer Hof im Süden, der bis auf die Zugänge von Felsen eingefast ist, und ein kleinerer, allseitig von Felsen eingeschlossener Hof im Norden. Aus dem felsigen Teil des nördlichen Hofbodens sind zwei flache runde Vertiefungen ausgehauen.

Im Innern der Höhle fanden sich mehrere Mahisteine (Abb. 4), eine größere Menge an chalkolithischer Keramik (Abb. 5 a-b) und mehrere Werkzeuge bzw. Abfälle aus Obsidian und Silex, auf dem Südhof Keramikfragmente und ebenfalls zahlreiche Werkzeuge bzw. Abfälle aus Obsidian und Silex, auf dem Nordhof ein Mahlstein und ein Obsidianstück. Hinzukommen Siedlungsreste byzantinischer Zeit, die von der unmittelbar an den Nordhof anschließenden byzantinischen Bebauung stammen.

Die Bewohner von Höhle 2 und 3 waren direkte Nachbarn. Die beiden Höhlen besaßen einen kleinen gemeinsamen Vorhof im Westen, über den man das Innere betrat. Höhle 2 besteht aus zwei großen Felsen, der nördliche, der die Höhlennordwand

bildet, ist leicht nach innen geneigt, der südliche hingegen liegt schräg auf dem nördlichen auf ohne oben ganz abzuschließen. Die Decke weist an dieser Stelle eine größere Lücke auf, durch die Regen eindringen konnte. Im Osten begrenzt ein niedriger Felsblock den Raum, so daß hier eine große fensterartige Öffnung entsteht. Westlich unterhalb fließt der Bach. Der im Querschnitt dreieckige Innenraum ist mit 8 m. Breite, 4,20 m. Tiefe und max. 3,20 m. Höhe recht geräumig. Der aus angeschwemmter Erde und Fels bestehende Fußboden senkt sich nach Süden. Im Innern an der Nordostecke des Raumes liegt ein 1 m. hoher Fels mit einem Versprung an der Südseite, wo sich vermutlich die Herdstelle befand. Als Hof diente höchstwahrscheinlich der große, annähernd runde und bis auf die Westseite weitgehend von Felsen eingeschlossene Platz südlich der Höhle.

Im Höhleninnern fanden sich neben Keramikfragmenten drei Mahlsteine, zwei Hämmer, mehrere Werkzeuge aus Silex und Obsidian sowie Abfälle davon, weiteres Silex- und Obsidianmaterial fand sich auf dem Südhof und unterhalb der Südostecke des Höhle.

Der Fels, der Höhle 2 als Nordwand dient, bildet an der gegenüberliegenden Seite die Südwand von Höhle 3. In ihrem jetzigen Zustand war diese Höhle als Aufenthaltsort nicht geeignet, da von oben ein Fels tief ins Innere ragt. Möglicherweise ist dieser Verstoß späteren Datums. Der dreieckige, max. 1,20 m. hohe und 1 m. breite Eingang liegt an der Südseite. Die Höhle selbst ist 2,90 m. breit, 4,70 m. tief und max. 1,75 m. hoch. Im östlichen Teil ist sie nicht gedeckt. Aus dem Innern stammen mehrere Mahlsteine und Silexstücke, ferner eine chalkolithische Scherbe und ein Steinbeilchen (Abb. 6 a-c).

Höhle 4 (Abb. 2) besteht aus einem mit seiner Westseite schräg auf einem anderen Fels aufliegendem großen Felsblock, so daß im Innern wiederum ein im Querschnitt dreieckiger Raum entsteht. Die Höhle ist 4 m. tief, 1,80 m. breit und max. 1,50 m. hoch. Im Eingangs-bereich liegt ein Mahlstein, im Innern fand sich ein Obsidiankern.

Die im südlichen Teil des Tales gelegene Höhle 10 (Abb. 2) ist die geräumigste von allen. Sie besteht im wesentlichen aus einem großen Felsblock, der an seiner Unterseite schräg auf einem anderen Fels aufliegt, so daß wie im Falle von Höhle 2 und 4 ein im Querschnitt dreieckiger Innenraum entsteht mit einer größeren Öffnung an der Decke, durch die wiederum Regen eindringen konnte. Hinzukommen an der Ostseite kleinere, durch andere Felsen gebildete Nebenräume. Der Eingang ins Innere liegt an der Südseite. Der Hauptraum ist 5 m. breit, max. 8 m. tief und 2,12 m. hoch. Der teilweise verschüttete Felsboden steigt nach Norden leicht an. Im nordöstlichen Teil des Raumes liegt ein größerer Felsblock. Im Innern fanden sich mehrere Mahlsteine, größere Mengen an chalkolithischer Keramik, ferner Geräte aus Obsidian und Silex sowie Abfälle davon.

Mit der Entdeckung der Siedlung im Tal der Christus-Höhle ist die uns schon seit langem beschäftigende Frage, wo die zu den Felsbildern gehörende Bevölkerung gelebt hat, beantwortet. Zumindest ein Teil von ihr lebte am Südhang des Latmos in geringer Entfernung von der Uferebene. Auf dem höhergelegenen westlichen und östlichen Vorgelände der Hauptgebirgskette, wo an verschiedenen Stellen antike und byzantinische Siedlungsreste festgestellt wurden, fehlen bisher solche aus der Frühzeit. Es sieht demnach so aus, als hätte die damalige Bevölkerung den steilen und zerklüfteten Südhang des Gebirges als Siedlungsraum bevorzugt. Grund dafür war vielleicht zum einen die Nähe zum Meer, zum anderen der Schutz, den das Gelände bot. Es wäre denkbar, daß die Höhlen im Tal der Christus-Höhle nur in der Zeit einer großen äußeren Bedrohung als Unterkunft gedient haben. Warum sollten die Menschen sonst derartige Erschwernisse in ihrem Alltagsleben in Kauf genommen haben. Für die Annahme einer nur temporären Nutzung spricht auch die Einheitlichkeit des Fundmaterials. Die Felslandschaft des Latmos war als Rückzugsgebiet bestens geeignet und wurde bekanntlich als solches auch später genutzt, in frühgriechischer Zeit von den Karern und dann im Mittelalter von den Byzantinern.

Im Rahmen des Latmos-Projektes wurde im Auftrag des Archäologischen Museums Millet eine Sondierung in der Malkayası-Höhle durchgeführt<sup>1</sup>. Diese Höhle liegt am Nordhang des Değirmen Deresi, einem Seitental des Mäanders, am nördlichen Rand des Latmos-Gebirges in der Provinz Aydın (Abb. 1). Die Beckenebene beginnt kaum weiter als 1 km. unterhalb der Höhle. Vorläufig muß offenbleiben, ob das Meer damals bis hier hineinreichte. In prähistorischer Zeit lag die Höhle offenbar in unmittelbarer Nähe zum Meer. Der Eingang der Höhle liegt etwa 50 m. über dem Talgrund. Die Malkayası-Höhle ist ein Karsthöhlensystem aus mehreren Gängen und Kammern. Die Südhöhle wird von der größten Kammer gebildet. Sie ähnelt einem mächtigen Gang von etwa 5-7 m. Breite und einer Höhe über dem heutigen Boden von bis zu 4 m. Dieser Gang verläuft nahezu horizontal in den Berg hinein. Der Höhle ist eine etwa dreieckige Terrasse mit Seitenlängen von etwa 10m vorgelagert. Am Rand dieser Terrasse fällt das Gelände sehr steil ab (Abb. 7).

Im Eingangsbereich der Südhöhle wurde zunächst eine 2x2 m. große Sondage eröffnet, um einen Einblick in Stratigraphie und Erhaltungszustand der Ablagerungen zu erhalten. Anschließend wurde dieses Areal H1 nach Osten hin um das Areal I1 erweitert, um den fragmentarischen Befund zu ergänzen (Abb. 7). Bei der Erweiterung kamen nicht nur unverhältnismäßig viele Kleinfunde zutage, sondern es konnte auch die Abfolge zweier chalkolithischer Schichten gesichert werden. Diese lagen unmittelbar unter der lockeren und durchwühlten Oberflächenerde (Schicht A), die u.a. chalkolithisches Material, aber auch jüngere Funde enthielt (Abb. 8). Laut Aussage eines Einheimischen sind es die Münzen, die immer wieder Raubgrabungen in der Höhle veranlassen.

Die chalkolithische Schicht besteht aus zwei Fußböden (Schichten B1 und B3) und zwei jeweils unmittelbar darunterliegenden Grubenhorizonten (Schichten B2 und B4). Die jüngere Schicht B1 wurde durch eine dickere Lage aus Ascheschichten mit einem Ofenrest gebildet, die die darunterliegenden Schichten versiegelte (Abb. 9). Die ältere Schicht B3 wurde u.a. im nördlichen Teil des Areals H1 und entlang des Nordprofils in I1 erfaßt. Auf dem Fußboden befand sich der Rest einer Herdplatte, und der Fußboden selbst war mit einer dünnen Ascheschicht überzogen. Die Gruben bildeten einen einzigen Horizont, da sie ineinander griffen und nicht voneinander zu trennen waren. Nur in Einzelfällen konnte eine Zuweisung zu Schicht B2 (unterhalb des Fußbodens B1) bzw. zu Schicht B4 (unterhalb des Fußbodens B3) erfolgen. Die Einheitlichkeit des Fundmaterials weist jedoch darauf hin, daß die gesamte Nutzungszeit in eine einzige Periode fällt.

Der chalkolithische Grubenhorizont war in den gewachsenen Boden (Schicht C) eingetieft. Dieser wurde etwa 80 cm tief sondiert, aber der Felsboden der Höhle konnte nicht erreicht werden. Da dieses Erdreich auch keinerlei Funde mehr enthielt, wurde die Sondage dann eingestellt und das Areal I1 eröffnet.

### Die Funde

Die Vielfalt der Fundgattungen aus chalkolithischem Schichtenzusammenhang ist beachtlich. Es umfaßt nahezu das gesamte prähistorische Fundspektrum, das bisher aus dem Latmos bekannt geworden ist<sup>2</sup>, und erweitert es um zahlreiche Gattun-

1 Wir danken dem Direktor des Museums in Balat, Herrn Mehmet Yaldız, und den Archäologinnen Hasibe Akat und Fatma Güller für diese Zusammenarbeit und ihr Engagement bei der Vorbereitung und Durchführung dieser Unternehmung. An dieser Stelle danke ich Frau Dr. A. Peschlow für die Übertragung dieser Aufgabe und für die Möglichkeit, an dieser Stelle darüber zu berichten.

2 vgl. Ch. Gerber in: A. Peschlow, *Frühe Menschenbilder*, 2003, 76-84. Hier auch Farbabbildungen zu den Abb. 7d, 6a und 5).

gen. Es sind vertreten: Obsidianklingen, die meistens unretuschiert sind, Geschoßspitzen aus Silex (Abb. 11 a), Sichelklingen aus Silex, mit z.T. sehr starkem Sichelglanz und meistens bis zur Unbrauchbarkeit abgestumpft (Abb. 11 b); Schneiden (bzw. "Beilchen") aus Metabauxit, die auch schon verschiedentlich im Latmos gefunden wurden (Abb. 11 c); Bergkristalle, unter denen ein Rauchquarzkristall hervorzuheben ist, da er als Bohrer verwendet wurde; Knochengeräte, u.a. Ahlen und Spachteln; Felsgesteinarfakte, darunter Reibsteine sowie runde Steinscheiben aus Glimmerschiefer und Werkzeuge aus Quarzitkiesel. Halbkugelförmige Spinnwirtel und Webgewichte aus Ton weisen auf eine intensive Webetätigkeit hin. Zu den besonderen Funden gehört die einzige Tierterrakotta, die vermutlich ein Reptil dargestellt (Abb. 12); und schließlich sind auch zwei Metallgegenstände geborgen worden, bei denen es sich vermutlich um Kupfer handelt (es sind noch keine Untersuchungen durchgeführt worden).

An Tierresten überwiegen Mollusken, insbesondere Herzmuscheln und Patella-Schnecken; die Fischknochen weisen ebenfalls auf die maritime Nahrungsweise hin. Aber es wurden auch Säugetiere gehalten (Rind, Schaf und Ziege, auch der Hund ist belegt) sowie Tiere und Vögel gejagt (Damhirsch, Wildziege und Wildschwein sowie vereinzelt Steinhuhn und Felsentaube, recht häufig ist auch die Landschildkröte bezugt)<sup>3</sup>.

Die Keramik ist i.a. dunkel und stark geglättet bzw. poliert. Ein Topf mit zwei Buckelhenkeln war vollständig erhalten, wobei der ursprüngliche Rand bereits fehlte, aber ein sekundärer Rand herausgearbeitet ist. Im Fundinventar sind Löffel aus Ton sowie die allgegenwärtigen sog. "Backteller" mehrfach vertreten. Einige Fragmente weisen auf der Außenseite Flechtkorbabdrücke auf. Mattenabdrücke sind auf der Außenseite von Flachböden vertreten. Zu den charakteristischen verzierten Scherben gehören (schwarze) Politurmuster, weiße Bemalung in zwei verschiedenen Varianten, sowie Ritzverzierung. Einzelstücke sind die beiden bemalten Scherben, von denen die auf der Innenseite bemalte Schale ein Sonderstück darstellt. Es ist dies das einzige Fundstück, das in eine ältere Periode weist, die Ware ist aber nicht zu unterscheiden von der Standardware.

### *Vergleiche und chronologische Einordnung*

Das vorliegende Material ist gut mit dem aus Tigani auf Samos<sup>4</sup> und dem aus Emporio und Ayio Gala auf Chios<sup>5</sup> vergleichbar. Die Orientierung des Fundmaterials auf die Ostägäischen Inseln hin verwundert nicht, da der Ort seinerzeit offenbar in unmittelbarer Küstennähe gelegen hat. Eine recht genaue Datierungsmöglichkeit bieten die Bügel- oder Stabhenkel, die bisher nur in Tigani II<sup>6</sup> und in Emporio (IX und frühes VIII)<sup>7</sup> belegt waren. Ein nahezu identisches Vergleichsstück zu einer Queröse mit drei zum Rand hinaufziehenden Rippen stammt aus Tigani III<sup>8</sup>.

Da bislang keine Notwendigkeit besteht, diesen Fundkomplex in eine zeitliche Länge zu ziehen, soll er vorläufig als "geschlossen" angesehen werden. Der Fundkomplex Malkayası kann demnach etwa zeitgleich mit Tigani II/III und Emporio IX/VIII angenommen werden und ist vorläufig als mittelhalkolithisch anzusprechen. Festzustellen ist jedoch, daß möglicherweise ein Hiatus zwischen dieser Periode und den späthalkolithischen Schichten Tigani IV und Emporio VI-V vorhanden ist, so daß eine absolute Datierung noch aussteht<sup>9</sup>.

3 Die Tierreste wurden von N. Benecke, DAI Berlin, untersucht.

4 R. Felsch, *Das Kastro Tigani: Die spätneolithische und chalkolithische Siedlung* (Samos II, 1988).

5 S. Hood, *Excavations on Chios 1938-1955: Prehistoric Emporio and Ayio Gala* (Chios I, 1981).

6 Felsch a.a.O., Taf. 80 (Nr. 47, 1-3.5-6).

7 Hood a.a.O., Abb. 134 und Taf. 36 (Nr. 310.311.313).

8 Felsch a.a.O., Taf. 32.7 (Nr. 294).

9 vgl. L. C. Thissen, *New insights in Balkan-Anatolian connections in the Late Chalcolithic: Old evidence from Turkish Black Sea Littoral*, in: *Anatolian Studies* 43, 1993, 207-237.



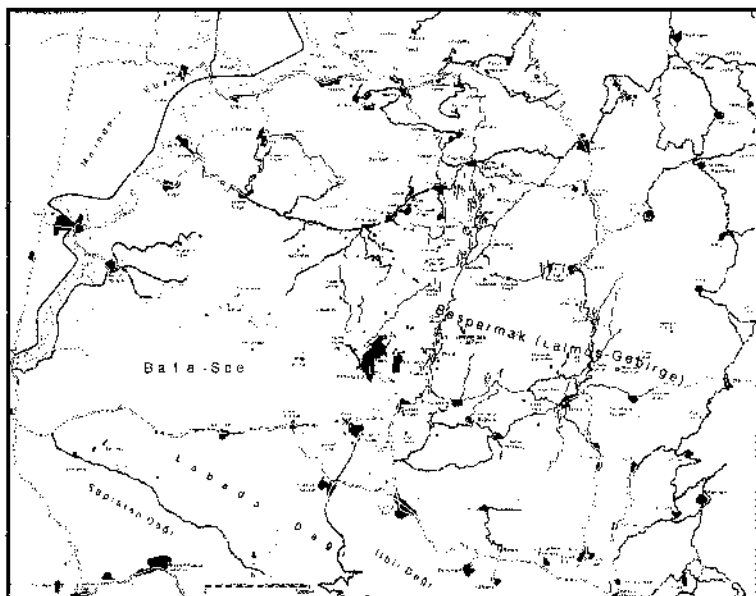


Abb. 1: Karte des Bafa-Sees und des Latmos-Gebirges



Abb. 2: Tal der Christus-Höhle, Vermessungsskizze des südlichen Abschnittes



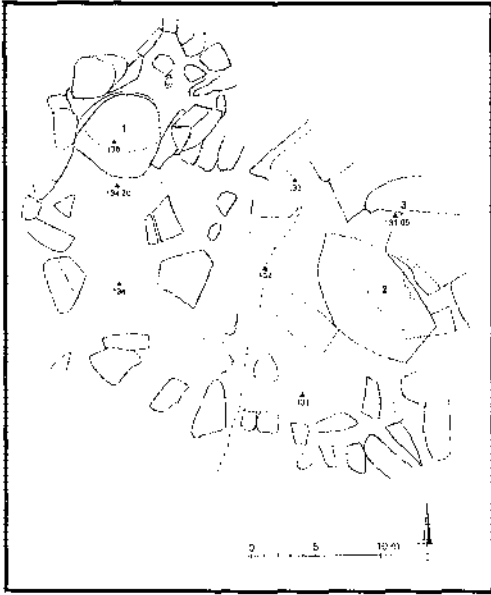


Abb. 3: Tal der Christus-Höhle, Vermessungsskizze der Fundteilen 1-3

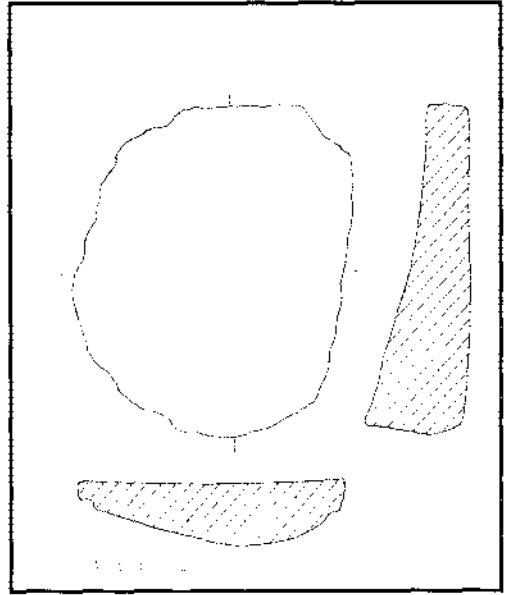


Abb. 4: Tal der Christus-Höhle, Mahistein von Fundplatz 1

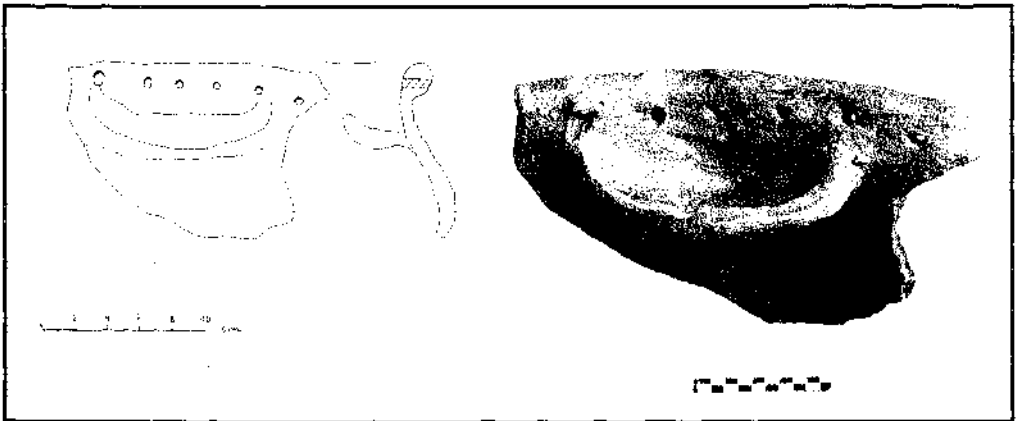


Abb. 5 a-b: Tal der Christus-Höhle, Schusselfragment mit Innenschälchen von Fundplatz 1

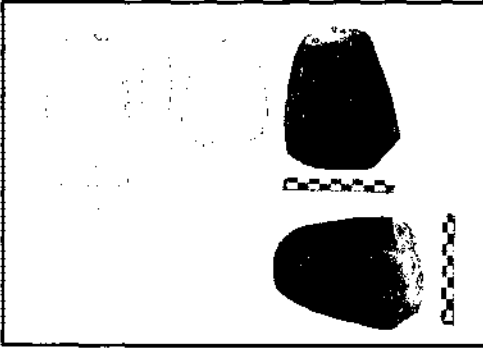


Abb. 6-a-c: Tal der Christus-Höhle, Steinbeilchen von Fundstelle 3

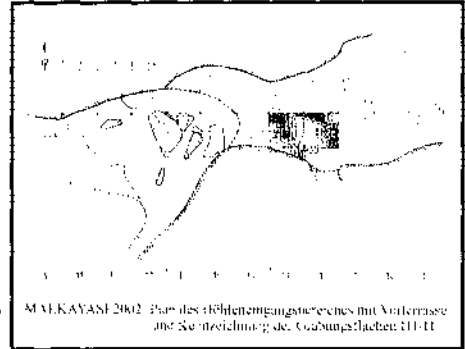


Abb. 7: Höhle von Malkayasi, Plan des Eingangsbereiches

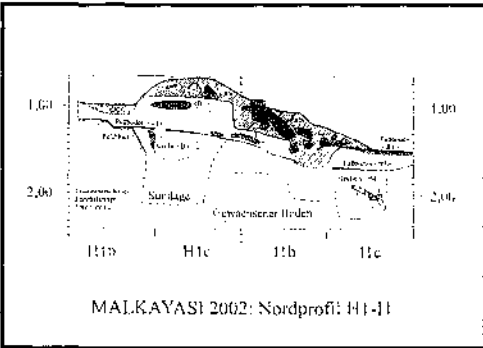
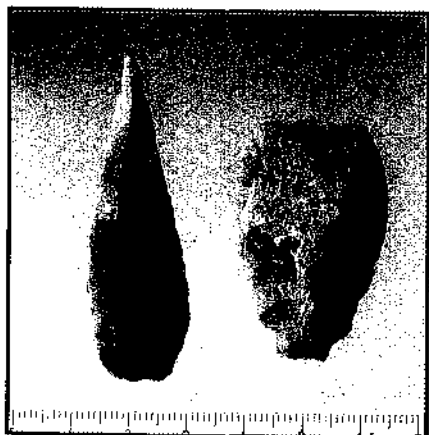


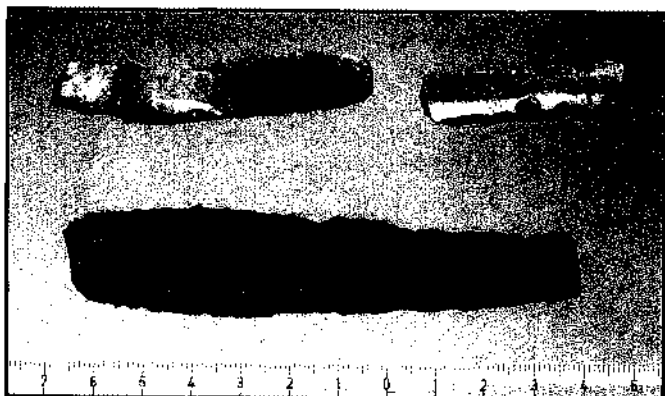
Abb. 8: Höhle von Malkayasi, Nordprofil der Sondage mit den beiden chalkolithischen Schichten

Abb. 9: Höhle von Malkayasi, Plan der ergrabenen Fläche mit dem älteren Fußboden (links) und der jüngeren Ascheschicht (rechts)





**Abb. 10 a: Höhle von Mlakayasi, Geschößspitzen**



**Abb. 10 b : Sichelklingen aus Silex**



**Abb. 10 c : Beilchen/Schneiden aus Metabaxit**



Abb. 11: Höhle von Miakayasi, Tier-  
terrakotta (Reptildarstel-  
lung?)



Abb. 12a : Höhle von Malkayasi, Kera-  
mik: Topf mit sekundärem  
Rand



Abb. 12b : Höhle von Malkayasi, Kera-  
mik: Löffel

# KÜÇÜK TAVŞAN ADASI: 2002 REPORT

Maria ANDALORO\*

The 2002 survey took place in the following places:

- Küçük Tavşan Adası<sup>1</sup>
- Latmos mountain<sup>2</sup>
- Kara Ada
- Kisebükü<sup>3</sup>

We are much indebted to the General Direction of Monuments and Museums of the Turkish Republic particularly for allowing the excavation inside the Tavşan church.

The Tuscia University of Viterbo working team carried forward the survey in co-operation with the Italian I.C.R. (Central Institute for Restoration).

The deputy of Cultural Ministry of Turkish Republic, who always showed interest in our research, was Güner Sağır, of the General Direction of Monuments and Museums. The rescue excavation was carried forward with the Bodrum Museum of Underwater Archaeology we are therefore grateful to Harun Özcan for his precious work.

## First Path Küçük Tavşan Adası

One of the main goals of the 2002 survey in the church of Küçük Tavşan Adası<sup>4</sup> (Fig. 1) was to go on to discover the original floor level.

The excavation in the north nave has allowed us to find out (Fig. 2):

- a vast mosaic floor

---

\* Prof. Dr. Maria ANDALORO (Medieval Art History), Tuscia University of Viterbo, Faculty of Cultural Heritage Conservation, Largo dell'Università, 01100-Viterbo/ITALY e-mail:andaloro@unitus.it

1 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası 1996 the Wall-Paintings: Chronological Sequence, Technique and Materials in *The XV International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 26-30 May 1997), Ankara 1998, pp. 183-200; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report in *The XVI International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry* (Tarsus, 25-29 May 1998), Ankara 1999, pp. 183-201; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1998 Report in *The XVII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 24-28 May 1999), Ankara 2000, pp. 109-122; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report in *The XVIII International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 22-26 May 2000), Ankara 2001, pp. 87-102; Eadem, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives in *The XIX International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara, 28 May-1st June 2001), Ankara 2002, pp. 125-136; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 2001 Report in *The XX International Symposium of Excavations, Survey and Archaeometry*, (Ankara 27-31 May 2002), Ankara 2003, pp. 153-168; Eadem, Le pitture della chiesa di Küçük Tavşan Adası in Asia minore, in *Le vie del Medioevo a cura di A. Quintavalle* (Atti del Convegno internazionale di Studi, Parma, 28 maggio- 1° ottobre 1998), Milano 2000, pp. 73-87.

2 See M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası: 1999 cit., pp. 91-92; Eadem, Report Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign cit., p. 127, 129.

3 We worked for the first time, in this campaign, in the places of Kara Ada and in Kisebükü.

4 The discover of the original floor level started in the 2000 campaign in the southern nave, and followed in the 2001 campaign in the central nave (Eadem, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit., p. 126; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 2001 Report cit., pp. 154-155).

- three graves
- a low wall-structure in the north-west corner working as a bench.

In the south aisle the excavation brought to light (Fig. 3):

- another portion of mosaic floor<sup>5</sup>
- low wall structure along the north side between the entrance and the depot<sup>6</sup> working as settles
- the entire area of two graves<sup>7</sup>

We could discover five graves in the side aisles, four of which contained corpses lying on the back with their arms crossed over their chest as in the Christian tradition<sup>8</sup>.

In the southern aisle two graves -number 1 and number 2- (Fig. 3) were excavated cutting through the mosaics. In grave number 1 the skeleton was lying on the back with his arms crossed over the his chest and on his left forearm there was a fictile fragment of rectangular shape showing a latin cross. On the pelvis there was a stone seed.

Grave number 2 was double, as for shape and dimension. In the south half of the grave there was a corpse well preserved, the remains of an articulated adult skeleton; in the north half were found only some disarticulated bones, originally belonging to the second grave. In the right area of the first skeleton were found fragments of fabric with small metallic hooks still attached on it.

In the north aisle we discovered three graves. Among them the grave number 3 (Fig. 4) is the most important one, as it is placed in the apse and done in masonry using rocks *in situ*. It is rectangular but the southern side has rounded angles; the inner walls are covered with plaster. The bed consisted of fictile slabs and winged bipedal tiles. The holes allowed the liquids of the corpse to down flow; the tomb was without any kind of cover only the rib cage, the backbone and the pelvis of the corpse were found *in situ* as the corpse was originally buried with his head to the North.

The location of the grave, its monumental character and the furniture demonstrate its importance: moreover according to its building technique and the mosaics stratigraphical correlations it can be related to the church first phase (VI century)<sup>9</sup>. The other two tombs are of a later period.

Grave number 4 (Fig. 2) is at the entrance of the nave and was obtained cutting a layer of ground that was covering the mosaic putting squared-shape stones close to the wall of the counterfacade and of the bench to define the limits of the grave. The corpse was inhumed directly on the mosaic; the skeleton, not very well preserved, was lying on the back with his arms crossed over the his chest.

Grave number 5 (Fig. 5) was built cutting the mosaic in the presbyterian area to form a stone case made on squared-shape stone slabs. The skeleton was well preserved and articulated, lying on the back with his arms crossed over his chest and his skull heading to the East.

5 In the 2000 campaign we found a portion of the original mosaic floor near the southern entrance (Eadem, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit., p.126).

6 The depot, a self-bearing iron structure with a wooden floor, was built in the western part of the south aisle on the 1999 campaign to storage materials we found during the campaigns from 1996 to 1999, which could not be transferred to Bodrum Archaeological Museum (Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report cit., p. 93, Fig. 15).

7 The two graves, partially discovered in the 2000 campaign, were in part in the area of the depot built in 1999 which this year has been removed (Eadem, Küçük Tavşan Adası: 2001 Report cit., p.154).

8 We marked the graves with number 1, 2, 3, 4, 5; grave number 1 and number 2 in the southern aisle; grave number 3, number 4 and number 5 in the northern aisle.

9 Eadem, La pittura della chiesa di Küçük Tavşan Adası cit., 76.

Under the slabs in the east side of the grave a fragment of fictile pipe was found

All the skeletons found in the graves were removed and the bones preserved suitably in the depot.

During the excavation, a variety of fragments such as pottery, glass material, marble, painted plaster, *tesserae* of floor mosaic, coins and ancient metals were collected and retrieved.

In our research system we took great care in sifting the excavated soil to recuperate all painted plaster fragments fallen down from the walls<sup>10</sup>. Among these, during the 2002 campaign, the most interesting one displays an eye (Fig. 6), whose face, most likely belonging to the church second phase (iconic decoration of VI-VII century), was lost<sup>11</sup>.

All the finds, after been cleaned, were recorded following the stratigraphic unit they belong to.

The study of pottery showed that it belongs to a period between late Hellenistic and Modern age whose instances are particularly concentrated between VI-VII and X-XII centuries A.D. Grave number 3 is certainly, among the materials detected in the excavation and tombs, the most interesting nucleus and also easier to reconstruct. There are coins, a lamp of ceramic, an *unguentarium* (a small ceramic bottle), a variety of metallic objects and many vitreous fragments of 10 vessels (Fig. 7), mainly open drinking containers (handled cups, beakers and calyxes), but there are also some closed kind (small jugs, small jars) and handled lamp. This element together with window glasses and a metal chain allow to believe that the grave container also liturgical furniture.

The finds are generally dated between VI and VII century A.D.

Particularly relevant are the finds of 5 *terracotta* fragments (Fig. 8) displaying in relief an inscription in Greek capital letter belonging to slabs fragments of which were found on the ground floor in the first campaign in 1996<sup>12</sup>.

During the excavation five coins belonging to different ages were found. We were able to identify<sup>13</sup> a coin of the Emperor Heraclius time (Fig. 9)-it is a 12 *numi* coined in the mint of Alexandria, showing two busts wearing crowns with cross, it may be dated between 628-629<sup>14</sup>; a coin found in the south nave on floor mosaic is an anonymous *folles* class I showing on the reserve Latin cross with floral ornaments, that may be dated between 1075 and 1080<sup>15</sup>.

In the 2002 survey 36 new marble fragments belonging to liturgical furniture and architectural sculptures of the church were found. Among these a piece of a *pluteus*, parts of which, have been already detected in the previous years<sup>16</sup>, assembling them we were able to reconstruct the overall decorative pattern: a wreath in the middle tied together with two ribbon-like ending with two crosses. Since 1997<sup>17</sup> the total number of the pieces found is 430.

Through the excavation we were able to bring out the complete original church floor mosaic (VI century). Although with some *lacunae*, mainly in the central nave, but

10 The fragments gathering started from the second campaign on 1997 (Eadem, Küçük Tavşan Adası 1997 Report cit., p.185-186).

11 Eadem, Küçük Tavşan Adası 1998 Report cit., pp. 109-110.

12 Eadem, Küçük Tavşan Adası 1996 the Wall-Paintings cit., p. 184 ; Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1998 Report cit., pp.112-113, fig. 12.

13 We thank you Dr. Alessia Rovelli (University of Viterbo) which identified two coins; she is studying the others coins.

14 Cfr. Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, II Phocas to Theodosius III (602-717), Washington D.C. 1968, p. 338, Pl. XVIII.

15 Cfr. Ph. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III, Leo III Nicephorus III (717-1081), Washington D.C. 1973, p. 696 ss., Pl. LXVIII.

16 M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report cit., p. 185, Fig. 15.

17 Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1997 Report cit., pp. 185-186.

still we can see how it looked in general and detect the specific decorative pattern and to enjoy the variety of the different compositions characterising the different areas they belong to, the central nave and the two aisles.

North aisle is covered from the west entrance to the apse by mosaics where it stops close to the wall structure filling all the aisle width and forming the space of the grave number 3, privileged tomb covering all the apsidal area. The polychrome mosaic is composed by marble tesserae and ceramics, it consists of two squares of a considerable dimension surrounded by frames, the first near the entrance displays some *rotae* inside there are a bird, a pomegranate, a swastika and other patterns. The second in the middle of the aisle is a tapestry of crosses and *guilloches* (Fig. 10).

In front of the second arch toward the apse there is a *tabula ansata* (Fig. 5) bearing an inscription in Greek capital letters displayed in six lines, all the margins, except the left one, are lost because the inscription was cut in the upper part by grave number 5 and on the right side the original margin not is because the mosaic was repaired with a mortar layer during an ancient restoration. When we will be able to read and complete the interpretation of the inscription, new elements about the original phase of the church will appear.

We achieved also the excavation of the south aisle, started in 2000<sup>18</sup>, where we found a floor mosaic composed by squares with birds on a white background (Fig. 11).

The high quality of the mosaic can be best appreciated after suitable preservation and restoration performed on it with a rigorous methodology of intervention.

Like in previous Tavşan campaigns the work was interdisciplinary as the restorers of the Central Institute for Restoration and of the University of Ankara and the archaeologists did not work in sequence, but all together on the same time to guarantee both the rescuing and the best preservation of the mosaic fragments brought to the light.

The restorers continued the consolidation, started in the 1998<sup>19</sup>, of the wall paintings on the south nave and on the underside of arches.

We had to plan a new structure for the purpose of preserving and protecting the always increasing number of finds (marbles, plaster and mosaic fragments, pottery et cetera) and of continuing excavating and saving *in situ* the floor mosaic placed under the old depot<sup>20</sup>.

The new depot (Fig. 12), a self-supporting structure fifteen square meters wide, was built, in accordance with archaeological environment rules, outside the church in the north-west- area west of the cistern. The inner skeleton consists of iron platform and walls with a wooden floor; the outside is protected by dry walls. The gate opens on the west side: is an iron double door with bars and a sheet of Plexiglas in the upper part. There is a zinc iron roofing, ideal to be proof to the exposure to atmospheric agents and sloped to let the water run off.

All the marble sculptures were stored in metal and wood shelves to be easily visible, the most important pieces, such as capitals, columns and *plutei* were placed on three trolleys.

### *Second Path: Other Sites*

During the 2002 campaign some members of the team-art historians, chemists and restorers-went to Latmos Mountain, Kara Ada and Kisebükü for recognition of their medieval paintings.

18 Andaloro, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit., p. 126.

19 Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report cit, pp. 92-93.

20 Eadem, Küçük Tavşan Adası: 1999 Report cit., p. 93.



We are about to complete our survey of the Byzantine painted decoration of the Latmos caves<sup>21</sup>. During the 2002 campaign we analysed the paintings in Stylos cave (XIII c.)<sup>22</sup>, Nereid cave (V-VI c.)<sup>23</sup> and Gökkaya cave (preiconoclastic or iconoclastic period)<sup>24</sup>; in the churches of Kiliselik<sup>25</sup> and of the Kahve Asar Ada and İkiz Ada<sup>26</sup>; in the buildings of Menet Ada<sup>27</sup>.

The wall paintings in Stylos, Nereid and Gökkaya caves and in the church of Kiliselik have offered new historical-artistic and technical insights. In the Nereid cave we discover the shapes of two angels never seen before, which together with the angel and the Nereid already known<sup>28</sup> (Fig. 13) are part of a complex decoration displaying a central wreath held by four angels interspersed with *geni*.

The integrated system, already tested in Tavşan<sup>29</sup>, was applied also to the wall-painted decoration of the ancient chapel of Kara Ada, few miles from Bodrum. We could determine that there were five overlapping painted plaster layers of different ages, well preserved in the east niche and visible also on the south wall.

Attention was paid to the Christological cycle on the chapel vault, displaying the Nativity, the Entry to Jerusalem, the *Anastasis* and the Crucifixion (Fig. 14). Although it is a short cycle the scenes are crowded as in the Nativity where more episodes of Christ life are condensed in a single frame. The Christological cycle on the latest plaster layer is certainly post iconoclastic. Other fragments of decoration are visible on the eastern and western walls; but the bad state of conservation and the presence of a thick layer of *scialbo* do not allow to read the iconography.

In the 2002 survey we begin to study Kisebükü buildings wall paintings and, in the next campaigns, we are going to perform a complete plan of investigations and documentations.

The present site of Kisebükü, in the ancient time Alakışla, is located on the coast between Keramos and Bodrum and was reachable on the main land through a steep uneven road.

In a vast bay, there was a Byzantine town built on the ruins of a Lelegian-Carian settlement, 850 meters wide along the coast and 200 meters toward the main land, among thick vegetation are visible some buildings<sup>30</sup>: in the central area a vast church with a Baptistry, and somewhere more west a thermal bath; in the east area some ruins of a church and a small mausoleum.

During the 2002 campaign the first investigations were performed on the Baptistry and Mausoleum wall paintings that can be dated in the VI century.

In the Baptistry-tetra conch with a perambulatory-there are relevant wall paintings. In the central space the wall decoration consists of geometrical and flower like patterns and painted imitation of marble incrustations, in the east conch there was a cross in a *clipeus*, of which we could find some elements.

21 The recognition of medieval paintings on the Latmos mountain, guest of the German mission in Herakleia started in the 2000 (Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit. p. 127, 129). See U. Peschlow, *Die Latmos Region in Byzantinischer Zeit* in A. Peschlow-Bindokat, *Der Latmos*, Berlin 1996, pp. 58-86; M. Restle, *Byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, Recklinghausen 1967, pp. 78-81.

22 U. Peschlow, *Die Latmos Region in Byzantinischer Zeit*, pp. 81-84.

23 Ibidem, p. 84.

24 T. Wiegand, *Der Latmos*. Mitteil. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899, in *Mitteil. III*, 1, Berlin 1913, pp. 92-93.

25 U. Peschlow, *Die Latmos Region in Byzantinischer Zeit* cit. p. 78.

26 Ibidem, pp. 74, 78.

27 Ibidem, p. 78.

28 Ibidem, p. 82.

29 Andaloro, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit. p. 129-130.

30 See G. E. Bean-J.-M. Cook, The Halicarnassus Peninsula in *Annual of the British School of Archaeology at Athens*, 50, (1955), pp. 85-171, p. 134; V. Ruggieri - F. Giordano, Una città bizantina sul sito cario di Alakışla, in *Orientalia Christiana Periodica*, 62, 1, 1996, pp. 53-88.

On the deambulatory inside walls was painted a series of praying standing figures-only two are visible today (Fig. 15)-and in the perimetrical niches there are part of crosses with *pendilia*.

The external part of the perambulatory walls preserves part of a decoration of *vela* sustained by slim columns.

The rectangular in shape and dome roofed Mausoleum, today partially covered in soil, exhibit a very intricate wall painted decoration with a *rinceaux* pattern and a series of medallions portraits, displayed on the intrados of the dome arches.

Among the most well preserved faces there is a female one, which, after the inscription, should be Saint Irene.

### *Third Path: Integrated System of Visual and Micro-Chemical Analysis*

In this section the scientific investigations, undertaken in Küçük Tavşan Adası, Latmos and Kara Ada on wall paintings will be reported<sup>31</sup>.

In Küçük Tavşan Adası ninety seven samples were taken off, in particular: twenty four samples of pigments, thirty seven samples of mortars and stratigraphic fragments, three samples of marbles from erratic sculptures, thirty three ceramic samples, ten mosaic tesserae from the excavation (SIII TAV 01.106), one fragment of mosaic with setting bed and one fragment of painted plaster (probably the iconoclastic layer).

In Latmos we examined the wall paintings of the following sites: Nereide cave; Gökkaya cave; an house in the island of Menet Ada; the church in the island of Kahve Asar Ada; the church of Kiliselik. Totally thirty eight samples were taken off, in particular: twenty six samples of pigments; eleven samples of mortars and one sample of straw for the C14 isotopic analysis.

In Kilisebükü we examined only the wall paintings in the baptistery; eleven samples of pigments and eight samples of mortars were taken off.

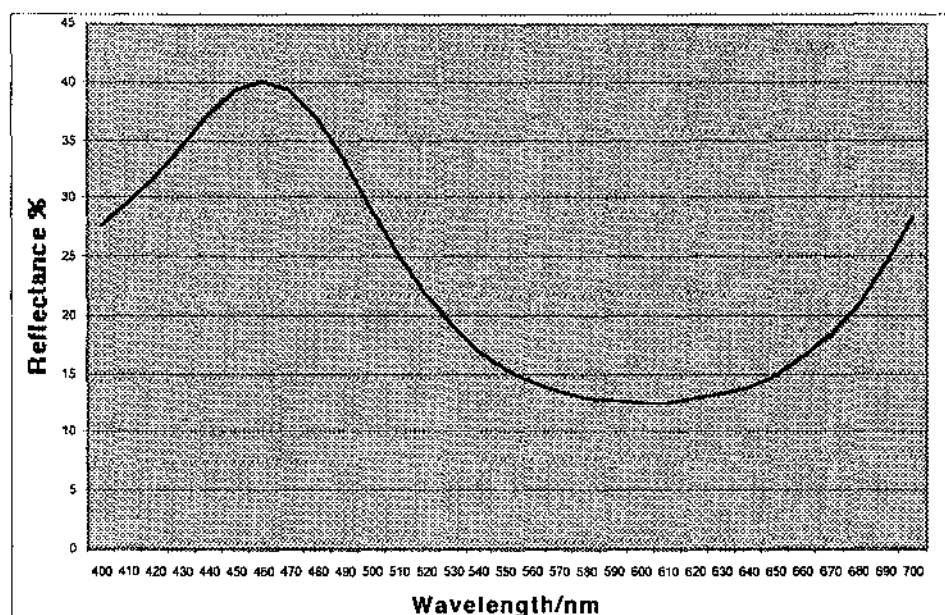
At last, in Kara Ada fourteen samples of pigments and nine samples of mortars were taken off.

The laboratory analyses were devoted to the study of the pigments and their chemical-physical characteristics.

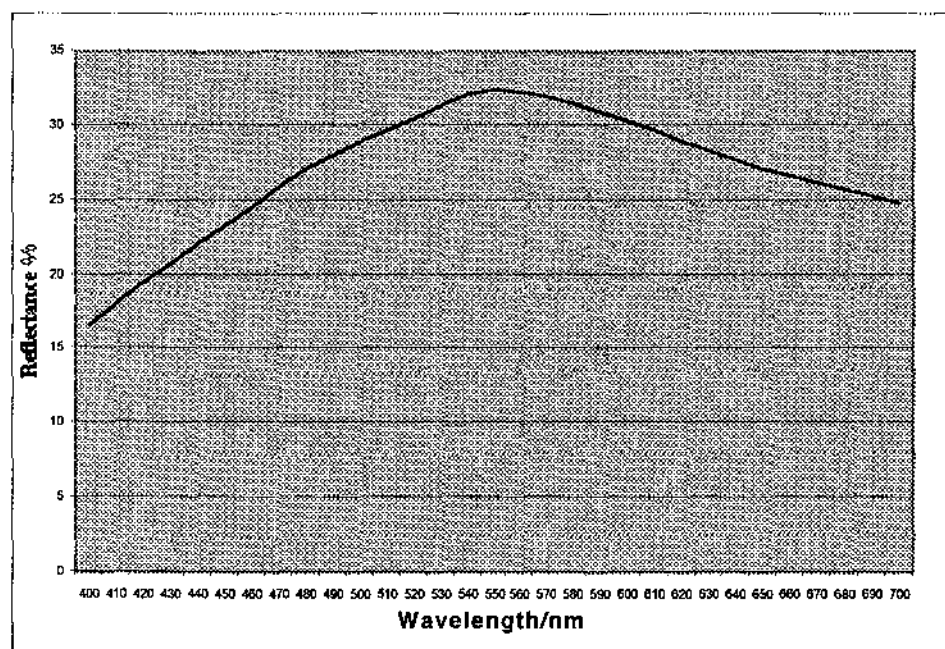
The study of the pigments from Küçük Tavşan Adası was made deeper by means of Raman spectroscopy that confirmed the presence of some important pigments like the Egyptian blue in the II decorative layer of the church (VI-VII century).

The red and yellow pigments of Latmos are made of natural and mineral materials: earths, ochres, limonite, hematite; the blue pigment, found in the church of Kiliselik is made of natural ultramarine used on a ground of vegetable black (Graph. 1); the green pigments found in the Gökkaya cave are made of earth (Graph. 2), probably the same found in Küçük Tavşan Adası and in the other examined sites of Carian region and it is possible to suppose that it came from the ancient cave of Izmir, according to Vitruvius.

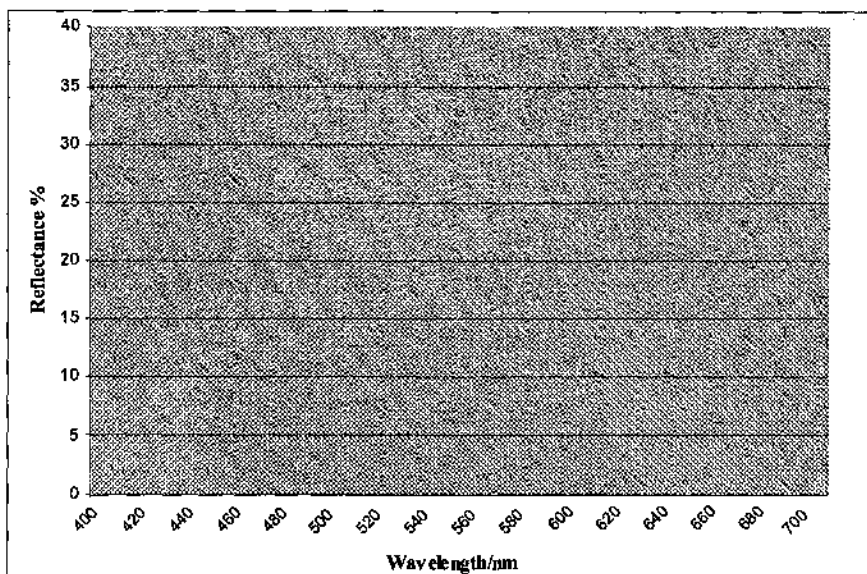
31 The on-site investigations were carried out by means of non-destructive analyses: acquisitions with video-microscope and a portable video-recorder Sony; colorimetric measurements with X-Rite reflectance spectrophotometer; thermo-hygrometric measurements. Moreover, mortars, pigments and stones were sampled. The samples were been analysed in the laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration of the University of Viterbo by means of optical microscopy with normal, polarised and ultraviolet (UV) lighting; chemical spot tests; ultraviolet and infrared (Fourier Transform Infrared, FT-IR) spectrophotometry (M. Andaloro, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit., pp. 127-129).



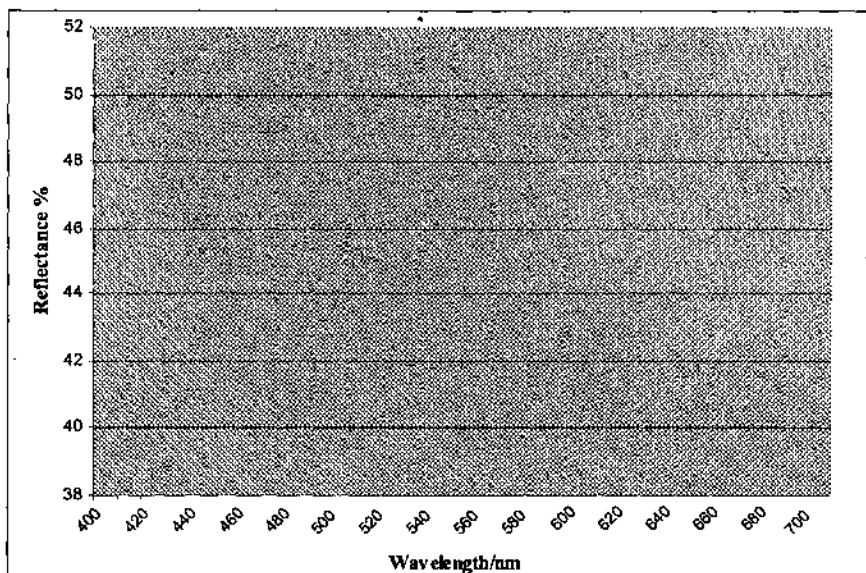
**Graph 1: Spectral reflectance curve of the natural ultramarine from the church of Kiliselik**



**Graph 2: Spectral reflectance curve of the green earth from the cave of Gökkaya**



**Graph 3: Spectral reflectance curve of the red pigment (hematite) from the church of Kisebükü**



**Graph 4: Spectral reflectance curve of the Egyptian blue from the church of Kisebükü**

In the baptistry of Kilisebükü the red and yellow pigments are made of natural and mineral materials: earths, ochres, limonite, hematite (Graph. 3); the blue pigment is Egyptian blue (Graph. 4), as we found in Küçük Tavşan Adası; the green pigments

are made of earth. The pigments are very finely ground and probably an organic binder was used.

At last in Kara Ada the red and yellow pigments are made of natural and mineral materials: earths, ochres, limonite, hematite; the green pigments are made of earth, the same found in the other examined sites; the black pigments are made of vegetable black.

The third section is strictly connected to the aim of our research project: "For a Data-Bank of Wall Mosaics, Wall-paintings and Panel Paintings in Rome and Byzantium (4<sup>th</sup>-15<sup>th</sup> centuries). Sources, Materials and Techniques" of which the survey of Küçük Tavşan Adası and of other sites of Asia Minor constitutes the load bearing axis<sup>32</sup>.

### *Acknowledgement*

The members of the research team of the 2002 campaign were: Prof. Dr. Maria Andoloro (Director of the survey), Dr. Claudia Pelosi (chemist of the Tuscia University); Dr. Maria Raffaella Menna (lecturer of the Tuscia University of Viterbo); (Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the Central Institut for Restoration); Giulia Bordi, Elena Latini, Francesca Moretti, Cristina Morigi, Stefania Pennesi, Simone Piazza, Paola Pogliani, Maria Donatella Raneri (graduates of the Tuscia University of Viterbo); Matthew Sillence (graduate of the Warwick University - England); Gaetano Alfano, Chiara Bordino, Manuela Mencherini, Maurizio Toscano (students of the Tuscia University of Viterbo).

The archeologists were: Michela Capogrossi, Francesca Consoli, Helga Di Giuseppe, Flaminia Pizzino.

The conservative plan for the floor mosaic consolidation and the first aid on wall-paintings and marbles was carried out by the restorers: Carla D'Angelo (Central Institut for Restoration), Silvia Borghini (Sovrintendenza dei Beni Archeologici delle Marche); Cristina Caldi, Sara Scioscia; Bekir Eskici, Selçuk Şener (Ankara University).

We are much indebted to the General Director of Monuments and Museums of the Turkish Republic Dr. Alpay Pasinli and to his staff, to Dr. Oğuz Alpözen, Director of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology, and his staff.

Our gratitude goes to dr. Anneliese Peschlow-Bindokat, of the German Archaeological Institute in Berlin, for her ever so generous and friendly hospitality in Herakleia.

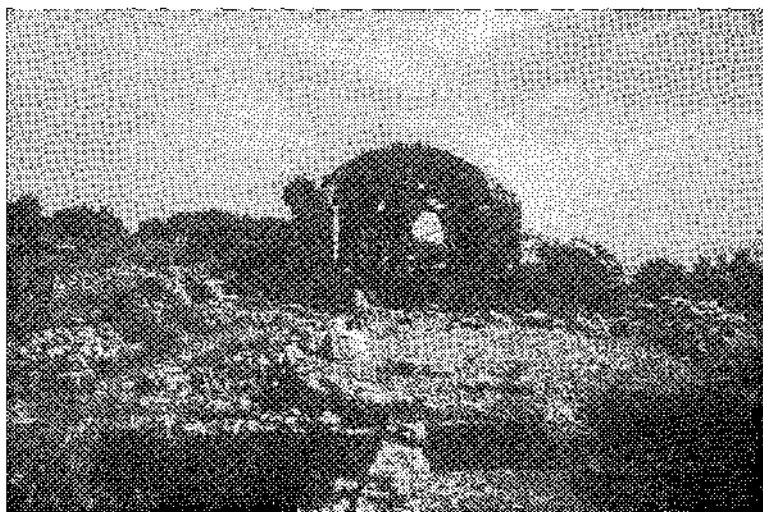
We are grateful to numismatist Dr. Alessia Rovelli (University of Viterbo) for her advise about the coins.

Photos, image analysis acquisitions and graphs were made by the graduates of the Tuscia University of Viterbo. Dr. Ulderico Santamaria (chemist of the I.C.R.) coordinated the scientific operations; the microscopical and micro-chemical analysis were performed by the Laboratory of Diagnostics for Conservation and Restoration.

The Raman spectroscopy was performed by the Laboratory of Physics of the Department of Environment Science of the Tuscia University of Viterbo by Prof. Alberto De Santis.

---

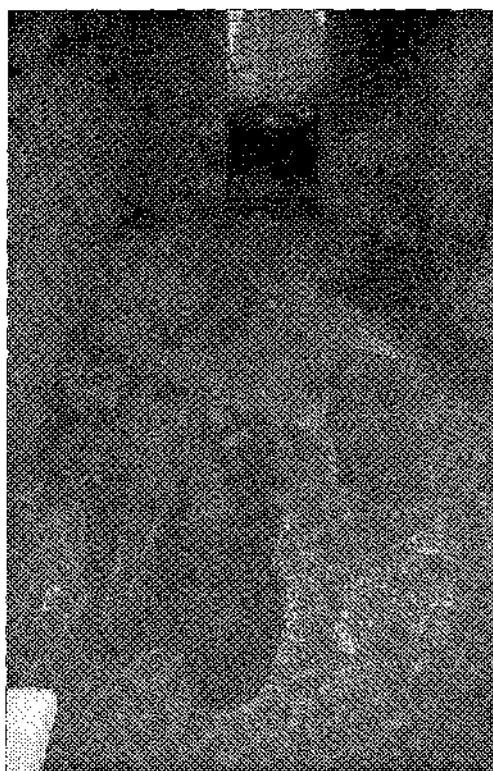
32 The research project is financed by Italian Ministry of Education, University and the Scientific Research. M. Andoloro, Küçük Tavşan Adası Fifth Campaign Balance and Perspectives cit., p. 130.



**Fig. 1: Küçük Tavşan Adası: the church exterior**



**Fig. 2: The north aisle after the excavation**

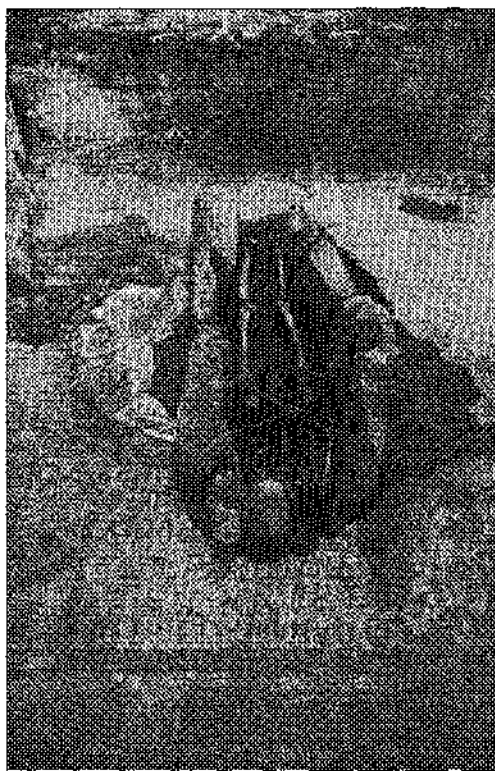


**Fig. 3: The south aisle after the excavation**

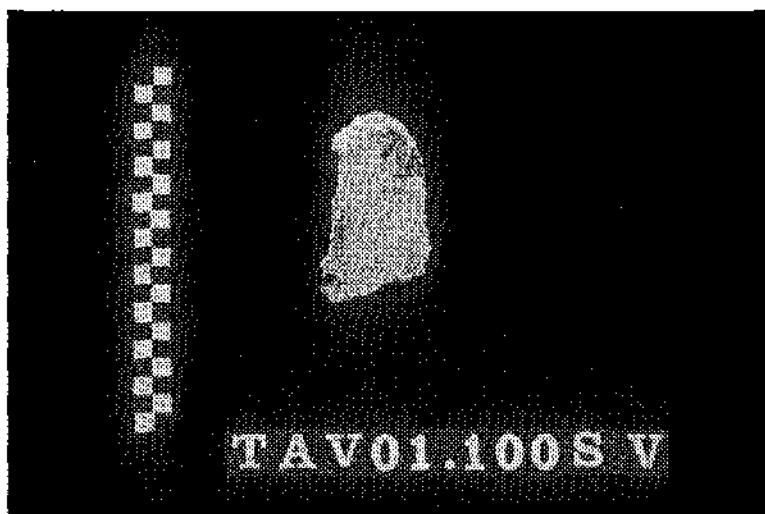




**Fig. 4: The north aisle: grave number 3**



**Fig. 5: The south aisle: grave number 5**



**Fig. 6: Fragment of wall-painting**

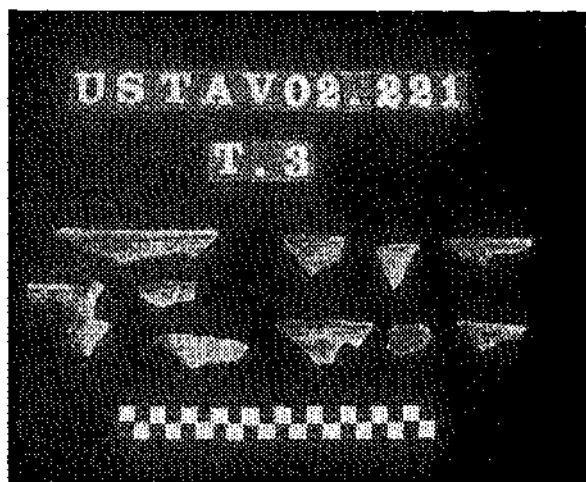


Fig. 7: Vitreous fragments (grave 3)

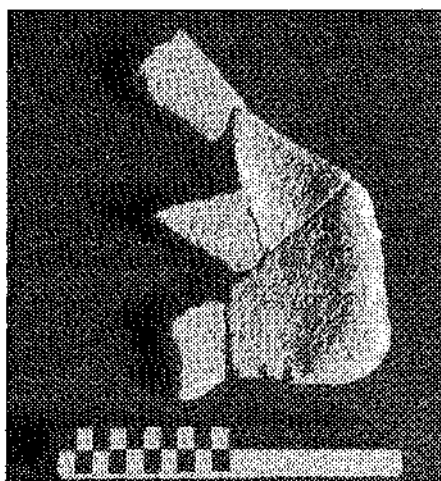


Fig. 8: Terracotta fragments displaying an inscription in Greek capital letter (grave 3)

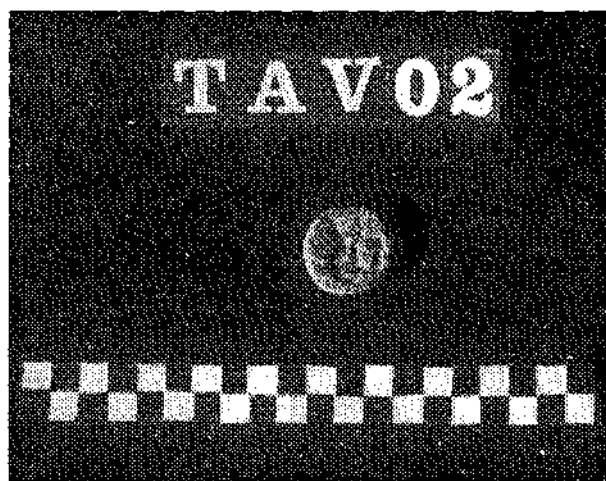


Fig. 9: Coin of Emperor Heraclius (between 618-628)



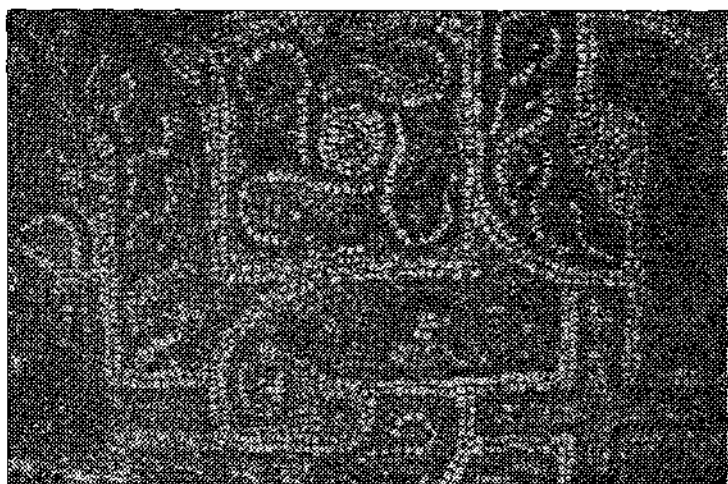


Fig. 10: The north aisle:  
mosaic

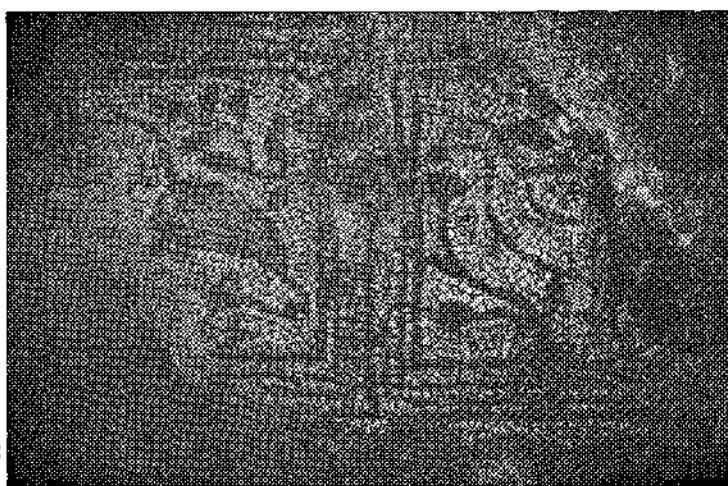


Fig. 11: The south aisle:  
mosaic

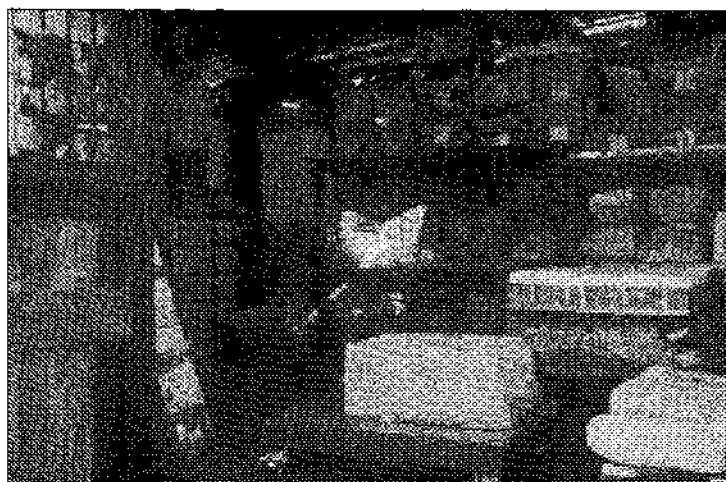
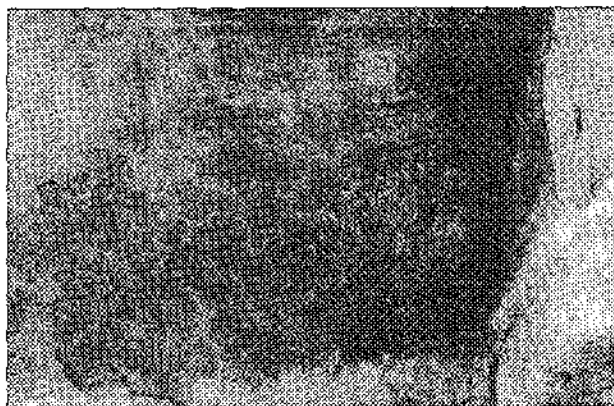


Fig. 12: The depot interior



**Fig. 13: Lalmos mountain; Nereide cave, Archangel**



**Fig. 14: Kara Ada: Chapel, Crucifixion**



**Fig. 15: Klsebükü: Baptistry, praying standing figure**

# THE WESTERN BOUNDARIES OF THE GREAT PALACE AREA: SOME OBSERVATIONS ABOUT KÜÇÜK AYA SOFYA CAMİİ AND ÇARDAKLI HAMAM

Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI\*

Last summer the survey regarded the area immediately to the west of Nakilbent Caddesi, between the Curved End of the Hippodrome and the Sea of Marmara, immediately adjoining to the western borders of the Great Palace area<sup>1</sup> (Fig. 1): where the westernmost part of the imperial itineraries, coming from St. Sophia or from the Hippodrome through the Chrysotriklinos area (the Golden Hall which was Throne Hall of the Middle Byzantine Palace) arrived as far as the church of St. Serghios and Bakkos, today Küçük Aya Sofya Camii.

There the north wall of the building, indeed towards the Palace, still shows very clearly traces of an upper passage and of a lower passage. At both levels, as I have shown last year, a triple arcade was blocked by later masonry, but the impost of the arches above the disappeared columns remained (Fig. 2).

I would identify such passages as the "passages of St. Serghios", mentioned in the ninth-tenth century chapters of the Book of Ceremonies, describing the procession from the Skylae gates, between the Covered Hippodrome and the Joustinianos, as far as the *kathelokoumenoi* of St. Serghios and Bakkos<sup>2</sup>. The lower floor of the "passages to St. Serghios" would also be, I think, the so-called "hippodrome of St. Serghios", mentioned in relationship with the race preparation in the Hippodrome on the day of the Birth of Constantinople<sup>3</sup>: possibly a false reading for "*hypodromos*", a covered passage or a *cryptoporticus*, as the Covered Hippodrome was in Humphrey's hypothesis<sup>4</sup>. With Guillard, I would attribute the "passages of St. Serghios" to the time of Justinian I (527-65), in connection with the extension of the Great Palace to the House of Hormizdas<sup>5</sup>.

Janin identified them as the "*peridromoi* of Markianos", "external passages" mentioned once on the occasion of the feast of St. Demetrios, also in ninth-tenth century chapters of the Book of Ceremonies. Coming along the north side of the Joustini-

\* Eugenia BOLOGNESI RECCHI FRANCESCHINI, President, Palatina-Istanbul Association, Corso Italia, 29 1-00198 ROME.

1 The mission 2002 place in the first part of July. We are grateful as usual for their support to the Director of the Archaeological Museums of Istanbul Dr. Halil Özek and to the Director of the Museums of St. Sophia Dr. Mustafa Akkaya. We are also very grateful to the Director of the Vakıflar Department in Nuruosmaniye Camii and to the master of the Coranic School in Sokollu Mehmet Paşa Camii, both of great help in particular for our work in Küçük Aya Sofya Camii and in Sokollu Mehmet Camii area.

2 *Cer.* I.11 (87, 17-9).

3 *Cer.* I.69 (337, 16).

4 H. Humphrey, *Roman Circuses and chariot racing*, Berkeley, Los Angeles 1986, 569-71.

5 R. Guillard, *Ellenika* 16 (1959), 77-8; *ByzSt.* 12 (1951), 214 n.48.

anos on the slope of the hill, from the Skylae gates they reached the oratory of St. Peter, near the Private Apartments, at the Chrysotriklinos level<sup>6</sup>. But, more than identifying with him Marcian as the emperor Markianos (450-57), I would like to draw attention to the fact that in the sixth century a famous Marcian was a patrician, *magister utriusque militiae per Orientem* in 572-73, nephew of Justinian I (527-65) and cousin of Justin II (565-78)<sup>7</sup>. If we can ascribe to him the construction of the "external passages", these might have been constructed both at the time of Justinian I (527-65) or of Justin II (565-78): in both cases, part of the Justinianic extension to the House of Hormisdas<sup>8</sup>.

Concluding, the "peridromoi of Markianos" were probably the sixth century name for the passages connecting the Palace with St. Serghios and Bakkos; by the ninth century becoming simply the "passages of St. Serghios" from the name of the church they were heading to. This would stress the importance of the Justinianic re-working of the area and the still existing connection with the Palace in the ninth-tenth century.

I shall not proceed to further discussion in relation to this church of St. Serghios and Bakkos, because its study and restoration are at the moment a UNESCO project under the guidance of Prof. Dr. Görün Özgen and Prof. Dr. Robert Ousterhout, and they themselves already undertook a careful re-examination of the whole architectural problem.

I might be allowed, nonetheless, to proceed to some more observations onto the southern wall of St. Serghios and Bakkos, towards the trainway and the sea; once again concerning, more than the church itself, its connection with the buildings around. In such southern wall still remain visible the system of arches connecting the church of St. Serghios and Bakkos with a different building. This stood once where the railway track, built ca. in 1870, runs today towards the central station of Sirkeci<sup>9</sup> (Fig. 3).

Indeed, on the other side of the railway, a line of very peculiar sea-walls run parallel to the south wall of St. Serghios and Bakkos. The actual masonry is heavily re-worked, and the entire construction looks very different from the Ottoman sea-walls proceeding eastwards and starting in correspondence with the absidal wall of St. Serghios and Bakkos. Waiting for future sondages and researches, which will enable us to draw more definitive results, I would like to point out anyway some revealing details. I refer in the first place, going from west to east, to the door, framed by re-employed slabs of marbles bearing an inscription in late Greek characters, possibly from the twelfth-thirteenth century, visible today only in the upper part. Beside all other possible discussions, which I leave to specialists of these late centuries, what matters to us at the moment is its location in correspondence with the door leading out of St. Serghios and Bakkos precincts, near the south-western corner of the external narthex of the church.

Afterwards, our peculiar sea-walls start heading eastwards, running, as I have said, parallel to the south wall of St. Serghios and Bakkos on the other side of the railway. They seem to be formed here by two main masonries, an internal sixth century brick masonry, with stones at the impost of the vaults; and an external ninth century pure brick masonry. Later re-working covered both walls with small grey stones mixed masonry, exactly as it happens nearby in the external walls of the Boukoleon Harbour.

6 Cer.I.20 (122.201); cfr. Janin, *Constantinople Byzantine*, Paris 1964, 333-34.

7 He was sent to Africa with an army in 563, when the Moors revolted, and quickly restored peace. In 572-73 he was sent to resume warfare against Persia. In summer 573 he laid siege to Nisibis, but was dismissed by Justin II and the army withdrew to Dara and Mardin. See J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. III AD 527-641, Cambridge, University Press, 1992, 821-823 (Marcianus 7).

8 A. Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The walls of the city and Adjoining Historical Sites*, London 1999, 269-97; T. H. Matheus, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania State University Press, 1971, 42-51.

9 E. Bolognesi Recchi Franceschini, *Il Gran Palazzo*, *Bizantinistica* 2000, Serie Seconda, Anno II, 229-31.

On the external side, in correspondence with St. Serghios and Bakkos we may further observe the survival of the springing of spandrels of vaults, no more existing, but documented by such spandrels' existence. (Fig. 4)

Where the Ottoman masonry starts on the inner side (since the whole of the sea-walls is re-worked by small grey stones mixed masonry on the external side), the internal wall with stone impost line and spandrels traces on the outer wall stop. This happens, as I have said, to the east, in correspondence with the absidal wall of the church of St. Serghios and Bakkos. A series of regular arcades with single stone and brick masonry clearly differentiate this part of the sea-walls from that preceding it to the west.

These archaeological observations may be paralleled in my opinion with the history of the church of St. Serghios and Bakkos, living side by side with the church of St. Peter and Paul since the time of their foundation in the first half of the sixth century<sup>10</sup>.

In 536, at the council held in Constantinople at the presence of Pope Agapetus against the monophysite Severus and his followers, between 20th May and 4th June, a Paul apposed his signature at the documents as "presbyter and abbot of St. Peter and Paul the Apostles and of the martyrs Serghios and Bakkos", or shortly "of the most holy apostle Peter near the Palace."<sup>11</sup>

### *Both Churches Were of Recent Foundation*

The basilica of St. Peter and Paul was founded by Justinian - whose christian name was Petrus Sabbatius - at the end of the second or at the beginning of the third decade of the sixth century. By 29 July 519 Justinian sent a letter to the Pope Hormisdas asking for relics of the Apostles and of St. Lawrence<sup>12</sup>. The church was built within the area of Justinian's private mansion of Hormisdas (*in domo nostra*), where he lived with Theodora before becoming emperor and moving on to the Imperial Palace.

The church of St. Serghios and Bakkos was built next to the basilica of St. Peter and Paul and shared a common atrium with it. It was founded after Justinian's coronation in 527, since in the inscription which runs along the nave both Justinian and Theodora are mentioned as reigning emperors.

For a very limited period, the two churches of St. Peter and Paul and of St. Serghios and Bakkos were annexed to the Imperial Palace together with the House of Hormisdas. Procopius writes in 553/55 that Justinian built them "on a side of the imperial residence, whose ancient name was Hormisdas. His own House Justinian commanded in fact to become the Palace and to be a magnificent structure. He joined it to the rest of the Imperial Palace, after he was elected emperor of the Romans."<sup>13</sup> Procopius describes the basilical shape of SS. Peter and Paul, and the octagonal shape of St. Serghios and Bakkos, with a two-storied deambulatory and an inner-narthex, this last, very similar with St. Vitale in Ravenna<sup>14</sup>. A series of *propylea* (among which, possibly, we might tentatively identify the external corridors of Markianos) connected them with the Palace.

10 C. Mango, The Church of St. Sergius and Bacchus at Constantinople and the Allegand Tradition of Octagonal Palatine Churches, in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, XXI (1972), pp. 189-193 (= Id., *Studies on Constantinople*, London, 1993, Xlii); Id., The Church of St. Sergius and Bacchus Once Again, in *Byzantinische Zeitschrift*, LXVI-II (1975), pp. 365-392 (= Id., *Studies cit.*, XIV).

11 *Mansi* VIII, 939, a.536, *actio* III. During the council, Theagenes and Christophoros go with their companions in different occasions to look for Antheimios in the reverential oratory of the Saint martyr Serghios, in the neighbourhood of Hormisdas, in the house where he lived before he was taken to the patriarchal siege of this imperial city (*ibid.*, 955, a.536, *actio* III). Cf. also *Mansi* VIII, 931 col. 958; Kir. Skyt., *Vita St. Sabas*, 398 n.3. Cf. Peters, *Le Tréfonds orientaux*, 68-70, with bibl., on the origin of the cult.

12 *Epistolae Imperatorum pontificum aliorum*, CSEL, 35, pt.2 (Vienna, 1898), 679-680.

13 *Proc. De Aed.* I.4; X; 4: Haury, 1964, 22-23.

14 For S. Vitale, see C. Rizzardi, *S. Vitale a Ravenna: l'architettura*, Ravenna 1968; F.W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Bd. II, Kommentar. 2. Teil, Wiesbaden, 1976, pp. 47-233.

Now, on the basis of the archaeological observations and of the well known literary sources about the Justinianic foundation of St. Serghios and Bakkos in the first half of the sixth century, I would like finally to propose to identify the described part of the sea-walls as part of the church of St. Peter and Paul, where the arches well visible in the southern wall of St. Serghios and Bakkos introduced to. The railway track would run thus in the place of the main nave of the building; the sea-walls in the place of the southern lateral aisle. The sixth century internal masonry and the ninth century external masonry would tell us of the two main architectural phases of the church of St. Peter and Paul.

Proceeding further, from the north side of the church of St. Serghios and Bakkos, at some distance, on the other side of the street coming from Nakiibent Caddesi, we may now observe some interesting architectural remains in the gardens and courtyards of the modern buildings aligned along the above mentioned street.

In the back garden of a calligrapher studio, not far from the projection of the hypothesized imperial passage ending onto the northern wall of St. Serghios and Bakkos, a small door framed by thick stone slabs opens in a mixed masonry wall at the basis of a very different wall in Ottoman masonry. This last pertains to the south perimetral wall of the Bath of the *Pergula*, Çardaklı Hamam, dated to 1502-04<sup>15</sup>.

Proceeding eastwards, the arched brick entrance to a tunnel outskirting the same south perimetral wall of the Bath may be observed in difficult conditions of light and observation in the minimal narrow courtyard of a T-shirts workshop.

Turning then to the north, a small tower in mixed masonry still stands against the east perimetral side of the Turkish Baths.

On these two sides, southwards and eastwards, the Bath look as a shapeless mass of ruins, covered of earth and bushes.

But the other two western and northern sides of the Turkish Bath' perimetral walls are quite different (Fig. 5, 6). They are built in neat square small stones masonry. The main entrance (today out of use), on the western side, opened beside a middle-Byzantine slab re-used as decoration of the wall. The lateral entrance, on the northern side, is today used as the only access to the inner spaces.

As much as we can expect from such discrepancies, also the plan is very odd (Fig. 6-8). Inside, two main square halls lay next to each other from north to south, the first to the north covered by a *dôme* with stucco decoration; the second, to the south, with no roof any more, coming as far as the south perimetral wall on top of the small door framed by stone slabs in the gardens of the calligrapher's studio near St. Serghios and Bakkos. And most curiously, next to the two halls, on the eastern side, a series of small inter-connected *dômed* chambers and a major *dômed* chamber enriched by a gallery over the entrance into the west wall, stand today visible from the inside, but are covered by earth on the outside as much as becoming the sort of a platform against which lay part of the south and of the east perimetral walls of the Bath. Against those perimetral walls, we shall remember, beside the door in the calligrapher's studio's back garden, lay the tunnel, whose brick arched entrance we could discover at some height in the narrow courtyard of the T-shirt workshop, and the small tower to which access is given through a garage nearly.

The student of Prof. Dr. Reha Günay, Arch. Sezer Özkan, who studied the Bath and draw the present plans and sections, hypothesized a Byzantine survival in part of the Bath's structures. Thinking now of the certain existence in the vicinity of St. Serghios and Bakkos, or of Hormizdas, news of which in the sources can be found still in the fourteenth century, I would like to identify tentatively in the area of Çardaklı Hamam the last surviving buildings of the above mentioned monastery of Hormizdas.

15 Cfr. W. Müller-Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbul*, Tübingen, 1977, 326.

In fact, as it is generally assumed, the two churches and the mansion of Hormisdas were soon transformed into a monastery, because of that *presbyter* and abbot of the church of St. Peter and Paul and because of the mention of the church of St. Serghios and Bakkos in the acts of the council of 536<sup>16</sup>.

Indeed, as argued convincingly by Cyril Mango, a community of Monophysite monks was installed by Theodora in the House of Hormisdas, to start possibly as early as 531<sup>17</sup>, until her death in 548<sup>18</sup>. John of Ephesus, who first travelled to Constantinople in 535, in 565/66 writes that his association with this community begun more than thirty years earlier. From him we know that the monks numbered at times as many as 500. They occupied all the "chambers" and "cells" of the palace, so that even the great halls had to be partitioned by planks and matting. Soon after Theodora's death, a fire "burnt the whole of that place, only a small portion of it escaping ... And so at last it was given to the martyr's chapel of the holy Mar Serghios, and a monastery was built on the spot, and it remains to this time to the glory of God."<sup>19</sup>

The monastery always remained the limit of the Imperial Palace to the west. Both the monastery and the surrounding area kept ever since the ancient toponym of Hormizdas. The lamps of the monastery of St. Serghios and Bakkos, transported to the Imperial Palace on the occasion of the reception offered to the Arab ambassadors in 946, are still recorded "from Hormizdas."<sup>20</sup> A long series of curators of the monastery of Hormisdas is documented until the beginning of the thirteenth century<sup>21</sup>. Afterwards, by the beginning of the XVI century, the Turkish Baths were built on the top of the ruins.

---

16 *cf.* note 9.

17 Elias, *Vita Iohannis episc. Tellae*, ed. E.W.Brooks, *CSCO, Script. Syri, Versio*, ser.3. t.25, 39.

18 P. Duchesne, *L'Eglise au VI<sup>e</sup> siècle* (Paris, 1925), 81.

19 Joh. Eph. *Patr. Or.* XVIII, 676, 680-81.

20 *Cer.* II.15 (580)

21 R.Guilland, *Etudes sur le Palais de Boukoleon. Le Palais d'Hormizdas*, *ByzSl.* 12 (1951), 211.

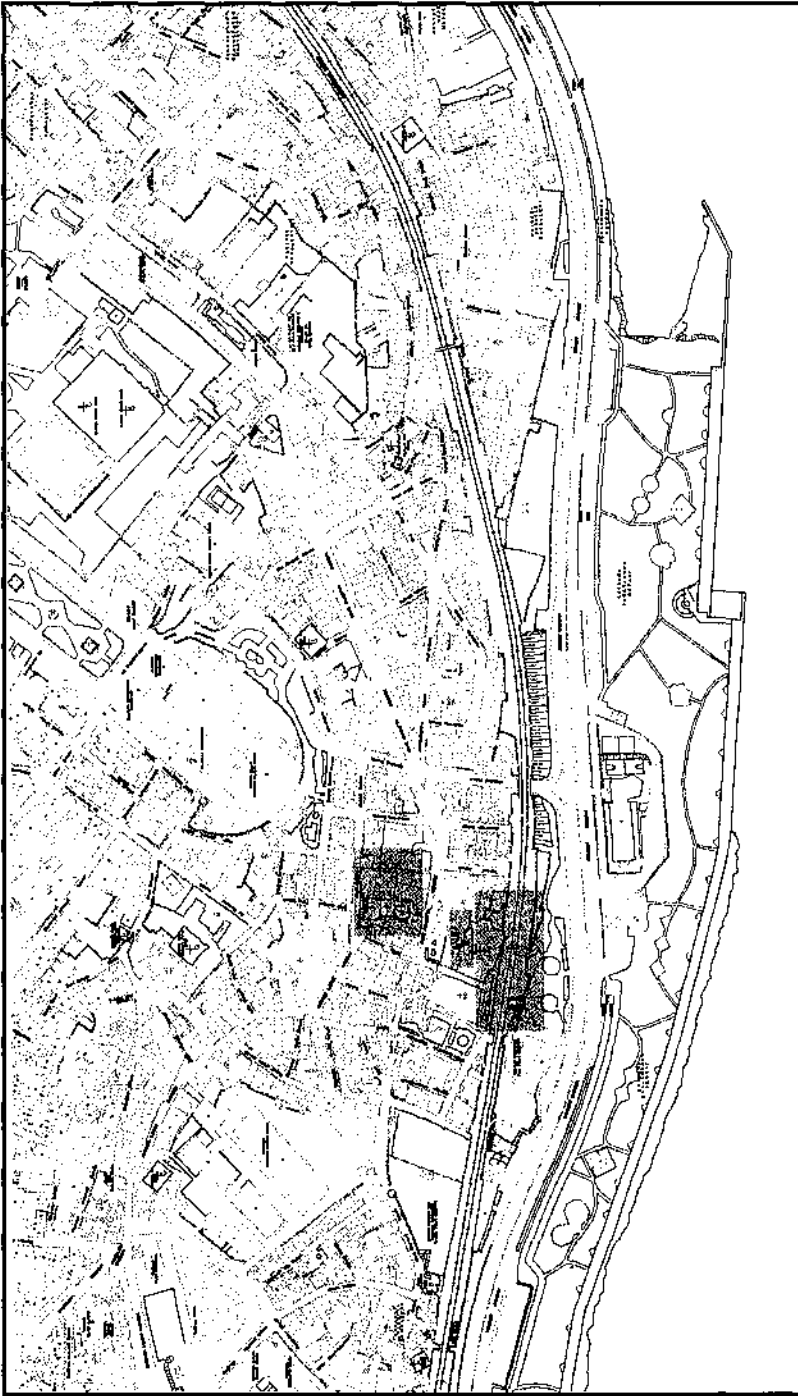
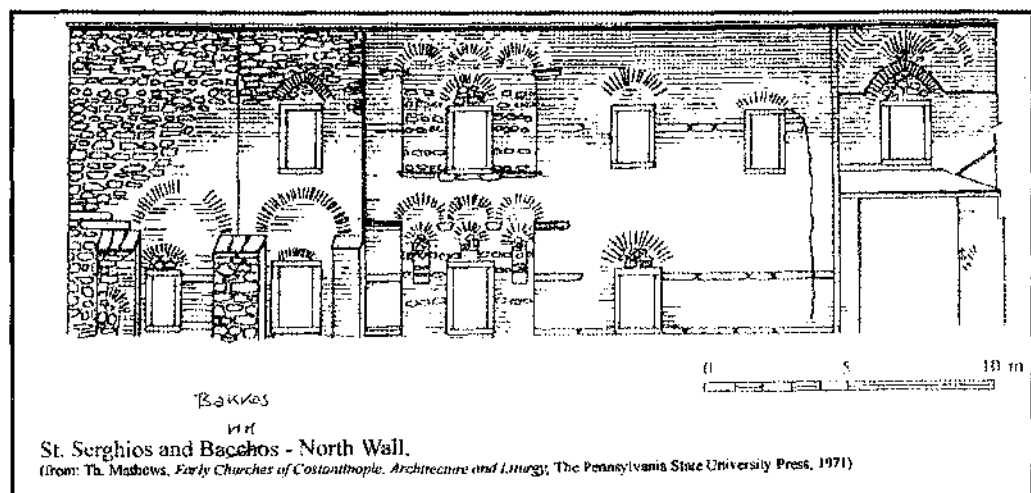
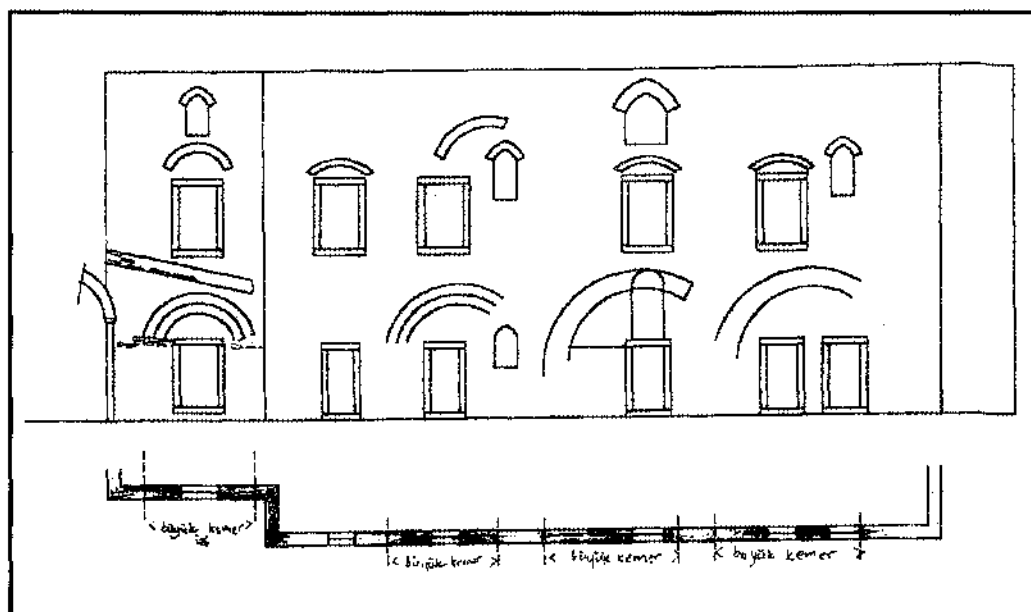


Fig. 1: General plan





**Fig. 2: St. Serghios and Bakkhos, north wall**  
 (from: Th. Mathews, *Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, The Pennsylvania State University Press, 1971)



**Fig. 3: Serghios and Bakkhos, south wall**

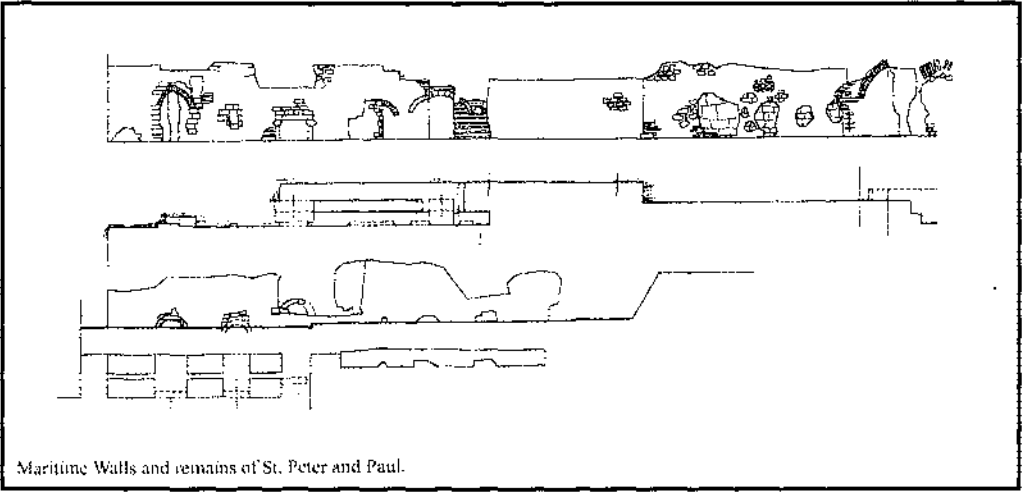


Fig. 4: Maritime Walls and remains of St. Peter and Paul

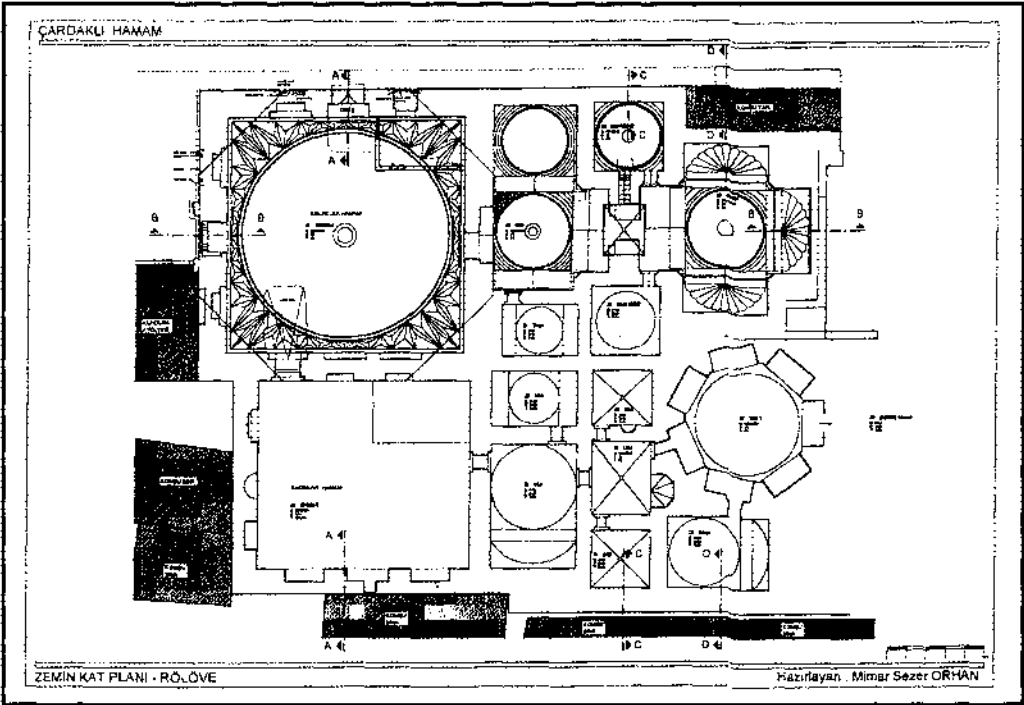


Fig. 5: Plan of Çardaklı Hamam and annexes

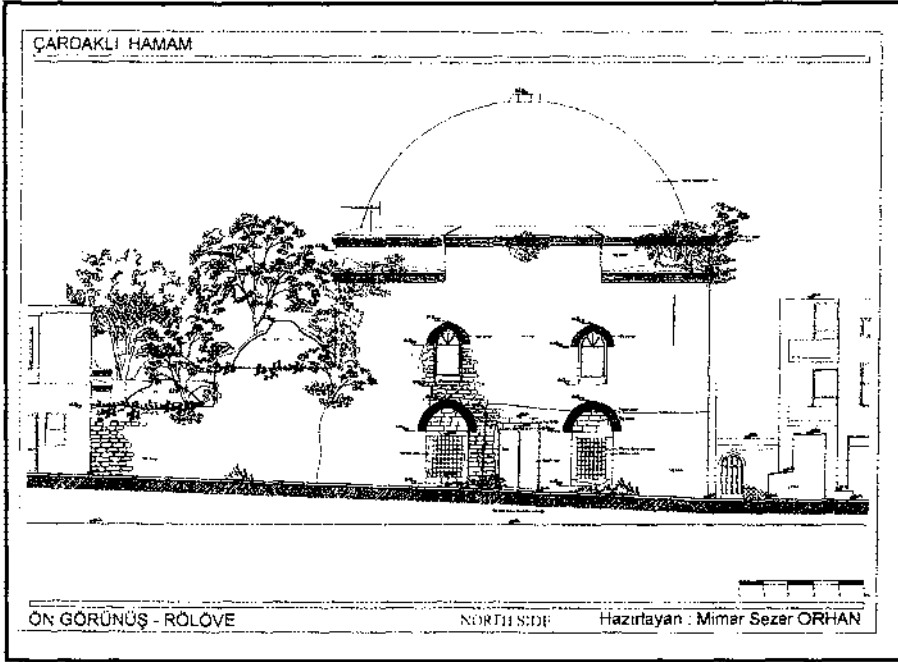


Fig. 6: Çardaklı Hamam, north side

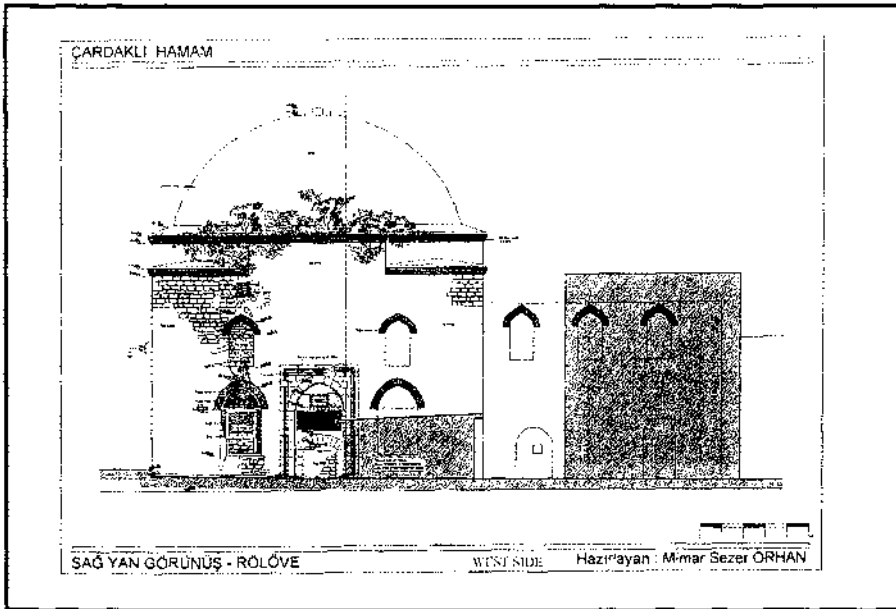


Fig. 7: Çardaklı Hamam, west side

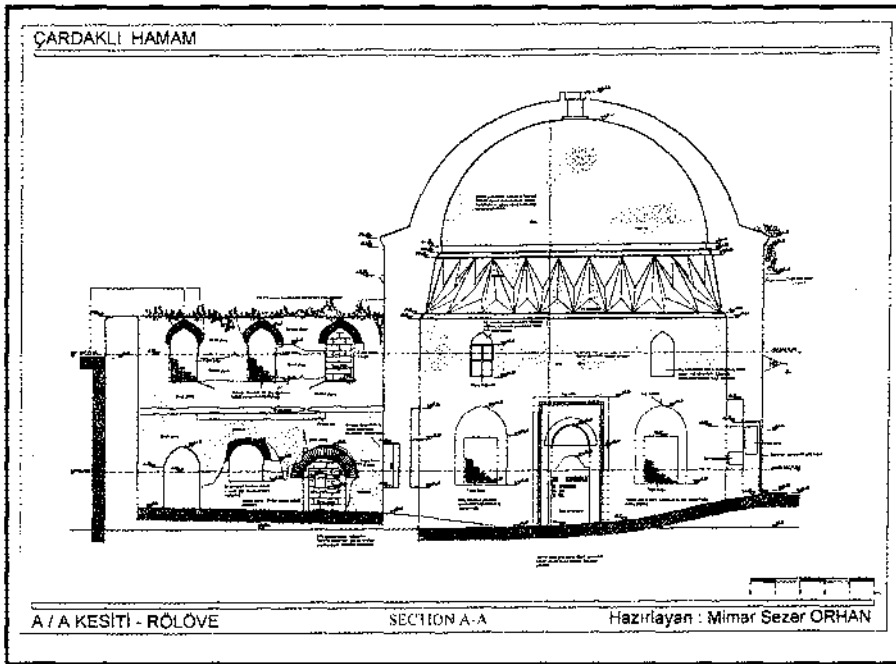


Fig. 8: Çardaklı Hamam, section A-A

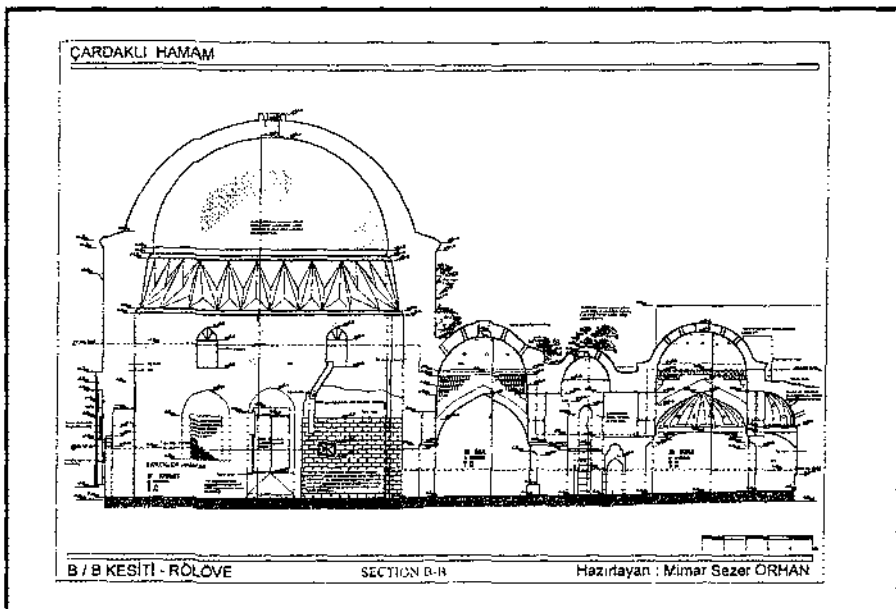


Fig. 9: Çardaklı Hamam, section B-B

## TARSUS-GÖZLÜKULE 2002 YILI DİSİPLİNLERARASI ARAŞTIRMALARI

Aslı ÖZYAR\*  
Günhan DANIŞMAN  
Hayrullah KARABULUT  
Haluk ÖZENER

Boğaziçi Üniversitesi'nin Tarih, Kimya, Jeofizik ve Jeodezi bölümleri<sup>1</sup> ile Ege Üniversitesi Fiziki Coğrafya Anabilim Dalı üyelerinin işbirliği, ABD'den ise Bryn Mawr College, Klâsik ve Yakın Doğu Arkeolojisi Bölümü'nün katkıları ve Ege Prehistorya Enstitüsü'nün<sup>2</sup> desteği ile 1-29 Eylül 2002 tarihleri arasında gerçekleştirilen disiplinlerarası çalışmalarımız Mersin ili, Tarsus İlçesi, Gözlükule Höyüğü ve çevresinde, ayrıca Adana Bölge Müzesi depolarında yürütülmüştür. Araştırmalarımıza izin veren Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Adana ve Mersin İl Kültür ve Emniyet müdürlüklerine, Tarsus Müzesi ve Adana Bölge Müzesi müdürlüklerine ve bu müzelerdeki değerli uzman arkadaşlarımıza yaptıkları katkı ve yardımları için çok teşekkür ederiz.

Mersin il sınırları içinde, antik Kilikya ya da Çukurova'nın batı kısmında, Berdan Nehri'nin ise bugün batısında yer alan Tarsus-Gözlükule Höyük'te Goldman kazılarının sona ermesinden yaklaşık 50 yıl sonra 2001 yılında başlatılan çalışmalara<sup>3</sup> bu yıl devam edilmiştir. Geçen yıl açıkladığımız, çalışmalarımızın halen içinde bulunduğu araştırma safhasının uzun vadeli amaçlarını sadece başlık olarak tekrarlayalım:

- Goldman dönemi etütülük malzemenin arşivlenmesi
- İlk kazı döneminden eksik kalan yayınları tamamlamak
- Yeni kazı çalışmalarına hazırlanmak
- Höyüğün bir bütün olarak korunması ve çevre halkı ile ziyaretçilere tanıtılması
- Höyüğün içinde bulunduğu doğal ortamın incelenmesi

\* Doç. Dr. Aslı ÖZYAR, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 34342 İstanbul/TÜRKİYE

Doç. Dr. Günhan DANIŞMAN, Boğaziçi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bebek P.K. 2, 34342 İstanbul/TÜRKİYE

Yard. Doç. Dr. Hayrullah KARABULUT, Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü, Jeofizik Bölümü, Kandilli, İstanbul/TÜRKİYE

Dr. Haluk ÖZENER, Boğaziçi Üniversitesi, Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırmaları Enstitüsü, Jeodezi Bölümü, Kandilli, İstanbul/TÜRKİYE

1 Araştırmalarımız önemli ölçüde Boğaziçi Üniversitesi'nin 00R104 ile 02R101 No.lu Bilimsel Araştırma Projeleri'nin sağladığı maddî olanaklar ile yürütülmüştür.

2 Ege Prehistorya Enstitüsü'nün (Institute for Aegean Prehistory) maddî desteğine teşekkür ederiz.

3 A. Özyar, G. Danışman, H. Karabulut, H. Özener, Tarsus-Gözlükule 2001 Yılı Enterdiscipliner Araştırmaları, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı 1. Cilt, Ankara 2003, 273-282.

Bu amaçlar doğrultusunda 2001 yılında yapılan çalışmaları 3 ana bölümde ele alacağız:

### 1. Höyükte Yapılan Çalışmalar

#### a. Güneydoğu Yamaç, 05 Numaralı Bölgedeki Kesit (Plân: 1)

Goldman dönemi kazılarında çalışılan Tarsus Gözlükule A bölgesinin yaklaşık 30 m. güneydoğusunda, Caminur Mah. 0813 Sok. üzerinde bir dizi ev 1965-67 yılları arasında höyüğün yamacını teras şeklinde kesip düzelterek yerleştirilmiştir. Bu evlerden 5 numaralı olanın arkasında bu teraslama çalışması neticesinde höyüğün yaklaşık 4 m. yüksekliğinde, 7 m. uzunluğunda bir kesitin ev sahipleri tarafından düzleştirilmiş şekilde açıkta bulunduğu tespit edilmiştir. 05 numaralı bölgede B-BB olarak adlandırdığımız bu kesitte açıkça görülen kerpiç duvar, taban ve dolgu tabakaları bu profilin belgelenip koruma altına alınmasını gerektirmiştir (Çizim: 1). Kesitin 7 m. uzunluğunda ve ortalama 2-2,50 m. yüksekliğindeki kısmının çizim, fotoğraf ve örnek almak sureti ile belgeleme çalışmaları Ayşe Özdemir denetiminde yürütülmüştür. Deniz seviyesinden 23.33 m. yüksekliğe kesitin iki ucuna yerleştirilen S1 ve S2 noktalarımızın bugün üzerinde bayrak direğinin bulunduğu bölgeye konan röper noktamız R1 den uzaklıkları 33 m. ile 34.10 m. dir. Kesitin en altı deniz seviyesinden 21.77 m. de olup höyüğün doğu tepesinin bugünkü yüksekliğinden 16 m. aşağıdadır. Bu veriler söz konusu kesitin Goldman uzun profil (A-AA) çiziminde<sup>4</sup> İTÇ II yerleşmesi seviyesinde olduğuna işaret ediyor. Kesitte görülen kerpiç duvarların taş temel üzerine oturmaması da Gözlükule İTÇ II mimarî öğelerine uymaktadır. B-BB kesiti Tarsus yayınlarından tanıdığımız İTÇ II yapı katlarındaki doğu-batı istikametinde giden sokağın<sup>5</sup> güneyinde kalan, kuzey-güney yönünde uzun duvarları bulunan evler dizisinin muhtelemen doğuya devam eden bölgesinde, biraz daha güneyde benzer bir dizi binaların bulunduğu bir alanda olup, kuzey-güney yönünde uzayan duvarları kesmektedir. Kazmadan değerlendirmek durumunda kaldığımız bu kesitte üst üste devamlılık gösteren kerpiç duvarlar batıdan doğuya olmak üzere 3 ayrı sıra teşkil ediyorlar. En batıda yer alan 1,60 m. genişliğindeki duvarın alt kısmına batı istikametinden bağlanan biri sıvalı en az iki taban seviyesi mevcut. Bu duvar yıkıldıktan sonra aynı yerde yükselen ancak kalınlığı 0,85 m. olan ikinci bir duvar görülmektedir. Gene bu duvara batıdan bağlanan bir duvar seviyesi mevcut. Kerpiçlerin renk ve doku farklılığından da duvarların iki ayrı evreye ait olduğu anlaşılmakta. Bu duvarların hemen doğusunda yer alan, içinde düşmüş kerpiçlerin de bulunduğu dolgu toprağının batıya doğru meyilli olduğu anlaşılmaktadır. Orta kısımda yer alan kerpiç duvar yer yer bozulmuş durumdadır. Orta kısımda en üst seviyede bulunan duvarın kerpiçleri bütün kesitte rastladığımız en sert kilden olanıdır. En doğuda sadece iki bölgede kerpiç sıralarını seğebildiğimiz duvarlar ile ortadaki duvarlar arasında kısmen tabanlarında belli olduğu en az 6 ayrı tabaka gözükmemektedir.

Bu kesitten alınan çanak-çömlek parçaları da Tarsus neşriyatındaki örnekler ile karşılaştırıldığında yapıların Tarsus İTÇ II ye tarihlenebileceğini destekliyor (Çizim: 2, 3). Mellink'in Tarsus İTÇ II'nin en tipik örneklerinden olduğuna işaret ettiği açık renk hamurlu, kum katkısı az seçilen, turnette yapımı yuvarlak kâseler<sup>6</sup> burada da mevcuttur (Resim: 1). Aynı kâse tipinin İTÇ II'nin son evrelerine tarihlenen kırmızı hamurdan, çark yapımı örneğinin de parçaları ele geçirilmiştir (Resim: 2). Kırmızı hamurdan, el yapımı tek kulplu büyük fincan veya kap parçası (Resim: 3), gene kırmızı hamurdan yapılmış gaga ağızlı testilerden parçalar (Resim: 4), bir de Goldman kazılarında da benzeri bulunan büyük bir pithosun ağız fragmanı ele geçirilen parçalar arasındadır. Bu bölgede inşa edilen evlerin yerleşmeyi ne derece tahrip ettiği açıktır. 2003 yılında bu kesiti ve

4 H. Goldman, *Excavations at Gözlükule- Tarsus II*, Princeton 1956, Plan 26.

5 H. Goldman, *Excavations at Gözlükule- Tarsus II*, Princeton 1956, Plan 4.5.

6 M. J. Mellink, *Anatolian and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age, Anatolia and the Ancient Near East- Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, TTKY Ankara 1989, 319

arkasını koruyabilmek için gerekli izinler alındıktan sonra önüne tahta karkas içine kerpiç bir duvar inşa etmeyi tasarlıyoruz.

#### *b. Batı Yamacı Temizliği ve Koruma Duvarı*

Höyükte yapılan diğer bir çalışma ise batı yamacı temizliği ve koruma duvarıdır. 2001 sezonunda, üzerinde yüzey araştırması yapılan höyüğün batı tepesinin batı yamacı, belediyenin zamanında yaptırmış olduğu yol tarafından kesilmiş bulunuyor. Burada zaman içerisinde hem erozyon dolayısıyla, hem de gelen geçen vatandaşın buluntu merakı ile açtığı çukurlar yüzünden höyüğün bugüne kadar hiç kazılmamış batı tepesinin kültür tabakaları gitgide tahrip olmaktadır. Bu tahribatı önlemek amacı ile 2002 yılında 37,5 m. uzunluktaki bir bölümünün, kalan yaklaşık 10 m.lik bölümünün ise bu yıl olmak üzere, koruma altına alınmasına karar verilmiştir.

Bu çalışma alanı Bölge 06 olarak adlandırıldı. Önce kesitin konturunu takip ederek 12 adet 5x5 m.lik karelej belirlenmiştir (Plân: 2). Bu karelerin belirlediği alanlar önce bitki örtüsü ve erozyon toprağından arındırılmıştır. Daha sonra bölgenin temizlenmiş halinin plân ve profil çizimleri tamamlanmıştır (Çizim: 4).

Temizlik sırasında toplanan çanak çömlek parçalarının tasnif ve belgeleme çalışmaları hâlihazırda Boğaziçi Üniversitesi Arkeoloji Laboratuvarları'nda sürdürülmektedir. İlk belirlemelere göre batı tepesinin üzerinde erozyonla gelen Ortaçağ ve Roma Dönemi seramikleri en yoğun gruptur. Ancak Demir çağı ve öncesine tarihlenebilen bazı parçalar da mevcuttur.

Temizlik ve belgeleme çalışmaları ardından Kültür Bakanlığı Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 13.09 2002 tarihli 4871 No.lu kararı doğrultusunda batı yamacı kesitini korumak amacı ile 37 m. uzunluğunda, yer yer 5 m. yüksekliğe ulaşan kuru taş duvar inşaatı, Tarsus eski eser restorasyon çalışmalarında deneyim kazanmış taş ustası Mustafa Dokuzoğlu tarafından tamamlanmıştır. Yöredeki taş ocaklarında bulunan açık renkli kireçtaşıyla yapılan bu kuru taş duvar ile höyük dokusu arasından ince bir tabaka kum yayılmıştır. Duvar, höyüğün doğal yüzeyini takip ederek hem koruyucu fonksiyonu olacak ancak, aynı zamanda estetik kaygılara da cevap verecek şekilde, höyük ortamına uygun şekilde tasarlanmıştır. Duvarın çevreye uyumunu tam sağlamak için, daha sonra höyük toprağından daha açık renkteki kireçtaşları, üzerine serpmeye siva ile uygulanmıştır.

2001 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yapılan ve höyüğü kuzey, batı ve güney cephelerinden çevreleyen çitin tahrip edilmiş kısımları onarılmıştır. Ayrıca çitin güneye geçit veren kapısının bundan sonra höyük üzerinde özellikle yeni yapılan koruma duvarı boyunca yaya trafiğini azaltmak için kilitli tutulmasına karar verilip uygulanmaya başlanmıştır.

#### *c. Batı Yamacında Bulunan İslâmî Dönem Türbenin Rölöve ve Plânlarının Hazırlanması*

Kültür Bakanlığı Tarsus Müzesi Müdürlüğü'nde bir kopyası bulunan eski eserler tescil listesinde 'Osmanlı Dönemi' olarak tanımlanmış bulunan, höyüğün batı yamacının alt kısmında yer alan ve bugün Karamahmet İkoğretim Okulu'nun bahçesinde kalan Duatepe Türbesi, Doç. Dr. Günhan Danişman tarafından incelenmiş ve rölöve çizimleri hazırlanmıştır (Çizim: 5, 6). Tamamı kesme taştan inşa edilmiş olan türbe kare plânlı olup etrafında kenarı 9.35 m. olan kare plânlı bir çevre duvarı vardır. Çevre duvarının üstü kemerli giriş kapısı, batı cephesinin ortasındadır. Türbe girişi ise güney cephesinin ortasına yerleştirilmiştir. Duvar üstlerindeki harpuştanın taş blokları yer yer tahrip olmuştur. Türbenin kasnak hizasında kuzeydoğu köşesi tamire muhtaçtır. Türbe, yüksekliği yaklaşık 2.5 m. olan sivri bir karkas kubbe ile örtülüdür ve kubbenin üzeri sıvanmıştır.

Türbenin hangi tarihte yapıldığı ve kime ait olduğu henüz bilinmemektedir. Türbeyeye ait mermer taş üzerine bir yazıtın 1970'li yıllarda sökülüp götürüldüğü rivayet edil-

mektedir. Türbenin tarihçesi ile ilgili bilgilere bölgede dolaşan seyyahların yazdığı seyahatnameler incelenerek ulaşma ihtimali muhtemeldir.

#### *d. Jeodezik Ölçümler*

2001 yılında Tarsus-Gözlükule' nin topografik haritasını çıkartan Kandilli Rasathanesi Jeodezi Bölümü'nden Yard. Doç. Dr. Haluk Özener, Dr. Onur Yılmaz ve Dr. Bülent Turgut ile Araş. Gör. Aslı Garagon bu yıl da çalışmalarımıza katılıp jeodezik ölçümlerde bulunmuşlardır. Höyük üzerinde tüm karelaç ölçümlemlerini gerçekleştirip araziye aplike etmişlerdir. Adı geçen türbenin rölövesi için dış duvar, iç duvar, kubbe ve taban kotları tespit edilmiştir. Bu kotlar verilirken geçen yıl oluşturulan kapalı poligon ağının dengelenmiş kotları kullanılmıştır.

İleride yapılması plânlanan ve höyüğün güney kesimine doğru genişleyecek olan detaylı hâlihazır harita çalışması için Tarsus Belediyesi ile temasa geçilerek daha önce yapılmış olan çalışmalar ile ilgili bilgi alınarak, mevcut poligon noktalarının yerleri öğrenilmiş, bu noktaların koordinat değerleri alınmıştır.

#### *e. Jeofizik Ölçümler*

Höyük üzerinde devam etmekte olan çalışmalar kapsamında, 10-14 Eylül 2002 tarihleri arasında Prof. Dr. Mustafa Aktar ve Yard. Doç. Dr. Hayrullah Karabulut tarafından bir dizi jeofizik ölçüm yapılmıştır. Bu ölçümlerin amacı höyükte kazılara başlamadan önce gerekli ön bilgilerin sağlanması doğrultusunda idi. Bu amaç doğrultusunda yüksek ayrımlılığa sahip Ground Penetrating Radar (GPR) kullanılmıştır. Bu yöntemle yaklaşık 2 metreye kadar olan derinliklerden bilgi alabilmek hedeflenmiştir.

Höyük üstündeki iki alanda detaylı profiller atılmıştır. Goldman dönemi A bölgesinin hemen doğusunda yer alan doğu tepesinin devamındaki açık alanda 1 metre aralıklı, 18-27 metre uzunluğunda, 63 adet GPR profili, yayınlardan bilinen Geç Tunç Çağına ait anıtsal yapının bilinen duvarlarına dik olacak şekilde (50° kuzeydoğu yönlü) seçilmiş ve yaklaşık 1.5 km. uzunluğunda veri toplanmıştır. Ayrıca batı tepesinin üzerinde 2001 yılında ilk olarak tespit edilen anomalilerin detaylı olarak incelenmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla 2 m. aralıklarla, 40-45 m. uzunluğunda, 7° kuzey doğu yönlü, birbirine dik, 20 adet profil atılmıştır ve toplam 1 km. uzunluğunda veri toplanmıştır. Verilerin ön incelenmesi, veri kalitesinin hedeflere ulaşmak için yeterli olduğunu göstermektedir. Toplanan verilerin analizleri devam etmektedir.

Alınan ilk sonuçlara göre doğu tepesinde Goldman tarafından meydana çıkarılan Hitit Dönemine tarihlendirilen anıtsal yapının devamı gözükmemektedir. Bu şaşırtıcı durumun doğu tepesi üzerinde zamanında yapılmış olan bir tesviye çalışması sonucunda binanın kalan kısmının yitirildiği anlamına gelip gelmediği ileride yapılması plânlanan kazı çalışması ile anlaşılabacaktır.

Batı tepesinde yapılan ölçümlerden alınan ilk sonuçlar ise birbirine paralel bir duvarlar grubu göstermektedir.

## *2. Höyük Çevresinde Yapılan Çalışmalar*

### *a. Höyüğün Güneyindeki Tarlada Yapılan Yüzey Araştırması*

Höyüğün güneyinde, 233 No.lu sokağın güneyinde yer alan, sahibi tarafından üzerindeki otlardan yeni arındırılmış bir tarlada, 3-4 Eylül 2002 tarihlerinde Arkeolog Ergün Lafli tarafından bir yüzey araştırması yapılmıştır. Burası 04 numaralı bölge olarak tanımlanmıştır. Bu araştırmanın amacı höyüğün hemen çevresindeki alanın da yüzey buluntuları yardımı ile tanımlanmasıdır. Diğer bir deyişle bu çalışma bazı dönemlerde höyüğün dışına taşan bir yerleşmenin olup olmadığını anlamak için yapılmıştır. Oldukça yoğun olarak bulunan kırık çanak-çömlek parçaları Hellenistik-Roma Dönemi ve Ortaçağ ağırlıklı olup höyükten güneye doğru azalarak ele geçirildi. Toplanan mal-



zeme temizlenip, tasnifleri yapılmıştır. Bu tarhanın üzerinde inşaat yapılmamasını ümit ediyoruz, zira ileride bir açma ile bulunan malzemenin erozyon ile gelip gelmediğini kontrol etmek mümkün olacaktır.

### ***b. Tarsus Gözlükule'nin Güneyinde, Ovada Yapılan Paleocoğrafya-Jeoarkeolojik Sondajlar***

Geçtiğimiz yıl höyüğün çevresindeki doğal çevre değişimlerinin belirlenmesi amacıyla başlatılan araştırmalara 2002 yılında da Ege Üniversitesi'nden Prof. Ertuğ Öner ve Beycan Hocaoğlu ile Pinar Ünlüpınar tarafından devam edilmiştir. 2001 yılında 10 adet sondaja<sup>7</sup> ilâve olarak bu yıl toplam 9 adet alüvyon sondajı yapılmıştır. Bu profillerin yardımı ile Tarsus Ovası'nın geçen yıl hazırlanan ve paleocoğrafik gelişmeleri gösteren haritaları yeniden düzenlenecektir.

### ***3. Adana İli, Adana Bölge Müzeleri Depolarında ve Mersin İli, Tarsus İlçesi Boğaziçi Üniversitesi Tarsus-Gözlükule Araştırma Evi Depolarında Yapılan Çalışmalar***

#### ***a. Adana Bölge Müzeleri Depolarında Yapılan Hazırlık ve Nakil İşlemi***

1-9 Eylül tarihleri arasında ekibimizin üyeleri Adana Bölge Müzeleri depolarında muhafaza edilen ve Tarsus-Gözlükule'nin Goldman dönemi kazıları esnasında bulunmuş 572 kutu ve sandıktan oluşan etütlük eserleri paketleyerek nakil için hazır hale getirmiştir. 12 Eylül 2002 günü Adana ve Mersin Emniyet müdürlüklerinin sağladığı kortej eşliğinde tüm malzeme Gözlükule Höyüğü'nün yaklaşık 70 m. kuzeyinde yer alan Boğaziçi Üniversitesi Tarsus-Gözlükule Araştırma Evi'ne getirilip bu malzeme için önceden Doç. Dr. Günhan Danışman denetiminde hazır hale getirilen ve zemin katta bulunan 5 depo odasına, Goldman döneminden kalan düzeni mümkün olduğu kadar korunarak yerleştirilmiştir. 2002 yılında restorasyon çalışmaları Kültür Bakanlığı tarafından yürütülen ve güney cephesine bakan 7 hangarı Boğaziçi Üniversitesi'ne devredilen Çırçır Fabrikası'nın birinci hangarındaki restorasyon bitmek üzeredir. Bu yıl temizlik ve tasnif çalışmaları biten Goldman etütlük malzemesini nihai olarak bir nevi etütlük malzeme kütüphanesi gibi hazırlamayı tasarladığımız 1. hangara aktarmayı hedefliyoruz.

#### ***b. Kronolojik Sıraya Göre Tarsus-Gözlükule Araştırma Evi Depolarında Goldman Etütlük Malzemesi İle İlgili Yapılan Düzenlemeler ve Çalışmalar***

• 7-19 Eylül tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi'nden Arkeolog Behin Aksoy tarafından toplamı 10 kutudan oluşan Neolitik ve Kalkolitik malzeme temizlenerek, tasnif edilip incelenmiştir. Böylece toplam 1525 çanak-çömlek parçasına bakılmış oldu. Neşredilmiş toplam 263 parçanın 77'si Neolitik, 186'sı Kalkolitik Döneme ait olup bunlardan şimdilik tespit edilebilen sadece 132 tanesidir, yani % 50'si. Henüz açılmamış kutulardan diğer yayınlanmış parçaların bulunması ihtimali vardır.

• Yaklaşık 1000 parçadan oluşan ve Tarsus yayınlarından sonra Elizabeth French tarafından yeniden yayımlanan Miken Dönemi seramikleri, Miken Dönemi Uzmanı Dr. Penelope Mountjoy tarafından 16-28 Eylül 2002 tarihleri arasında tekrar tasnif edilip ek-şik çizimleri tamamlanmıştır. Bu esnada bazı gözden kaçan birleşen parçalar da tespit edilmiştir. 2001'de başlatılan çalışmalar ile beraber Goldman dönemi Miken malzemesi Penelope Mountjoy tarafından yeniden yayına hazır hale getirilmiştir ve bu yıl basılması tasarlanan ilk Tarsus-Gözlükule toplu sonuçlar raporumuzda neşredilecektir.

• Boğaziçi Üniversitesi lisansüstü öğrencilerinden Elif Ünlü, 56 kutu Demir Çağı malzemesini yıkayıp, tasnif edip, dijital arşive kaydettikten sonra yeniden yerleştirmiş-

7 E. Öner, L. Uncu, B. Hocaoğlu, Gözlükule Höyüğü ve Çevresinde Jeoarkeolojik Araştırmalar, 18. Arkeometri Sonuçları Toplantısı 1. Cilt, Ankara 2003, 117-130.

tir. Master tezi için Geç Tunç Çağından Demir Çağına geçişte yerli üretim boyalı çanak çömlekleri inceleyen Ünü'nün tezinden elde ettiği son bilgiler, toplu sonuçlar raporumuzda yayımlanmak üzere hazırlanıyor.

- 20 kutuda bulunan Hellenistik ve Roma Dönemi malzemesi Dr. Billur Tekkök tarafından temizlenip, tasnif edilip, yeniden yerleştirilmiştir. Köin Üniversitesi Doktora Öğrencisi Ergün Lafli, Hellenistik ve Roma Dönemine ait koku kaplarını tasnif edip doktora tezinde kullanmak üzere belgelemiştir.

- 16-18 Eylül tarihleri arasında İslâmî Dönem etütlük malzemesi Boğaziçi Üniversitesi lisans öğrencilerimizden Salih Coşkun tarafından, ziyarette bulunan Prof. Howard Crane'e danışılarak elden geçirilmiştir. Prof. Crane, Goldman ekibi tarafından zamanında İslâmî Dönemi yayınlamak üzere görevlendirilen Florence Day'ın arşivini projemize devretmiştir. F. Day'ın yarım kalan çalışmaları projemiz çerçevesinde Prof. Crane tarafından 2003 yılı içerisinde tamamlanıp yayına hazırlanacaktır. Prof. Crane'in ilk belirlemelerine göre tüm malzeme geç 7. yüzyıl ile 10 yüzyıl sonuna tarihlendirilebilir. Kutularda 11. yüzyıldan sonrasına tarihlenen sgraffito bezeli çanak-çömlek ve de Osmanlı Dönemine ait malzemenin neredeyse yok denecek kadar az olmasına, Prof. Crane henüz bir anlam veremiyor.

- Goldman'ın etütlük kutularında bulunan tüm Neolitik, Kalkolitik, Miken, Orta ve Geç Tunç Çağına tarihlenen malzemeler ise ekip üyemiz Radek Kozlowski tarafından dijital arşive kaydedilmiştir.

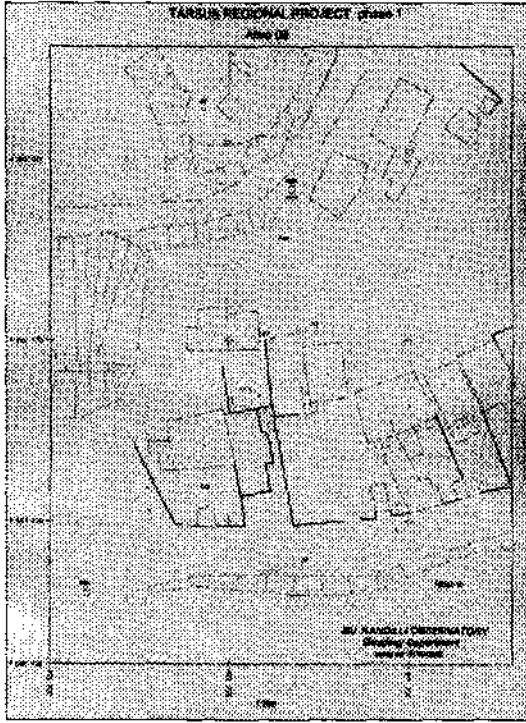
### *c. Arkeometrik Örnekleme ve Analizler*

Boğaziçi Üniversitesi Arkeometri Laboratuvarları'nda geçen yıl Tarsus-Gözlükle etütlük maden eserlerden alınan 43 mikro örnek ile başlatılan maden eserlerin Atomic Absorption Spectroscopy (AAS) ile Electron Scanning Microscope (ESM) metodlarına dayalı kimyasal analizlerine, bu yıl alınan 21 etütlük parçadan yeniden, 114 etütlük parçadan ise bu yıl ilk kez olarak mikroörnek Prof. Hadi Özbal ile Lisansüstü Öğrencisi Emre Kuruçayırli tarafından alınmıştır. İTÇ II dönemi yapı katlarında, Goldman döneminde ele geçirilen iki bronz mührün analizleri, bu eserlerin alışımalarının antimon ihtiva ettiğine dair sonuçlar vermiştir.

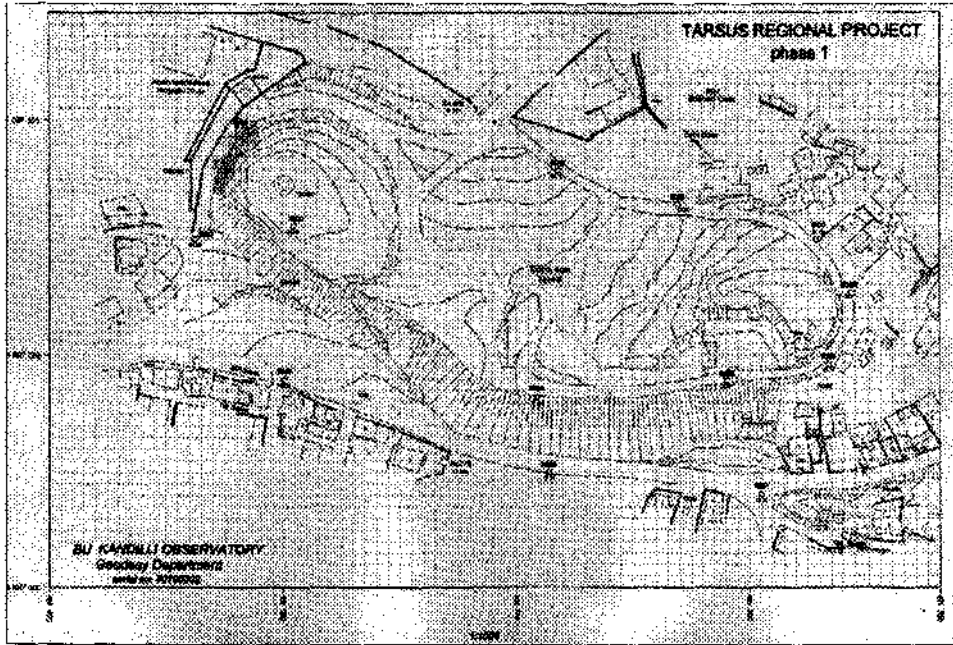
Çalışmalarımıza katılan tüm arkadaşlara ve destekleyen tüm kişi ve kuruluşlara içten teşekkür ederiz<sup>8</sup>.

---

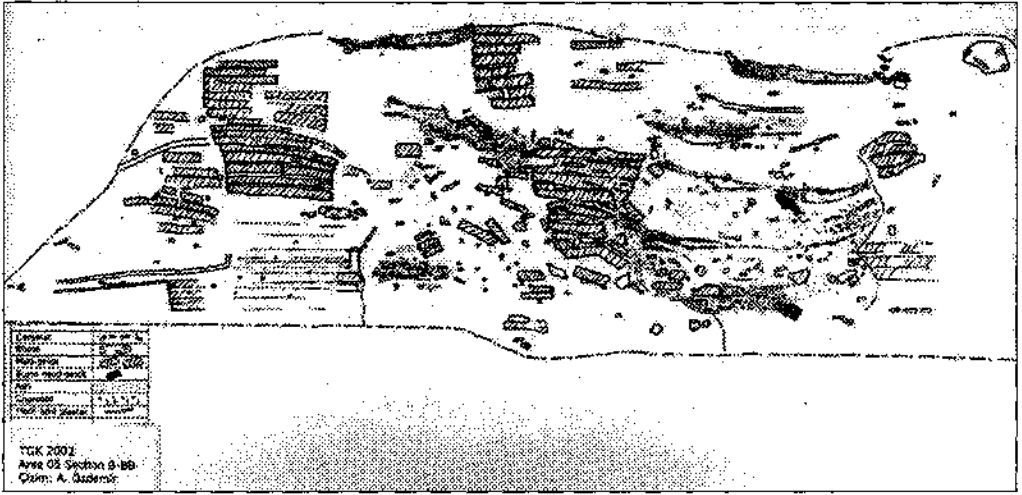
8 Başta Tarsus Amerikan Koleji (TAC) çalışanları, mezunları ve öğrencileri olmak üzere, SEV Sağlık Eğitim Vakfı, Tarsus Kaymaklığı ve Tarsus Belediyesi'ne özellikle teşekkür ederiz.



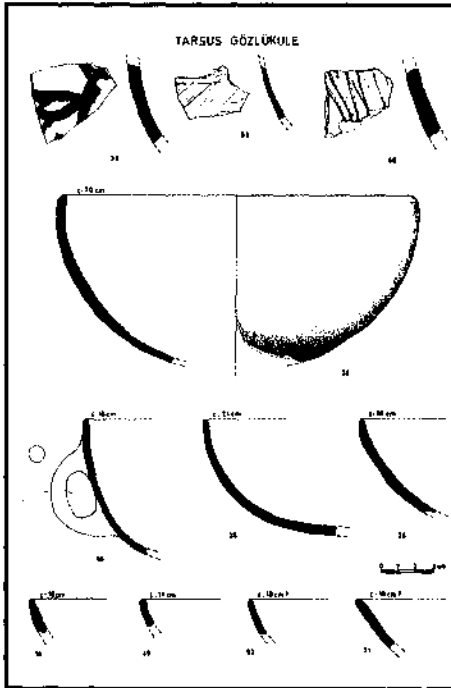
Plân 1: 2001 yılında hazırlanan Tarsus-Gözlükule Höyük'ün yeni topografik plânı üzerinde işaretlenen 05 numaralı bölge



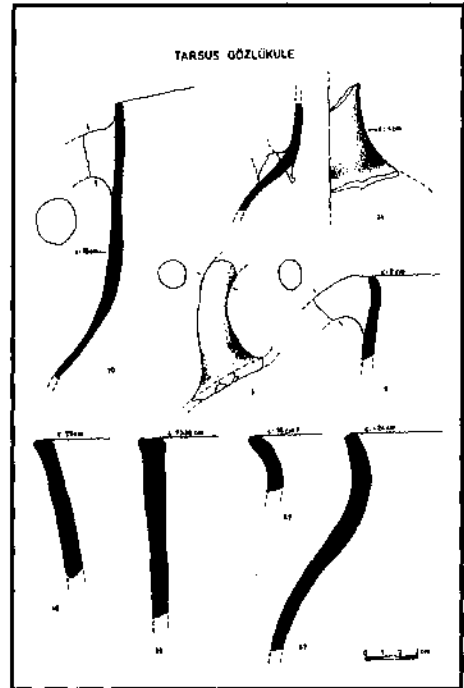
Plân 2: 2002 Tarsus-Gözlükule Höyük, batı tepesinin batı yamacı temizlik ve koruma duvarı yapılan 06 numaralı bölge



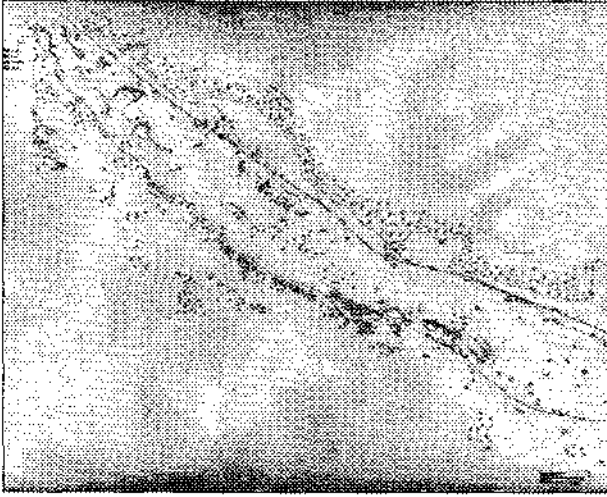
Çizim 1: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB



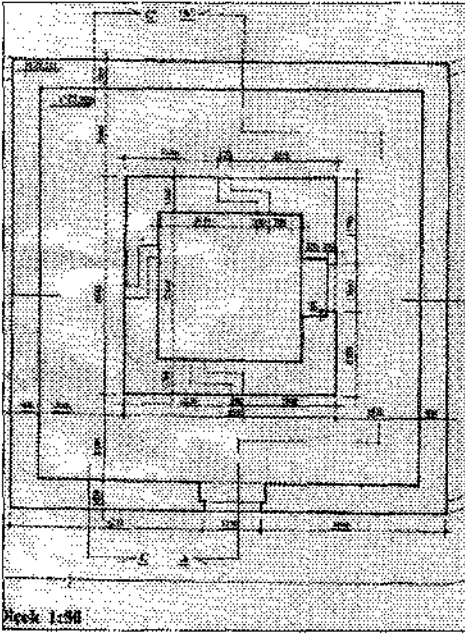
Çizim 2: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak çömlek parçalarından örnekler (Çizen: B. Kılıçbeyli)



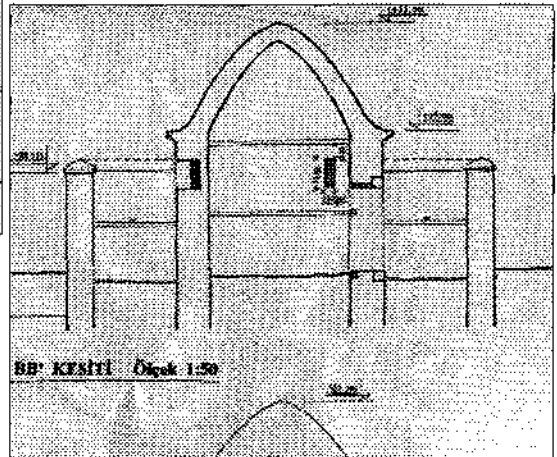
Çizim 3: Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak çömlek parçalarından örnekler (Çizen: B. Kılıçbeyli)



Çizim 4: Tarsus-Gözlükule Höyük, batı yamacı 06 numaralı bölgenin temizlik sonrası plânı (Çizen: A. Özdemir-S. Lepinski)



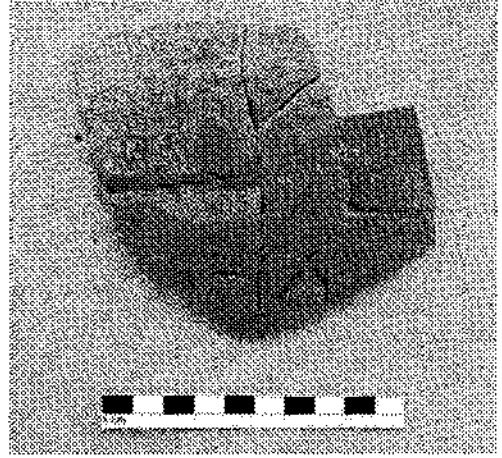
Çizim 5: Tarsus-Gözlükule Höyük, batı yamacında yer alan Duatepe Türbesi'nin plânı (Çizen: G. Danişman)



Çizim 6: Tarsus-Gözlükule Höyük, batı yamacında yer alan Duatepe Türbesi'nin kesiti (Çizen: G. Danişman)



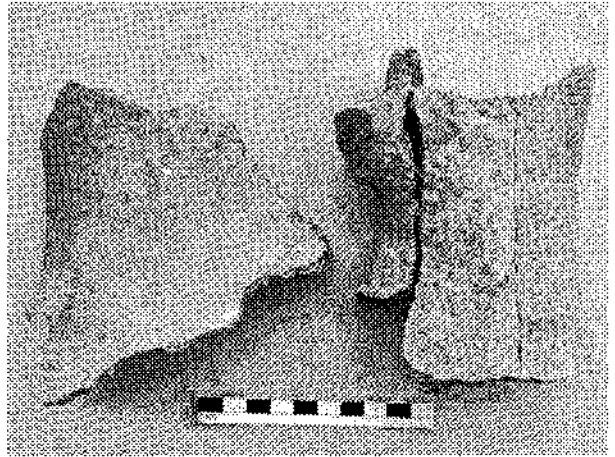
**Resim 1:** Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak-çömlek parçalarından örnek: açık renk hamurlu, kum katkısı az seçilen, 'turnette' yapımı yuvarlak kâse parçası



**Resim 2:** Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak-çömlek parçalarından örnek: kırmızı hamurdan, çark yapımı kâse parçası



**Resim 3:** Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak-çömlek parçalarından örnek: kırmızı hamurdan, el yapımı tek kulplu büyük fincan veya kap parçası



**Resim 4:** Tarsus-Gözlükule Höyük, 05 numaralı bölge, kesit B-BB'den alınan çanak-çömlek parçalarından örnek: kırmızı hamurdan yapılmış gaga ağızlı testi parçası

## 2002 GÜNEY AİOLİS YÜZEY ARAŞTIRMASI

Armağan ERKANAL ÖKTÜ\*  
Kaan İREN

Hacettepe Üniversitesi'nden Prof. Dr. Armağan Erkanal başkanlığında, Panaztepe kazısı kapsamında başlatılan "Kuzey İzmir-Menemen Ovası (Güney Aiolis) Yüzey Araştırması" 05.09.2002 - 25.09.2002 tarihleri arasında T. C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izniyle İzmir İli Menemen İlçesi sınırları içinde yapılmıştır. Bu seneki ekip Yard. Doç. Dr. Kaan İren, Araş. Gör. Hülya Bulut, Araş. Gör. İlkan Hasdağlı, Arkeolog Levent Çimen, arkeoloji öğrencileri Ceyhan Çokal ve Berkay Yalçın'dan oluşmuştur. Araştırma ile ilgili bilgisayarda yapılan mimari çizimler Mimari Eylem Kazılı tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bu seneki araştırmalar Hatundere Köyü çevresi, Musabey Köyü, Menemen ve Sakaltepe'de yoğunlaşmıştır (Resim: 1). Ayrıca kaçak kazı yapıldığı ihbarları geldiğinde o noktalara da gidilerek definecilerin tahribatları incelenmiştir.

### *1. Hatundere Köyü ve Çevresi*

İzmir-Çanakkale şehirlerarası yolunda Menemen'den itibaren 12. kilometreden doğuya dönülüp yaklaşık 4 km. gidildiğinde Hatundere Köyü'ne varılır. Osmanlı kayıtlarında aynı adla varlığını ortaya koyan köy jeolojik bir kraterin batı ucunda yer almaktadır. Ekibimiz 2002 çalışmaları çerçevesinde bu kraterin içinde ve kenarlarında yer alan antik kalıntıları incelemiş ve belgelemiştir. Hatundere Köyü çevresinde şu alanlarda antik kalıntılara rastlanmıştır: Hatundere Köyü girişi, Hatundere Köyü, Heybeli tarla Dedemezarı, Kılıseyiği, Büyükkale, Kiremitlik, Efeyiği, Karlılar mezarlığı, Karagöl, Kayraklı, Şaraphane, Eşmece, Kocaköşe, Alabahçe, Küçükkale, Kocamehmet tarlası ve Eşektepesi (Resim: 2).

### *A. Hatundere Köyü Girişi*

İzmir-Çanakkale yolundan Hatundere Köyü istikametine döndükten sonra, yolun kuzey tarafındaki tarlalarda biri yeni soyulmuş, diğerleri henüz farkedilmemiş üç tümülüs mezar görülmektedir. Açılmış olan mezarın iççiliğine bakarak bunun Roma Devri'nden olduğunu düşünebiliriz (Resim: 3).

Yolun güneyinden geçen dere yatağına paralel bir yolun açılması sırasında su künkleri ortaya çıkmıştır. Yolu açan buldozer her ne kadar bu künkleri oldukça hırpalamışsa da, bunlar kuzeydoğu-güneybatı yönlü uzun bir çizgi boyunca izlenebilmektedir. Künkler güneye doğru dönmekte ve izlenmeleri imkânsızlaşmaktadır.

\* Prof. Dr. Armağan ERKANAL ÖKTÜ, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Beytepe 06532 Ankara/TÜRKİYE

Yard. Doç. Dr. Kaan İREN, Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, 48000 Muğla/TÜRKİYE

### *B. Hatundere Köyü*

Hatundere Köyü içindeki evlerin duvarlarında çevre yıkıntılardan getirilme düzgün kesimli devşirme malzemeler görülmektedir. Söz konusu taşların çoğunun Kilise-yıkığı'ndan getirildiği söylenmektedir. Köyün camisinin içinde, aptesthanenin revağını taşıyan tahta kolonun kaidesi olarak ters çevrilmiş bir Korinth sütun başlığı kullanılmıştır. Ayrıca cami duvarında taşçı markası olan bir mermer parça, devşirme olarak kullanılmıştır.

### *C. Heybelitarla ve Dedemezarı*

Hatundere Köyü'nün hemen doğusunda Heybelitarla mevkiinden başlayarak Kiliseyıkığı'na uzanan yollar görülmektedir. Ayrıca yol üzerinde ışık taşları ve İlkçağ'a ait bir mezar da bulunmaktadır.

Dedemezarı, Hatundere Köyü kraterinin doğu ağzı üzerinde Buruncuk Kalesi'ne yukarıdan bakan bir mevkidedir. Bu mevkide bir kayanın üzerine OKM yazılmıştır. Bu da Kyme şehrinin hakimiyet bölgesinin güney sınırının burada başladığını gösterse gerektir.

### *D. Kiliseyıkığı*

Hatundere'nin yaşlı köylülerinden alınan bilgiler bir zamanlar bu mevkide bir kilisenin olduğu, hatta heykellerin de bulunabildiği yönünde olmasına karşın, artık burada defineciler tarafından delik deşik edilmiş, köylüler tarafından sürekli taşları çekilmiş, plânı okunamayan, duvarları kalmamış bir taş birikintisinden başka bir olgu görüntüsü vermeyen bir mimari kompleks görülmektedir. Birikintinin batı noktasında bir eşik taşı ve kapı sövesi parçasını anımsatan bir malzeme vardır. Aynı yörede zeytinyağı ışık taşlarına da rastlanmıştır.

### *E. Büyükkale*

Bu bölgenin en sarp ve en yüksek tepelerinden biridir. Tepenin üzerinde belki gözetleme amaçlı, ama daha büyük bir olasılıkla bir münzeviye ait, bir duvarına pencere açılmış bir mağara vardır (Resim: 4). Tepenin üzerinde iki adet sarnıç bulunmaktadır. Küçük buluntu olarak yerde Bizans seramikleri ve çatı kiremiti parçaları görülmektedir, buna karşın yüzeyde herhangi bir duvar izine rastlanmamıştır.

### *F. Kiremitlik ve Karagöl*

Birbirinden çok uzak olmalarına karşın hem Kiremitlik hem de Karagöl'de benzer işliklere ait pek çok taş malzemenin bulunması bu iki yerde de çiftlik yapılarının olabileceği düşündürmektedir. Yüzeyde bulunan malzeme Roma Döneminin sonları izlenimini vermektedir.

### *G. Efeyıkığı ve Karıarmezarlığı*

Efeyıkığı mevkiinde yaklaşık 2 metreye varan duvar kalınlığıyla apsisli bir yapının temelleri görülmektedir. Yıkıntılar ya İlkçağ'dan askerî amaçlı mimari bir kompleksin, ya da Ortaçağ'dan dinsel bir yapının parçası olsa gerektir. Sonuncusu, duvar işçiliğinde harç kullanılmamış olması ve göreceli büyük taşların kullanılması sebebiyle oldukça düşük bir olasılıktır.

Karıarmezarlığı'nda (Karıarpazarı da denmekte) duvar işçiliği öncekine göre biraz daha özenlidir ve burada Kocaköşe ile karşılaştırılabilecek bir kulenin temelleri görülmektedir. Bu tür kulelerin askerî amaçlı kuleler olmaktan çok, Peleponessos (ör. Mani) ve Lesbos'ta yüzyıllar boyu kullanılan, o yörenin ve dönemin "toprak ağalarına" ait kule-çiftlikler olma olasılığı bulunmaktadır.



### *H. Kayraklı, Eşmece ve Kocaköşe*

Karagöl'den Kocaköşe mevkiine ilerlerken yolda, Kayraklı ve Eşmece mevkiilerinde ışık ve künk parçaları görülmektedir. Ayrıca antik yol izinin de var olması, Kocaköşe'nin diğer merkezlerle yol ve su bağlantısının olduğunu düşündürmektedir. Kocaköşe iri taşlardan yapılmış temelleriyle 10x10 m.lik Roma Devrine ait bir kule yıkıntısıdır (Resim: 5). Her ne kadar Kocaköşe, Hatundere Köyü'nün bulunduğu kratere hakim bir konumdaysa da, arkasına daha yüksek olan Karahasanlılar Dağı'nı almış olması, askeriden çok sivil bir işleve sahip olduğunu ve belki de bir kule-çiftlik olabileceğini düşündürmektedir.

### *I. Şaraphane*

Bu mevkiye ismini veren ve bugün hâlâ yapılma sebebini adında yaşatan, ana kayaya oyulmuş bir üzüm presı teknesidir (Resim: 6).

### *J. Alabahçe*

Hatundere Köyü'nden kuzeye doğru yüründüğünde köyün hemen çıkışında, antik yol kalıntıları yürüyeni karşılamaktadır (Resim: 7). Bu yol kalıntıları kişiyi yazları kuruyan bir dere yatağından geçirip, yer yer çok iyi korunmuşluğun onuruyla alçak bir tepenin eteklerine getirerek bırakır. Bu tepe Alabahçe Tepesi'dir. Bu tepenin üzerindeki küçük buluntulara göre İ.Ö. 6. yüzyıldan Bizans Çağına kadar yerleşim izleri kolaylıkla görülebilir (Resim: 8). Önceleri olasılıkla burada yer yer ana kayadan da yararlanılarak ama başlıca kiklobik taşlardan inşa edilmiş bir savunma yapısı varken, Bizans Çağına gelindiğinde küçük bir yapı, burada belki de dinsel bir amaçla bulunuyordu. Bu sonuncusunu Alabahçe Tepesi'nin üzerine oyulmuş bir haç da desteklemiştir (Resim: 9). Alabahçe Tepesi'nde bir kayanın üzerinde dikey olarak yer almış bir kabartma da vardır. Bu kabartma bugün oldukça aşınmıştır. Uzun tartışmalardan sonra bunun bir haçtan çok çift ağızlı bir baltaya benzediği görüşü araştırma ekibinde kabul görmüştür. Alabahçe'nin yakınında bir kule temelleri bulunmuştur.

### *K. Damtaş, Küçük kale ve Kocamehmet Tarlası*

Alabahçe'den Küçük kale'ye antik yol işlerinin eşliğinde varılır. Küçük kale üç tarafı vadilerle çevrili, sarp, üzerinde yapı izleri barındıran küçük bir düzlük alana sahip bir tepedir. Küçük buluntular, İ.Ö. 8. yüzyılın sonundan (Resim: 11) Bizans Çağına kadar kesintisiz bir yerleşimi kanıtlamaktadır. Küçük kale civarında sayısız yol ve çoğu savunma amaçlı duvarda çok çeşitli işçilikler görülmektedir (Resim: 10). Küçük kale'nin kuzeybatısında Damtaş denilen bir düzlük bulunmaktadır. Bu düzlük üzerinde bir zeytinyağı presı ve çeşitli duvar izleri bulunmaktadır. Küçük kale'nin kuzeyinde Kocamehmet tarlası denen mevkiide Bizans seramiklerine ve zayıf duvar izlerine rastlanmıştır.

### *L. Eşektepesi*

Doğuda bir vadi ile Küçük kale'den ayrılan tepenin adı Eşektepesi'dir. Bu tepede görülen bazı duvarların işçilikleri Küçük kale'deki duvarlara benzer. Özellikle bu anlamda çokgen taşlardan örülmüş sur duvarı kalıntıları ve hâlâ kolayca izlenebilen Eşektepesi'ne girişi sağlayan yol, kapı ve dörtgen taşlardan yapılmış kalın şehir surlarının kalıntıları dikkati çekmektedir. Tepe noktadaki düzlükte defineci çukuru, dörtgen taşlardan yapılmış bir yapının izlerini ortaya çıkarmıştır. Her ne kadar bazı duvar izleri arkaik izlenimi vermekteyse de biz araştırmamız süresince İ.Ö. IV. yüzyıldan daha geriye giden bir küçük buluntuya rastlamadık.

## *II. Sakaltepe ve İkinci Çamlık Piknik Alanı*

Emiralem'in hemen girişinde yer alan bu mevkilerde Tunç Çağından Bizans Çağına kadar yerleşim izleri görülmektedir. Sakaltepe'de bol miktarda Tunç Çağına ait seramik parçaları görülmektedir (Resim: 12). Ayrıca kuzey yamacın hemen altında mermer bir arşitrav parçası (Roma Çağı?) görülmektedir (Resim: 13). Sakaltepe'nin güneybatısında defineciler tarafından soyulmuş, olasılıkla Roma Çağına ait tümülüs mezarlar bulunmaktadır.

İkinci Çamlık olarak bilinen piknik alanında defineciler tarafından soyulmakta olan Tunç Devrine ait küçük bir höyük bulunmaktadır. Buraya uzak olmayan bir noktada ise definecilerin yoğun tahribatına uğrayan Roma Devri tümülüs mezarları kaydedilmiştir. Defineciler mezar odalarına girdikten sonra duvarları ve klineleri tahrip etmektedir. Burada tahribat sonrası belgeleme çalışması yapılmıştır.

## *III. Musabey Köyü*

Musabey Köyü'nün mezarlığında çok sayıda Hellenistik ve Roma Devrine ait mimari parçalar mezar taşı olarak kullanılmıştır. Köyün demografik yapısının yakın devirde değişmesi köylülerin, köylerinin tarihine yabancı kalmaları sonucunu getirmiştir. Bu nedenle bu mimari elemanların nereden taşındığı sorusuna sağlıklı bir yanıt bulmak zorlaşmıştır.

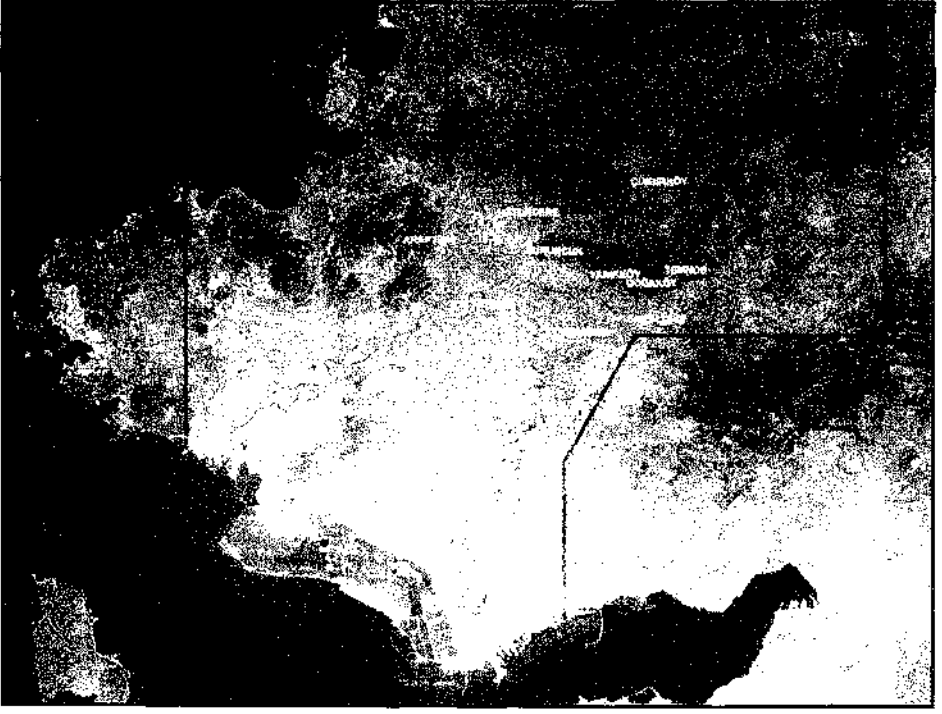
## *IV. Menemen*

Menemen İlçesi'nde yaptığımız kısa bir tur bize burada, Kubilay İlkokulu'nun girişinde bulunan iki adet Bizans Devri sütun başlığıyla iki adet Roma Devri lon başlıklarını ve Attika-lon kaidelerini belgelememizi sağlamıştır (Resim: 14). Ayrıca oldukça sağlam bir Rum kilisesi ve onun önünde de bir zeytinyağı presisi bulunmaktadır.

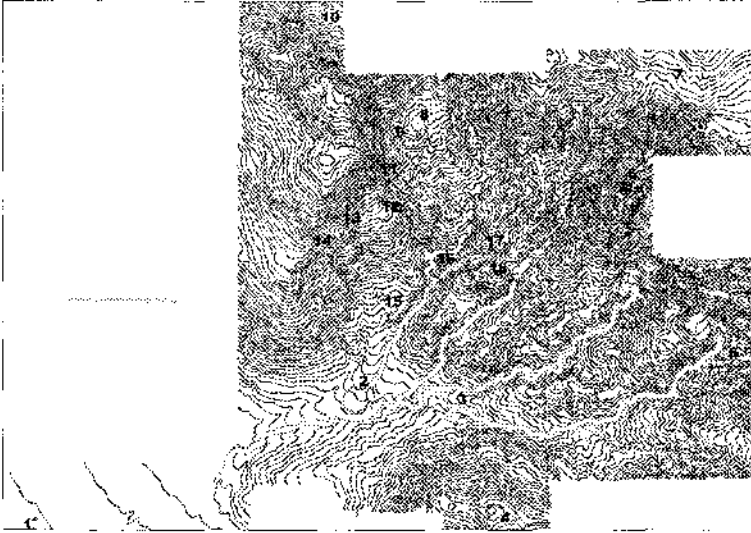
## *V. Eski Manisa Yolu*

Gelen ihbarlar üzerine eski Manisa yolunda "Birinci Köprü" adı verilen mevkiye gidilmiştir. Burada zeytinlikler içinde sayısız duvar ve döşeme izleri görülmektedir (Resim: 15). Tahribatın boyutu ürkütücüdür. Kepçe ile çalışılmış ve yer yer 4 metreye varan çukurlar açılmıştır. Bu çukurların bazılarının diplerinde kikiopik duvar izleri görülmektedir. Yerleşim alanının göreceli küçük olması burasının kutsal bir alan olabileceğini düşündürmektedir.

İleride daha geniş ve kapsamlı bir incelemeyle yayınlamayı plânladığımız ve 5+2 kampanya olarak tasarladığımız "Aiolis Üzerine Tarihse ve Arkeolojik Bir Araştırma" adlı projemizin 3. kampanyası da bu sene böylece sona ermiştir.



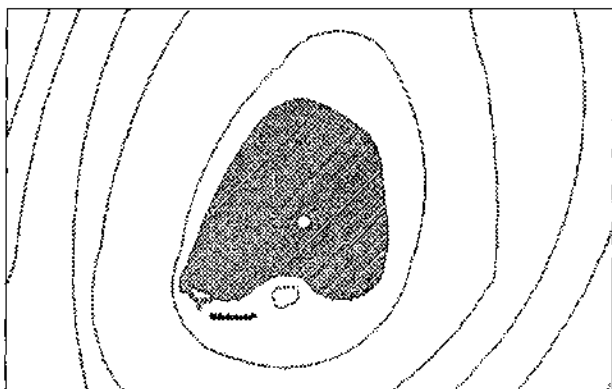
Resim: 1



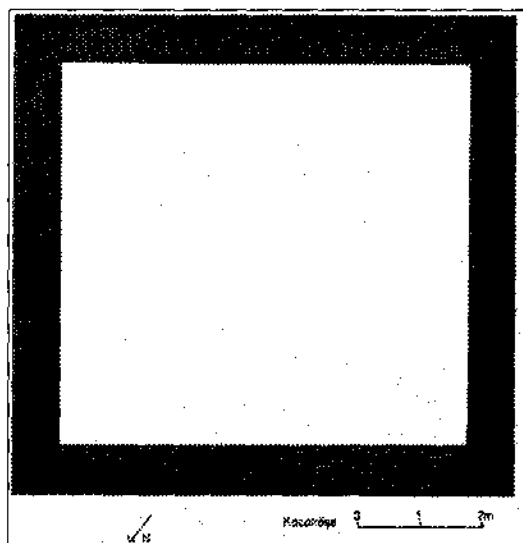
Resim 2: 1) Tümölüs mezarlar, 2) Hatundere Köyü, 3) Heybelitarla, 4) Dedemezarı, 5) Kılıseyıkığı, 6) Büyükkale, 7) Kiremitlik, 8) Efeyıkığı, 9) Karılarmeazarlığı, 10) Karagöl, 11) Kayraklı, 12) Şaraphane, 13) Eşmece, 14) Kocaköşe, 15) Alabahçe, 16) Küçükkale, 17) Kocamehmet tarlası, 18) Eşektepesi



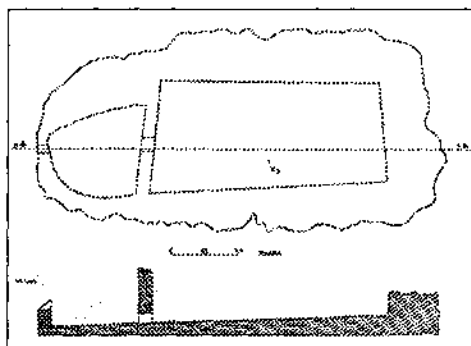
Resim: 3



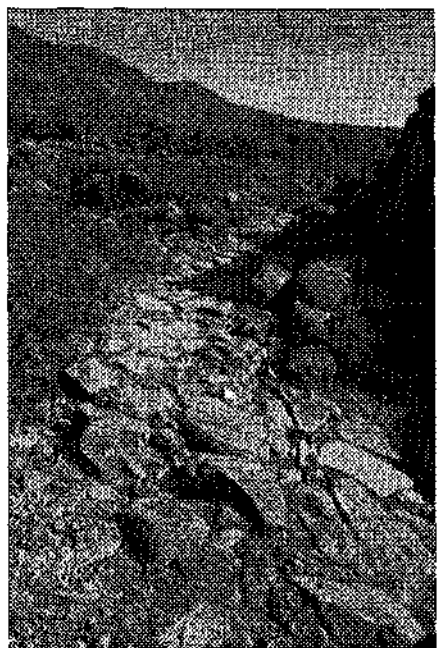
Resim: 4



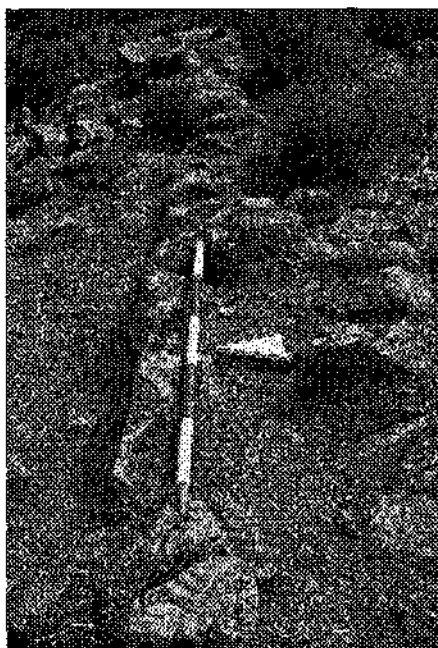
Resim: 5



Resim: 6



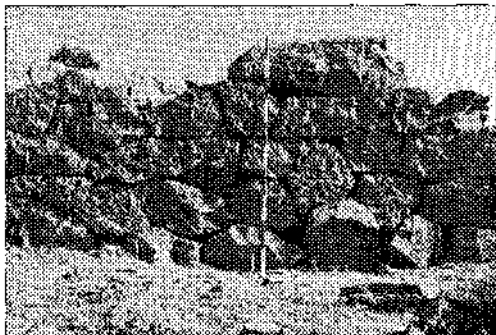
Resim: 7



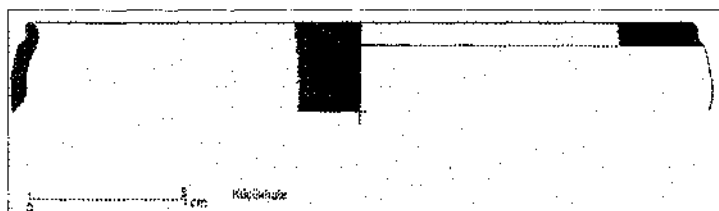
Resim: 8



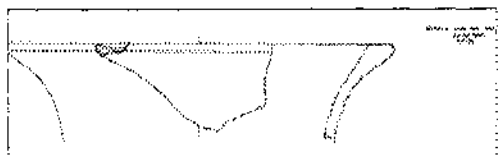
Resim: 9



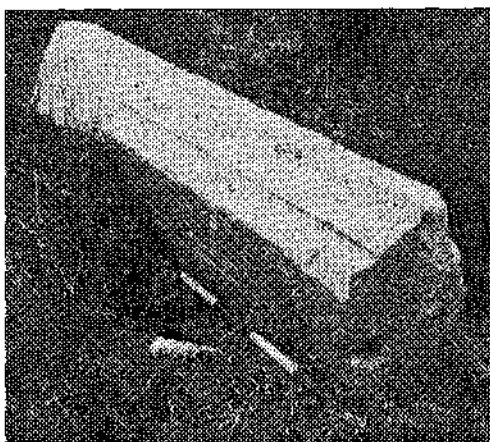
Resim: 10



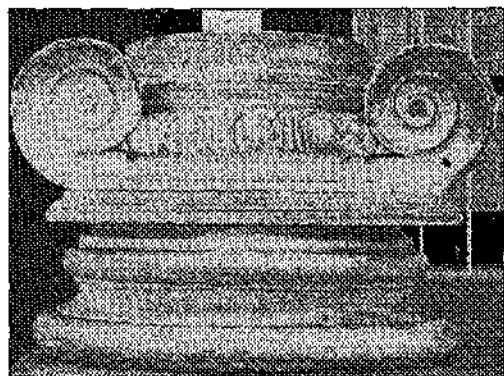
Resim: 11



Resim: 12



Resim: 13



Resim: 14



Resim: 15

# THE WATER SUPPLY OF CONSTANTINOPLE SURVEY 2001-2002

James CROW\*  
Richard BAYLISS  
Paolo BONO

## *Introduction*

The aim of this research project is to advance our understanding of urbanism in Constantinople throughout its history by investigating the provisions for water supply. Completed by the emperor Valens in AD 373 and supplemented by additional channels in the 5<sup>th</sup>-6<sup>th</sup> centuries, the system stretched over 250 km. to the west of Constantinople and was described rightly by the Turkish hydrological engineer Professor Kazım Çeçen as "The Longest Roman Aqueduct"<sup>1</sup>. Archaeological and hydrogeological research is being carried out on the channels and bridges outside the city and the cisterns and reservoirs within, by a team comprising archaeologists from Newcastle University and hydrogeologists from La Sapienza University, Rome.

This report describes two years survey and fieldwork Thrace carried out in 2001 and 2002. In September 2001 we undertook our first full season of fieldwork on the water supply system. During the course of the Anastasian Wall Project (1994-2000) we established a GPS control network in Thrace using high-precision equipment. These control points of known elevation have enabled us to employ a Garmin Summit handheld GPS device with integrated barometric altimeter for satisfactory positioning of field observations.

Our fieldwork in 2001 focused on the channel extending eastwards from the Baligerme Aqueduct in the valley of the Karamandere and also on the major Danamandira tributaries (Fig. 1). We were able to establish the physical relationship between this latter source and the main supply line and to demonstrate that the springs near Danamandira had provided a substantial source for the original supply line in the 4<sup>th</sup> century. East of Baligerme two principal phases of the system have been identified: a c. 1 m. wide channel representing the primary 4<sup>th</sup> century phase and a slightly lower and larger (1.6 m. wide) channel representing a massive supplement to the system, probably dating from the 5<sup>th</sup> century. The lower channel required new bridges to be built and in many cases the old bridges were abandoned, with both wide and narrow channels subsequently carried across the new, larger structures. Also in 2001, a series of hydrological analyses were undertaken at a number of key spring sources and several new sinter samples were collected.

---

\* Dr. James CROW, Department of Archaeology University of Newcastle, Newcastle upon Tyne, NE1 7RU, ENGLAND  
1 Çeçen 1996a.

In Spring 2002 a short investigation of the city's cisterns took place. Many of the cisterns recorded by Forchheimer and Strzygowski at the end of the 19th century are now either unknown, inaccessible or destroyed, making a reappraisal of their work somewhat problematic, but we were still able to study over 30 cisterns in some detail<sup>2</sup>.

The principal objective for the summer campaign of 2002 was to investigate in more detail the evidence for the water supply system on the long (110 km.) stretch between Vize and the junction with the Danamandıra tributary at Ballıgerme. The archaeological remains in this section are more fragmentary than further east in the heavily forested central region. Nevertheless it is possible on this long stretch to observe the remains of both narrow (0.6-1 m.) and wide (1.5+m.) channels. However, it does not seem that these were separate channels in use simultaneously, as was found to the east of Ballıgerme. A more likely interpretation is that the broad and narrow channels represent two different phases of the same supply line. Numerous bridges were visited along this stretch and several expeditions were made through the forests where new channel observations were made.

### *Vize-Ballıgerme*

Between Binkiliç and the Karamanoğlu Dere the channel was seen on several occasions in tributaries of the Istanca Dere (Manganez Dere, Cineviz Dere, Babadar Dere and Eimalı Dere) and was found to be uniformly 1.5-1.6 m. wide (Figs. 1, 2). Only in the Karamanoğlu Dere can two different gauges of channel be identified: the first, a 1.5 m. wide channel which passed through the ridge on the east flank of the valley by means of tunnel and the second, a 1 m. wide channel which was carried on a longer route around the same ridge. It was in no place possible to establish the physical or chronological relationship between the two channels.

Further to the west, in the catchment of the Ergene Dere north of Saray, reconnaissance revealed a particularly complex series of results on the stretch between the Ayvacık Dere and the Galata Dere. In the remains of a bridge crossing a tributary of the Ayvacık Dere, samples were extracted for analysis from a section of channel found with multi-layered sinter deposits. The channel at this location was only 90 cm. in width. Slightly further to the south is the main bridge over the Ayvacık Dere. This bridge would have been approximately 85 m. long and 13-14 m. high with three arches in a single tier, but now only the abutments and footings of the piers survive. Here, the channel crossing the bridge was a massive and unexpected 2.4 m. wide, but at a later date appears to have been reduced in width, perhaps to the 90 cm. gauge.

The channel leaves the Ayvacık Dere and returns to the Ergene Deresi passing by the village of Kavacık. In this vicinity we were able to identify the narrow and broad channels seen by Çeçen<sup>3</sup>. The narrow channel was clearly a continuation of the one seen in the Ayvacık Dere, while the broad channel was 1.6 m. wide and could be seen in places on a substantial platform (4-5 m. wide) lying some 22 m. below the narrow channel. Moving further to the east, the next location where a water channel can be identified with certainty is in the Galata Dere, as it crosses the fragmentary remains of a very substantial bridge which would have been approximately 130 m. long and 20-25 m. high, i.e. longer and higher than the better surviving examples from Büyükgerme and Talas<sup>4</sup>. A collapsed section of hillside on the east side of the bridge has revealed traces of the narrow channel (85-90 cm. wide) but there is no evidence of the broad channel in this vicinity. Hence, the function, origin and destination of the broad channel in this area remain uncertain, and an interpretation cannot be provided until further consideration is made of the regional data set.

2 Forchheimer and Strzygowski 1893.

3 Çeçen 1996a.

4 Bayliss 1999.



### *The Danamandıra Tributary*

The stretch of the Karamandere between Papu and Balligerme was investigated in some detail (Fig. 1). A major source for the high-level system had been identified at a cave in the Papu basin, and a series of hydrological analyses were carried out. The channel running downstream was identified in several places at around 152 m. in elevation and three inspection shafts were also observed. At 0.6 m. wide by 1.5 m. high this channel is considerably narrower than the 1 m wide, high-level channel observed further downstream. The channel appears therefore to have reached its full size somewhere in the region of Balligerme, with the larger scale presumably necessitated by the increasing number of channel tributaries. Between Papu and Balligerme the channel survives well within the steep hillside above Hasan Dede Çiftliği and in a narrow valley just beyond the Saray-Çatalca road the recently exposed remains of an aqueduct were recorded. This had been approximately 4 m. wide and 11 m. long with a single-arch. The surviving masonry was substantial ashlar blockwork with drafted margins (rustication), a form more usually associated with the major low-level bridges further downstream.

Previously we had thought that Papu was the most westerly source on the high-level line. However investigations further to the west in the village of Danamandıra suggest that the two natural springs exploited by the village, Kaynarca Pınarı and Paşa Pınarı, had also been tapped for the Byzantine system. The Kaynarca line ran along the east side of the valley, presumably connecting with the channel at Papu. However the Paşa Pınarı must have travelled along the west side of the valley, and indeed the remains of a channel and at least one small bridge were found on the west side between Papu and Hasan Dede Çiftliği.

This channel must have continued along the west side of the valley all the way to the place where the Vize channel joins the Karamandere valley through the tunnel west of Balligerme, as indicated by the wide shelf in the hillside upstream from the presumed tunnel exit. The east side of the valley around Balligerme is treacherous, with steep inaccessible cliffs, and initially we were unable to understand how the Papu channel was able to proceed downstream of the bridge. Closer investigation however revealed a narrow shelf cut into the cliff-face to carry the channel, which in some places was tunnelled through the rock, just behind the cliff-face.

### *East of Balligerme*

The two channels coming from Papu and Danamandıra and from Vize converge west of the Balligerme aqueduct. Between Balligerme and Kumalidere (near Kalfaköy) the best preserved bridges on the system survive. It is also within this sector that the distinction between the high and low channels is most apparent.

The main emphasis for detailed survey in 2001 was in the Kurşunlugerme valley and in particular on the principal surviving aqueduct bridge. Using a Trimble DR200+ Reflectorless Total station we produced an accurate plan, a detailed elevation of the east facade and a section through the bridge. In 2002 similar detailed surveys were carried out on the Balligerme and Büyükgerme aqueduct bridges. Both bridges preserve evidence of late repairs. At the same time Jonathan Bardill (Newcastle University) undertook a study of the mason's marks on the bridges and was able to identify some significant correlations. The Büyükgerme aqueduct bridge belongs to the second phase of the system and carries the broad low-level channel across a wide valley on a shorter route than the earlier narrow system had taken. Several surviving bridges belonging to the high-level system were visited in this vicinity, one of which had clearly been rebuilt at some point, probably in the 5<sup>th</sup>-6<sup>th</sup> century. This demonstrates that the 4<sup>th</sup> century high-level narrow channel continued to follow its original route after the construction of the broad channel bypass system and the Büyükgerme bridge (Fig. 3).

A series of crucial observations have enabled us to present a revised interpretation of the relationship between the water channels and the bridge at Kurşunlugerme. Some 100 m. to the east and upstream of the standing bridge are the fragmentary remains of an earlier bridge belonging to the high-level system. Evidence suggests that the new bridge was built at the time of construction of the low-level system, but that it was designed to carry both the high-level and the low-level channels on separate tiers. Consequently the primary bridge was abandoned. In other valleys, such as Talas, we have consistently observed that the upstream (high-level) aqueduct was in a state of disrepair. This implies that the technique of moving both channels onto a single bridge was widely practiced during the construction of the broad channel, but only at Kurşunlugerme is there any significant evidence for this action.

The question of whether the upper and lower systems converged at any point remained outstanding and confirmation was sought in parts of the system closer to Istanbul. A possible location was the open ground around Kalfaköy. A group of four very substantial depressions (up to 100 m. dia. 7-12 m. deep) near the village were investigated and their possible role as reservoirs was ruled out by the observation that in the first instance they were merely karst-limestone sinkholes, but at the same time they were also much higher than the supply line at this point. More significantly, investigation further to the east in the Derinçatak Deresi, revealed the presence of two channels and two aqueducts, attesting to the continuation of the two systems.

Çeçen had reported a handful of surviving aqueducts further to the east around Tayakadın and İmrahor<sup>5</sup>. The Küçük Kemer and the Büyük Kemer were visited and although it was nowhere possible to ascertain the existence or otherwise of a dual system, reports suggest that two gauges of channel had at a previous time been visible in this area. Few sightings of the channel are reported east of here as the channel begins to approach more exposed and urbanised areas of Thrace.

### *The Subaşı Tributary*

On the kind advice of Gökhan Çağlayan and Dr. Caroline Finkel we made an investigation of the area to the north of Subaşı and located a small channel with a pedimented roof situated in the hillside above the village. Further reports would suggest that this forms part of a major tributary channel with its sources close to the village of Pınarca, which we investigated and reported in 1998<sup>6</sup>. Based on the topography of this region we can suggest that this tributary would have joined the main channel south of Kalfaköy and provides further evidence for the complex dendritic structure of the Thracian water supply system.

### *The Forest of Belgrad*

Preliminary reconnaissance on the Ottoman aqueducts near Kemerburgaz in 2001 yielded some significant results. Both of the principal aqueducts visited, the Uzunkemer and the Kovukkemer, are in their present form essentially Ottoman structures, but the question remained as to whether these had replaced earlier Byzantine works on the same Kırkçeşme line<sup>7</sup>. Professor Kazım Çeçen had suggested that elements of the Uzunkemer did indeed contain earlier Byzantine masonry and we would tend to concur with this hypothesis. However, the clearest indications were found at the Kovukkemer, a three-tier aqueduct crossing the Büyük Dere. Inspection of the lowest tier in the three-tiered Kovukkemer aqueduct, revealed what appear to be substantial components of an earlier Roman or Byzantine aqueduct bridge, probably in situ, and characteristic Middle Byzantine repairs were also noted in the second tier.

5 Çeçen 1996a.

6 Crow, Ricci et al. 1998.

7 Çeçen 1996b

### *Halkalı and the Ma'zulkemer*

A further investigation was made of the Ottoman supply line which runs 15 km. to the west of the city to sources in the vicinity of Halkalı. Here the Ma'zulkemer aqueduct bridge is of particular interest as the only apparent evidence of an earlier Byzantine or Roman system on this line (Fig. 4)<sup>8</sup>. However the bridge is located within a military zone so few have been able to examine it closely. With the support of Dr. Alpay Pasinli and the assistance of the Topkule Kışlası personnel we were able to study the water bridge in great detail. While Dalman suggested an 8<sup>th</sup> century or later date for the bridge, Eyice proposed a much earlier late antique date based on the construction of the bridge<sup>9</sup>. Dalman's date is the more likely of the two but was based on a highly tenuous historical connection. Instead we have concluded that this bridge, while showing several phases of modification, is more likely to be Ottoman and was perhaps built shortly after the conquest of the city by Mehmet II. It therefore seems less likely now that the Halkalı springs provided the original sources for the Hadrianic water supply of the city, which instead probably originated north of the city in the Çeşeciköy valley, on what was later the Ottoman Belgrad Forest line<sup>10</sup>. A detailed article on the Ma'zulkemer bridge is currently under preparation to ensure the rapid publication of these results<sup>11</sup>.

### *Cisterns and Reservoirs in the City*

Three days late in September 2001 were spent studying the major open-air reservoirs of the city, the Aetius, the Aspar and the Mocius. This continued the work begun in 2000 with our detailed survey of the Fildamı reservoir outside the city near Bakırköy<sup>12</sup>. A number of consistent brick stamps were identified in the Aspar and the Mocius and both structures showed evidence of secondary redevelopment, attributable archaeologically to the Middle Byzantine period.

In the following Spring season 2002 we spent 10 days studying the city's smaller Byzantine cisterns. A primary objective was to investigate the topographic relationships between the cisterns and to look specifically at water distribution within the city. The main premise of the working model was that Byzantine water channels are known to have entered the city at two different heights. The long-distance supply line from Damandıra and Vize entered the city near the Edirne Kapı at a height of 63-4 m., from where it was able to supply much of the city. In addition, a second channel is known from the Belgrad Forest to the north of the city, which entered the Theodosian Walls near the Eğri Kapı, at a considerably lower level of 33-5 m. This model has very significant implications for water provision to different areas of the city in the Byzantine period, particularly relating to the distinctions that can be drawn between the 2<sup>nd</sup>-century "Aqueduct of Hadrian" (reported in 6<sup>th</sup>-century Byzantine sources) and the 4<sup>th</sup>-century long-distance water channel completed under Valens. A substantial paper on our discoveries is in preparation and is planned for publication in 2004.

### *The Anastasian Wall and Evcik Kilise*

Despite the shift in emphasis of our research onto the water supply we maintain our commitment to our long term interest in the Anastasian Wall and continue to monitor the monument and its environs accordingly. In Spring 2002 Crow and Bayliss were also able to carry out field survey on behalf of the Silivri Belediyesi, establishing the li-

8 Mango 1995.

9 Dalman 1933; Eyice 1979.

10 Geçer 1996b

11 see *Anatolian Studies* 2003.

12 Crow, Bayliss et al. 2000.

ne of the of the Anastasian Wall to the north of the city in advance of future developments. As part of this survey we also discovered three new types of brick stamps associated with the Wall. This completed our investigation of the remains of the Wall in this area, which were begun in 2000 with a campaign of topographical and geophysical survey. Our findings on the location of towers were substantiated by evaluation excavations undertaken by Turan Gökyıldırım of the İstanbul Archaeological Museum in May 2002.

Early in 2001, treasure hunters had caused extensive damage to the Church of St. George at Evcoik, a site surveyed in 1995 as part of our investigations on the Anastasian Wall. As a result we spent a day there, early in September, to assess the damage and to record what had been revealed, which included a cistern beneath the narthex. In the process of illicit excavation, the treasure-hunters had also exposed a substantial block bearing a long inscription, which was found on the site by Alessandra Ricci in May 2001. The block had originated in the Anastasian Wall and had presumably been relocated for the 10<sup>th</sup>-century construction of the church. To date, this is the only known inscription from the Wall. Transportation to the İstanbul Archaeological Museum was arranged and in September 2001 we were permitted to spend some time studying the Greek text. The inscription records restorations to the Wall during the reign of Heraclius (610-41) and full publication will be proceed in due course, in collaboration with the museum.

### *Acknowledgements*

Once again it is our pleasure to record our thanks to the General Directorate of Ancient Monuments and Museums for granting permission to continue our research. The significant progress made on our fieldwork during the past two seasons was made possible through the support and assistance of our temsilciler; Nilüfer Aydın from the İstanbul Archaeological Museum and Emel Balık from the Kocaeli Archaeological Museum in 2001, Mustafa Demirel of the Antalya Museum and Neslihan Güder from the Monuments and Museums General Directorate in 2002.

At the İstanbul Archaeological Museum we were as ever kindly received and assisted by the director Dr. Halil Özek, Sumerianologist Dr. Veysel Donbaz and archaeologist Dr. Turan Gökyıldırım. Veysel Bey in particular helped us to procure essential equipment and kindly introduced us to the fascinating site he had studied near Kurfa-ı. We also would wish to thank Dr. Ferudun Özgümüş for sharing his time with us in İstanbul on a most stimulating exploration of the suburbs.

Mehmet Akif Işın of the Tekirdağ Museum was as ever an enthusiastic host and we were delighted that he was able to join us on a day of fieldwork in 2002 in the vicinity of Kavacık. We also thank him for his time in the preparation of the documents for the sinter sample from Ayvacık. Başkanı Selami Değirmenci and his staff in the Silivri Belediyesi made us feel most welcome in the city and we particularly thank Mr. Özcan Işıklar (Deputy Director) for his great efforts to assist our research. In 2002 we were fortunate to be joined by Kristin Romey, managing editor of *Archaeology Magazine*, who was given a three-day, high-velocity introduction to our research.

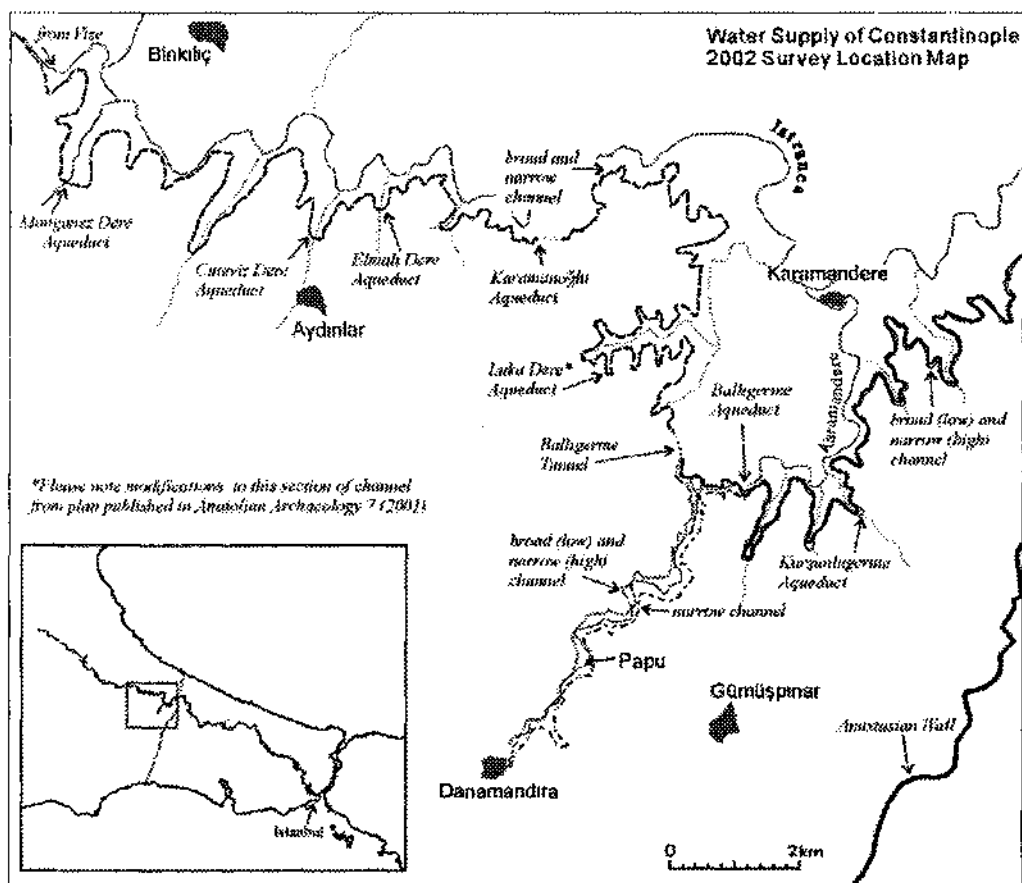
As usual we made many good friends in the tea houses of Trakya whilst delving for local information on the water channels. Particular thanks must go to those who directly assisted us in finding the remains: Mustafa Nafiza Tığlı (Gümüşpınar Köyü Muhtarı), Ali Galip Dayal (İmrahor Köyü Muhtarı), Hasan Turgut (Tayakadın Köyü Muhtarı), Abdullah Arslan (Aydınlı) and İlhan Toprak (Kalfaköy).

Funding in 2001-2 was gratefully received from the British Institute of Archaeology at Ankara, the Arts and Humanities Research Board and the Leverhulme Trust. In addition to the authors and representatives, the team in 2001 was made up with post-graduate students in archaeology, Byzantine history, geology and hydrogeology from the Universities of Newcastle, Queen's Belfast, Aberdeen and La Sapienza (Rome):

Emiliano Agrillo, Laura Casella, Tom Crow, James George, Rowan Hindley, Mark Jackson, Aimee Lawrence and Claire Nesbitt. The Spring season in 2002 was undertaken by Richard Bayliss, Jonathan Bardill and James Crow. In the Summer season they were joined by Tom Crow (Geologist) and post-graduate students from Newcastle University: Naomi Belshaw, Aimee Lawrence and Claire Nesbitt.

# BIBLIOGRAPHY

- BAYLISS, R. 1999. Anastasian Wall Project+Water Supply of Constantinople Website. [http://museums.ncl.ac.uk/long\\_walls/index.htm](http://museums.ncl.ac.uk/long_walls/index.htm).
- ÇEÇEN, K. 1996a. *The Longest Roman Water Supply Line*. İstanbul.
- ÇEÇEN, K. 1996b. *Sinan's water supply system in İstanbul*. İstanbul.
- CROW, J., BAYLISS, R. and BONO, P. 2000. "The Anastasian Wall and the Water Supply of Constantinople Survey 2000", *Anatolian Archaeology* 6, 16-8.
- CROW, J., RICCI, A., et al. 1998. "Anastasian Wall Project", *Anatolian Archaeology* 4, 19-20.
- DALMAN, K. O. 1933. *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel*. İstanbuler forschungen ... bd. 3. Bamberg.
- EYİCE, S. 1979. "Byzantinische Wasserversorgungsanlagen in İstanbul", *Leichtweiss-Institut für Wasserbau Braunschweig Mitteilungen* 64, 5-21.
- FORCHHEIMER, P. and STRZYGOWSKI, J. 1893. *Die Byzantinischen Wasserbehälter von Konstantinopel*. Wien.
- MANGO, C. 1995. "The Water Supply of Constantinople". In G. Greatrex (ed.) *Constantinople and its Hinterland*. Aldershot: Publications of Society for the Promotion of Byzantine Studies 3, pp. 9-18.



**Fig. 1: Survey location map-from Binkılıç to Kurşunlugerme showing the Danamandır tributaries**



**Fig. 2: Elmalı Dere Aqueduct Bridge, near Aydınlar**



**Fig. 3: Work in progress on a bridge near Büyükgerme which carried both the narrow and broad channels side-by-side**



**Fig. 4: Ma'zulkemer Aqueduct Bridge, near Mahmutbey**



## 2002 YILI ERZİNCAN, ERZURUM, KARS VE İĞDIR İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Alpaslan CEYLAN\*

Kültür Bakanlığı'nın izni ile 1-30 Eylül tarihleri arasında yürütmüş olduğumuz kapsamlı araştırmalarda, Erzincan'ın Refahiye ve Çayırılı ilçesi; Erzurum'un Merkez, Aşkale, Ilıca ve Pasinler ilçeleri ile Kars'ın Kağızman, Selim ve Sarıkamış ilçeleri; Iğdır'ın Merkez, Karakoyunlu ve Tuzluca ilçeleri incelenmiştir.

Başkanlığım altında yürütülen çalışmalara, Dr. Akın Bingöl, Araş. Gör. Yunus Berkli, Araş. Gör. Veli Ünsal, yüksek lisans öğrencisi Müfit Yakut ve lisans öğrencilerinden Yasin Topaloğlu, Yavuz Günaştı ve Sinan Gül katılmıştır. Elde edilen verilerin değerlendirilmesinde Yrd. Doç. Dr. Selma Pehlivan ve Uzman Nevin Ufusoğ görev almışlardır. Özverili çalışmalarından dolayı meslektaşlarıma teşekkür ederim.

Yüzey araştırmalarına katkı sağlayan Atatürk Üniversitesi Araştırma Fonu<sup>1</sup> ile maddî ve manevî desteklerini bizlerden esirgemeyen Yavuz Kılıç beyefendiye teşekkür etmeyi bir borç bilirim<sup>2</sup>.

### 2002 Yılında Erzincan Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler

Bölgede yapmış olduğumuz araştırmalar, bölgenin tarihî ve arkeolojik açıdan zenginliğini ortaya koymaktadır<sup>3</sup>.

2002 yılında yaptığımız çalışmalar sonrasında Erzincan'ın Çayırılı İlçesi'nde iki, Refahiye İlçesi'nde de bir yerleşme belirlenmiştir.

### Doplaktepe Höyük - Refahiye/Erzincan

Refahiye İlçesi, Akçiğdem Köyü'nün yaklaşık 1 km. doğusunda bulunan höyük deniz seviyesinden 2055 m. yüksekliğindedir. Höyüğün kuzeyinden "Kuzun Deresi" aktmaktadır. Höyükte İlk Tunç Çağı keramikleri tespit edilmiştir. Keramikler arasında özellikle Karaz türü keramiklere de rastlanılması höyüğün önemini arttırmaktadır.

\* Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Erzurum/ TÜRKİYE

1 Proje No:1998/71

2 Yüzey araştırmaları sırasında gösterdikleri anlayış ve sağladıkları katkılardan dolayı Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yaşar Sütbeyaz'a, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Sebahattin Tüzemen'e, Tarih Bölümü Başkanı Prof. Dr. Enver Konukçu'ya, Erzurum Valisi Sayın Mustafa Maya'ya, Erzincan Valisi Sayın R. Arslan Öztürk'e, Kars Valisi Sayın Nevzat Turhan, Iğdır Valisi Sayın Musa Küçükyurt'a desteklerinden dolayı teşekkür ederim.

3 A. Ceylan, "Çayırılı'da Tarihî ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 15, Erzurum, 2000, 277 vd.; A. Ceylan, "1998 yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları", 17. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2000, 181 vd.; A. Ceylan, "1999 Erzincan-Erzurum Yüzey Araştırmaları", 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 71 vd.; A. Ceylan, "2000 yılı Erzincan ve Erzurum illeri Yüzey Araştırmaları", 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2002, 165 vd.; A. Ceylan, "2001 yılı Erzincan, Erzurum, Kars illeri Yüzey Araştırmaları", 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2003, 311-313.; A. Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Region In The Iron Age", *Anatolian Studies* 51, *Anatolian Iron Ages* 5, (Baskıda).

### *Yukarı Kartallı Höyük- Çayırılı/Erzincan*

Çayırılı'nın 11 km. güneydoğusunda, Yukarı Kartallı Köyü'nün 500 m. batısında, 1710 m. yükseklikte bulunmaktadır. Kare plânlı kale 40x40 m. ölçülerindedir. Küçük boyutlarda kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Höyükteki yüzey buluntuları Ortaçağ keramiklerinden oluşmaktadır.

### *Aşağı Kartallı Höyük- Çayırılı/Erzincan*

Çayırılı İlçesi'nin 18 km. güneydoğusunda ve Aşağı Kartallı Köyü'nün ortasında bulunan höyükte herhangi bir keramik veriye rastlanmamıştır. Höyük, köy yerleşmelerinin içerisinde kalmış olmasına rağmen beklenen ölçüde tahribata uğramamıştır.

### *2002 yılında Erzurum Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler*

Bölgede yaptığımız araştırmalarda bölgenin Aşkale, Ilıca, Merkez ve Pasinler ilçeleri incelemeye alınmıştır. Bu bölgelerde ilk Tunç ve Demir Çağı yoğun olarak yaşanmıştır<sup>4</sup>.

### *Tilkitepe Höyük*

Pasinler'in 18 km. güneybatısında Karavelet Köyü'nün hemen girişinde (kuzey) bulunan höyükte bol miktarda İlk Tunç ve Demir Çağı keramiği tespit edilmiştir. Höyük, ne yazık ki, bol miktarda kaçak kazıya maruz kalmıştır.

### *Ziyaret Tepe Yerleşmesi*

Pasinler İlçesi'nin Karavelet Köyü'nde bulunan höyük köyün 4 km. güneyinde yer almaktadır. Kuşakkaya Dağı'ndan gelen çay, tepenin etrafını dolaşarak kuzeye doğru devam etmektedir. Höyük yüzey buluntuları Ortaçağ özelliği taşımaktadır.

### *Kuşakkaya Kalesi*

Kuşakkaya Kalesi, Ziyarettepe yerleşmesinin yaklaşık 1 km. güneyinde ve Kuşakkaya Dağı'ndan gelen derenin batısında, 1940 m. yüksekliğindeki bir tepe üzerine kurulmuştur. Kale 50x45 m. ölçülerindedir. Kalede yapılan kaçak kazılar sonucunda düzensiz sayılabilecek taş sıraları ortaya çıkmıştır. Kale günümüzdeki yapısıyla tamamen yok edilmiştir.

### *Yastıktepe Höyük (Resim: 2)*

Pasinler'in 15 km. güneyinde yer alan Yastıktepe Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Doğusu ve kuzeyinde verimli Pasin Ovası bulunmaktadır. Köylüler tarafından taş ocağı olarak kullanıldığından büyük oranda tahribata uğramıştır. Höyükte tespit edilen keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

### *Dana Tepe Höyüğü*

Pasinler'in 28 km. güneybatısında bulunan Gerdekkaya Köyü'nün hemen kuzeybatısında yer alan höyüğün güneybatısından Büyükdere Çayı akmaktadır. Köyün yakınında bulunması nedeniyle değerlendirilebilecek keramik verisine rastlanamamıştır.

4 Erzurum Bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalar ve incelemeler için bk., M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.; S. Güneri "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 1987, 45 vdd.; A. G. Sagona, "An Archaeological Survey of the Erzurum Province, 1999: The Region of Pasinler" *Ancient Near Eastern Studies XXXVI*, 1999, 108 vdd.; A. Ceylan, "1999 Erzincan-Erzurum Yüzey Araştırmaları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 71 vd.; A. Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İleri Yüzey Araştırması", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 165 vd.; A. Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars İleri Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2003, 311 vdd.

### *Değirmen-tepe Höyük*

Pasinler'in 10 km. güneyindeki Otlukapı Köyü'nün hemen güneyinde bulunan höyük, kuzey-güney doğrultuludur. Höyükte yapılan incelemede İlk Tunç Çağı ve Demir Çağına ait keramik verileri bulunmuştur.

### *Sıfırın Boğazı (Maşat), Kaya Basamaklı Tünel*

Pasinler'in Çiçekli Köyü'nün güneydoğusunda, dağların üstünde, Sıfırın Boğazı mevkiinde Maşat Çayı'na indiği anlaşılan kaya basamaklı tünel tespit edilmiştir. Giriş kısmındaki 15-20 basamak kırıldığı için girmenin mümkün olmadığı tünelde kaya basamakları rahatlıkla izlenebilmektedir. Ancak kaçak kazı yapanlar basamakların sonunda define olduğunu düşündükleri için devamlı olarak tüneli tahrip etmişlerdir. Bu merkezdeki çalışmalar devam etmektedir.

### *Kurbançayır Yerleşmesi*

Pasinler'in 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün kuzeydoğusunda ve Yayla Dağı'nın güneyinde yer almaktadır. Köylüler tarafından toprak almak amacıyla sürekli tahrip edilmiştir.

Yerleşmede çok sayıda Ortaçağ ve az sayıda Demir Çağı keramiği bulunmuştur.

### *Kurbançayır Kalesi*

Kale, Pasinler'in 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün 1 km. doğusundaki bir tepe üzerinde bulunmaktadır. 60x55 m. ebadında olan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1850 m.dir. Yoğun şekilde kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Kale, Pasin Ovası'na hakim ve Büyükdere'den gelen doğal yolları kontrol altında tutmaktadır. Kalede çok sayıda işlenmiş obsidiyen bulunmakla birlikte herhangi bir keramik verisine rastlanmamıştır. Bu nedenle kalenin ileride daha geniş incelenmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır.

### *Topdağı Kalesi/ Küçükdağ*

Pasinler'e 8 km. uzaklıktaki Kavuşturan Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneybatısında deniz seviyesinden 1780 m., ovanın ise 80 m. yüksekliktedir. Doğu-batı doğrultulu olan kalede bol miktarda İlk Tunç, Demir Çağı ve Ortaçağ keramikleri ile bol sayıda obsidiyen tespit edilmiştir.

Kaçak kazılar yapılmış ve bunun sonucunda mimari yapılar ortaya çıkmıştır. Kaledeki taşlar köylüler tarafından götürülmek suretiyle kale tahribata uğratılmıştır.

### *Top Mezar Höyük*

Höyük, Pasinler'in 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda bulunmaktadır. 75x70 m. ölçülerinde olan höyük daha sonra mezarlık olarak kullanılmıştır. Üzerinde İslâmî Döneme ait mezar taşları bulunmaktadır. 3-4 m. derinliğe varan kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Höyükten İlk Tunç Çağı, Boyalı Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir.

### *Kavuşturan Kalesi*

Pasinler'in kuzeyinde bulunan Kavuşturan Köyü'nün 2.5 km. kadar güneybatısında, Serçeboğazı Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneydoğusunda, 1850 m. yüksekliğindeki kale, kabaca yontulmuş iri taşlarla kuru duvar tekniğinde inşa edilmiştir. Kale, bulunduğu yer itibarıyla ovanın en yüksek noktasındadır ve tüm Pasin Ovası'na hakimdir.

Kaledeki mimarî kalıntılar çok belirgin bir şekilde tespit edilebilmektedir. İlk Tunç ve Ortaçağ keramiklerinin yanı sıra bol miktarda işlenmiş obsidiyen bulunmuştur. Ancak bölgede obsidiyen yatağının olmayışı, bu obsidiyenlerin bölgeye, çevredeki yataklardan getirildiğini düşündürmektedir.

Küçüktuy (Tetikom) Höyük (Merkez/ Küçüktuy Köyü), Kaleboynu Kalesi (Pasinler/Kurnu), Tepeköy Kalesi (Merkez/Tepeköy), Dumlu Su Deposu Höyük (Dumlu), Eskişehirtepe Kalesi (Dumlu), İkiztepe Höyük (Dumlu), Çöğender Höyük (Pasinler/Çöğender Köyü), Pirtin Kalesi (Aşkale/Pirtin Köyü), Aşıklı Höyük (İlca/Merkez), Altınbaşak II Höyük (İlca/Altınbaşak Köyü), Tepecik II Höyük (Pasinler/ Tepecik Köyü), Tımar obsidiyen yatakları (Pasinler/Tımar Köyü), Kızılvanık yerleşmesi (Dumlu), Ağören obsidiyen yatakları (İlca/Ağören Köyü), Yapağılı Höyük (Pasinler/Yapağılı Köyü), Esbence Höyük (Pasinler/Esbence Köyü), Taşlıkaynak Höyük (Pasinler/Taşlıkaynak), Övenler Höyük (Pasinler/Övenler), Ardışlı Höyük (Pasinler/Ardışlı Köyü); adı geçen yerleşmelerin, 2002 sezonunda tespiti ve çalışmaları yapılmış olmasına rağmen, çalışmaların genişletilmesi planlandığı için daha geniş yayını 2003 sezonuna bırakılmıştır.

### *2002 yılında Kars Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler*

Araştırmalarımıza Kars İli, Sarıkamış, Kağızman ve Selim ilçelerinde devam edilmiştir. 2001 yılında başladığımız Kars bölgesi araştırmaları<sup>5</sup> 2002 yılında genişleterek devam etmiştir. Oldukça zengin materyallerle dolu olan Kars bölgesinden dört yeni kale ve iki yerleşme belirlenmiştir.

### *Yumrutepe Kalesi*

Selim İlçesi'ne bağlı Yolgeçmez Köyü'nün kuzeyinde bulunan kale, Kars-Erzurum karayolunun 750 m. batısında bulunmaktadır. Kalenin eğiminin fazla olduğu kuzey kesiminde sur duvarları kendisini belirgin bir şekilde gösterirken, eğimin azaldığı güney ve doğu kesiminde sur duvarları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kalenin sur duvarlarından çıkarılan taşlar köy evlerinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Kalenin bulunduğu tepenin bir obsidiyen yatağı olması, kalenin aynı zamanda bir obsidiyen ihracat merkezi olduğunu gösterebilir. Kaleden toplanan keramikler İlk Tunç Çağı ve çoğunlukla Demir Çağı verilerinden oluşmaktadır. Yapım özelliğiyle de kale tipik Demir Çağı kalelerine benzemektedir.

### *Gevenli Yerleşmesi*

Sarıkamış-Yolgeçmez Köyü'nün 1 km. ve Tilkitepe yerleşmesinin 250 m. kadar güneydoğusunda yer almaktadır. 1920 m. yüksekliktedir. Kars-Erzurum karayolunun güneydoğusunda yer alan yerleşmenin batısından doğuya doğru demiryolu yolu geçmektedir.

Yerleşmede yoğun bir şekilde kaçak kazı izlerine rastlanmaktadır. Herhangi bir mimarî kalıntıya rastlanılmayan merkezde yoğun bir şekilde keramik bulunmaktadır.

Tespit edilen keramiklerin çok azı Demir Çağı, büyük bir kısmı Ortaçağ özelliği göstermektedir.

5. Erzurum bölgesi ile ilgili yapılan araştırmalar ve incelemeler için bk., M. Pehlivan, *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1984.; S. Güneri 'Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzeysel Araştırması', V. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 1987, 45 vdd.; A. G. Sagona, "An Archaeological Survey of the Erzurum Province, 1999: The Region of Pasinler" *Ancient Near Eastern Studies XXXVI*, 1999, 108 vdd.; A. Ceylan, "1999 Erzincan-Erzurum Yüzeysel Araştırmaları", 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 71 vd.; A. Ceylan, "2000 yılı Erzincan ve Erzurum illeri Yüzeysel Araştırması", 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2001, 165 vd.; A. Ceylan, "2001 yılı Erzincan-Erzurum, Kars illeri Yüzeysel Araştırmaları", 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 2003, 311 vdd.; A. Ceylan, *Sarıkamış-Tarih ve Arkeolojik Araştırmalar*, 2001, Erzurum, 53 vdd.

### *Tilkitepe (Çizim: 1)*

Yolgeçmez Köyü'nün 750 m. güneyinde ve Kars-Erzurum karayolunun hemen kenarında bulunmaktadır. 1890-1900 m. yükseklikte bulunan yerleşmenin kenarında Asboğa Çayı ile Sarıkamış Çayı birleşmektedir.

Tepe üzerinde yuvarlak yapılı ve kaba taşlardan yapılmış olan taş sıraları bulunmaktadır. Ancak bu mimarî kalıntıların işlevleri, çok belirgin olmadıklarından tam olarak anlaşılamamıştır.

Çoğunluğu Demir Çağına ait keramikler ve işlenmiş obsidiyenler tespit edilmiştir.

Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış olan ve Erken Demir Çağı örneklerine benzeyen bir mezara rastlanmaktadır. Mezarda iskelet kemikleri bulunduğu dikkati çekmektedir.

### *Kayalık(Mindivan) Kalesi*

Susuz İlçesi'nin 4 km. güneydoğusunda, Kayalık Köyü'nün 500 m. güneybatısında, 2070 m. yüksekliktedir. Kayalık Köyü yaylasında bulunan kale, doğu tarafından dağ silsilesine bağlı sarp bir kayalık üzerinde savunmaya son derece elverişli bir konumda bulunmaktadır. Kalenin güney ve kuzey kenarlarından dereler akmaktadır. Kalenin kuzeybatı kısmında tepenin hemen altında doğal bir mağara bulunmaktadır.

Sur duvarlarında harç kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Kalenin büyük bir kısmı yıkılmış olmakla beraber genel yapısı korunabilmiştir. Güneydoğuda bir burç olarak kendisini gösteren ve Ortaçağ yapısı arz eden bir kalıntı bulunmaktadır.

Kale genelinde kaçak kazılar bulunmakla birlikte yoğunluğu güney kısmındadır. Kalenin doğusunda tatlı su kaynaklarına giden su yolları bulunmasına rağmen günümüzde bu su yolları tahrip edilmiştir.

Kalede az sayıda İlk Tunç, çok sayıda da Demir Çağı ve Ortaçağ keramiği tespit edilmiştir.

### *Keçivan Kalesi*

Kağızman-Kars karayolunun 5. km.sinden, batıya doğru ayrılan köy yolunun sonunda, oldukça zorlu bir yoldan gidildikten sonra varılan kale, büyükçe bir kaya kütesinin üzerine kurulmuştur. Ortaçağ boyunca bölgenin önemli kalelerinden biri olmayı sürdürmüş bir kaledir. Kaleye giriş batısından açılan bir kapıyla mümkün olmaktadır. Kalenin hakim olduğu kuzeyindeki vadide pek çok mağara bulunmaktadır.

Ortaçağ kalesi görünümündeki kalede çok az miktarda Demir Çağı keramiği bulunmuştur.

### *Kötek*

Kağızman-Kars karayolunun 2. km.sinde yolun hemen sağında, aynı isimli köyün içerisinde yer almaktadır. Kale zemininden 100 m. kadar yukarıdadır. Köy ve kale, batısından geçen Kötek Çayı'ndan adını almaktadır. Tepenin çeşitli yerlerinde yapı izleri vardır. Ortaçağ'a tarihlendirilebilecek bu yapıların duvar yapımlarında harç kullanılmıştır.

Kale gerek köylülerin define amaçlı kazılarına gerekse teröre karşı siper amacıyla açılan çukurlarla tahrip edilmiştir. Kale zemininde ve açılan çukurlarda Demir Çağı ile Ortaçağ'a ait bol miktarda keramik bulunmuştur.

### *2002 Yılında İğdir Bölgesinde Belirlenen Yerleşmeler*

2002 yılında önceleri Kars İli'nin bir ilçesi olan daha sonra ayrılarak il olan bu bölgede yüzey araştırmalarına devam edilmiştir. Yapılan araştırmalar çok verimli geçmiş-

tir. Çok sayıda höyük ve kale belirlenmiş, önceden var olan birkaç höyüğün de tamamen tahrip edildiği anlaşılmıştır<sup>6</sup>.

### *Küllütepe Höyük*

İğdir'in, Tuzluca İlçesinin Gaziler Köyü sınırları içerisinde bulunan höyük, İğdir-Kars karayolunun hemen yanında ve ilçeye 27 km. uzaklıktadır. Karayolundan 60 m. yükseklikte bulunan tepenin özellikle Aras'a bakan kuzey yamaçlarında yerleşme izleri görülmektedir. Tepe ve yamaçlarda bulunan keramik verileri dışında herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Tepenin tarla olarak kullanılmasının yanı sıra bir kısmının da yol yapımı nedeniyle tahrip edildiği belirlenmiştir.

Höyükte İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ özelliği gösteren keramikler de vardır.

### *Kız Kalesi*

İğdir'in Tuzluca İlçesi'ne 27 km. uzaklıkta ve Gaziler Köyü'nün 3 km. batısında bulunan kalenin günümüzde büyük bir kısmı tahrip edilmiştir. Kaçak kazılar ve doğal tahribat sonucu kalenin büyük bir kısmı yok olmuştur. Sur duvarlarının kalan kısmı üzerinde yapılan incelemede, kalenin bir Ortaçağ yapısı özelliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Kale, Osmanlı Döneminde de işlek olan ve Gaziler Çayı'nı takip eden yolu kontrol altında tutmaktadır. Bu yol üzerindeki diğer önemli kale ise Köroğlu Kalesi'dir.

Kaledeki yüzey buluntularının çoğunluğu Ortaçağ'a ait olmakla birlikte az miktarda da Demir Çağına ait keramikler vardır.

### *Melekli Yerleşmesi*

İğdir'a 5 km. uzaklıkta bulunan yerleşmede daha önce bilimsel bir kazı yapılmıştır<sup>7</sup>. Yerleşme, bölgede kazısı yapılan en önemli Urartu merkezidir. Bölgeden gerek bu kazı ile gerekse kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan eserler günümüzde Tiflis Müzesi'nde sergilenmektedir. Merkezin üzeri büyük ölçüde volkanik taşlarla örtülü durumdadır. Araştırmalarımız sonucunda herhangi bir mimari kalıntıya rastlanmamıştır. Yaptığımız incelemeler sonucunda bol miktarda İlk Tunç Çağı, Karaz türü, Demir Çağı ve Geç Demir Çağı boyalı keramikleri bulunmuştur. Yine yerleşmede, bol miktarda obsidiyen ve işlenmiş taşlar tespit edilmiştir.

### *Kur(u)gan Kalesi*

Ağrı Dağı'nın İğdir Ovası'na bakan kuzeybatı yamacında bulunan kale, yöre halkı tarafından Karavelet Kalesi olarak da adlandırılmaktadır. Kalenin bulunduğu tepenin üst kısımları Demir Çağı özelliği verirken alt kesimleri Ortaçağ özelliği göstermektedir. Kalenin eteklerinde bulunan su göleti Urartu Dönemi gölet özelliği taşımaktadır. Keramik verileri Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir<sup>8</sup>.

### *Deliklitaş Kalesi*

Melekli'nin kuzeydoğusunda, ana yolun 500 m. doğusunda ve Kültepe'nin 2 km. doğusunda yer almaktadır. Püskürük taşlardan yapılan dikdörtgen plânlı kalenin ana

6 İğdir ili'nde yapılan araştırmalarda belirlenen Yaycı Köyü'nde bulunan "Yaycılar Höyük" ve Gökçeli Köyü'nde bulunan "Gökçeli Höyük" büyük bir tahribata uğratılmıştır. Bu höyüklerle ilgili geniş bilgi için bk.; İ. K. Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor" *Belleten* VII, Ankara, 1943, 603-613; İ. K. Kökten, "Kars'ın Tarih Öncesi" III. *Tarih Kongresi*, 1948, 201 vdd.; İ. Güner, *İlimiz İğdir*, İğdir, 1993; İ. K. Kökten, "1952 Yılında Yaptığım Tarihöncesi Araştırmalar Hakkında" *Dil ve Tarih -Coğrafya Fakültesi Dergisi* XI-2,3,4, 176 vdd.; Ö. Özbek-B. Yükmek, "1997 Yılı Kars, Ardahan, İğdir İllerinde Yüzey Araştırması" *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi* 1, 2000, 111 vdd.

7 B. A. Kufin, Urartiskij "Kolumbarij" u podosvy Ararata i Kuro-Araksiskij eneolit [An Urartian "Columbarium" on the slopes of Ararat and the Copper Age of the Kuro-Araxes basin] *Vestnik Gosudarstvennogo muzeja Gruzii* 13, 1944, 1 vdd.; Ayrıca diğer yayınlar için bk.; W. Kleiss- H. Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, 1976, Berlin, 13 vdd.

8 Kale ve su göleti geniş bir şekilde yayına hazırlanmaktadır.

yola bakan 3 m.lik bir kapısı bulunmaktadır. Bol miktarda kaçak kazı izlerine rastlanan kalede İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a tarihlenen bol miktarda keramik verisi tespit edilmiştir. Kalenin kuzeybatısında at nalı biçiminde delikli bir taş bulunmaktadır. Kaleye, halk arasında Deliklitaş Kalesi isminin verilmesi bu sebepten ötürüdür.

#### *Karakoyunlu Kalesi*

İğdir'in 15 km. doğusunda yer alan Karakoyunlu İlçesi'nde bulunan kale 2 m. genişliğindeki kuru duvar tekniğiyle yapılan duvarlara sahiptir. Büyük kısmı kaçak kazılarda ortaya çıkarılmış olan 130 kadar Erken Demir Çağı mezarı bulunmaktadır. Kalede rastlanan keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir<sup>9</sup>.

#### *Karakale Kalesi*

İğdir Ovası'nın batı kesiminde, Ermenistan sınırında iki ülkeyi birbirinden ayıran Aras Nehri ile dağlardan gelen suların birleşme noktasında çok sarp bir kaya kütlesi üzerinde ve vadiye hakim bir noktada bulunmaktadır. Bölgenin en önemli kalesidir. Günümüzdeki yapıyla Ortaçağ dönemi özellikleri taşıyan kalenin içinde bulunan yapılarda özellikle temeli oluşturan taş sıraları erken dönem özelliği göstermektedir. Kalede bol miktarda Demir Çağı ve Ortaçağ keramiği bulunmuştur.

#### *Sürmeli Kalesi*

Karakale'nin hemen batısında, Sürmeli Köyü'nün de bulunduğu sarp kayalığın üzerinde, bölgeye hakim bir noktada yer almaktadır. Kalenin boyutları, bulunduğu konum ve Karakale gibi büyük bir kaleye yakınlığı nedeniyle uç kale niteliğindedir. Yapım tekniği açısından Ortaçağ kalesi görünümündedir. Kaleden çok az miktarda Demir Çağı ve bol miktarda Ortaçağ keramiği toplanmıştır.

#### *Kasımintığı Kalesi*

Karakoyunlu Kalesi'nin 5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Karakoyunlu Kalesi ile benzer özelliklere sahip olan kalede 5 kademeli sur duvarı bulunmaktadır. Kalenin hemen kuzeyinde yerleşim alanı vardır. Kuzeyde yoğunlaşan nekropol alanı kuzeybatıda da kendisini göstermektedir. Kuzeydeki nekropol ve yerleşim alanlarında dikdörtgen ve oval yapıları mimari kalıntılara rastlanmaktadır. Verimli İğdir Ovası'na hakim kalenin korunaklı bir yapısı vardır. Kalenin kuzeyinde bulunan nekropol alanı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Kalenin kuzeybatısında bulunan nekropol alanındaki Erken Demir Çağı mezarlarının kuzeyindekilere oranla daha iyi korunduğu ve henüz kaçak kazılara maruz kalmadığı görülmektedir.

Yerleşimde elde edilen keramikler doğrultusunda kale ve yerleşmenin Erken Demir Çağı, Demir Çağı ve Ortaçağ'da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Aktaş Kalesi (Karakoyunlu/Aktaş Köyü) ve Gökteş Kaya Mezarı (Tuzluca/Gökteş Köyü), 2002 sezonunda tespit edilmiş ve çalışmaları yapılmış olmasına rağmen çalışmaların genişletilmesi planlandığı için daha geniş yayını 2003 sezonuna bırakılmıştır.

1998 yılından itibaren bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında önemli sonuçlar elde etmiş bulunmaktayız. 2002 yılı araştırmalarında 51 yerleşimde inceleme yapılmıştır. Ayrıca çok sayıda kültür varlığı belirlenmiştir. Bunlardan Erzurum'un Pasinler İlçesi'nde Değirmenler Köyü'nde koç şekilli mezar taşları, Kurbançayır Köyü'nde tarihi mezarlık ve Merkez İlçe'ye bağlı Yerlisu Köyü'nde de koç şekilli mezar taşları tespit edilmiştir.

Kars bölgesinde Havariler Kilisesi, Micingert Kümbeti (Sarıkamış), Keçivan Şapeli (Kağızman) tespit edilmiştir.

9 Kale ayrıntılı bir biçimde yayına hazırlanmaktadır.

İğdır bölgesinde Korugan Kilisesi, Karakale Kilisesi, İğdır Merkez Kilisesi, İğdır Kervansarayı, İğdır Merkez Camii, Çakırtaş Kul Yusuf Kümbeti gibi kültür varlıkları sanat tarihçisi ekip üyelerimiz tarafından değerlendirilecektir

### HARİTADAKİ YERLEŞMELER

#### ERZİNCAN

1. Yukarı Kartallı Höyük
2. Aşağı Kartallı Höyük
3. Doplaktepe

#### ERZURUM

4. Tilkitepe Höyük
5. Ziyaret Tepe
6. Kuşakkaya Kalesi
7. Yastıktepe Höyük
8. Dana Tepe Höyüğü
9. Değirmen-tepe Höyük
10. Sıfırın Boğazı (Maşat) yerleşmesi
11. Topdağı Kalesi/ Küçükdağ
12. Kavuşturan Kalesi
13. Kurbançayır Kalesi
14. Top Mezar Höyük /Kavuşturan
15. Kaleboynu Kalesi
16. Tepeköy Kalesi
17. Dumlu Su deposu Höyük
18. Eskişehir-tepe Kalesi
19. İkiztepe Höyük
20. Çöğender Höyük
21. Karavelet Höyük
22. Pırtın Kalesi
23. Aşıklı Höyük
24. Altınbaşak II Höyük
25. Tepecik II Höyük
26. Tımar obsidiyen yatakları

27. Kızılvanık yerleşmesi
28. Ağveren obsidiyen yatakları
29. Yapağılı Höyük
30. Esbence Höyük
31. Taşlıkaynak Höyük
32. Övenler Höyük
33. Ardıslı Höyük
34. Küçük Tuy(Tetikom) Höyük

#### KARS

35. Yumrutepe Kalesi
36. Gevenli yerleşmesi
37. Tilkitepe (Sarıkamış)
38. Kayalık Kalesi (Susuz)
39. Kötek Kalesi (Kağızman)
40. Keçiyan Kalesi (Kağızman)

#### İĞDIR

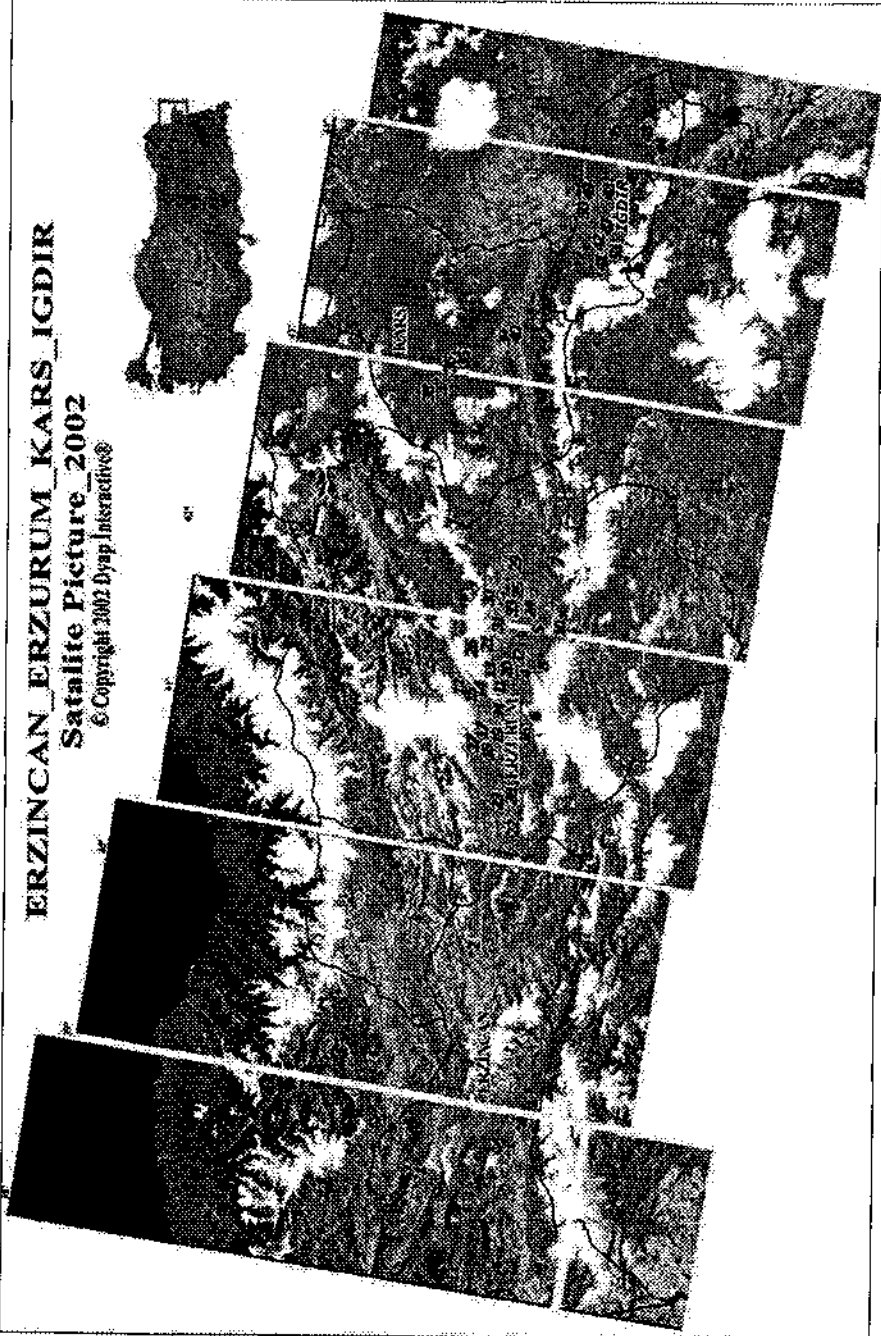
41. Küllütepe Höyük
42. Kız Kalesi
43. Melekli yerleşmesi
44. Kur(u)gan Kalesi
45. Deliklitaş Kalesi
46. Karakoyunlu Kalesi
47. Aktaş Kalesi
48. Kasımıntığı Kalesi
49. Karakale Kalesi
50. Sürmeli Kalesi
51. Gökteş kaya mezarı



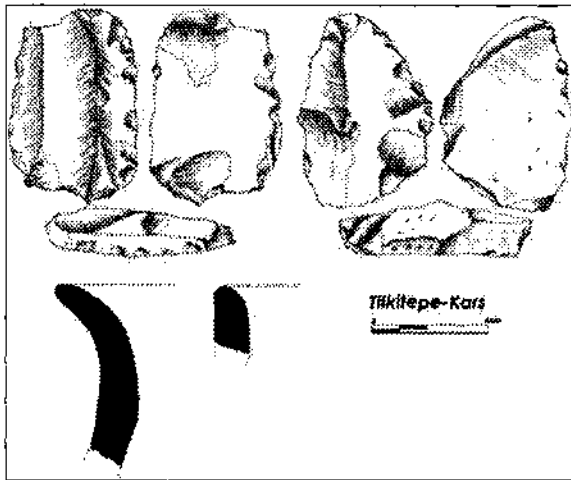
# ERZINCAN\_ERZURUM\_KARS\_IGDIR

Satellite Picture\_2002

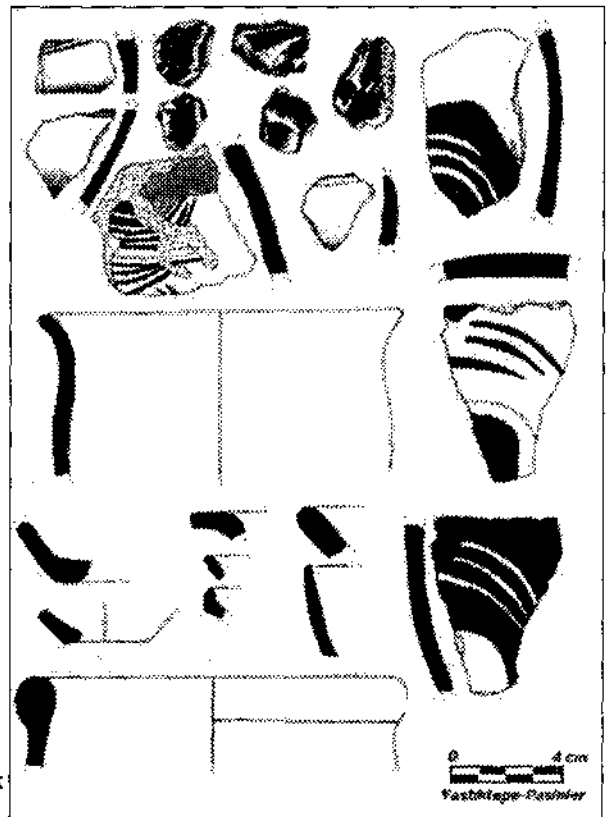
© Copyright 2002 Dyap Interactive®



Harita 1: 2002 yılı yüzey araştırmasında belirlenen merkezler



Çizim 1: Tilktepe/Kars keramik ve obsidiyen çizimleri



Çizim 2: Yastıktepe/Pasinler keramik çizimleri

## 2002 YILI SAMSUN-AMASYA YÜZEY ARAŞTIRMALARININ İLK SONUÇLARI

Mehmet ÖZSAİT\*

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına 1986 yılından beri kesintisiz olarak sürdürdüğümüz Orta Karadeniz Bölgesi yüzey araştırmalarına 2002 yılında da devam edilmiştir.

Bu yıl Samsun'un Merkez İlçe, Lâdik, Kavak, Havza ilçeleriyle Amasya'nın Merkez İlçe, Göynücek, Suluova, Merzifon, Gümüşhacıköy ve Hamamözü ilçelerinde 28 Temmuz 2002-16 Ağustos 2002 tarihleri arasında yüzey araştırmaları yaptık. Başkanlığım altında sürdürülen yüzey araştırmalarına Arkeolog Nesrin Özsaıt, Araş. Gör. Dr. Özdemir Koçak, Araş. Gör. Hamdi Şahin, Araş. Gör. Abdullah Dündar, Arkeolog Mustafa Bilgin ile öğrencilerimizden Harun Oy katılmıştır. Büyük özveriyle çalışan ekibimize çok teşekkür ederim.

Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nın çok sınırlı ve esas olarak da kendi imkânlarıyla başladığımız bu yılki Orta Karadeniz Bölgesi araştırmalarımızın Amasya bölümünde, ekibimizin konaklama, araç ve yemek gibi elzem olan ihtiyaçlarını karşılayan Amasya Valisi Sayın Hüseyin Poroy'a, şahsım ve ekibim adına candan teşekkür ederim. Ayrıca, Merzifon Kaymakamlığı'na, Merzifon Tarım İlçe Müdürü Sayın Adem Erdoğan'a; yine 1994 yılından beri ekibimize değerli yardımlarda bulunan Merzifon Tarım İlçe şoförlerinden Sayın Hasan Ferendeci'ye yürekten teşekkür ederim. Lâdik araştırmalarımızda değerli yardımlarını bizden esirgemeyen Lâdik Belediye Başkanı Sayın Mehmet Karahan'a, Lâdik Kaymakamı Sayın Kasım Turgut'a, ekibimizin mübrem ihtiyaçlarını karşılayarak tesislerinde misafir eden Lâdik Türk Petrol Tesisleri sahibi Sayın İbrahim Boyar'a, yine ekibimize her türlü yardımı yapan Öğretmen Sayın Muharrem Yalçın Özsaıt'e, Eczacı Sayın Mustafa Karahan'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

### SAMSUN İLİ ARAŞTIRMALARI

Samsun Merkez İlçe sınırları içinde yer alan *Akalan Kalesi* (İTÇ+DÇ+Roma) incelenmiştir.

*Kavak İlçesi Araştırmaları: Dingilkalecik Tepesi* (Harita: 360; Resim: 1).

İlçenin 8 km. güneydoğusundaki Ortaköy araştırmalarımızda, daha önce Hocam Prof. Dr. U. Bahadır Aikim ve ekibi tarafından bulunan *Dingilkalecik Tepesi*'ni de (İTÇ+OTÇ) ziyaret ettik<sup>1</sup>.

\* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler-İstanbul/TÜRKİYE

1 Aikim 1975: Plân 1, nr.108.

Köyün 300 m. doğusunda, Kosaca Deresi'nin hemen güneyinde, İlisu Deresi'nin de kuzeybatısında yer alan yerleşme Asarcık-Samsun karayolunun 130 m. batısında-  
dır. Taban çapı 150 m., ova seviyesinden de yüksekliği 35 m. kadar olan yerleşmenin  
kaçak kazılarla yer yer tahrip edildiğini gördük. Tepe yüzeyinde önceden bilinen İTÇ ve  
OTÇ yerleşmelerinin yanı sıra EDÇ yerleşmesine tanıklık eden keramikler de bulun-  
maktadır<sup>2</sup>. Ayrıca yerleşmenin tepe kesiminden 1x1.5 m. ebadında kesme taşların da  
çıkarılarak taşındığını öğrendik. Bunların, yerleşmenin doruk noktasına sonradan yapı-  
lan bir tümülüse ait olabileceği düşüncesindeyiz. Burada yapılacak sistematik bir kazı  
bu ve benzeri sorunların çözümüne yardımcı olacaktır (Yerleşmeler için bkz. Harita: 1)<sup>3</sup>.

#### *Havza İlçesi Araştırmaları*

Bu ilçede, daha önceki yıllarda tespit ettiğimiz ve ilçenin 15 km. kadar güneydo-  
ğusunda yer alan Karga Köyü'nde *Yel Tepesi* (Harita: 269; İTÇ)<sup>4</sup>, Kemaliye Köyü'nde  
*Sivri Tepe* (Harita: 267; İTÇ+OTÇ+STÇ+EDÇ+ODÇ) yerleşmelerini tekrar inceledik<sup>5</sup>.  
*Sivri Tepe*'de bu yılki araştırmalarımızda, önceki yerleşmelere ait keramiklerin yanı sıra,  
"Galat" denen Kızılırmak Havzası Hellenistik Çağ keramiklerinden de bulduk<sup>6</sup>. Do-  
ğal bir tepe üzerinde bulunan yerleşmenin hemen her tarafında kaçak kazı izleri görül-  
mektedir.

Havza'nın güneydoğusunda yer alan Kocapınar Köyü çevresini ayrıntılı olarak  
araştırdık. Burada özellikle, Kocapınar'ın güneydoğusu ve doğusundaki yükseltilerde  
(Resim: 2) yer alan ve adına Kozveren mevki denenen kesimde araştırmalarımızı yoğun-  
laştırdık. Burada, Gürünköy-Kocapınar yolunun kuzeybatı kesiminde, Roma Çağına  
ait, semerdeli ve tek klineli, kısa bir dromosu da olan bir kaya mezarı bulduk (Resim:  
3). Ayrıca bu mezarın çevresinde, aynı tip iki mezarın da tahrip edildiğini gördük. Bir  
Roma nekropolü olduğu anlaşılan bu kesimde, Roma Çağı yerleşmesine ait az sayıda  
keramik de bulunmaktadır.

Yine Kocapınar'ın Kozveren mevkiinin Lâdik'in Ayvalısokağı Köyü'ne bakan ke-  
siminde, Hamamayağı Deresi'nin güneybatı eteğinde *Kömürlük Höyüğü* (Harita: 351;  
İTÇ+Roma+Geç Antik Çağ) tespit ettik. (Yerleşmeler için bkz: Harita: 1).

*Uluçay Köyü Araştırmaları:* Havza'nın güneydoğusunda yer alan Uluçay Kö-  
yü'nün arazisinde *Muhlis Tepe* (Harita: 349; İTÇ) ve *Boyalı* (Harita: 350; İTÇ+Roma)  
yerleşmelerini tespit ettik. Uluçay'ın 4 km. batısında, Lâdik'e bağlı Köseoğlu Köyü'nün  
1 km. kuzeyinde, Aydoğdu olarak bilinen yerde, yan yana üç tepe gördük. Bunlardan  
ortadakinin tümülüs olabileceğini düşünüyoruz<sup>7</sup>.

*Lâdik İlçesi Araştırmaları:* 1986 yılından beri aralıklarla yüzey araştırması yaptı-  
ğımız Lâdik İlçesi'ni<sup>8</sup> bu yıl daha kapsamlı araştırdık ve iyi sonuçlar aldık. Lâdik'in İs-  
kâniye Mahallesi'nde *Kireçlik* (Harita: 336; İTÇ+Hell.; Resim: 4) ve *Koşalak Yeri* (Hari-  
ta: 337; Ortaçağ) yerleşmelerini bulduk.

Lâdik'in kuzeybatısında yer alan Başlamış Köyü'nün 2.5 km. kuzeyinde, Tersa-  
kan Çayı'nın 30 m. güneyinde, *Çakır* mevkiinde tespit ettiğimiz höyüğe, mevkinin adın-  
dan dolayı *Çakır Höyük* adını verdik (Harita: 334; Resim: 5, 6). Höyük, köy içinden ge-

2 Özsait 2003/a: 201, nr. 29.

3 Haritamızı bilgisayar ortamında çizen ekip üyelerimizden Arkeolog Mustafa Bilgin'e candan teşekkür ederim.

4 Özsait 2003/b: 128.

5 Özsait-Özsait 2002: 81, nr. 25; Özsait 2003/a: 201 nr.28; Özsait 2003/b: 128.

6 Özsait-Özsait 2003: 327, 4: 1.

7 Uluçay Köyü arazisinin araştırılmasında ekibimize yardımcı olan Köy İmamı Adnan Dündar'a candan teşekkür ede-  
rim

8 Önceki yıllarda yaptığımız araştırmalarla ilgili olarak Bkz. Özsait 1988: 242-256; Özsait 1999: 35-40.

İen Aşağı Dere'nin batısında, Aşağı Değirmen'in de 150 m. kuzeybatısındadır. Taban çapı 120 m. kadar olan höyüğün yüzeyinde (İTÇ+DÇ+Hell+Roma) yerleşmelerine ait keramikler bulunmaktadır. Bunlar arasında, "Galat" denen Kızılırmak Havzası Hellenistik Çağ kapları grubuna girenler de bulunmaktadır<sup>9</sup>.

Gürünköy'ün (=Kürünköy) 1 km. kadar güneybatısında, Kavaklıdere mevkiinde, kayalık bir alan içinde, ana kayaya oyulmuş, kısa dromoslu, klinsiz bir Roma Çağı kaya mezarı (Resim: 7) bulunarak incelenmiştir. Yine Gürünköy'ün 1.5 km. kadar kuzeyinde Nirengi Tepe'de, üç tümülüs tespit ettik. Bu tümülüslerden ikisi Gürün Köyü'nün 1.5 km. kuzeybatısındadır. Doğuda ve daha büyük olanı (A) tümülüsü olarak adlandırdık. A tümülüsü 15 m. çapında, 2.5 m. yüksekliğindedir. Batısında ise A tümülüsüne göre daha küçük olan ve tarafımızdan (B) tümülüsü olarak adlandırılan diğer ikinci tümülüs bulunmaktadır. B tümülüsü de 10 m. çapında ve 1 m. yüksekliğindedir. Bu iki tümülüsten yaklaşık 300 m. kadar güneybatıda (C) tümülüsü olarak adlandırdığımız 3. tümülüs bulunmaktadır (Resim: 8). Hırlaz yolunun 300 m. güneyindedir. Kaçak kazılardan dolayı büyük bir tahribat vardır. Tahribattan dolayı ana kaya ortaya çıkmıştır (Resim: 9). Ana kayadan itibaren yaklaşık 9 m. kadar yüksekliği vardır. Üzerinde İTÇ'na tarihlenen keramiklere rastlanmıştır. Yine, Gürünköy arazisi içinde, *Açıklı Eşme Höyük* (Harita: 347; İTÇ+DÇ+RC+Geç Antik Çağ) ve *Açıklı Eşme* mevkiindeki Tepetarla'nın doğusunda, Hamamayağı Deresi'ne bakan yönde Roma Çağına ait bir kaya mezarı tespit edilmiştir. Monoblok bir kayaya oyulmuş, semerdamlı, kare tabanlı (1.90x1.90 m.) olan mezar önemli ölçüde tahrip edilmiştir (Resim: 10).

Lâdik'in güneydoğusunda yer alan Akyar Köyü'nün Orta Mahalle sınırları içinde İnboynu Höyük (Harita: 339; İTÇ+Hell+Roma+Geç Antik Çağ); Kuyucak Köyü Mahset mevkiinde (Harita: 340; Roma+Geç Antik Çağ); Söğütlü Köyü'nde *Söğütlü Köyiçi* (Harita: 341; Roma) ve *Dökme Tepe* (Harita: 342; İTÇ); Çamlıköy'de *Keltepe* (Harita: 343; Roma+Geç Roma) yerleşmeleri tespit edilerek incelenmiştir.

Lâdik'in 20 km. kadar güneybatısında yer alan Budaklıdere Köyü (=Devekise) ve çevresinin araştırmaları sonucunda *Budaklıdere-Köyiçi* (Harita:344; Roma + Ortaçağ), Budaklıdere-Köyü Höyük (Harita: 345; İTÇ+OTÇ+Geç Antik Çağ) ve *Kahpe Tepe* (Harita: 346; İTÇ) yerleşmelerini tespit ettik. Bunlardan *Kahpe Tepe*'nin kuzeybatı eteklerindeki bir tümülüs tümüyle tahrip edilmiştir (Resim: 11).

Lâdik'in 7 km. kuzeydoğusunda bulunan Tatlıcak Köyü ve çevresini de yeniden araştırdık. Burada daha önce tespit ettiğimiz *Mıhlı Tepe* (İTÇ+ M.Ö. II. binyıl) ve Hasırcı Köyü Gölçayırı mevkiinde 1986 yılında tespit ettiğimiz *Ağcîtepe Höyük* (Harita: 30; Son Kalkolitik Çağ) yeniden incelenmiştir.

Lâdik'in doğusunda, Lâdik Gölü'nün kıyısında yer alan Kıranboğaz Köyü ile Mazlumoğlu köyleri araştırıldı. Kıranboğaz'da önceki yıllarda bularak incelediğimiz *Destimen Tepe* (Harita: 297; Resim: 12; İTÇ) tekrar incelendi. Mazlumoğlu Köyü sınırları içinde kalan *Köyiçi Tepesi-Yurtyeri Tepesi* tekrar araştırıldı. Tepe yüzeyinde, Hocam Prof. Dr. U. Bahadır Alkım tarafından işaret edildiği gibi, İTÇ+M.Ö. II. binyıl+Phryg+ Roma+Ortaçağ yerleşmelerine ait keramikler bulunmaktadır<sup>10</sup>. Bu yıl, Lâdik Gölü'nde suların yükselmesi sonucu ada konumuna gelen *Köyiçi Tepesi*'ndeki (Harita: 29) araştırmalarımızda defineciler tarafından çok tahrip edilen kesimlerde, Phryg Çağına ait pişmiş topraktan yapılmış iki kaplama levha parçası bulduk. Samsun Müze Müdürlüğü'ne teslim ettiğimiz birinci parçada kabartma şeklinde yapılmış dağ keçisi figürü; ikinci parçada yine kabartma olarak yapılmış başı geriye dönen aslan figürü bulunmaktadır. Üzerinde çalışmalarımızı sürdürdüğümüz bu buluntular bölgenin kültür tarihi açısından da önemlidir.

Köyiçi Tepesi, Lâdik bölgesinin olduğu gibi, çevre il ve ilçelerde gördüğümüz çağdaş kültürler içinde özel bir yere sahiptir. Bugün Lâdik Gölü'nü Tersakan'a bağlayan

9 Yusuf Pehlivan arazisinde olan Kireçlik yerleşmesi ile Çakır Höyük yüzeyinde, "Galat" denen Kızılırmak Havzası Hellenistik Çağ keramikleri de bulunmaktadır, Özsaat-Ozsaat 2003: 327, nr. 22 ve 23.

10 Alkım 1975: 7 / f.

regülatörün iç kesiminde ve DSI'ye ait arazi üzerinde yer alan *Köyiçi Tepesi*'nde bir kurtarma kazısı yapılmasının bölgedeki çağdaş kültürlerin aydınlatılmasında önemli katkılar sağlayacağı düşüncesindeyiz.

Daha sonra Mazlumoğlu Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusundaki *Dolu Tepesi* (Harita: 348) olarak bilinen yerde Roma Çağı ve Ortaçağ yerleşmeleri ile köyün hemen yakınında, *Seyfibaba Tekkesi*'nin (Harita: 298) de içinde bulunduğu korulukta DÇ ve Roma Çağı yerleşmelerine ait keramikler görülmüştür.

Yine Lâdik'te, Cüceköy'ün batısında, eskiden bilinen *Kilise Tepe* (Harita: 27; İTÇ) incelenmiştir. Lâdik Kalesi ziyaret edilmiş ve çok tahrip edildiği görülmüştür.

Lâdik'te bölge kültürlerine katkıları açısından önemli olan ve önceki yıllarda tespit ettiğimiz *Sarıgazel Höyük* (Harita: 23; SKÇ+İTÇ I-II+ M.Ö. II. binyıl+ EDÇ+ODÇ ve önceden bilinen *Salur Höyük/Yük Tepe* (Harita: 33; İTÇ I-II+OTÇ+STÇ+EDÇ+ODÇ+ Roma Çağı) yine, sistematik olarak incelenmiştir.

### AMASYA İLİ ARAŞTIRMALARI

Amasya'nın Suluova, Hamamözü, Gümüşhacıköy ve Merzifon ilçelerindeki araştırmalarımıza devam edilmiştir.

**Suluova İlçesi Araştırmaları:** Suluova'da ova kesiminin güneyindeki sırtlarda Yüzbeyli, Alakadı ve Taşlıyurt köyleri arasındaki sırtların üzerinde 1987 yılında tespit ettiğimiz ve bölgenin en eski yerleşmelerinden ve çakmaktaşı dilgi üretim merkezlerinden biri olan *Aşıtepesi*'ni (Harita: 14; SKÇ) ve *Dereağıl Tepesi*'ni (Harita: 15; SKÇ+ İTÇ I-III+ STÇ) yeniden inceledik. Aynı şekilde Kulu, Erarslan ve Kapana köylerinin ortasında kalan ve yine, 1987 yılında tespit ettiğimiz, üzerinde Yoğurtçubaba Türbesi'nin de bulunduğu *Yoğurtçubaba Höyüğü*'nü (Harita: 17; SKÇ+İTÇ I-III, +OTÇ+STÇ+EDÇ) yeniden ziyaret ettik.

Lâdik'in güneyinde, Suluova'nın kuzeydoğusundaki Akdağ'ın güney yükseklikleri üzerinde yer alan Karakise, Seyfe, Soku ve Karaağaç köylerini araştırdık<sup>11</sup>. Karakise Köyü'nün 1.5 km. kuzeydoğusunda Pınarbaşı (Harita: 330) mevkiinde DÇ ve Geç Antik Çağ; Seyfe'nin Memuk mevkiinde Geç Roma; Karaağaç Köyü'nün 3 km. kuzeydoğusunda bulunan Meşeli Dere (=Ayıderesi) çiftliğinde Ahlatlık mevkiinde (Harita: 331; İTÇ+DÇ+R) ve Sirt mevkiinde (Harita: 332; İTÇ+RÇ+Geç Antik Çağ) olmak üzere iki yerleşme yeri tespit edilmiştir<sup>12</sup>.

**Hamamözü İlçesi Araştırmaları:** Hamamözü'nün 10 km. kadar kuzeydoğusunda yer alan Yeniköy çevresi, Hıdırlar Köyü arazisi içinde bulunan *Paralı Tepe I* (Harita: 158; İTÇ+MÖ II. binyıl+DÇ) ve *Paralı Tepe II* (Harita: 159; İTÇ) yerleşmeleri yeniden incelenmiştir.

**Gümüşhacıköy İlçesi Araştırmaları:** Gümüşhacıköy'ün Atıkabad Mahallesi'nde Çürüklük, Esnemez ile Güplüce köyleri arasındaki *Kilise Çukuru* (Harita: 274) ve Dikmen Tepesi'nin güneydoğusunda yer alan *Çeklice* (Harita: 276) yerleşmeleri yeniden incelenmiştir. Bundan sonra Çetmi, Çavuş, Keçi, Doluca köyleri sistematik olarak araştırılmıştır. Ayrıca Gümüşhacıköy'ün kuzeybatısında Tavşan Dağı yükseltileri üzerinde yer alan Bademli, Kutluca, Kızık ve Çalköy de incelenmiştir. Bademli Köyü'nde Akkaya (Harita: 146) yerleşmesi yeniden incelenmiş ve burada bulunan EDÇ<sup>13</sup> ve Hellenistik

11 Bu kesimdeki araştırmalarda ekibimize yardımcı olan Lâdik Kütüphane Müdürü Sayın Seyid Ahmet Avcı'ya candan teşekkür ederim.

12 Bu kesimdeki araştırmalarımızda bize değerli yardımlarda bulunan Şoför Burhan Altındağ'a, ekibim ve kendi adıma, candan teşekkür ederim.

13 Özsait 2003 /a: 200, no: 21.

Dönemi temsil eden Kızılırmak Havzası kaplarından<sup>14</sup>, yoğun olarak yerleşildiği anlaşılmıştır. Çetmi Köyü'nde önceden bulduğumuz *Selçuk Höyüğü* (Harita: 39; İTÇ+M.Ö. II. binyıl) inceledik. Sonra burada Gevren (Harita: 312; İTÇ+M.Ö. II. binyıl+Kızılırmak Havzası-Hell.), *İncirli-Orenler* (Harita: 313; Geç Antik Çağ) yerleşmelerini<sup>15</sup>; Çavuş Köyü sınırları içinde *Mezarlık Kırı* (Harita: 308; DÇ+Hell.), *Demircitepe I* (Harita: 309; İTÇ+DÇ+Hell.), *Demircitepe II* (Harita: 310; İTÇ+DÇ+Roma), *Çıkrıkçının Tepe* (Harita: 311; İTÇ+Roma) yerleşmelerini tespit ettik.

Keçi Köyü'nde daha önceden bulduğumuz *Kadimpınarı=Kıdimpınarı* (Harita: 38; İTÇ+M.Ö. II. binyıl+DÇ+Kızılırmak Havzası-Hell.) Höyüğü ayrıntılı olarak inceledik. Keçi Köyü'nde Bulak Boğazı, Taşkıran mevkiinde taştan yapılmış bir köprü ve Osmanlıca yazıtını gördük.

Şarlayuk Şelalesi'nin de içinde bulunduğu Doluca Köyü ve çevresini araştırdık. Suyu bol olan bu kesimde yalnızca *Kirenlik Tepe* (Harita: 316; EDÇ+Roma) yerleşmelerini tespit ettik.

Bademli Köyü'nde önceki yıllarda tespit ettiğimiz *Akkaya Tepesi* (Harita: 146; DÇ+Kızılırmak Havzası-Hell) ve çevresi yeniden araştırıldı. Bademli Köyü'nden sonra Kutluca Köyü'nde 1996 yılında tespit ettiğimiz *Kalecik Tepe* (Harita: 164; İTÇ+II. binyıl+DÇ+Kızılırmak Havzası-Hell.) ve *Susuz Tarla* (Harita: 148; İTÇ) yerleşmelerini yeniden inceledik. Bu arada Kızık Köyü'nde Karakaya ve Kıran; Çalköyü ve yayla kesimindeki Örüntü mevkilerini araştırdık, fakat kültür tarihi yönünden herhangi bir buluntuya rastlamadık.

**Merzifon İlçesi Araştırmaları:** Merzifon'da önceki yıllarda başlattığımız araştırmalara bu yıl daha kapsamlı olarak devam edilmiştir.

Merzifon'un 6 km. kadar güneydoğusunda yer alan Ortaova Köyü çevresindeki araştırmalarımızda Turnaçayırı mevkiinde *Küçüktepe* (Harita: 318; İTÇ+M.Ö. II. binyıl+DÇ+Roma Çağı), Altintepe (Harita: 319; İTÇ+M.Ö. II. binyıl+DÇ), *Mera Küçüktepe* <sup>16</sup> (Harita: 320; EDÇ), *Ortaova Höyük* (Harita: 321; Köy mezarlığı İTÇ+Hell+Roma Çağı) yerleşmelerini tespit ettik.

Çaybaşı Köyü araştırmalarımızda *Tavuk Tepesi* (Harita: 322; İTÇ+Roma+Ortaçağ) ile Kızılcası çevresinde, *Çoraklık* (Harita: 323; Kızılırmak Havzası-Hell.+Roma Çağı) yerleşmelerini tespit ettik. Önceden bulduğumuz *Körceviz* (Harita: 265; İTÇ+M.Ö. II. binyıl+EDÇ+ODÇ+Roma) ve *Kız Kayası* (Harita: 266; M.Ö. II. binyıl?+DÇ+Kızılırmak Havzası-Hell.) yerleşmelerini yeniden inceledik.

Hayrettin Köyü sınırları içinde kalan *Alacapınar* (Harita: 257), *Dericik I*, *Dericik II* yerleşmelerini yeniden incelendi. Bu arada *Alacapınar*'ın güneybatısında *Çatalark* mevkii (Harita: 324; İTÇ-zayıf- ve DÇ+ Roma Çağı) yerleşmeleri tespit ettik.

Şeyhyeni Köyü'nde *Çipil* (Harita: 325; İTÇ), *Köyaltı* (Harita: 326; İTÇ+Roma+Geç Antik Çağ), *Çayırbaşı* (Harita: 327; İTÇ) yerleşmelerini tespit ettik. Ayrıca burada Top Tepesi mevkiinde (Resim: 13) bir tümülüs tahrip edilmiş ve mezar odasının duvar taşları (Resim: 14) ortaya çıkarılmıştır<sup>17</sup>.

Bunların dışında, önceki yıllarda tespit ettiğimiz *Onhoroz*, *B. Küllük*, *K. Küllük* ve *Onhoroz Pınarı* yerleşmeleri yeniden incelenmiştir.

Samsun ve Amasya'nın işaret ettiğimiz ilçelerinde 2002 yılında yaptığımız sistematik yüzey araştırmalarında, ilk Tunç Çağından Ortaçağ'a kadar buluntular veren 42

14 Özsaıt-Özsaıt 2003: 324, 327, no: 5.

15 Çetmi Köyü araştırmalarımızda bizlere yardımcı olan Sulama Kooperatifi Başkanı Sayın Ali Yüksel'e teşekkür ederim.

16 Özsaıt 2003/a: 200, no: 17.

17 Şeyhyeni Köyü araştırmalarımızda bizlere değerli yardımlarını esirgemeyen Muhtar Sayın Erdal Uzun'a candan teşekkür ederim.

yeni yerleşme yeri ile 5 tümülüs ve 3 kaya mezarı tespit edilmiştir. Bu arada, büyük kısmı önceki yıllardaki araştırmamızda tespit ettiğimiz 29 yerleşme yeri de ayrıntılı olarak incelenmiştir. Kısmen değindiğimiz gibi, bölge kültürüne ve kültür envanterine yeni katkılarda bulunan buluntular veren bu yerleşmelerin, burada, fazla ayrıntıya girmeden devirlerini verdik. Önümüzdeki günlerde ise, bunları ana özellikleriyle tanıtaacağız.

Yerinde incelediğimiz geçmişin mirası olan bu yerleşme, tümülüs ve kaya mezarlarının çok büyük boyutlarda tahrip edildiğini gözlemledik. Kısa süre içinde koruma önlemleri alınmazsa, belgelenmezse, bir süre sonra, resimlerlerde de görüldüğü gibi, bunların taş ve toprak yığınının başka hiçbir anlamı kalmayacaktır.

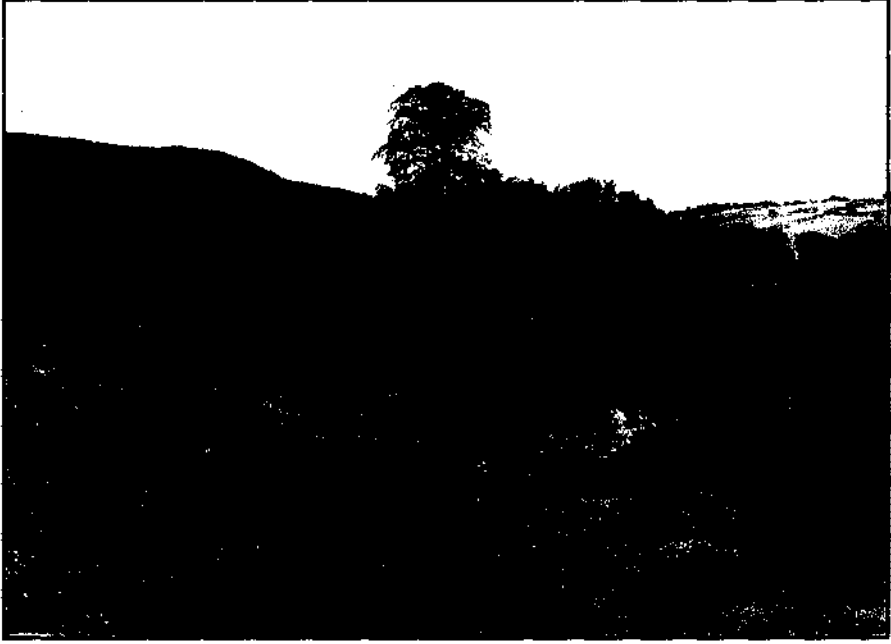
#### KAYNAKÇA

- ALKIM, U. B., 1975: "Samsun Bölgesi Çalışmaları, 1973", *Türk Arkeoloji Dergisi* XXII/1, 5-12+Harita.
- ÖZSAİT, M., 1988: "1986 Yılı Amasya-Lâdik Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, s. 239-256.
- ÖZSAİT, M., 1990: "1988 Yılı Gümüşhacıköy Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, s. 367-379.
- ÖZSAİT, M., 1998: "1995 ve 1996 Yıllarında Amasya-Merzifon ve Gümüşhacıköy Yüzey Araştırmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, s. 143-161.
- ÖZSAİT, M., 1999: "1986-1993 Yılları Arasında Samsun-Lâdik Çevresi Yüzey Araştırmaları", *XII. Türk Tarih Kongresi*, 1. s. 35-40.
- ÖZSAİT, M.,- N. ÖZSAİT., 2002/a: "Les Céramiques Du Fer Ancien ("L'Age Obscur") Dans la Région D'Amasya", *Anatolia Antiqua* X, 79-95.
- ÖZSAİT, M.,-N. ÖZSAİT., 2002/b: "Amasya-Merzifon Araştırmaları", *Anadolu Araştırmaları*, XVI, 527-552.
- ÖZSAİT, M.,-N. ÖZSAİT., 2003: "La Céramique Dite 'Galate' Du Bassin Du Kızılırmak", *Anatolia Antiqua*, XI, 323-342.
- ÖZSAİT, M., 2003/a: "Les Céramiques Du Fer Ancien dans les Régions d'Amasya et de Samsun", *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*, 199-212.
- ÖZSAİT, M., 2003/b: "2001 Yılı Samsun ve Amasya İleri Yüzey Araştırmaları", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 2, 127-140.





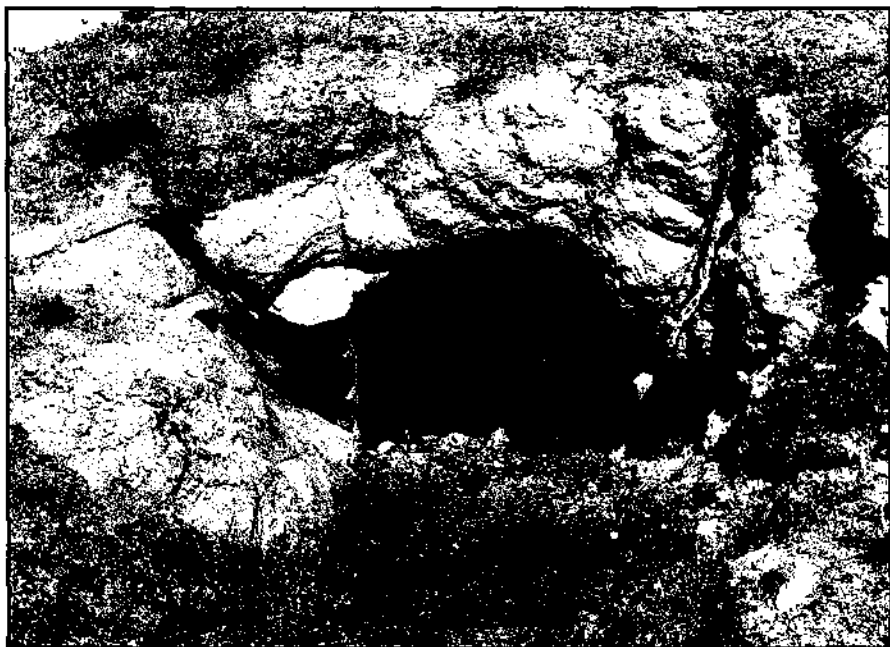
**Harita 1: Orta Karadeniz Bölgesi yerleşmelerinden bir grup**



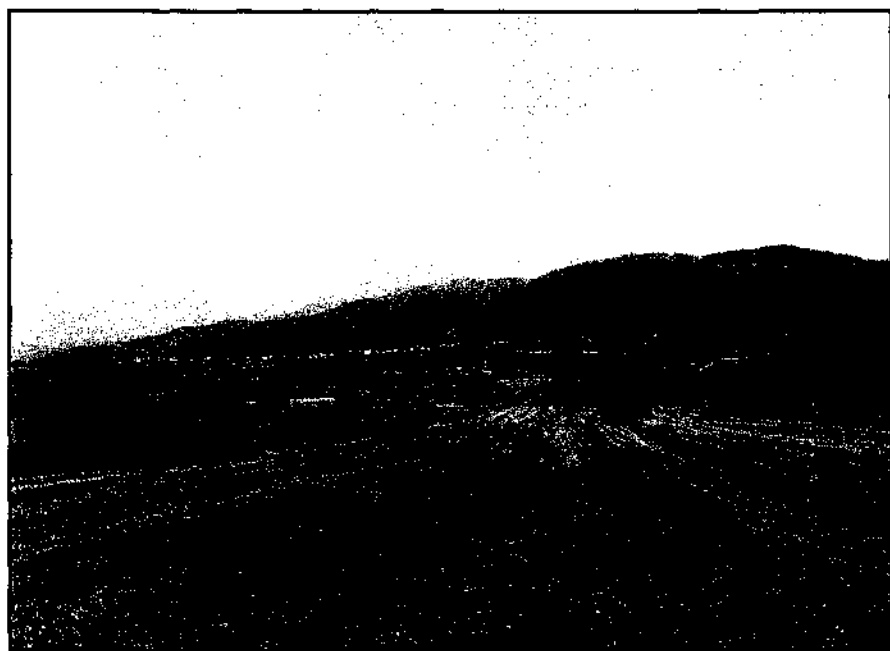
Resim: 1



Resim: 2



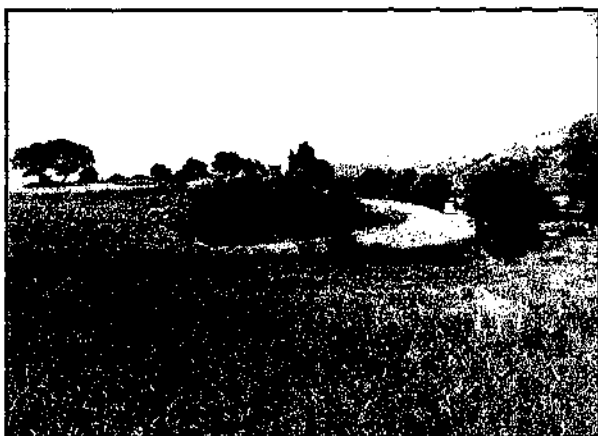
Resim: 3



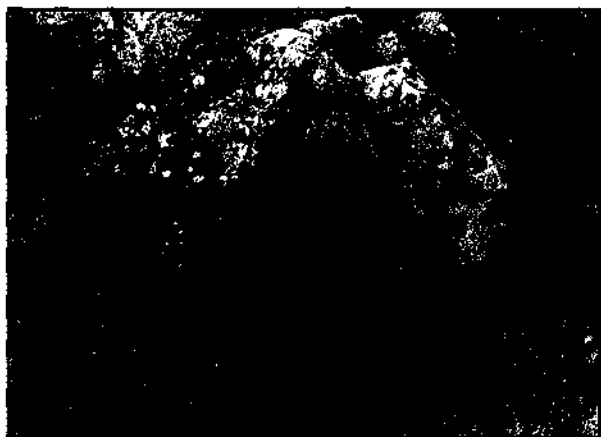
Resim: 4



Resim: 5



Resim: 6



Resim: 7



Resim: 8



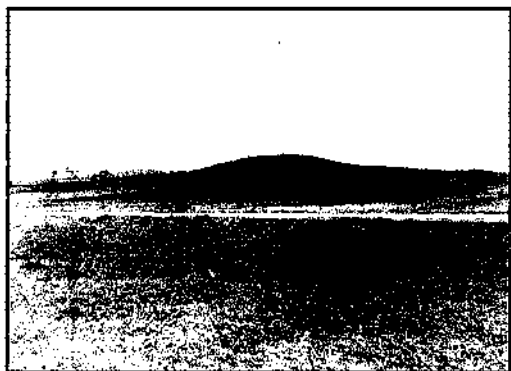
Resim: 9



Resim: 10



Resim: 11



Resim: 12



Resim: 13



Resim: 14

## 2002 YILI BURDUR VE ISPARTA YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Mehmet ÖZSAİT\*

Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına, esas olarak kendi imkânlarımızla ve sınırlı olarak Isparta Valiliği, Eğirdir Kaymakamlığı, Barla Belediye Başkanlığı ve Atabey Kaymakamlığı'nın katkılarıyla bu yıl, 18 Eylül 2002-30 Eylül 2002 tarihleri arasında Isparta ili'nin Atabey, Eğirdir, Gelendost ve Sütçüler ilçelerinde; Burdur'un Bucak İlçesi'ne bağlı Keçili ve Ürkütlü köylerinde çalışmalarımızı sürdürdük. Başkanlığımız altında sürdürülen yüzey araştırmalarına, Arkeolog Nesrin Özsaıt, Araş. Gör. Dr. Özdemir Koçak, Araş. Gör. Hamdi Şahin, Araş. Gör. Abdullah Dünder, Arkeolog Mustafa Bilgin, Arkeolog Der-ya Çığır ve öğrencilerimizden Göknur Bektaş, Harun Öy, İsmail Baytak ve Salih Kaymakçı, Yasemin Karaman, Tuğba Akar, Özgür Özenç, Kamuran Bektaş ve Gökhan Ağaoglu katılmıştır. Çalışmalarımızı verdikleri araçlarla destekleyen Eğirdir Kaymakamı ve aynı zamanda Isparta Vali Yardımcısı Sayın Nedim Özırmak'a, Atabey Kaymakamı Sayın Erdoğan Kanyılmaz'a, Barla Belediye Başkanı Sayın Mustafa Soyöz'e, SDÜ, Eğirdir Meslek Yüksek Okulu Müdür Yardımcısı Okutman Sayın Çetin Meydan'a ve Sayın Suat Meydan'a candan teşekkür ederim. Ayrıca, son derece özveriyle çalışan ekip üyelerimize yürekten teşekkür ederim.

### *Atabey İlçesi Araştırmaları*

Bu yılki yüzey araştırmalarımızı şöyle özetleyebiliriz: Önce, Isparta Merkez İlçe'de yer alan Aliköy Höyük, Findos Höyük ve Kaleburnu yerleşmesini, daha sonra da Atabey İlçesi'nde Gündürle Höyüğü (SK+İTÇ+OTÇ+STÇ+RÇ) inceledik. Höyük çevresinde yaptığımız araştırmada, höyüğün 300 m. kadar kuzeydoğusundaki bir alanda, ova seviyesinde, M.Ö. II. binyıl keramikleriyle Hellenistik ve Roma Çağı keramiklerini bulduk. Ayrıca bu alanın hemen kuzeyinde tarım çalışmaları sırasında ortaya çıkan ve M.Ö. II. binyılın ilk yarısının ortalarına tarihlenen bir küp mezar tespit ettik. Burada, Gündürle Höyük'ün çok geniş alana yayıldığını bildiğimiz mezarlık alanının üzerine, geç devirde yerleşildiği düşüncesindeyiz. Önümüzdeki yıl, duruma açıklık kazandırmak amacıyla burada çalışmayı düşünüyoruz.

### *Eğirdir İlçesi Araştırmaları*

Eğirdir'in Barla (Kocapınar), Bağören, Gökçe (Bedre), Sevinçbey, Akpınar, Tepeli, Yuvalı, Kırıntı kasaba ve köylerini ve Prostanna ve Parlais antik kentini ayrıntılı olarak araştırdık (Yerleşmeler için bkz. Harita: 1)<sup>1</sup>.

\* Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Vezneciler-İstanbul/TÜRKİYE

1 Haritamızı çizen Arkeolog Mustafa Bilgin'e candan teşekkür ederim.

Eğirdir Gölü'nün batı kesiminde yer alan Barla Kasabası, Senirkent sınırında olan Bağcaş ve Boyalı mahallelerinden itibaren araştırıldı.

Barla'nın 1.5 km. kuzeydoğusunda İnlibağlar mevkiinde bağlar arasında monoblok bir kayaya oyulmuş klisesiz, silmeli bir girişi ve semerdamı olan bir kaya mezarı bulduk (Resim: 1, 2). Bu mezar da, 2001 yılında Barla ile Bağören araştırmalarımızda Zırınbeli ve Göngörmez-Ambarceviz mevkiindeki kaya mezarlarıyla çağdaştır. Bu bakımdan İnlibağlar kaya mezarını da Roma Çağına tarihleyebiliriz.

Bu yıl Barla Belediye Başkanı Sayın Mustafa Soyöz'ü yine ziyaret ettik<sup>2</sup>. Kendisi geçen yıl gösterdiği Badırlıklı testi (Resim: 3) resmini çekmemize izin verdi. Gaga ağızlı yiv-oluk bezekli, ağız kısmı kırık olan bu testi Harmanören kazılarında bulduklarımızla (İTÇ 2 ve İTÇ 3) tam bir benzerlik göstermektedir. Sayın başkandan testinin, Barla'nın 4 km. kuzeydoğusunda, Eğirdir Gölü'nün batı kıyısında, bugün göl suları içinde kalan Badırlıklı mevkiinden çıktığını, ayrıca, burada büyük küplerin ve içinde kemiklerin de bulunduğunu öğrendik. Arzumuz üzerine bizi kırmayan Sayın Başkan Mustafa Soyöz önce Badırlıklı mevkiine götürdü. Suların son yıllarda hayli yükselmesi sebebiyle orada fazla bir şey göremedik. Bunun üzerine, sayın başkan, sağladığı motorla göl içinde, Badırlıklı mevkiini araştırmamızı sağladılar. Burada, 1-1.5 m. derinlikte, suyun içinde ki yapıların iri taşlardan ve tarla taşlarından yapılmış temellerini gördük. Bu durumun yakın benzerini, 1992 yılı araştırmalarımızda, gölün doğu sahilinde yer alan *Iskele Höyük*'te<sup>3</sup> görmüştük.

Barla'nın 3 km. kadar güneydoğusunda, Eskiköyü'nde (Harita: 300) Roma ve Geç Roma Çağına ait mimari parçalarını gördüğümüz bir yerleşme ile bu kesimin yakınında, Bağören Karacaahmet Türbesi yakınında bir Geç Antik Çağ yerleşmesi tespit ettik.

Barla Kasabası'nın 1.5 km. kuzeybatısında bulunan ve M.Ö. 25 yılında kurulan Galatia Eyaleti içinde, İmparator Augustus tarafında "*Colonia Julia Augusta Parlais*" adıyla Roma kolonisi yapılan Parlais'i ve territorium'u ayrıntılı olarak araştırdık.

Yine, Eğirdir İlçesi'nin güneybatısında, Akpınar Köyü toprakları içinde kalan Sivritepe'nin (*Viarus*) üzerinde ve eteğinde yer alan antik Prostanna ören yerini ayrıntılı olarak inceledik.

Eğirdir'in 4 km. güneybatısında, Prostanna'nın 1.5 km. kadar batısında bulunan Sevinçbey Köyü'nü sistematik olarak araştırdık. Sevinçbey'in 1 km. kuzeybatısında Ardıçlar mevkiinde (Harita: 296) ve yine 1 km. kuzeybatısında Karatepe (Harita: 295) mevkiinde olmak üzere iki Roma Çağı yerleşmesi tespit ettik. Bunlar Prostanna'nın köyleridir.

Sevinçbey'in 1.5 km. batısında Mehmet Dayı Boğazı'nın 100 m. doğusunda Kızlar Dağı'nın kuzeyinde ve Kökyeri mevkiinin hemen üzerinde monoblok kayaya oyulmuş, semerdam şekilli, klisesiz bir kaya mezarı bulduk. Mezarı, görünen genel özelliklerinden dolayı Roma Çağına tarihleyebiliriz. Yine, Sevinçbey Köyü'nün içinde, cami önünde, 68x77 cm. boyutlarında bir pres (ezme) taşı bulunmaktadır.

Eğirdir'in 13 km. güneydoğusundaki Tepeli Köyü'nde, J. Mellaart tarafından verilen Tepeli Höyüğü (Neolitik) bulamadık. Bu arada, köyün 500 m. kadar güneybatısında bir Roma Çağı yerleşmesi tespit ettik (Harita: 299). Aynı şekilde, J. Mellaart'ın haritasında Kırıntı Köyü çevresinde, Kovada Gölü'nün hemen güneydoğusuna yerleştirdiği Kovada Neolitik Çağ yerleşmesini de bulamadık. Bu arada, Kovada Gölü'nün güneydoğu kıyısında, Denizaltı-Bağcağz mevkiinde (Harita: 297) geçen yıl tespit ettiğimiz Roma Çağı yerleşmesini de tekrar inceledik. Yerleşme yerinde genellikle Geç Roma Çağına ait kalıntıların yanı sıra, yine bu çağa ait keramikler gördük.

2 Araştırmalarımıza yaptığı değerli katkıdan dolayı Sayın Başkan Mustafa Soyöz'e, ekibim ve şahsım adına candan teşekkür ederim.

3 Özsait, 1994: 303, 306, Resim:1-2.



### *Sütçüler İlçesi Araştırmaları*

Buradaki araştırmalarımızda, Eğirdir İlçesi'nin 30 km. güneydoğusunda, Sütçüler İlçesi'nin de 15 km. kuzeybatısında, Karadiken Köyü'nün 3 km. kuzeybatısında ve bu köye bağlı Çeşme Mahallesi sınırları içinde bir kale kalıntısı bularak inceledik. Adının Gavur Yığı (Asar) olduğunu öğrendiğimiz bu kalıntı Roma Çağı özellikleri göstermektedir (Resim: 4-6). Eğirdir-Antalya yolunun 500 m. doğusunda, Taşpınar Çeşmesi'nin 1 km. batısında ve ova yüzeyinden 400 m. yüksekliğindeki sırtın üzerinde yer alan, bugün önemli ölçüde tahrip edilmiş olmasına rağmen yine de genel özelliklerini kaybetmemiş olan kalenin sahipleri, Eğirdir Havzası'nı Antalya kesimine bağlayan ve zorunlu bir geçiş olan vadiyi kontrol edebilecek bir konumda olmuşlardır.

### *Sülüklü Göl-Sığırılık Kalesi*

Sütçüler'in Yeşilyurt Köyü'nün (eski Sığırılık) Gelinyutan Mahallesi'nde, Eğirdir-Çandır yolunun 200 m. güneyde, Sülüklü Göl mevkiinde Sığırılık Kalesi ve hemen eteğinde, kaya yüzeyine yazılmış ve 19. yüzyılın son çeyreğinden beri bilinen yazıt incelendi. Çevrede Roma Çağı yerleşmesine ait keramikler görüldü.

Sığırılık Kalesi'nin 700 m. güneyinde Yeşilyurt Köyü'nün 2 km. batısında, Yeşilyurt'un Asar Mahallesi'ne giden yolun hemen güneybatısında, yamaçta, Geç Roma Çağı yerleşmesi bulduk. Burası, Yanköy Kalesi'nin 500 m. kadar kuzeydoğusundadır.

Çandır Yazılı Kanyon ve çevresini kısmen araştırabildik. Bu kesimde, Şeyhler Köyü'nün 2 km. kuzeydoğusunda, Çandır-Şeyhler yolunun kuzeyinde ve güneyinde uzanan ve Artaşı mevkiinde bir Geç Antik Çağ yerleşmesi tespit ettik.

### *Gelendost İlçesi Araştırmaları*

Esas olarak Gelendost İlçesi'ni 1992 yılında oldukça kapsamlı olarak araştırmıştık<sup>4</sup>. Bu yıl daha önceki yıllarda gidemediğimiz, ya da gidip de ayrıntılı olarak araştıramadığımız Yeşilköy, Yaka ve Hacılar gibi köy ve kasabanın çevresini inceledik.

Gelendost'un 11.5 km. güneybatısında, Akmescit mevkiinde bir höyük tespit ettik (Resim: 7). Buraya, mevkinin adından dolayı Akmescit ismini verdik (Harita: 293). Höyüğün güney ve doğu kesimi tümüyle tahrip edilmiştir. Tahribatin esas nedeni, duyduğumuza göre, soğuk hava deposu yapmakmış. Ayrıca, yerleşmenin birçok yerinde defineler tarafından açılan derin çukurlar da görülmektedir. Höyük, tahrip edilmeyen kısmından baktığımızda, ova yüzeyinden 8 m. kadar yüksekliktedir. Çapı 175 m. kadar olan höyüğün yüzeyinde İTÇ+OTÇ+STÇ ve RÇ'na ait keramikler görülmektedir.

Yine Akmescit mevkiinde, *Elmalı Sırt* (Harita: 294) olarak bilinen kesimde, elma bahçeler arasında bir Demir Çağı ve Roma Çağı yerleşmesi tespit ettik.

Yeşilköy'deki araştırmalarımızda, köyün 5 km. batısında, Şerife Pınarı'nın 350 m. güneybatısında yer alan Kavak mevkiindeki bir sırtın üzerinde, apsisi kayaya oyulmuş küçük bir köy kilisesine (şapel) ait kalıntılar ve burasının çevresinde Roma ve Geç Roma Çağına ait keramikler görülmüştür.

Hacılar ile Yeşilköy arasında, Eğirdir Gölü'nün doğu kıyısındaki bir sırtın üzerinde ve bugün bir kısım kalıntıları göl içinde olan *İskele Höyüğü* (Harita: 148; İTÇ 2+OTÇ+STÇ) inceledik. Yukarıda, Badırıklıaltı incelemelerinde de ifade ettiğimiz gibi, son yağın yağmurlarla göl suları yükselince, yapı temelleri yeniden sular altında kalmıştır.

Gelendost'un doğu kesiminde yer alan Yaka Kasabası'nda, 1992 yılında tespit ettiğimiz *Mandal Kırı* (Harita: 255), *Mallık* (Harita: 256), *Köşk* (Harita: 257) gibi Roma Çağı yerleşmelerini yeniden inceledik. Bu arada, üzülererek ifade etmek gerekirse, bölge tarihini ayrıntılarıyla verebilecek yerleşmelerden biri olan ve bizim de birçok defa ziya-

ret ettiğimiz *Gelendost Höyük* (Harita: 146; İTÇ 1-2-3+OTÇ+STÇ) tümüyle tahrip edilmiş ve kalan kısımlarının da üzeri elmalıklarla kaplanmıştı.

### *Burdur İli Araştırmaları*

Burdur'un 55 km. kadar güneydoğusunda Bucak İlçesi sınırları içinde kalan Keçili Köyü ile, İmparator Augustus zamanında koloni hukukunu kazanmış olan Komama ve *territorium*'unu araştırdık.

1984 yılında biz, Keçili Köyü'nde, Kilde Boğazı'nın doğu kesiminde yer alan Helvacı Tepesi üzerinde bir Son Neolitik Çağ- İlk Kalkolitik Çağ yerleşmesi tespit etmiştik<sup>5</sup>. 1993-1995 yılları arasında buraya gelerek çevreyi araştırmıştık. Bu arada Keçili Köyü arazisinde bulunan Yanıktaş kaya kabartmalarını ve Keçili mezarlığındaki mimari parçaları ile bezemeli ve insan figürlü mezar taşlarını görerek incelemiştik<sup>6</sup>. Bu yıl da yine, Keçili Köyü'nün kuzeybatısında uzanan dağ silsilesinin üst kesiminde yer alan Yanıktaş mevkiinde bulduğumuz onaltı kaya kabartmasını yeniden inceledik (Resim: 8). Tanrı Men, Dioskurlar ve tanrıça, atlı tanrının tasvirleri alçak kabartma şeklinde işlenmiştir. Bu betimler geçen zaman içinde, kısmen günümüz insanının, daha çok da doğanın tahribine maruz kalmıştır. Bu yılki araştırmalarımızda Yanıktaş kayalığının üst kesiminde bir kabartma daha bulduk (Resim: 9). Uç figürlü olduğu görülen kabartmadaki figürlerin ikonografisi tam seçilemediğinden hangi tanrıya ait olduğu anlaşılamamıştır. Keçili Köyü Mezarlığı'ndaki (Resim: 10) stelleri tekrar inceledikten sonra, köy içindeki araştırmalarımızda bazı evlerin duvarlarında kullanılan devşirme malzemeler de gördük (Resim: 11, 12). Köyün 1 km. batısındaki Mezar Tepe (Roma Çağı), 700 m. kuzeydoğusunda Kazan Pınarı (Roma Çağı), 1.5 km. kuzeyinde, Yanıktaş'ın 400 m. kadar güneydoğusunda İnintaş-İninönü (Roma Çağı) yerleşmelerini bularak inceledik (Resim: 13). Bunlar genellikle, küçük köy ve daha çok da çiftlik yerleşmeleridir. Burada tespit ettiğimiz eserler üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir.

Daha sonra, Ürkütlü Köyü'nün sınırları içinde yer alan Şeref Höyük (*Colonia Iulia Augusta-Prima Fida- Comama*-) ve çevresini araştırdık. İşaret ettiğimiz gibi, bir Son Kalkolitik Çağ yerleşmesi üzerinde kurumuş olan ve son derece geniş bir alan kapsayan yerleşme (SKÇ+İTÇ 1+İTÇ 2+İTÇ 3+OTÇ+ODÇ+LYDIA+HÇ+RÇ) inanılmayacak kadar tahribata uğramıştır. Biz burayı ilk kez 1974 yılında görüp incelemiştik. O zamandan bu zamana kadar geçen süre içinde tahribatın boyutları da artmıştır.

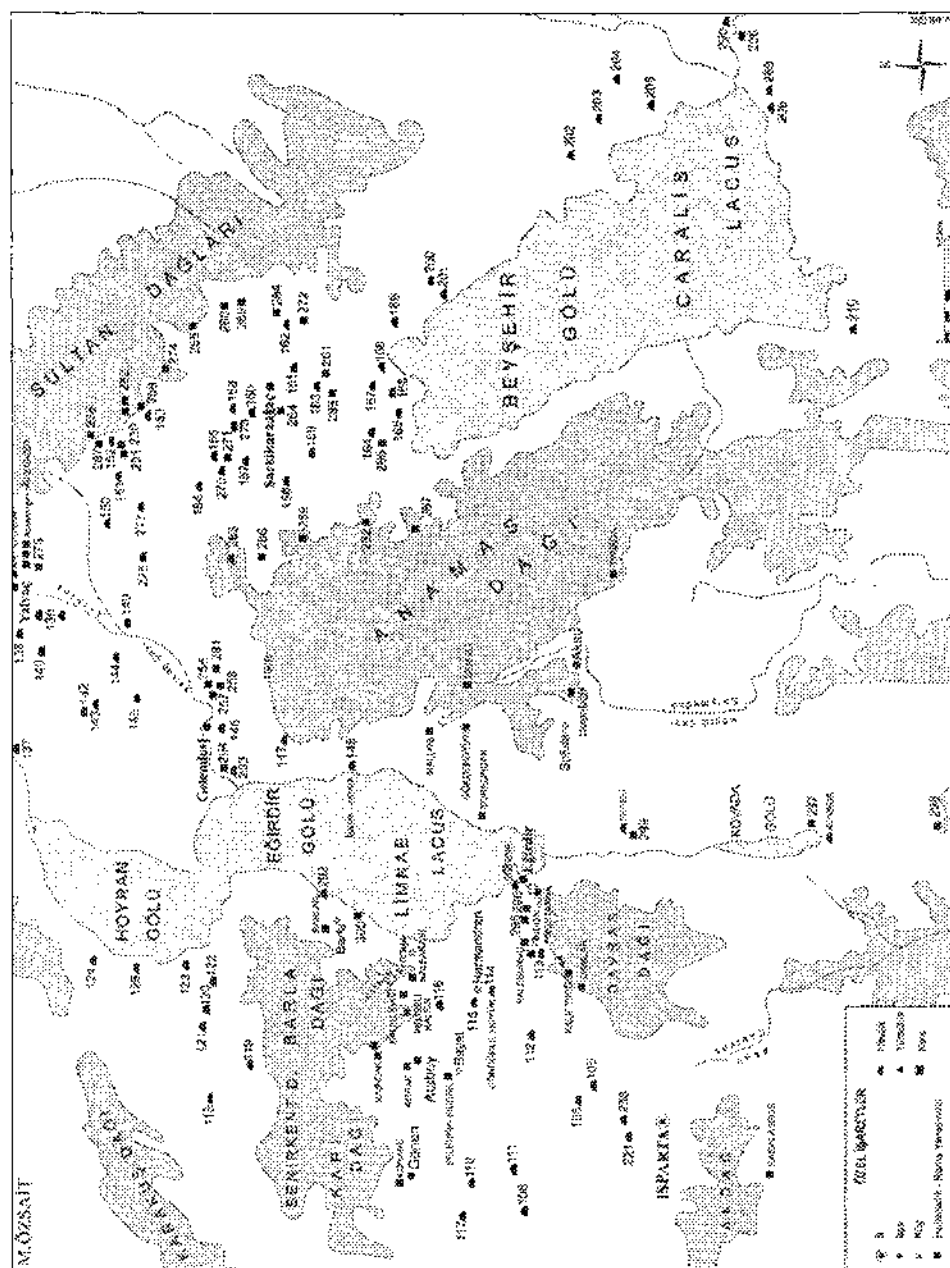
Göller Bölgesi'nde önemli sonuçlar elde ettiğimiz yüzey araştırmalarımıza önümüzdeki yıl da devam etmek düşüncesindeyiz.

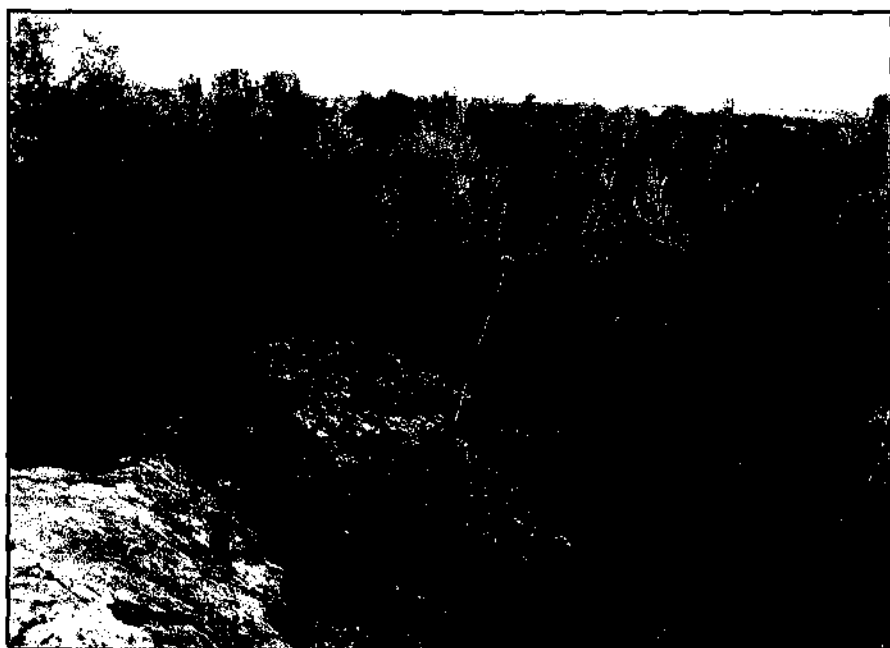
### KAYNAKÇA

- Özsait, M., 1986: "1984 Yılı Burdur-Isparta Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 20-24 Mayıs Ankara 1985, s. 389-408.
- Özsait, M., 1994: "1992 Yılı Isparta-Gelendost Yüzey Araştırmaları", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24-28 Mayıs Ankara 1993, s. 301-310.
- Özsait, M.,-N. Özsait, 1998: "Keçili Yanıktaş Kaya Kabartmaları", *Karatepe'deki Işık Halet Çambel'e Sunulan Yazılar*, İstanbul, s. 619-632.

5 Özsait, 1986: 395.

6 Özsait-Özsait 1998: 619-632.





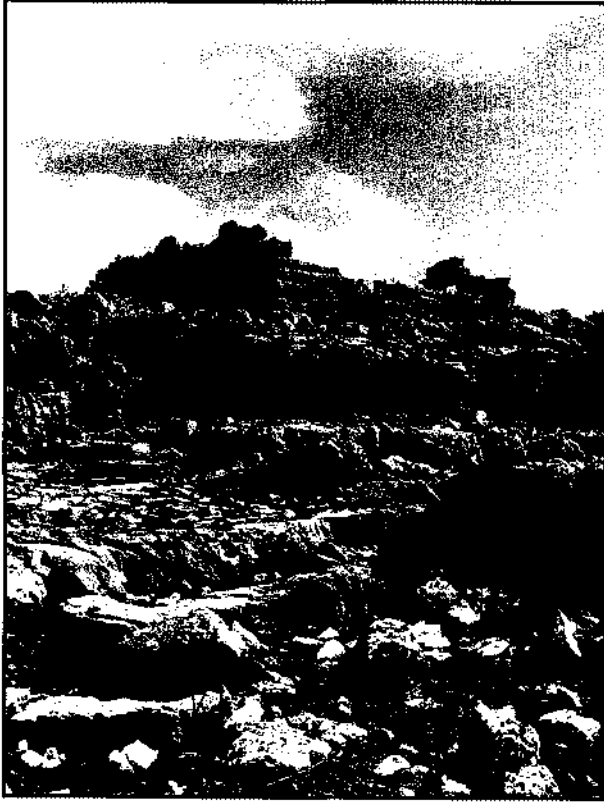
Resim: 1



Resim: 2



Resim: 3



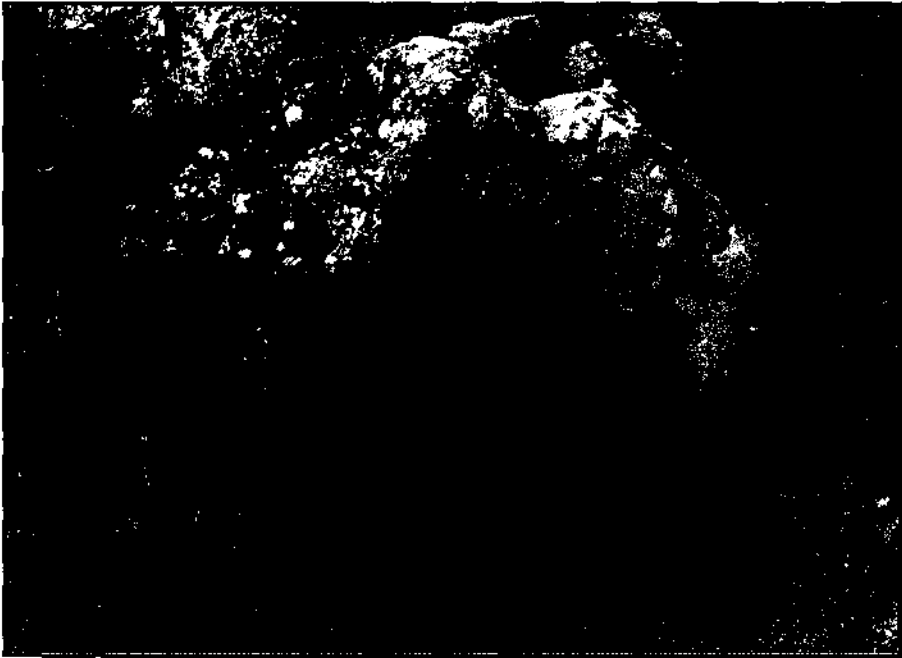
**Resim: 4**



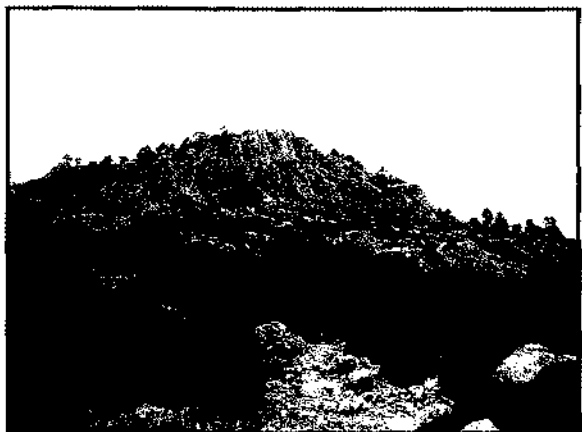
**Resim: 5**



**Resim: 6**



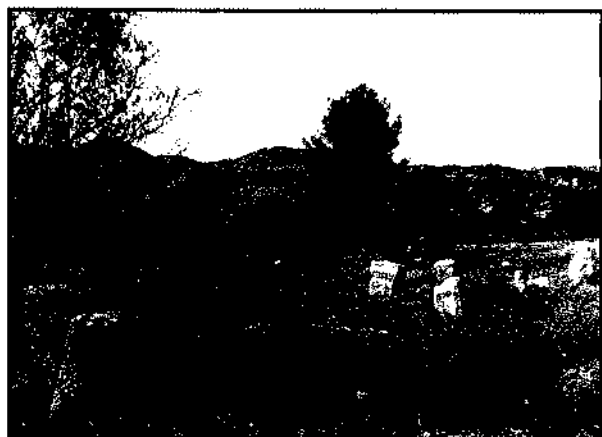
**Resim: 7**



Resim: 8



Resim: 9



Resim: 10



Resim: 11



Resim: 12



Resim: 13



# ILISU BARAJ GÖLÜ ALANI PALEOLİTİK ÇAĞ YÜZEY ARAŞTIRMASI 2002 YILI ÇALIŞMALARI

Harun TAŞKIRAN\*  
Metin KARTAL

## Giriş

2002 yılında Ilisu Baraj Gölü alanında yapılan Paleolitik Çağ yüzey araştırmaları, 04.07.2002-31.07.2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir<sup>1</sup>.

Ilisu Baraj Gölü altında kalacak olan alanlarda, Paleolitik Dönem buluntu yerlerinin saptanması ve belgelenmesine yönelik araştırmamız, alanın yürüyerek yoğun bir şekilde taranması yöntemiyle yapılmıştır. Saptanan buluntu yerlerinin GPS ile koordinatları alınmış ve 1/25.000 ölçekli paftalar üzerinde işaretlenmiştir.

## Araştırma Alanı

"2001 Yılı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", Bismil İlçesi ile Batman İli arasında kalan ve Dicle Nehri'nin sadece kuzey kıyısını oluşturan alanda gerçekleştirilmiştir (Taşkiran ve Kartal, 2003: baskıda). 2002 yılında ise, Bismil İlçesi ile Batman İli arasında kalan ve Dicle Nehri'nin güney kısmını oluşturan alanda yürütülmüştür (Harita: 1-4).

Bismil İlçesi ile Batman İli arasında kalan alanda, özellikle Dicle Nehri'nin eski sekilerinde Paleolitik Çağ buluntuları ve/veya buluntu yerlerine seyrek olarak rastlanmaktadır. Bu nedenle Dicle Nehri'ne güneyden karışan mevsimlik dere yatakları; özellikle de bütün bir yıl boyunca aktif olan Şeyhhan Çayı ve Savur Çayı yatakları boyunca kuzeye doğru oldukça yüksek kotlara (600-650 m.) çıkmıştır. Paleolitik Çağ buluntuları açısından Şeyhhan Çayı ve Savur Çayı vadileri Dicle Nehri'ne göre daha verimli görünmektedir. Ancak gerek Dicle kıyılarında ve gerekse söz konusu iki çay boyunca çok yoğun bir şekilde yapılan sulu pamuk tarımı nedeniyle tarlaların çok büyük bir

\* Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE  
Yard. Doç. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Prehistorya Anabilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

1 Araştırma ekibi Doç. Dr. Harun Taşkiran başkanlığında, Doç. Dr. Ayhan Ersoy, Yard. Doç. Dr. Metin Kartal, arkeolog Borâ Cem Sevencan, Arkeolog Yunus Ayata, Arkeolog Murat Ateş ve arkeoloji öğrencisi Bülent Yerli'den oluşmuştur. Kültür Bakanlığı'nı ise İzmir Arkeoloji Müzesi'nden Arkeolog Cengiz Aslantaş temsil etmiştir. Ekibimizin şoförlüğünü ise Veysi Öz yapmıştır.

Araştırmamız boyunca yakın ilgi ve yardımlarından ötürü ODTÜ TAÇDAM Diyarbakır Bölge Koordinatörü Sayın Jale Velibeyoğlu ve yardımcısı Sayın Azize Leygare'ya, Diyarbakır Müze Müdürü Sayın Necdet İnal'a ve Bismil Öğretmen Evi yetkililerine teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir görev sayıyoruz.

2002 yılı Ilisu baraj gölü alanında gerçekleştirmiş olduğumuz bu araştırma, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izinleriyle ve ODTÜ TAÇDAM'ın maddi katkıları ve koordinatörlüğünde gerçekleştirilmiştir. Her iki kurumun yetkililerine; ayrıca, araştırmamız boyunca uyumlu ve özverili çalışmalarından dolayı Kültür Bakanlığı temsilcisi Arkeolog Cengiz Aslantaş ile ekip üyelerine ve yontmataş aletlerin çizimlerini yapan Arkeolog Zehra Füzzen Taşkiran'a değerli katkılarından dolayı sonsuz teşekkürlerimizi sunuyoruz.

çoğunluğunun sürekli sürülmesi ve bu süreçte ortaya çıkan tarla taşlarının sürekli temizliği, Paleolitik Dönem buluntularının da büyük ölçüde tahribe uğramasına ve kaybolmasına neden olmuştur. Dolayısıyla, Fırat Nehri kıyılarında görülen Paleolitik Dönem buluntu yerleri zenginliğinin nicelik açısından tersine bir durumla karşı karşıya kalmıştır. Belki daha yüksek kotlara çıkıldığında Paleolitik Dönemle ilgili olabilecek dolgulara, çakmaktaşı yataklarına ve buluntu yerlerine rastlanması mümkün olabilecektir. Ancak, araştırma süresinin kısıtlı oluşu ve bu alanların araştırma alanının sınırları dışına taşması nedeniyle 650 m. münhanisinin üzerindeki yerlere bakmak olanaklı olmamıştır.

### *Buluntu Yerleri*

Yukarıda sözünü ettiğimiz araştırma alanı içinde Paleolitik Dönemle ilgili toplam 22 adet buluntu yeri saptanmıştır. Bu buluntu yerlerinin 9 tanesi Şeyhhan Çayı vadisinde, 4 buluntu yeri Savur Çayı'nın doğu kıyısında ve diğer 9 tanesi ise Dicle'nin eski se-kilerinde ve bu nehre güneyden karışan kuru dere yataklarının kenarları üzerinde saptanmıştır. Buluntu yerlerinin tamamı açık hava buluntu yerleridir. Araştırma alanımızın en doğu noktası olan Şahinli Köyü'nden itibaren Dicle Nehri bir kanyon içine girmektedir. Bu kanyonun gerek kuzeyinde ve gerekse güneyinde çok sayıda mağara ve kaya sığınakları olduğu bilinmektedir. Ancak 2002 yılı çalışma alanımızın dışında kalan bu kanyon önümüzdeki yıllarda araştırılacaktır. Söz konusu bu kanyon içinde Paleolitik Dönemle ilgili mağara ve kaya sığınakları yerleşimlerinin bulunabileceğini düşünmekteyiz. 2002 yılı çalışmalarımızda sadece Şahinli Köyü'nün güneydoğusunda mağaralarla karşılaşmıştır. Köyün hemen yakınında yer alan Merdan Mağaraları incelenmiş, ancak Paleolitik Dönem açısından verimsiz çıkmışlardır. Çoğu küçük kaya sığınakları ve bazıları Roma Dönemi kaya mezarları şeklinde olan Merdan Mağaraları'nın gerek içlerinde ve gerekse yakın çevrelerinde herhangi bir paleolitik buluntuya rastlanmamıştır.

### *Kevreker Mevkii-S60/69*

Bu alana Sağırtaş mevkii de denilmektedir. Buluntu yeri Tepekonak Köyü yakınlarından doğan ve güneyden Dicle'ye karışan Batıköy Deresi'nin kenarında, Kavuşak Köyü'nden Şahinli Köyü'ne giden yolun bu dereyi kestiği noktada bulunan köprünün yaklaşık 800 metre kadar güneydoğusunda, derenin batı kıyısı üzerinde yer alır (Harita: 4). Her ne kadar dere kenarında Şehmuz Demir'e ait pamuk tarlasında yontmataş aletler görölse de, aslında buluntular bu tarlanın batısındaki sırtların üzerinde ve bu sırtların tarlalara doğru olan yamaçlarında da ele geçirilmektedir.

Toplanan yüzey malzemesi tamamen orta paleolitik görünümündür. Bunlar arasında levallois yongalar, çekirdekler, yonga ve dilgiler bulunmaktadır. Buluntu yerine hakim sırtların biri üzerinde 1 adet iki yüzeyli alete de rastlanmıştır.

### *Grituj Tepe Çevresi-S60/70*

Kirik Köyü'nün yaklaşık 750 m. kuzeyinde bulunan Grituj Tepe (600 m.), alanda Dicle'ye hakim yüksek tepelerden biridir (Harita: 3). Bu tepenin 250 m. kadar kuzeybatısında, bu tepeden batıya doğru alçalan ve Dicle'ye bakan tarla ve yamaçlarda çok yoğun olmayan yontmataş buluntulara rastlanmıştır.

Buluntular arasında yer alan 3 adet iki yüzeyli ve 1 adet kıyıcı alet Alt Paleolitik Dönemin özelliklerini göstermektedir. Biri çok tipik olan iki yüzeyli aletler badem formu olup, Acheuleen Döneme aittir. Ayrıca 12 adet çekirdek ve 10 adet yonga ve dilgi, buluntular arasındadır. Çekirdeklerin tamamı tek kutuplu yonga ve dilgi çekirdekleridir. Çok tipik olmasa da bazıları levallois özellikler göstermektedir. Yonga üzerine yapılan 2 adet yatık yöneşen kenar kazıyıcı, basamak pulcuklu düzeltileler şekillendirilmiştir. 2 tipik dilginin ise uç kısımları kırıktır. 1 adet tepeli dilgi ise oldukça tipiktir. Tüm bu buluntulardan alanın Alt ve Orta Paleolitik Dönemde kullanılmış olduğu söylenebilir.

### *Grinokat I-S60/71*

Grinokat Tepe (610 m.), Dicle'nin Aygeçti Köyü'nden önce kuzeye, karşı kıyıda bulunan Köprüköy'den tekrar güneye doğru kıvrılarak yaptığı geniş menderesin güneybatısında yer alır. Aygeçti Köyü'nün ise yaklaşık 1.5 km. güneydoğusunda bulunur (Harita: 3). Bu tepenin Dicle Nehri'ne bakan dik yamaçlarında paleolitik buluntulara rastlanmazken, Aygeçti Köyü'nden Kınık Köyü'ne giden yola doğru alçalan güneybatı yamaçlarında dağınık olarak yontmataş parçalar ele geçirilmektedir.

Tepenin güney yamaçlarında bulunan ve pamuk tarlalarına doğru yayılan buluntular arasında kaba bir iki yüzeyli aletin yanı sıra çok sayıda tipik ya da tipik olmayan levallois çekirdekler ve yine tipik olmayan disk biçimli çekirdekler ele geçirilmiştir. Uçları kırık levallois uçlar ve toplanan bazı yongalar levallois özellikler gösterirler. Levallois bir yonga üzerine yapılan yöneşen kenar kazıyıcı ve bir yatay kenar kazıyıcı oldukça tipiktir. Bu görünümleriyle, toplanan yüzey malzemesi alt ve orta paleolitik özellikler göstermektedir.

### *Grinokat II-S60/72*

Grinokat II'nin yaklaşık 250 m. kuzeydoğusunda bulunan tepe (Harita: 3), Grinokat II olarak isimlendirilmiştir. Bu tepenin de güneye doğru alçalan yamaçları üzerinde yontmataş parçalara rastlanmaktadır. Grinokat I'e göre buluntular daha seyrek. Ancak bu durum, Grinokat II'de çok sayıda tarla taşının toplanmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim toplanan bu malzemenin büyük bir kısmı tarlaların üst sınırında öbekler halinde yığılmış bir durumda bulunmaktadır.

Toplanan yüzey malzemesi 7 çekirdek ve 8 yonga-dilgiden oluşmaktadır. Çekirdekler arasında levallois olanlar klâsik tipoloji göstermezler. İri yongalar arasında clactonien tipte olanlar göze çarpar. Yongalardan bir tanesi distal kısımdan budanmıştır. Buluntular tekno-tipolojik olarak Grinokat I ile benzerlik gösterir.

### *Ovi Tepe-S60/73*

Aygeçti Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda, Kınık Köyü'ne giden yolun hemen batısında yer alan Ovi Tepe, aynı zamanda Grinokat I ve II ile karşı karşıya bulunur (Harita: 3). Tepenin yola bakan yamaçlarında az sayıda paleolitik buluntularla karşılaşmıştır.

Yontmataş buluntular 3 adet iki yüzeyli alet, 1 adet küçük kıyıcı alet, 7 adet çekirdek ve 5 adet yongadan oluşmaktadır. İki yüzeyli aletlerden biri badem formu olup üst acheuleen özellikler gösterir. Diğer ikisi fazla tipik değildir. Toplam 7 çekirdek arasında fazla tipik olmayan uçlu ve yongalı levallois çekirdekler vardır. Buluntuların tekno-tipolojik özellikleri, burasının bir alt paleolitik buluntu yeri olduğunu göstermektedir.

### *Tavya Sırtı-S60/74*

Yapraklı Köyü'nün 750 m. batısında Dicle'nin eski kuvaterner sekisi üzerinde yer alan Tavya Sırtı, Dicle'ye hakim bir konumdadır (Harita: 3). Bu buluntu yeri Algaze ve arkadaşları tarafından 1989 ve 1990 sezonunda Ilısu Baraj Gölü alanında yapılan saptama ve belgeleme çalışmaları sırasında tespit edilmiştir (Algaze ve diğ., 1991: 185).

Örnek olarak 12 adet çekirdek ve 2 yonga toplanmıştır. Çekirdekler levallois özellikler gösterir. Biri kırık olan 2 yonga, kenar kazıyıcı olarak şekillendirilmiştir. Tavya Sırtı orta paleolitik başlangıcına ait bir buluntu yeridir.

### *Haramimihi Mevkii-S60/75*

Buluntu yeri, Eski Karacık Köyü'nün doğusundan Dicle'ye karışan derin derenin başlangıç noktasının batısında, Haramimihi sırtının üst kısımlarında bulunur (Harita:

3). Karacık Köyü Muhtarı Ömer Çalım'ın bu alanda bir çardağı bulunmaktadır. Söz konusu bu çardağın hemen batısındaki yamaçlarda yontmataş buluntularla karşılaşmıştır.

İki yüzeyli aletler oldukça iri ve kabadır. Bazıları iri yongalar üzerine yapılmış kısmi iki yüzeylidir. Çekirdekler arasında uçlu ve yongalı levallois çekirdekler tipiktir. Bu çekirdeklerden alınmış dilgilerin yanı sıra, levallois yongalar da mevcuttur. Buluntu topluluğu alt ve orta paleolitik özellikler sergilemektedir.

#### *Sina Tepe-S60/76*

Buluntu yeri, yeni Karacık Köyü'nün 750 m. batısında, Sina Tepe'nin kuzeybatıya doğru alçalan yamaçları üzerinde yer alır (Harita: 3). Bu alanda Dicle'nin eski sekillerine ait konglomera çakıllar, yer yer erozyon sonucu yamaçlara doğru dağılmıştır. Buluntu yeri hem Dicle'ye hem de Savur Çayı vadisine hakim bir konumdadır.

10 adet çekirdek arasında tipik olan ya da olmayan uçlu ve yongalı levallois çekirdekler ile iki kutuplu recurrent çekirdekler bulunmaktadır. Yongaların bazıları da levallois özellikler gösterir. Yonga üzerine yapılan aletler arasında omurgalı ön kazıyıcı (rende), kenar kazıyıcı ve çontuklu alet bulunmaktadır. Buluntu yeri Orta Paleolitik Döneme aittir.

#### *Rızvan Tepe-S60/77*

Aluç Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneydoğusundadır (Harita: 2). Dicle Nehri'ne ve Savur Çayı vadisine hakim bir konumda olan bu tepe çok tipik buluntular vermese de bir çeşit atölye durumundadır.

Bol miktarda yonga, dilgi ve çekirdek toplanmıştır. Teknik açıdan Dicle yöresine özgü levallois işçiliği hakimdir. Burada ayrıca 3 adet küçük boyutlu iki yüzeyli alet de ele geçirilmiştir. Bu buluntu yerinin güneydoğu ucunda yer alan küçük bir tepe (570 m.) üzerinden dilgi üzerine küçük boyutlu çakmaktaşı aletler bulunmuştur. Bunlar içinde omurgalı bir ön kazıyıcı oldukça ilginçtir. Ayrıca budanmış yonga ve kenar kazıyıcılar vardır. Alt Paleolitik sonu, Orta Paleolitik başlangıcına ait bir buluntu yeridir.

#### *Harman Tepe-S60/78*

Aluç Köyü'nün hemen doğusunda yer alan Harman Tepe'nin (Harita: 2) güneydoğu yamacında, Aluç'tan Karacık'a giden yolun hemen kenarında 3 adet iki yüzeyli alet bulunmuştur. Başka buluntu ele geçirilmemiştir. İki yüzeyli aletlerin bulunduğu pamuk tarlasında sürekli olarak yapılan tarla taşı temizliği nedeniyle Paleolitik Döneme ait olabilecek diğer buluntuların kaybolduğu düşünülmektedir. İki yüzeyli aletlerden biri oldukça tipik olup, acheuleen özellikler gösterir. Üzerinde parlak patina taşıyan bir diğerrinin ise oldukça sürüklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bulunan 3 adet iki yüzeyli alete dayanarak bu buluntu yerinin şimdilik kaydıyla Alt Paleolitik'e ait olduğunu söyleyebiliriz.

#### *Golaziraf Sırtı-S60/79*

Savur Çayı vadisinde yer alır. Akköy'e bağlı Yukarıoba Mahallesi'nin 1 km. güneydoğusunda (Harita: 3), Savur Çayı'nın doğusunda bulunan Golaziraf sırtının derine bakan yamaçlarında dağınık olarak yontmataş buluntulara rastlanmıştır.

Buluntular arasında yer alan 9 çekirdekten bazıları uçlu ve yongalı levallois özellikler gösterir. Ayrıca fazla tipik olmayan piramit biçimli bir çekirdek ile şekilsiz çekirdekler de vardır. Yonga ve dilgilerin bazıları levallois teknikle yontulmuşlardır. Aletler arasında çontuklu ve dişlemeli aletler çoğunluktadır. Buluntuların genel özellikleri Orta Paleolitik Dönemi işaret etmektedir.

### *Yukarıköy Mevkii (Eskiköy)-S60/80*

Akköy'e bağlı Yukarıoba Mahallesi'nin 500 m. doğusunda bulunur (Harita: 3). Bu alanda eski bir köy yerleşiminin temel kalıntıları ile bazı mezarlar bulunmaktadır. Gölaziraf sırtından kuru bir dere yatağı ayrılan bu alan Hacıaydın Deresi'ne kadar devam eder. Bu geniş alanda Savur Çayı'na bakan batı yamaçlar Paleolitik Dönem yontmataş buluntular içerir.

Buluntular arasında 3 adet iki yüzeyli alet, 1 kırıcı alet, 11 çekirdek ve 17 adet yonga-dilgi bulunmaktadır. Çekirdek ve yongaların büyük bir çoğunluğu levallois özellikler gösterir. Buluntu topluluğu Alt ve Orta Paleolitik Dönemi yansıtmaktadır.

### *Sait Tarlası-S60/81*

2002 yılı yüzey araştırmamızın en zengin buluntu yeridir. Aşağıoba Mahallesi'nin yaklaşık 2 km. kuzeydoğusunda (Harita: 3) yer alan Sait Tarlası sırtının kuzeye doğru alçalan yamaçları üzerinde yer alır. Buluntular geniş bir alana yayılmıştır.

Buluntular arasında iki yüzeyli aletler çoğunluktadır (17 adet). Ayrıca 2 adet üç yüzlü kazma, 9 çekirdek ve 8 adet yonga-dilgi diğer buluntuları oluşturur. Buluntular Alt ve Orta Paleolitik Döneme aittir.

### *Uzun Sirt-S59/17*

İnardı Köyü'nün 1 km. doğusunda bulunan Uzun Sirt'in (Harita: 1) Şeyhhan Çayı'na bakan batı yamacında, Yenice Köyü'ne giden yolun hemen doğusunda yer alır.

Yontmataş buluntular fazla bir yoğunluk göstermez. Toplam 2 adet iki yüzeyli alet, 1 adet çakıl üzerine işlenmiş çok tipik kırıcı alet ve 12 çekirdek olmak üzere 15 parça toplanmıştır. Buluntularda Alt ve Orta Paleolitik Dönemin tekno-tipolojik özellikleri görülmektedir.

### *Mağara Tepe-S59/18*

İnardı Köyü'nün 1.5 km. kuzeydoğusunda bulunur (Harita: 1). Tepenin kuzey taraflarına Kurmuşlu mevkii de denilmektedir. Bismil İlçesi ile Tepe Beldesi arasındaki asfalt yolun, Uzun Sirt ile Mağara Tepe'yi bir yarma kestiği noktadan itibaren yontmataş buluntular dağınık olarak yüzeye yayılmış bir şekilde görülmektedir. Tepenin kuzey kısmı güneyine göre daha yoğun buluntu verir. Tepenin Dicle'ye hakim olan kuzey kısmı, bulunan çok sayıdaki çekirdekten dolayı bir atölye olabilir.

Çok sayıdaki çekirdeğin (35 adet) büyük bir çoğunluğunu, fazla tipik olmayan levallois ve disk biçimli çekirdekler oluşturur. Levallois işçiliği Dicle Havzası'na özgüdür. Bulunan 3 adet iki yüzeyli alet ise fazla tipik değildir. Yonga ve dilgiler arasında yumru su kaldırılmış bir kenar kazıyıcı oldukça tipiktir. Buluntu topluluğu genel olarak Orta Paleolitik Dönemi temsil etmektedir.

### *Mağara Üstü Mevkii-S59/19*

İnardı Köyü'nün 1.5 km. kuzeyinde, Şeyhhan Çayı'nın doğu kıyısında (Harita: 1), eski bir seki üzerinde konglomeralar bulunmaktadır. Bu konglomeralar arasında sonradan erozyonla, insan ve hayvan faaliyetleriyle oluşmuş bazı küçük mağara ve kaya sığınakları bulunmaktadır. Paleolitik açıdan yerleşime uygun olmayan bu boşlukların içlerinde ve önlerinde herhangi bir Paleolitik buluntuya rastlanmamıştır.

Bu mağaraların üzerindeki düzlükte yer alan pamuk tarlasında ise sadece 6 adet çekirdek bulunmuştur. Burası tarafımızdan mağara üstü olarak isimlendirilmiştir. Buluntuların az olması, yine bölgedeki yoğun tarla taşı toplama işlemiyle ilgili olabilir.

Buluntuların 3 tanesi levallois çekirdektir. Büyük bir çekirdek ise iki yüzeyli alet formuna yaklaştırmıştır. Diğer 2 çekirdek ise tipik değildir. Orta Paleolitik Döneme ait bir buluntu yeridir.

#### *Cahteri Mevkii-S59/20*

Bulutnu yeri, İnarđı ve Yenice köyleri arasında, Şeyhhan Deresi'nin batı kenarında yer alır (Harita: 1). Derenin doğu kısmında kalan alana yörede Cahteri mevkii denilmektedir. Buluntular bir homojenlik göstermez. Dere yatağı içinde bulunan yontmataş aletler büyük bir olasılıkla buraya sürüklenerek gelmiş olmalıdır. Zira buluntuların çoğunda sürüklenmeden dolayı oluşmuş kuvvetli bir patına görölmektedir.

Bulunan 3 adet iki yüzeyli aletin biri, yarısına kadar dere yatağında gömülmüş olarak bulunmuştur. Bu iki yüzeyli alet tipik badem formlu olup üst acheuleen geleneklidir. Diğer ikisinin uçları kırıktır ve sürüklenmeden dolayı üzerlerinde kahverengi kuvvetli bir patına taşırlar. Çekirdekler levallois olup uçlu, yongalı ve iki kutuplu recurrent özellikler gösterir. Ayrıca iri bir dilgi çekirdeğı vardır. Yonga üzerine yapılan aletler içinde çontuklu ve kenar kazıyıcılar çoğunluktadır. Burunlu-omurgalı bir rende ön kazıyıcının alnı dilgicik çıkarımlıdır. Üst paleolitik tipleri andırmaktadır. Buluntu topluluğı genel olarak değeriendirildiğinde Alt ve Orta Paleolitik unsurlar yoğun görölmekle birlikte, üst paleolitik anımsatan bazı tipler de ilginçtir.

#### *Kıraçpilav Tepe-S59/21*

Yenice Köyü'nün yaklaşık 250 m. güneyinde yer alan tepe (Harita: 1), alanda her tarafa hakim bir konumda bulunur. Tepenin üzeri çakmaktaşı hammadde açısından zengin olmasına karşın, Paleolitik Dönem buluntuları açısından fakirdir.

Toplam 9 adet buluntunun 5 tanesi çekirdek, 4 tanesi yongadır. Çekirdeklerden biri uçlu, diğeri dilgili levallois çekirdektir. Diğerleri tipik değildir. Yongalardan biri ise basamak pulcuklu düzeltile taşıyan kalın ve tipik bir kenar kazıyıcıdır. Bu görünümüyle Kıraçpilav Tepe Orta Paleolitik Döneme tarihlenebilir.

#### *Kanık Mevkii-S59/22*

Yenice Köyü'nün 750 m. kadar kuzeyinde bulunan Yenice Yanı I Höyüğü'nün hemen batısında yer alır (Harita: 1). Buradaki pamuk tarlası içinden Cahteri mevkiiindeki gibi sürüklenmiş yontmataş parçalar toplanmıştır.

Alt paleolitik yansıtan 1 adet kısmi iki yüzeyli alet ve 1 adet ucu kırık üç yüzlü kazma hariç, diğeri buluntuların tamamı Orta Paleolitik Dönemi temsil etmektedir.

#### *Bağyeri Tepe-S59/23*

Yenimahalle Köyü'nün 250 m. kadar güneyinde yer alan tepedir (Harita: 1). Burası üzüm asmaları ve antepfistiğı ağaçları olan bir bahçedir. Şeyhhan Çayı'nın batı kıyısında, dereye hakim bir konumda bulunan bu yerde klâsik tipte olmayan levallois çekirdekler ve yongalar toplanmıştır. Küçük boyutlu 1 adet iki yüzeyli alet oldukça tipiktir. Buluntu topluluğunun tekno-tipolojik özellikleri Alt Paleolitik sonu, Orta Paleolitik başlangıcını işaret etmektedir.

#### *Köyaltı Mevkii-S59/24*

Yenimahalle Köyü'nün hemen doğusundaki yamaçlarda seyrek olarak Paleolitik Dönem buluntularına rastlanmıştır. Burası tarafımızdan Köyaltı mevkii olarak isimlendirilmiştir (Harita: 1).

Buluntular 2 adet iki yüzeyli alet, 2 adet çekirdek ve 3 adet yonga ve dilgiden oluşmaktadır. Alt ve Orta Paleolitik Döneme aittirler.

#### *Şeyhhan Deresi Batı Yamaçları-S59/25*

Bulutnu yeri İnarđı Köyü'nün yaklaşık 500 m. kuzeyinde, Şeyhhan Çayı'nın batısında, bu dereye bakan yamaçlar üzerinde yer alır (Harita: 1). Buluntular çok geniş bir alana dağılmış olarak görörlür.

4 adet iki yüzeyli alet oldukça kabadır. İkisinin ucu kırıktır. Çekirdekler (7 adet) Dicle Havzası'na özgü levallois özellikler gösterir. 5 tanesi yongalı levallois çekirdektir. Diğer 2 tanesi ise iki kutuplu ve merkezci çıkarmalı recurrent çekirdeklerdir. Yonga üzerine yapılmış aletler arasında çeşitli kenar kazıyıcılar ve dişlemeli aletler bulunmaktadır.

### Sonuç

2001 yılında başlattığımız "İlisu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması"yla, paleolitik açıdan günümüze değin yeterince araştırılmayan ve pek bilinmeyen Dicle Havzası'nın söz konusu dönemle ilgili potansiyeli ortaya konmaya başlanmıştır. Sadece Paleolitik Döneme ait buluntu yerlerinin saptanması ve belgelenmesine yönelik olarak sistemli bir şekilde gerçekleştirdiğimiz bu yüzey araştırması, 2002 yılında da amacına ulaşmış bulunmaktadır.

2002 yılında Diyarbakır İli, Bismil İlçesi ile Batman İli arasında kalan ve Dicle Nehri'nin güney kıyısını oluşturan alanda toplam 22 adet paleolitik buluntu yeri saptanmıştır. Buluntu yerlerinin tamamı açık hava buluntu yeri özelliği taşır. Bunlar genellikle 550-650 m. yükseltileri arasında yoğunlaşmaktadır. Kısım Dicle'ye, daha çok da Dicle Nehri'ne güneyden karışan Savur ve Şeyhhan çaylarının eski sekileri (Pleistosen Döneme ait) üzerinde yer alan buluntu yerlerinin büyük bir kısmı, yörede günümüzde yoğun bir şekilde sulu pamuk tarımının yapıldığı tarlalarda bulunur. Bu durum buluntu yerlerinin ister istemez tahribatına neden olmuştur. Özellikle her tarla sürülüşünden sonra ortaya çıkan tarla taşlarının toplanması sırasında, Paleolitik Dönem yontmataş buluntularının büyük bir çoğunluğu da toplanarak uzak ya da yakınlardaki dere yataklarına boşaltılmıştır. Bunlar da zamanla sel suları ile sürüklenerek kaybolmuştur. Dolayısıyla saptanan buluntu yerlerindeki paleolitik malzemenin yoğunluğunda gözle görülmüş bir azalma söz konusudur. Üstelik 2002 yılı araştırma alanı, çakmaktaşı hammadde açısından Dicle'nin karşı kıyısında, yani kuzeyine oranla daha zengindir.

Araştırma alanında mağara ve kaya sığınakları açısından buluntu yerleriyle karşılaşmamıştır. Araştırma alanının en doğu noktasında, Şahinli Köyü'nün hemen güneydoğusunda yer alan Merdan Mağaraları ise paleolitik açıdan verimsiz çıkmıştır. Bunların bazıları doğaldır, ancak çoğu Roma Döneminde yapılmış kaya mezarlarıdır.

Saptanan 22 buluntu yerinden toplanan yontmataş yüzey malzemesi tamamen Alt ve Orta Paleolitik Dönem özelliklerini içermektedir. Buluntular arasında sıklıkla görülen iki yüzeyli aletler daha çok klâsik tiplerden oluşur. Ancak, yonga üzerine yapılan klâsik olmayan iki yüzeyli aletlerle de karşılaşmıştır. İki yüzeyli aletler (el baltası) daha çok Orta ve Üst Acheuleen Döneme ait gibi görünmektedir. İki yüzeyli aletlerin dışında levallois olan ya da olmayan yonga ve dilgi aletler ile çok sayıda çekirdek, buluntular arasındadır. Çekirdekler arasında basit bir ön hazırlık safhasından geçen yongalı, uçlu ve dilgili levallois çekirdeklere de rastlanmaktadır. Ancak levallois çekirdekler Fırat Havzası'nda karşılaştığımız klâsik levallois teknolojisini pek yansıtmaz ve Dicle Havzası'na özgü gibi görünmektedir. Ayrıca, lineal ve recurrent levallois çekirdeklerin yanı sıra, sıkça rastlanan disk biçimli çekirdekler oldukça tipiktir. Az sayıda kıyıcı alet ve kazma örneklerine de rastlanmaktadır.

Son iki yıldır Bismil İlçesi ile Batman İli arasında yaptığımız Paleolitik Çağ yüzey araştırması, Dicle Havzası'nın özellikle Alt ve Orta Paleolitik Dönemlerde yoğun bir şekilde iskâna uğradığını kanıtlamış bulunmaktadır. Ancak, araştırma yaptığımız alanda şimdiye kadar Üst Paleolitik ve Epi-Paleolitik dönemlere ait bir buluntu yerine rastlanmamıştır. Öte yandan, Batman'daki Malaliki Mağarası'nın şüpheli bir Üst Paleolitik ve Epi-Paleolitik dönemlere ait buluntular verdiği bilinmektedir (Rosenberg, 1992:448-449). Dolayısıyla söz konusu bölgede adı geçen bu Paleolitik sonu topluluklar yoktur diyemiyoruz. Ancak, Paleolitik sonlarında insanların açık hava konaklama yerlerinden çok, kapalı mekânları tercih etmiş olmaları düşünülebilir. Eğer böyle bir durum söz konusu ise, önümüzdeki yıllarda yapacağımız araştırmalar bu konuya açıklık getirebile-

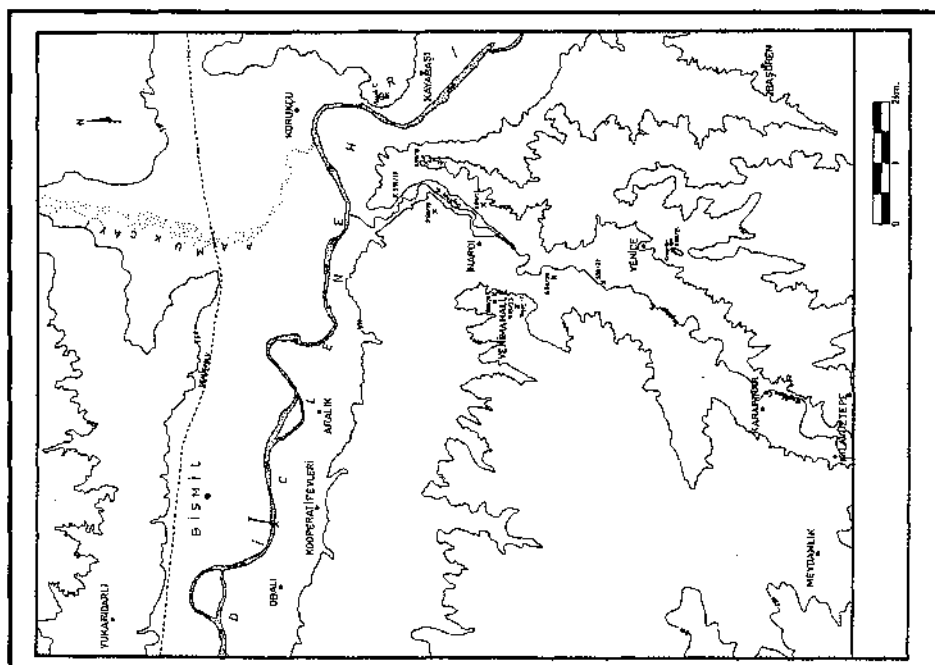
cektir. Zira, 2003 yılında yüzey araştırması yapmayı düşündüğümüz alanda Dicle Nehri bir kanyon içinde akmakta ve bu kanyonun her iki tarafında çok sayıda mağara ve kaya sığınağı yerleşimine uygun olacak alanlar bulunmaktadır.

Özetle, Ilisu Baraj Gölü alanının bir kısmında 2001 yılında başladığımız ve 2002 yılında devam ettiğimiz Paleolitik Çağ yüzey araştırması, öngördüğümüz amaçlar doğrultusunda önemli bilgiler vermeye başlamıştır. Paleolitik Çağa ilişkin saptadığımız buluntu yerleri ve yüzey buluntuları bunun en açık kanıtlarıdır.

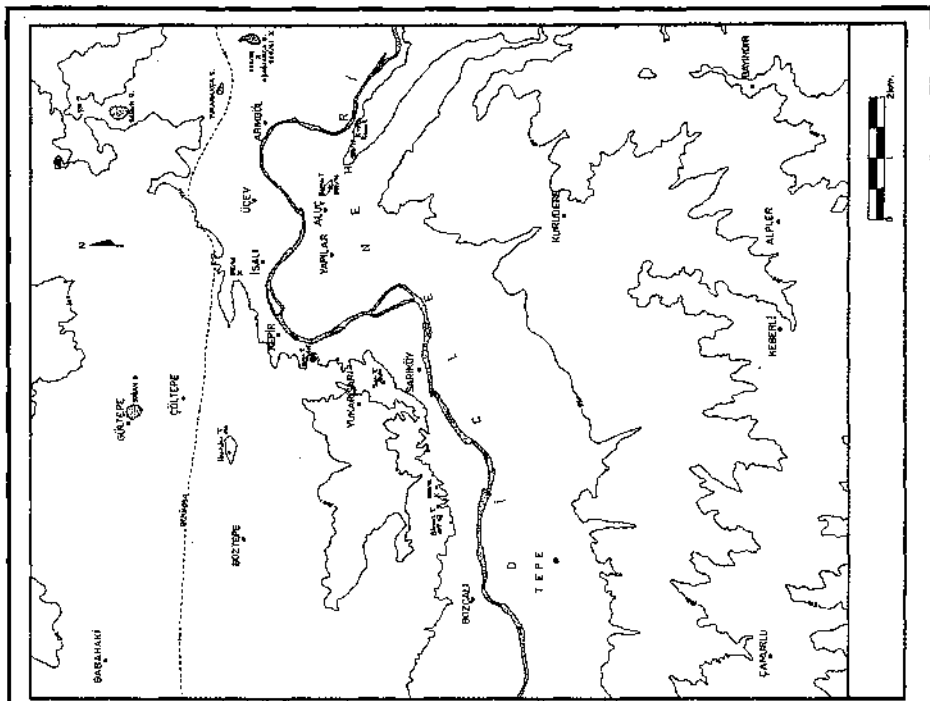
#### KAYNAKÇA

- TAŞKIRAN, H., M. KARTAL, (Baskıda), "2001 Yılı Ilisu Baraj Gölü Alanı Paleolitik Çağ Yüzey Araştırması", "Palaeolithic Survey in the Ilisu Dam Reservoir Region: 2001 Season", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*.
- ALGAZE, G., R. BREUNINGER, C. LIGHTFOOT, M. ROSENBERG, 1991, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons", *Anatolica* 17: 175-240.
- ROSENBERG, M., 1992, "The Batman River Archaeological Reconnaissance Survey, 1990", *XI-II. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 447-460.

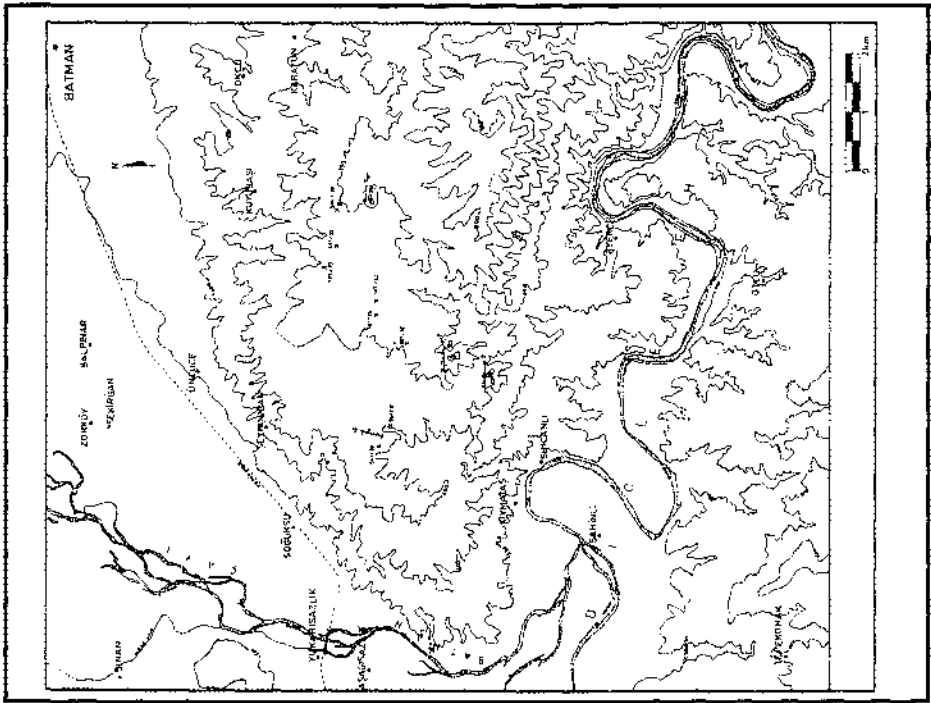
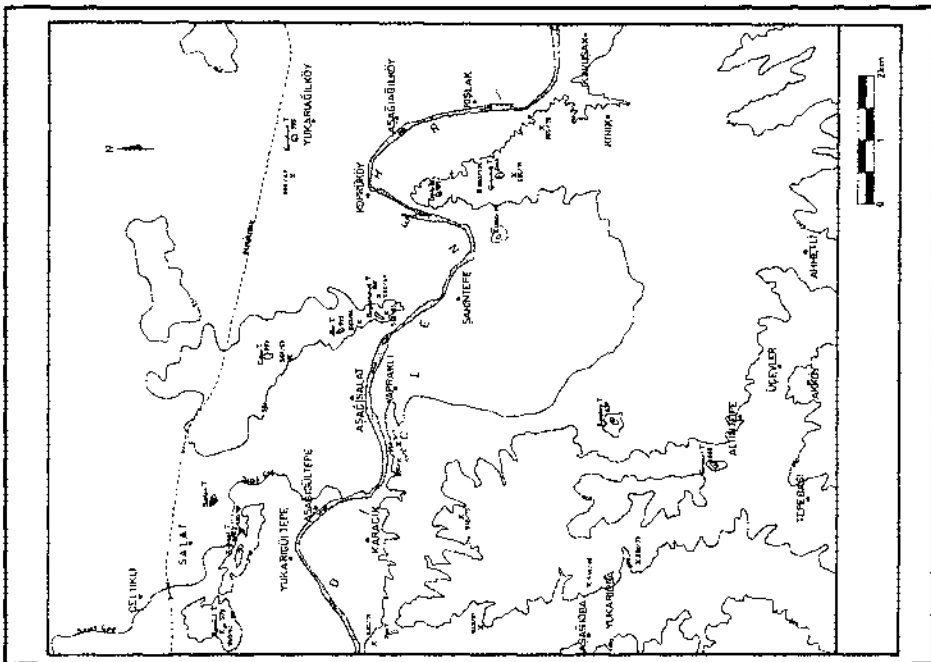




Harita: 1



Harita: 2



## 2002 YILI ÇORUM VE ÇANKIRI İLLERİ YÜZEY ARAŞTIRMALARI

Tayfun YILDIRIM\*  
Tunç SİPAHİ

2002 Yılı Çorum ve Çankırı İlleri Yüzey Araştırmaları, Doç. Dr. Tunç Sipahi ve Doç. Dr. Tayfun Yıldırım'dan oluşan bir ekiple 20 Ağustos-9 Eylül 2002 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. 1996 yılından bu yana bölgede sürdürülen araştırmaların bu yılki bölümüne, üniversite-müze işbirliği çerçevesinde Çorum Müze Müdürü Sn. İsmet Ediz ve Müdür Yardımcısı Sn. Banu Çilingir de katılmışlardır<sup>1</sup>.

Çorum Müzesi'nin yeni binasının ve arkeoloji seksiyonunun açılış çalışmalarının sürmesi ve 1996 yılında başlattığımız yüzey araştırmaları sonucunda keşfedilen ve halen kazısı sürdürülen Hüseyindede Tepesi'nde açığa çıkarılan Erken Hitit Çağı Eserlerinin teşhir, tanzim hazırlıklarına katılmamız nedeniyle, bu yılki çalışma programımız, Çorum'un kuzeydoğu, doğu, güney ve güneybatısında kalan merkez ilçeye bağlı köyler ve kısmen Mecitözü İlçesi'nde sürdürülen araştırmalarla tamamlanmıştır. Dolayısıyla geçen yıl Çorum-Çankırı sınırında ve Çankırı'nın doğusunda başlatılan yüzey araştırmalarına bu yıl devam edilememiştir.

Yüzey araştırmalarımızın ilk bölümünde Çorum-Sungurlu karayolunun güney kesiminde yer alan ve daha önceki yıllarda programa dahil etmediğimiz Merkez İlçe sınırları içerisindeki bölge ile Çorum-Cemilbey arasındaki alan kısmen araştırılabilmiştir. Böylelikle, daha önce 1988 yılında Prof. Dr. Aygül Süel'in araştırmış olduğu<sup>2</sup>, Alaca ve Ortaköy ilçelerinin kuzey sınırına ulaşılmış ve taradığımız alanda, daha önce bilinenlerin yanında, henüz tanınmayan yeni yerleşimlere de rastlanmıştır. Bu bölgede ziyaret edilen önemli yerleşimler Çorum-Alaca arasındaki ana yolun doğu kesiminde kalan Çayhatap, Hacıköy höyükleri ile Çorum-Ortaköy arasındaki Ovakarapınar, Hantepesi ve Boğaz höyükleridir.

### 1. Çayhatap Höyüğü

Çorum'un yaklaşık 20 km. güneybatısında, Çorum-Yozgat yol ayrımından Alaca'ya giderken, yolun hemen sol kesimde yer alan Çayhatap Köyü'nün, yaklaşık 500 m. kuzey doğusundadır (Resim: 1). Ova seviyesinden yaklaşık 10 m. yükseklikte ve 250x200 m. ebadında bir höyüktür. Höyüğün üzeri halen tarla olarak sürülmektedir. Hö-

\* Doç. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Önsiya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

Doç. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Önsiya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE

1 Katkılarından ötürü adı geçen meslektaşlarımıza teşekkür ederiz.

2 A. Süel, "1988 Yılı Çorum İli Yüzey Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990, s. 341 vd.

yüğün en yüksek kısmını oluşturan kuzeydoğu kesiminde, özellikle yamaçlarda, yer yer kaçak kazı izleri gözlenmiş ve yamaca yığılan toprak içinde çok sayıda yanık kerpiç ve kırık seramik parçalarına rastlanmıştır.

Höyüğün üst kısmından derlediğimiz seramikler daha çok Demir Devrine aittir. Bunlar içinde ayakları kırık ve eksik, üç ayaklı bir taş kaba ait parçanın yanında, Erken Demir Çağına ait boyalı ile nakışlı parçalar da gözlenmiştir. Ayrıca yamaçlardan derlenen seramikler içinde, Eski Tunç, Erken Hitit Devrine ait parçaların yanı sıra, Demir Devri ve az sayıda Roma Çağına ait seramiklere de rastlanmıştır. Özellikle kuzeydoğu yamacındaki karıştırılmış alanda, Erken Hitit Döneminin karakteristik özelliklerini gösteren kırmızı astarlı ve üçgen kulplu (Ferzant tipi denilen) çanak parçaları ele geçirilmiştir. Çayhatap Höyüğü, Çorum-İskilip karayolu üzerindeki Sarmaşa Höyüğünden sonra, merkez sınırlar içinde oldukça büyük ve kısmen iyi korunabilmiş höyüklerden biridir. Burası, 1985 yılında D. French tarafından "Roma Yolları ve Mil Taşları Araştırmaları"<sup>3</sup> sırasında da ziyaret edilmiştir.

Çorum-Yozgat yolu üzerinde, Çayhatap ile Tarhan Köyü yol ayrımı arasında 1. kilometrede, yolun güneybatısında kalan tarlalarda yaptığımız araştırmalarda üzeri kuşaklı bazı Roma Çağı pişmiş toprak lâhit parçalarına rastladık. Bu parçalar, Çorum Müze Müdürlüğü'ne Tarhan'dan getirildiği bildirilen bazı Roma Devri mezar hediyelerine ışık tutabilir. Roma Çağında nekropol olarak kullanılan bu alanın çevresinde herhangi bir iskâna rastlanmadık.

Çayhatap'dan sonra Yozgat karayolunun 10. km.sinden sonra doğuya dönmüş ve 7 km. mesafedeki Gücenovacı Köyü'ne varılmıştır. 1985 yılında D. French tarafından da ziyaret edilen köyün ortasındaki pınarın bulunduğu yerde, yeni yapılan çeşmenin hemen üzerinde, bir mermer lâhit yer almaktadır. Roma Çağına ait giriandir lâhdin köye çok yakın bir mesafeden getirildiği söylenmektedir. Lâhdin bulunduğu çeşmenin hemen altında Roma Dönemine ait yıkılmış bir havuza ait taşlar kısmen korunmuştur. Köylüler, çeşme yapılmadan önce, havuza ait bu taşların büyük çoğunluğunun yerinde korunduğunu ve sonradan yerlerinin değiştirildiğini ifade etmektedir.

## 2. Hacıköy Höyüğü

Gücenovacı Köyü'nün kuşuğunu 600 m. güneydoğusunda, mezarlık alanının hemen aşağısındadır. 250x150x15 m. ebadındaki höyüğün güney kesimi günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. Höyüğün hemen yanında, bir su kaynağı bulunmaktadır. 1954 yılında höyükte define kazısı yapılmış ve höyüğün 6/1'lik bir kısmı ne yazık ki, büyük bir çukur açılarak tahrip edilmiştir. Höyüğün güney kesimindeki sürülen alandan çok sayıda seramik parçası toplanmıştır. Derlenen parçalar, Geç Kalkolitik, Erken Tunç, M.Ö. II. binyıl ve Demir Devrine aittir. Geç Kalkolitik olarak tanımlanan parçalar arasında (Resim: 2), Höyüğün kuşuğunu 15 km. batısındaki Büyük Güllücek Höyüğü'nden iyi tanınan<sup>4</sup>, çizilerek yapılmış, ilk görünüşte içi beyazla doldurulmuş hissi veren, boyasız, siyah astarlı, perdahlı el yapımı seramik bulunmaktadır. Paralel, diagonal çizgi gruplarıyla, bazen de üçgen veya kafes tarama motifleriyle süslü bu tip seramik, Orta Karadeniz Bölgesi'nde, İkiztepe kazılarında da belgelendiği gibi, Erken Tunç Çağının hemen başlarında da görülmektedir. Hacıköy, Büyük Güllücek'ten sonra, bölgede bu tip seramiğin yoğun olarak kullanıldığı en önemli yerleşimdir. Dolayısıyla burada yapılacak sistemli çalışmalar, Geç Kalkolitik-Erken Tunç evreleri ve mimarisi hususunda kısmende olsa bilgi verebilir. Hacıköy'den derlediğimiz M.Ö. II. binyıla ait parçaların çoğunluğu, Hitit'in erken evresine aittir. Hacıköy civarında daha geç döneme tarihlenen yerleşim izleri de mevcuttur. Kuzeyde, Hacıköy Höyüğü'nün hemen karşı sırtında bulunan köy mezarlığının aşağı kesimlerinde bir kanal kazısı yapılmıştır. Bir su kanalına

3 D. French, "Küçük Asya, Roma Yolları ve Millaşları 1985", IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1987, s.109 vd.

4 H. Koşay / M. Akok, *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Büyük Güllücek Kazısı 1947 ve 1949'daki Çalışmalar Hakkında İlk Rapor*, Ankara 1957, lev. XIV-XVII.

ait olduğu anlaşılan çukurun bazı kesimlerinde temel izleri saptanmıştır. Bu temeller, etrafındaki bazı seramik parçalarına göre Roma Dönemine aittir.

Yüzey araştırmalarımızın diğer bir bölümü, Çorum'un güneydoğu kesiminde, Çorum-Cemilbey arasındaki alanda gerçekleştirilmiştir. Bu kesimde Çorum'dan Cemilbey ve Amasya'ya giden karayolu takip edilmiş ve çevredeki Ovakarapınar, Hantepesi ve Boğaz ören yerleri ziyaret edilmiştir. Daha önce bu alan, epigrafig çalışmalar kapsamında D. French ve Erol Atalay tarafından da gezilmiştir.

### 3. Ovakarapınar

Çorum-Cemilbey karayolu'nun 8. km.sinde, yola 2 km. uzaklıktaki Karapınar Köyü'ndedir. Köyün bazı evleri eski yerleşim yeri üzerinde bulunmaktadır. Höyük niteliğindeki yerleşim büyük ölçüde tahrip olmuştur. Özellikle batı yamaçlarında ve uzantısı tarlalarda çok sayıda seramik mevcuttur. Bu kesimden derlediğimiz parçalar içinde az sayıda Erken Tunç, Demir Devri ile yoğun Roma Dönemine ait örnekler görülmektedir. Köyün kuzeydoğusundaki günümüze ait mezarlık içinde, Roma Dönemine ait bir mil taşı yer almaktadır. Mil taşı 1984 yılında, D. French tarafından tespit edilmiştir. Mezarlıkla köy arasındaki yolda, yer yer eski temel kalıntıları halen görülebilmektedir.

### 4. Hantepesi

Çorum Merkez İlçe'ye bağlı Ovasaray ile Şekerbey Köyü arasında, Çorum'a 16 km. mesafede, güney yönünde, Saray-Kayı yol ayrımına gelmeden önce ana yolun tam üzerinde, 150x200x5 m. ebadında bir höyüktür (Resim: 3). Ne yazık ki, Cemilbey yolu höyüğün tam üzerinden geçirilmiş ve yerleşimin yaklaşık 10/1'lik kısmı tahrip olmuştur. Höyüğün özellikle güneydoğu kesiminden çok sayıda seramik toplanmıştır. Yüzeyde bol miktarda, bölgenin karakteristiğini yansıtan el yapımı, monokrom Erken Tunç seramiğine rastlanmaktadır. Erken Tunç Çağına ait seramiğin yanında az sayıda, paralellerini Büyük Güllücek, Kuşsaray, Boğazköy/Büyükkaya ve Alacahöyük'ün erken katlarında bulabileceğimiz ve hafirlerince Kalkolitik Çağın sonuna tarihlendirilen gri renkli, nokta ve çizi bezemeli parçalara rastlanmıştır (Resim: 4). Hantepesi'nden derlenen M.Ö. II. binyıla ait parçalar içinde, Erken Hitit Devri çanak çömleğine de rastladık. Bunlar arasında, ağız kenarları dıştan şerit şeklinde kalınlaştırılmış, üçgen kulplu, kırmızı astarlı ve perdahlı çanaklara ait parçaların (Resim: 5) sağlam örnekleri, Kaniş Karumu'nun la yapı katı, Eskiyyapar, Ferzant, Büget ve Kazankaya gibi Erken Hitit Dönemine ait yerleşim ve mezarlıklarda ele geçirilmiştir<sup>5</sup>.

Hantepesi Höyüğü görüldükten sonra, Çorum-Cemilbey yolunun 23. kilometresindeki boğaza, Cemilbey-Amasya yol ayrımına varılmıştır. Çorum'dan (Amasya) Amasya'ya uzanan bu yol, aynı zamanda Pontus Galaticus adı verilen bölgedeki antik Roma-Bizans yolunu da oluşturmaktadır. Erol Atalay 1984 yılında, stratejik bir önem taşıyan ve Çorum Çayı'nın da aktığı ve "Saçayağı" denilen bu boğaz ve çevresinde araştırmalar yapmıştır<sup>6</sup>. Boğaza gelmeden önce Aşağı Sarılık Köyü'nün tam karşısında, doğu yönünde, yaklaşık 200 m. yükseklikte Bizans Dönemine ait Sazak Kalesi bulunmaktadır (Resim: 6). Bu stratejik konumlu kale, gözetleme kuleleri, su sarnıçları ve kayalara oyulmuş merdivenleriyle Erol Atalay tarafından etrafıca bilim alemine tanıtılmıştır<sup>7</sup>. Dolayısıyla kaleye tekrar çıkılmamıştır. Ancak, aşağıda yer alan kaya kütesinin arasında ve hemen yanındaki küçük bir yerleşim, bu antik yol üzerinde çok daha eski bir döneme ait kültürlerin varlığını ortaya koymaktadır.

5 T. Özgüç, *Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar*, Ankara 1978, s.27, Şek.65-67, Lev. 65, 2 ; T. Özgüç, "Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler", *Bölleten L/197* (1986), s.386, Res.5-8.

6 E. Atalay, "Cemilbey (Çorak) Nahiyesi'nde Bulunan Bizans Selçuklu Dönemi Yapıları ve Altın Paraları", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1986, s.63-68.

7 A.g.e., s.64.

### 5. Üç Kaya Mevkii, Gümüşlü Kaya

Çorum'un 22 km. güneydoğusunda, Aşağı Sarılık köyü'nün kuşuçuğu 600 m. doğusunda, Çorum Çayı'nın hemen yanındaki kaya kütlesi arasındadır. Yerleşimin doğu ve batı kesimi eski yol yapılırken kısmen tahrip olmuştur. İki kaya arasından topladığımız parçalar içinde bölge için karakteristik Erken Tunç Çağı seramiği bulunmaktadır. Aynı kesimde, güneye bakan yol seviyesinden yaklaşık 4 m. yükseklikteki alanda ve yamaçlarda daha çok Demir Devri ile Klâsik Döneme ait çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır.

### 6. Boğaz

Çorum'un 24 km. güneydoğusunda, Cemilbey ve Amasya yol ayrımı arasındaki bereketli ovada, Çorum Çayı'na 500 metre mesafede, yaklaşık 75x30 m. ölçüsünde bir kayalığa yaslanmış höyük niteliğinde bir başka yerleşim bulunmaktadır. Kayalığın güney kesimine yaslanmış yerleşimin boyutu yaklaşık 100x50 m.dir. Yüzey araştırmalarında ilk defa görülen ve "Boğaz" adını verdiğimiz höyüğün, güney ve doğu eteklerinde çok sayıda kaçak kazı çukuruna rastlanmıştır. Höyükten derlediğimiz seramikler Erken Tunç, Hitit ve Demir Devrine aittir. Demir Devrine tarihlenen tek renkli seramiğin yanında, kırmızımsı kahverengi astar üzerine mat koyu kahverengide ışın bezemeli bir parça, Orta Anadolu'da Kızılırmak kavsi içindeki yerleşimlerde de bulunan Erken Demir Devri boyalı kraterlerinin tam paralelini oluşturmaktadır.

Yüzey araştırmalarımızın diğer bir bölümü, Çorum merkezden başlayarak, Çorum'un doğu, kuzeydoğu, güneydoğu yakın çevresinde ve eski Amasya yolu üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma ekibimiz daha önce 1999 yılında bu çevrede, Çorum'un 4 km. kuzeydoğusunda bulunan ve daha önce Dr. Hamit Zübeyr Koşay tarafından tanıtılmış Melikgazi Höyüğü'nü ziyaret etmişti. 2002 yılında Çorum'a en yakın höyüklerden biri olan Kiremit Tepe'nin yanı sıra, eski Amasya yolu üzerinde yer alan Çöntük Tepe, Hacı Musa, Palabıyık höyükleri ile Mecitözüne bağlı Elvan Çelebi ve Düvenci Ovası'nın kuzeyinde yer alan Kütüklü Höyüğü ziyaret edilmiştir.

### 7. Kiremit Tepe

Çorum merkezde, mücavir alan sınırları içinde, eski Ekin Caddesi'nin sonundaki Yetiştirme Yurdu'nun 500 m. güneydoğusunda yer almaktadır. Çorum Ovası'na hakim bir sırtta bulunan höyük, yaklaşık 75x50x10 m. ebadındadır. Doğu ve güneydoğu yamaçlarından derlediğimiz seramikler, Erken Tunç Devrinin tek renkli örnekleri çoğunlukta olmak üzere, M.Ö. II. binyıla ve Roma Dönemine aittir.

### 8. Hacı Musa

Merkez İlçe'ye bağlı Hacı Musa Höyüğü, Çorum'un yaklaşık 15 km. güneydoğusunda, Elmalı-Hacı Musa Köyü arasında yer almaktadır. Doğal bir tepe üzerindeki höyük, 150x100x7 m. ölçüsündedir. Höyükten derlediğimiz parçaların büyük çoğunluğu, Eski Tunç Çağına aittir. Bu parçaların yanında az sayıda çakmaktaşı (sileks) aletlere de rastlanmıştır. Toplanan parçalar arasında Hitit olarak adlandırabileceğimiz örneklerin sayısı azdır. Höyüğün güneydoğu yamacından derlediğimiz seramikler içinde, tek renkli Demir Devri örneklerine de rastlanmaktadır.

### 9. Çöntük Tepe

Çorum'un yaklaşık 9 km. doğusunda, Merkez İlçe'ye bağlı Kavacık ve Hacı Musa köyleri arasında, Elmalı Köyü'nün yaklaşık 500 m. batısında, doğal bir kayalığın üzerinde yer almaktadır. Araştırma ekibimiz tarafından ilk kez görülen höyük, yaklaşık 100x50x10 m. ebadındadır. Höyüğün Elmalı Köyü'ne bakan yamacının hemen altında küçük bir dere akmaktadır. Üzerinde kısmen sur izleri de görülebilen höyükten derlediğimiz parçaların tümü, Erken Tunç Dönemine aittir.

## 10. Palabıyık

Çorum Merkez İlçe sınırları içinde kalan Palabıyık Höyüğü, Çorum'a kuşuçu mu 13 km. mesafedeki Palabıyık Köyü'nün 1.5 km. batısındadır. Höyüğün doğu ve kuzeydoğusunda Klâsik Dönerne ait bir nekropol alanı daha mevcuttur. Burada soyulmuş, kapakları kırılmış bir kaç lâhite rastladık. Definecilere ait kaçak kazı çukurları Palabıyık Höyüğü'nde de gözlenmektedir. Höyükten ve hemen çevresindeki tarlalardan derlediğimiz seramikler Eski Tunç Çağına ve Demir Devrine aittir.

## 11. Kütüklü

Çorum-Merzifon yolunun 14. km.sindeki Kuşsaray'ın kuzeydoğusundaki Düven-ci Ovası'nın kuzeyinde, Hızırdede Köyü'nün 1 km. güneybatısında Kütüklü Höyüğü bulunmaktadır. Müze Müdürü İsmet Ediz, Çorum Müzesi'ne muhtelif yollarla getirilen Eski Tunç Çağı eserleri içinde, bu höyükten ele geçirilenlerin de bulunduğunu bildirmiştir. Doğal bir tepe üzerinde, sırtını batısındaki yükseltiye yaslamış höyüğün etrafı meşeliktir. 150x70x20 m. ölçüsündeki yerleşimin hemen aşağısında Mamalı Deresi akmaktadır. Yamaçlarında yer yer yangın izleri görülen höyükten derlediğimiz seramikler çoğunlukla Erken Tunç Dönemine aittir. Ayrıca, Çorum civarında benzerleri Alaçahöyük, Boğazköy/Çiradere, Kayapınar ve Pazarlı gibi merkezlerde bulunan ve M.Ö. III. binyılın hemen başlarından itibaren görülen meyveliklere ait kaide parçaları ele geçirilmiştir. Yüzeyden derlenen seramiğin yanında ağırşak, tezgâh ağırlığı ve el taşı gibi objelere de rastlanmıştır.

2002 yılında, Çorum'un kuzeydoğusunda gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda, Düvençi Ovası ile aynı adı taşıyan Büyük Düvençi Beldesi'nde, Merkez Cami ve çevre duvarında Roma Çağına ait yazıtlı taşlara rastlanmıştır. Çevre duvarında yer alan bir stelde, "*Neoptolemos ve Anna çok tatlı beslemeleri Kratippos'un hatırasına bu steli diktiler, 197 yılında = M.S. 112*" ibaresi bulunmaktadır<sup>8</sup>.

## 12. Elvan Çelebi

Bu seneki araştırma programımıza, daha önceki yıllarda uğrayamadığımız Elvan Çelebi Höyüğü de dahil edilmiştir. Höyük, Mecitözü'ne bağlı Elvan Çelebi Köyü'nün üzerindeki antik yola hakim, yüksekçe bir sırt üzerinde, köyün hemen batı kesiminde yer almaktadır. Bilindiği gibi Elvan Çelebi Köyü, Oğuzlar'ın Bayındır koluna bağlı Elvan Çelebi tarafından Miladî 1352 yılında yaptırılan cami, türbe, hamam, tekke ve çeşme gibi iyi korunmuş mimarlık eserleriyle tanınmaktadır. Yaklaşık 75x50x15m. yüksekliğinde höyük niteliğindeki yerleşim, eski Amasya-Mecitözü yoluna hakim bir tepe üzerinde, stratejik bir mevkidedir. Ayrıca höyüğü çevreleyen bir surla ait izlere de rastlanmıştır. Araştırma sırasında höyüğün kuzeyinde daha yeni açılmış, 15 m. derinliğinde ve 2 m. genişliğinde bir kaçak kazı çukuruna rastlanmıştır. Yüzeyden ve kaçak kazı çukurunun etrafındaki enkazdan derlediğimiz seramikler Erken Tunç, Hitit ve Demir devirlerine aittir. Yerleşim höyüğün batısında, aşağı eteklerde de devam ediyor. Buradaki Demir Devri yerleşimi, Pazarlı'da olduğu gibi, kale niteliğinde bir yerleşimdir. Höyüğün kuzeyinde yer alan kesimde biraz daha geç döneme, olasılıkla Roma ve Bizans Dönemine ait parçalara da rastlanmıştır. Höyüğün yaklaşık 800 m. batısında bulunan bir su kaynağı antik çağlarda da kullanılmış olmalıdır. Su kaynağının çevresinde, Bizans Dönemine ait mimarlık kalıntıları tespit edilmiştir.

## SONUÇ

2002 yılında Çorum'un yakın çevresindeki höyüklerde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları, yöredeki ilk iskân izlerinin Geç Kalkolitik Çağa kadar uzandığını göster-

8 Yazıtın Türkçe çevirisini yapan Sn. Prof. Dr. Çetin Şahin'e teşekkür ederiz.

mektedir. Özellikle güneybatı kesimde, Çorum-Yozgat yolu civarında yer alan ve Pazarlı Kalesi ile Kalehisar arasında kalan bölgedeki höyüklerde, Büyük Güllücek tipindeki seramiğin yayılımı genişlemiştir. Araştırma sahasımızda, bu tip seramiğin yayılımının, Çorum'un kuzeydoğusundaki Kuşsaray çevresine kadar uzandığı görülmektedir.

Kızılırmak ile Yeşilirmak arasındaki sahada bol miktarda rastlanan, tek renkli, el yapımı, saman katkılı, kırmızı, siyah ve kahverengi astarlı, monokrom Erken Tunç seramiğine hemen hemen her höyükte rastlanmaktadır. Ayrıca, sadece bu tip seramiğin kullanıldığı, etrafları suria çevrili küçük boyutlu, müstakil Erken Tunç Çağı höyüklerinin sayısı da artmıştır. Şimdiye kadar ziyaret edilen höyüklerin hiçbirinde, Orta Anadolu'nun güney kesiminde rastlanan Erken Tunç Çağının, boya ile nakışlı Intermediate veya Alishar III olarak tanımlanan seramiğe rastlanmamıştır. Daha önce Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün de belirttiği gibi<sup>9</sup> bu durum, Orta Anadolu'nun kuzey bölgesini, bu tip seramiğin bol miktarda kullanıldığı güney bölgesinden ayıran en önemli hususiyetlerden biridir.

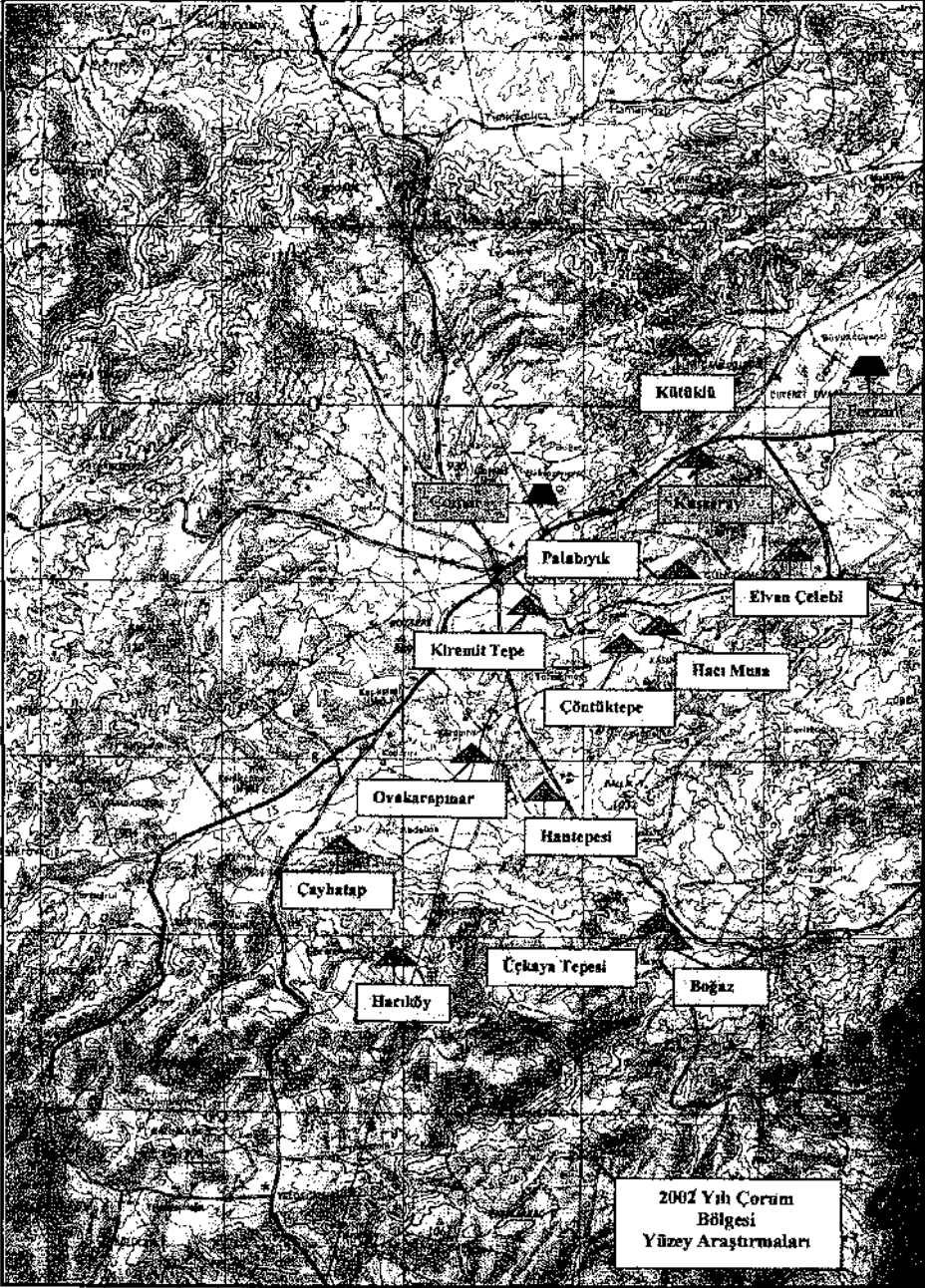
Bu yılki araştırmalarda, höyüklerden ele geçirilen Hitit seramiğinin büyük çoğunluğunu Erken Hitit Devrine tarihlenen örnekler oluşturmaktadır. Boğazköy, Alacahöyük, Ortaköy gibi merkezlerden tanınan daha geç evreye ait Hitit seramiğine bu yıl ziyaret edilen yerleşimlerin hiçbirinde rastlamadık.

Çorum'un yakın çevresindeki Demir Devri iskânlarının sayısı da, tespit edilen yerleşimlerin sayısına paralel bir şekilde artmaya devam etmektedir. Bu yıl ziyaret edilen yerleşimlerde kullanılan tek renkli Demir Devri seramiğinin yanında, erken evreye ait boyalı örneklerin de sayısında önemli artış gözlenmektedir.

---

9 T. Özgüç, "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", *Anadolu VII* / 1963, s.33 vd.





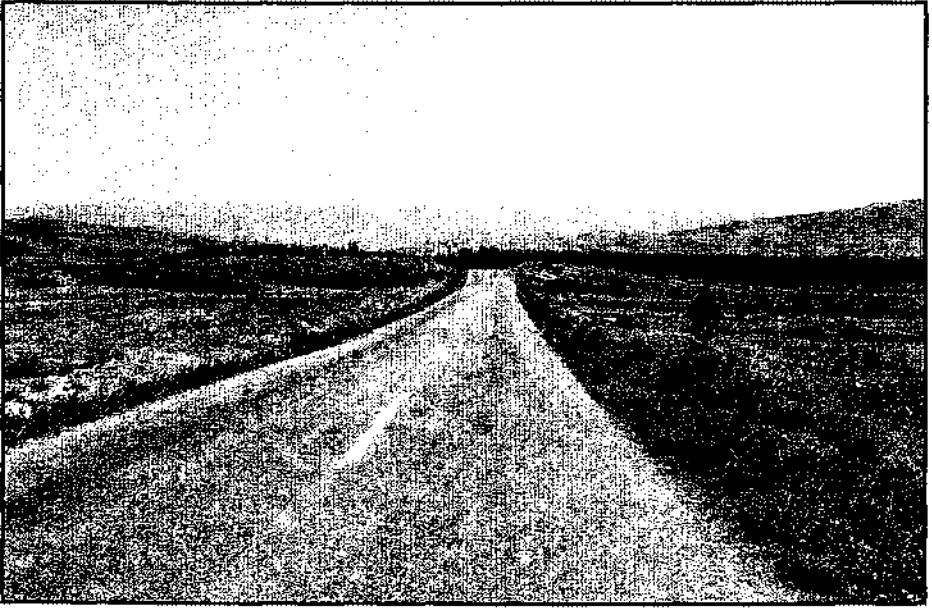
Harita 1: 2002 yılı Çorum bölgesi yüzey araştırmaları



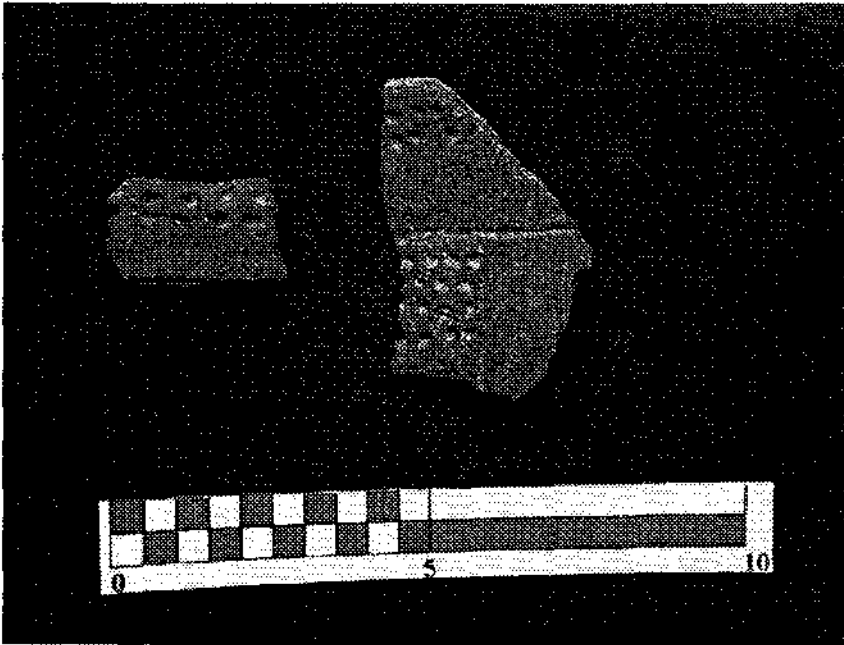
Resim 1: ayhatap Höyüğü



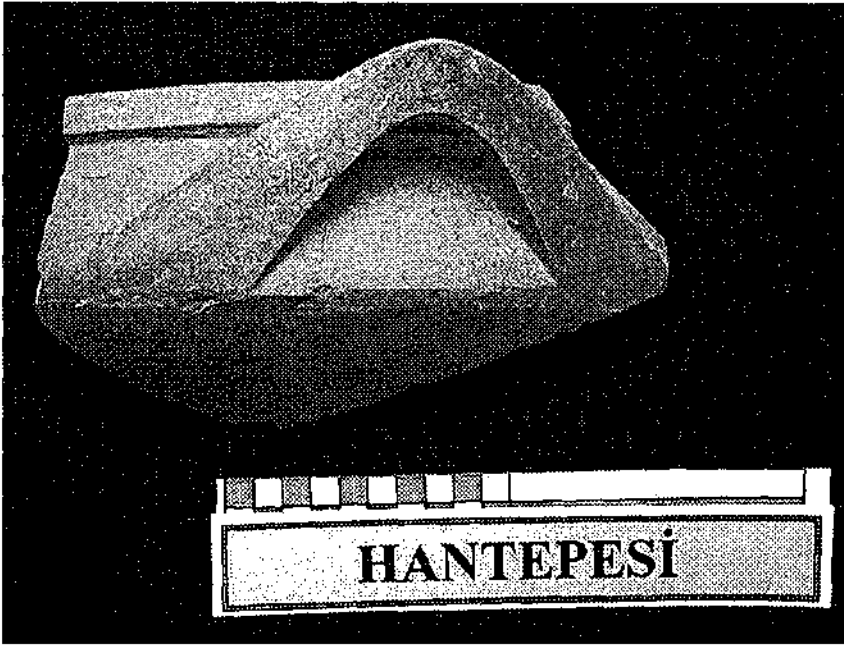
Resim 2: Hacıköy Höyüğü



Resim 3: Hantepesi Höyüğü



Resim 4: Hantepesi Höyüğü



Resim 5: Hantepesi Höyüğü



Resim 6: Sazakkale ve Gümüşlükaya

# ADANA, ŞANLIURFA VE HATAY İLLERİ 2002 YILI MEGALİTİZM YÜZEY ARAŞTIRMASI

*Bakiye YÜKMEN EDENS\**

Megalitizm konulu, 2002 yılı yüzey araştırması başkanlığında, 20-30 Haziran tarihleri arasında olmak üzere, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün verdiği izin doğrultusunda, 10 günlük kısa bir zaman çerçevesinde, Adana, Şanlıurfa ve Hatay illerinde gerçekleştirilmiş ve araştırma sonucunda toplam 71 merkez incelenmiştir (Harita: 1)<sup>1</sup>.

Gerek Prof. Kılıç Kökten'in çalışmalarından gerekse kendi çalışmalarımızdan<sup>2</sup> Antalya'da dolmen geleneğinin var olduğundan haberdar idik ve daha önceki yıllarda yaptığımız çalışmalardan da Hatay (Yükmen 2000a)'da dolmenlerin var olduğunu biliyorduk. Yaptığımız literatür taramasına göre de, Antalya'dan Antakya'ya doğru, kıyı boyunca konuyu sorgulayan herhangi bir çalışma mevcut değildi. Bu çerçeveye içerisinde yer alan Adana sınırlarında yapılan çalışmalar sonucunda, 2002 yılı yüzey araştırması alanı haritasında 12 numara ile gösterdiğimiz<sup>3</sup>, bu günkü adıyla Gökçedam, eski adıyla Hemite Köyü'ndeki Hemite Tepesi, henüz sağlıklı yoruma gidemesek de, konu açısından ilginç görünen bir alandır.

Tepeden yaklaşık 200 m. uzaklıkta, Ceyhan Irmağı'nın hemen kenarındaki küçük ve yüksek olmayan kayalıkta, çalıştığımız dönemde su seviyesi yüksek olduğu için yanına yaklaşamayışımızdan dolayı çok zor seçebildiğimiz bir kabartma yer almaktadır. Kabartma Darga (1992), Umar (2000), Ünal (2002)'in yayınlarında "Hitit Savaşçı Kabartması" olarak yorumlanmaktadır.

Yer yer bozulmuş da olsa, ortalama 1x0.85x0.85 m. boyutlarındaki kaba taş sırası, tepeyi çevreler görünümündedir. Bu taş sırasının biraz yukarısında, birinin kapak ta-

\* Dr. Bakiye YÜKMEN EDENS, The American Institute for Yemeni Studies, P.K. 2685, Sana'a, The Republic of YEMEN

1 Araştırmada Antakya Mustafa Kemal Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nde Uzman Tülin Arslanoğlu proje asistanı, Dr. Cristopher Edens ekip üyesi olarak yer almışlardır. Bütün içten yardım ve çalışmaları için Uzman Tülin Arslanoğlu ve Dr. Cristopher Edens'a, verdikleri izin ve gösterdikleri yardımlar için Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne ve adı geçen illerin müze müdürlüklerine, özellikle Urfa Müzesi Müdürü Sayın Eyüp Bucak'a ve müze ile birlikte çalışan söforümüz Mehmet Akbaş'a, her zaman olduğu gibi her türlü kolaylık ve yardımı göstermiş olan Antakya Mustafa Kemal Üniversitesi'ne, konaklama ve araç yardımları için Andırın Orman İşletmesi Müdürlüğü ve Adana Çukurova Üniversitesi Meslek Yüksek Okulu'na çok teşekkür ederim. Çalışmanın kaptanlığının yanında, yapmış olduğu bütün yardımlar için Sayın Kamil Tümay'a ise ayrıca teşekkür ederim.

2 Antalya dolmeni için bkz. Kökten 1967 ve Yükmen 2003.

3 Bkz. Dolaşılan Merkezler İçin Yer Bulduru Listesi.

1. Yılankale, 2. Toktamış, 3. Kirmittli, 4. Köşreli, 5. Karatepe, 6. Taştepe, 7. Kirmittli, 8. Fakuşağı, 9. Zorkun, 10. Külü, 11. Yarpuz, 12. Gökçedamı, 13. Çardak, 14. Karataş, 15. Çolaklı, 16. Örencik, 17. Çatak, 18. Dikilitaş, 19. Kuyulu, 20. Çatak, 21. Kapaklıkuyu, 22. Aktaş, 23. Taşpınar, 24. Şarköy, 25. Koçören, 26. Keçiburç, 27. Yaylak, 28. Hacılar, 29. İncirli, 30. Türkmenören, 31. Sıraşlar, 32. Çakallı, 33. dergil, 34. Yukarıgöklü, 35. Aşağıgöklü, 36. Kalkan, 37. Kantarma, 38. Saylakaya, 39. Durak, 40. Karaoğlu, 41. Yeşilözen, 42. Zagara, 43. Damlica, 44. Bağlarbaşı, 45. Uğurcuk, 46. Amaşar, 47. Dalocak, 48. Mayanca, 49. Özveren, 50. Ilgar, 51. Savaşköy, 52. Çagan, 53. Haydarahmet, 54. Konakköy, 55. Ağırtaş, 56. Taşlıkuyu, 57. İslî Mağara, 58. Çardak Yaylası, 59. Çağlalık, 60. Topaktaş, 61. Tahtak yaylası, 62. Kaptı, 63. Çat, 64. Uçgöz, 65. Çökek Yaylası, 66. Kuyuluk, 67. Kızlarçayı, 68. Başlamış, 69. Yoncadüzü, 70. Gökdere, 71. Turunçlu, 72. Karapüren, 73. Metelik Tepe, 74. Bağlama, 75. Maraş Boğazı.

şının üçte birlik kısmı üzerinde olan, diğerinin ise kapak taşı yaklaşık 10 cm. içe kaymış, dolmenimsi görünüm arzeden, iki adet yapı (Resim: 1); bunların yukarısında da, tepenin doruklarına doğru, henüz ne olduğunu çözemediğimiz bir düzenleme yer almaktadır (Resim: 2). Bu düzenlemenin hemen yakınında ise, kanal gibi bir başka düzenleme bulunmaktadır. Gerek bu düzenlemenin, gerekse kanalın amacını henüz tam olarak yorumlayacak bilgilere sahip değiliz. Fakat buna benzer düzenlemelerin araştırmacılarca megalitizm içerisinde ele alınıp kutsal amaçlar ile ilişkilendirildiğini söyleyebiliriz (Markovın 1997).

Hatay'da 2002 yılı çalışma sezonunda, megalitizm ile ilişkili olabileceğini düşündüğümüz iki alan tespit edilmiştir. Bunlardan biri Dört Yol İlçesi, Topaktaş Köyü'ndeki Büngüldek mevkiidir.

Büngüldek mevkiinde, ortalama 1x0.50 m. boyutlarında, kaba, moloz taşlar üzerine, 2.27x2 m. boyutlarında, kütleli bir taş blokun kapak taşı olarak oturtulması sonucunda oluşturulmuş, megalitik tarzda bir örnek yer almaktadır (Resim: 3). Diğer alanımız ise, gene aynı köyün Koca Pae mevkiidir. Burada duvarları küçük, doğal levha taşlar ile inşa edilmiş, tavanı 1.5x1 m. boyutlarında, yassı plâka taşların birbirine çatılması ile oluşturulmuş, gerçek anlamda ilişkilendiremediğimiz yapılar tespit edilmiştir. Yapıların duvar örgüsü tavana kadar devam etmektedir (Resim: 4). Gerek kapak taşları, gerekse kapak taşlarına kadar yükselen duvar örgüsü, bize burada yeni bir tip dolmenin varlığını düşündürmektedir. Yapılar, tepenin doruklarından eteklerine doğru devam etmektedir.

Daha önce tespit ettiğimiz Kahramanmaraş dolmenleri, megalit anıtların, Türkiye'nin iç kesimlerinde de varlıklarını göstermişti. Konunun doğruya doğru sorgulanması gerekiyordu. Gerek bu açıdan gerekse Suriye, Irak ve İran'dan gelmiş olması muhtemel etkileri gözleyebilme şansı açısından Şanlıurfa, bizim için önemli bir coğrafik konumda idi. Bu amaçla yapılan Şanlıurfa çalışmaları oldukça tartışma gerektiren veriler ortaya çıkarmıştır.

Örneğin Koçören'de, kimilerinin yanında kapak taşı olabilecek taşlar bulunan, kimilerinin ağız kenarında kanallar ve kimilerinin ağız kenarında ise kanalların yanı sıra fincan zarfı biçiminde yuvarlak oyukların yer aldığı, yaklaşık bir metre çapında kuyuların varlığı kaydedilmiştir. Oyuklardan bazıları olasılıkla kuyu direklerinin oturtulduğu zeminler idi. Oyuklar, alanda ayrıca diğer yassı, plâka taşlar üzerinde de yer almaktadır.

Alanda ayrıca kimisi eğilmiş, kimisi kesme izli, yaklaşık 1.5 m. uzunluğunda, bazen oldukça düzgün sıra oluşturan dik taşlar bulunmaktadır (Resim: 5). Burada taş ocağı ve diktaşlar aynı mekânda olduğu için dikkatli gözlem yapmak gerekmektedir. Bazı taş alım artıklarının dikili taş görünümünde olması, dikili taşlardan kimisinin, taş alım yerlerinden geriye kalan taşlar olabileceğini düşündürmektedir.

Alanda ayrıca oda mezarlar yer almaktadır. Fakat bizim için ilginç olanı, sadece, içerisinde sıra halinde dikili taşlar bulunanıdır (Resim: 6). Bu oda mezar bize, yukarıda sözünü ettiğimiz dikili taşların pek tesadüfi olmadığını, bazı dikili taşların, mezarların tahribinden sonra arta kalan dik taşlar olabileceği ya da mezarların dik taşlardan daha yeni olabileceği fikrini vermektedir. Fincanimsı oyukların yer aldığı mezarlar Keçiburç Köyü'nde de kaydedilmiştir.

Şanlıurfa'daki diğer bir verimli alan Kalkan Köyü'dür. Kalkan Köyü'nde, üzeri 7 adet yekpare yassı taş ile örtülü, üç basamak ile içine inilen, megalitik tarzda bir yapı tespit edilmiştir (Resim: 7). Kaba taş sırasından sonra, yapının duvarlarının iç kesimlerinde yer alan plaster izleri, bu dolmenik yapının, daha sonraki dönemlerde sarnıç olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Sırataşlar Köyü Şanlıurfa'daki bir başka nekropol alanıdır. Sırataşlar Köyü'nde bir çok özellik biraradadır. Kimi mezarların üzerleri, dolmenleri çağrıştıran, yassı blok levha taşlar ile kapatılmıştır. Kimileri oda mezar tarzındadır. Bazı mezarlar, basit yuvarlak çukurlar biçimindedir. Bazılarının üzerinde veya hemen yakın çevresinde, gene fincan zarfına benzer yuvarlak oyuklar, kanallar, yazıtlar yer almaktadır. Bazı mezarlar ise

henüz tamamlanmamış gibi görünmektedir. Bu bize, belki de alandaki mezarların ölüm oiaiyından çok daha önce hazırlanıp, bekletildiği fikrini vermektedir. Bu yeni yapılmakta olan mezarlar, neredeyse buradaki oda mezarların yapım aşamalarını verebilecek niteliktedir. Mekânda daire biçiminde sıralanmış kaba taşlar yer almaktadır (Resim: 8). Sırataşlar Köyü'nde ayrıca, megalitik alanlarda genellikle rastlanan, bir platform bulunmaktadır (Resim: 9).

Şanlıurfa-Halfetiye bağlı, Saylakkaya'nın Gül Mahallesi'nde, kuyularla kaplı, oldukça geniş bir alan tespit edilmiştir<sup>4</sup>. Bazen, belki de Osmanlı Döneminde eklenmiş olabilecek bir kemere sahip olan kuyuların üzeri gene yassı bloklarla kaplıdır. Bunların arasında bazıları kuyu özelliğinden çok mezar fikrini vermektedir (Resim: 10).

Bizim çalışmamız açısından burada en önemli olanı, üzerinde birçok fincan zarfı biçiminde oyuklu düzenli biçimde sıralandığı, biri 3.70x1.60 m., diğeri 3.20x1.50 m. ebadında ve her ikisi de 0.60 m. kalınlığında, iki adet yassı blok taşın varlığı idi. Taşlardan biri, bir kenarında iki adet yuvarlak oyuk bulunan bir niş, diğeri ise biraz düzenli sıralanmış küçük oyuklar içermektedir. Niş kenarındaki oyuklar, nişin belki de su yalağı olabileceğini düşündürmektedir (Resim: 11). Fakat çok sayıdaki düzenli oyuklar, kuyularda kullanılan direkler için açılmış olamayacak kadar küçüktür (Resim: 13).

## SONUÇ

Megalit anıtların Türkiye'nin Trakya bölgesinde yaygın olduğunu geçmişteki araştırmalardan biliyoruz. Gene önceki çalışmalarda Kökten (1967, 1944) Antalya'da ve Kars'ta Akçakale Adası'nda, Borchard ve Wurster (1989) ise antalya Kaş'ta, Kansu (1964) Kars-Carçı (Çaycı)'da, Bostancı (1952) Kastamonu'da dolmen ya da menhir şeklinde megalit anıtların var olduklarını haber vermekte idiler (Harita: 2).

Antalya Çıplaklı Köy'deki dolmenin varlığından, tahrip edilmiş de olsa eminiz. Fakat Kaş'taki megalit örneğin dolmen olmaktan daha farklı özelliklere sahip olup sonraki dönemlerin mimari kalıntıları olabileceğini düşünüyoruz (Yükmen 2003). Kars'ta Kökten'in Akçakale Adası'nda var olduğunu belirttiği dolmenleri biz, çalışmalarımız sırasında tespit edemediğimiz. Fakat Kansu (1964)'nın haber verdiği Çaycı dolmenlerinin varlığını biz de önceki yıllarda yaptığımız çalışmalar sırasında görmüş bulunmaktayız. Kastamonu'da Bostancı (1952) tarafından menhir olarak yorumlanmış olan kanıtlar ise, gerek taşların işleniş şekli, gerek dizilişleri ve gerekse evlerin taş sütunlar üzerine oturulması geleneğinin bölgede halen kullanılıyor oluşu bize daha çok, üzerlerine evlerin oturtulduğu sütunlar olarak görünmüştü<sup>5</sup>.

Bütün öğelerini göremediğimizden Antalya Çıplaklı Köy'deki dolmenin Türkiye'nin hangi bölgesindeki dolmenlerle benzer olduğu hakkında yorum yapamıyoruz. Fakat gerek diğer bilim adamlarının çalışmaları gerekse bizim çalışmalarımız, dolmenlerin Türkiye'de 3 bölgede yaygın olduğunu, her bölgenin kendine has dolmen tipine sahip olduğunu<sup>6</sup> ve Türkiye'de; 1. Trakya tipi, 2. Kars tipi, 3. Güney ve Güneydoğu Anadolu tipi olmak üzere 3 ayrı dolmen tipinin var olduğunu göstermektedir (Çizim: 1; Harita: 2).

2002 yılına kadar olan araştırmalar ile 2002 yılı yüzey araştırmasının sonuçlarını birlikte ele aldığımızda Trakya tipi olarak adlandırdığımız dolmen tipi, araştırmacılarca gerek tarih, gerekse tip olarak Bulgaristan gibi Balkan ülkelerinin örnekleri ile ilişkilendirilmektedir (Özdoğan ve Akman 1991, Delev 1984). Daha önceki çalışmalarımızda, Kars'tan aşağı doğru, Van'a kadar konuyu araştırmış fakat megalit anıt örneklerine rastlamamıştık. Bu nedenle megalit akımının Kars'a Sevan çevresinden veya Kafkas-

4 Şanlıurfa çalışmaları sırasında bizimle birlikte çalışan söförmüz Mehmet Akbaş, alanın tescil edilmiş olduğundan bahsetmiştir. Fakat bilginin doğru olup olmadığını henüz kesinleştirebilmiş değiliz.

5 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yükmen 2003.

6 Özdoğan 1983, Özdoğan ve Akman 1991, Kansu 1963, 1964, Kökten 1944, 1967, Borchard ve Wurster 1989, Yükmen 2003.

lar'dan geçmiş olabileceği akla yakın görünmektedir (Panayotov ve Dergachov 1980, Yökmen 2000b, Burney ve D. M. Lang 2001).

Türkiye'nin güneyindeki (Antalya) ve güneydoğusundaki (Antakya, Adıyaman, Gaziantep, Kahramanmaraş) (Yökmen 1999) örnekleri ve 2002 yılı yüzey araştırması sonuçları bizi, konunun Güney ve Güneydoğu Anadolu rotası için şu yorumlara götürmektedir:

Levant'tan Ürdün, İsrail, Suriye boyunca<sup>7</sup>, Hatay'a kadar uzanan dağlar güzergâhında bu gelenek Türkiye'ye gelmiş gibi görünmektedir. Gelenek, Amanoslar aracılığı ile Gaziantep'e, Adıyaman'a geçip, Adıyaman'dan Kahramanmaraş'a aksetmiş olabilir. Adana çalışmaları, çağrışımların dışında, maalesef ki, bize bu geleneğin kesin ipuçlarını vermemiştir. Bir başka ifade ile, henüz Kahramanmaraş'tan Antalya'ya sıçramanın, arada kalan izlerini tespit edebilmiş değiliz. Bu nedenle, Kahramanmaraş'tan Toros Dağları aracılığı ile Antalya'ya kadar gelmiş olması olasılığı, güzergâhın kısalığı nedeni ile akla daha yakın görünse de, geleneğin, Toros Dağları aracılığı ile mi, yoksa herhangi bir başka yol ile mi Antalya'ya kadar geldiği hakkında sağlıklı yorum yapamıyoruz (Harita: 2).

Gaziantep noktasında, dolmen yapımcılarının dağlı toplumlar olduğunu varsayarak (çünkü Trakya hariç, Anadolu örnekleri dağları izliyor gibi görünmektedir) Şanlıurfa için tekrar geri dönersek;

2002 çalışması Şanlıurfa'nın batı kesimini içermiştir. Yani Urfa'nın, Gaziantep-Besni'yi izleyerek Siverek'e ve oradan Mardin'e uzanan dağ silsilesinin üzerinde yer alan kesimine henüz ulaşmış değiliz. Eğer yapımcılar dağlı toplumlar ise, örnekler Siverek civarında olabilir. Olabilir diyoruz çünkü, Saylakkaya'da gerek kuyular üzerindeki yassı kapak taşlarında, gerekse alandaki diğer taşlar üzerinde tespit ettiğimiz, kuyu direklerinin neden olamayacağı ölçülerdeki yuvarlak oyuklar<sup>8</sup>, megalitizm geleneğinin bir şekilde var olduğu, dolmen geleneğine uygun olan, taşların kuyuların üzerine sonradan, ikinci bir kullanım olarak taşınmış olabileceği, ya da en azından bazı mezarların sonradan kuyuya dönüştürülmüş olabileceği fikrini vermektedir.

#### KAYNAKÇA

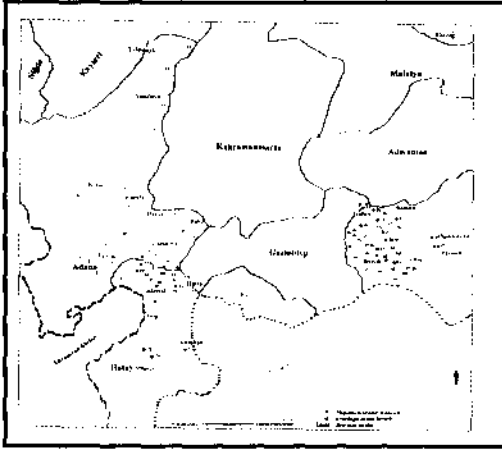
- AKMAN, M.,  
1998, "Die Ausgrabung Der Megalithischen Dolmenanlage In Lalapaşa", *Thracians and Phrygians: Parblems of Parallelism*, ed. Numan Tuna, Zeynep Aktüre and Maggie Lynch.
- BOCQUENET, J. P.,  
1995, *Le Dolmen du Coll de La Llosa*, France
- BORCHARD ve W. WURSTER  
1989, "Megalith Graber in Lykien", *Jahrbuch des DAI* 89: 513-538.
- BOSTANCI, E.,  
1952, "Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları, Yeni Paleolitik buluntular", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi C.X.*, 1-4.
- BURNEY, C., D. M. LANG,  
2001, *The Peoples of The Hills: Ancient Ararat and Caucasus*.
- DARGA, M.,  
1992, *Hittit Sanatı*, Akbank Yayınları: 181-189.
- DELEV, P.,  
1984, "Megalithic Thracian Tombs in South-Eastern Bulgaria", *Anatolica XI*, Sofia.

7 Levant dolmenleri ve Güneydoğu Anadolu dolmenleri benzerliği için bkz. Prag 1995 ve Yökmen 2003, i.p.

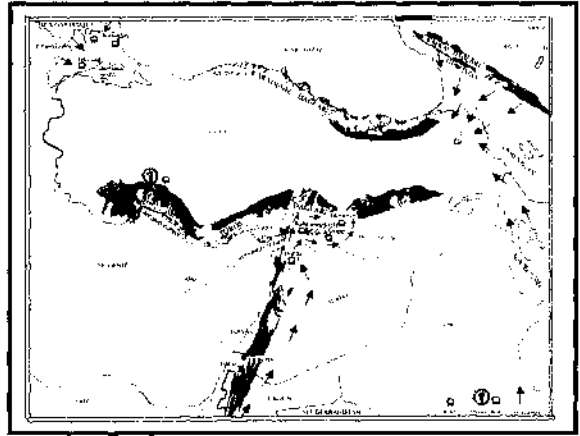
8 Yuvarlak oyuklar-megalitizm ilişkisi için bkz. Bocquet 1995.



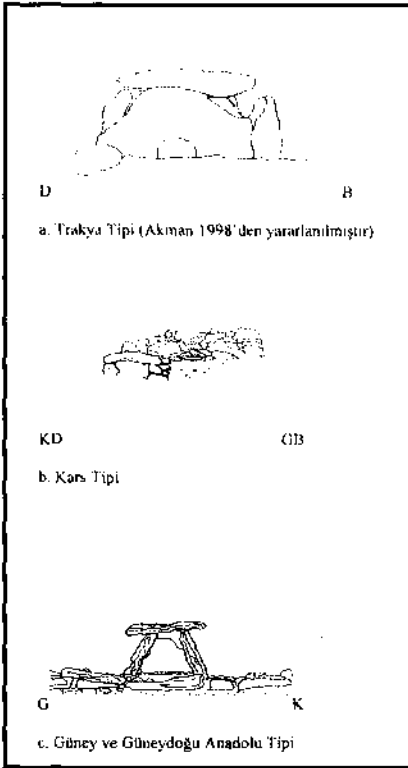
- KANSU, S. A.,  
1963 Marmara Bölgesi ve Trakya'da İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar" *Belleten*, 28 110.  
1964 Güneydoğu Anadolu'da Arpaçay (Çaycı Köyü) Dolmenlerinden Galerili Bir Dolmen Hakkında, *Belleten*, C. 27: 108.
- KÖKTEN, İ. K.,  
1944 "Orta, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları", *Belleten*, C.8, 32: 659-680.  
1967 *Karain Klavuzu*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Seri: 1.
- MARKOVIN, I. V.,  
1997 *Dolmeni Pamyatniki Priukubanya i Priçernomorya*, V. I. Markovin, Moskova.
- ÖZDOĞAN, M.,  
1983 "Trakya'da Tarih Öncesi Araştırmaların Durumu ve Bazı Sorunlar". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, İstanbul.
- PANAYATOV, I. ve V. DERGACHOV,  
1980 "Some Aspects of Early Bronze Age Funeral Customs in Thrace" *Pilpudeva*, 4.
- PRAG, K.,  
1995 "The Dead Sea Dolmens: Death and The Land Space" *The archaeology of Death in The Ancient Near East*, Eds. Campell S., A. Green Oxbow Books, Park and Place.
- UMAR, B.,  
2000 *Kilikya: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, Inkilap Kitabevi, İstanbul.
- ÜNAL, A.,  
2002 *Hititler Devrinde Anadolu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, İstanbul: 149-150.
- YÜKMEN EDENS, B.,  
1999 "1998 Yılı Adıyaman, Gaziantep, Hatay, Kars İleri Yüzey Araştırması." *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 24-28 Mayıs 1999, Ankara.  
2000a "Hatay Dolmenleri" *Arkeoloji ve Sanat*: 96, İstanbul.  
2000b "1999 Yılı Adıyaman, Kahramanmaraş, Hatay, Kars İleri Prehistorik Yüzey Araştırması" *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 24-28 Mayıs 2000, Ankara.  
2003 *Doğu ve Güneydoğu Anadolu Dolmenleri Işığında Anadolu Megalitleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.  
i.p. "Dolmens of Hatay (Southern Turkey) and Their Connections in Anatolia and The Levant", *Antiquity*.



Harita 1: 2002 yılı yüzey araştırması alanı



Harita 2: Türkiye dolmen alanları ve olası dolmen güzergahı



Çizim 1: Genel anlamda Türkiye'de dolmen tipleri



**Resim 1: Dolmanimsi yapı  
(Hemite)**



**Resim 2: İşlenmiş Taşlar  
(Hemite)**



**Resim 3: Büngüldek Dol-  
meni (Hemite)**



Resim 4: Dolmen olabilecek yapı (Koca Pae)



Resim 5: Saylakkaya diktaş örneği



Resim 6: Oda mezar içinde dik taşlar (Korören)



**Resim 7: Kalkanköy megalitik yapısı**



**Resim 8: Daire biçiminde dizili kabataşlar (Sırataşlar Köyü)**



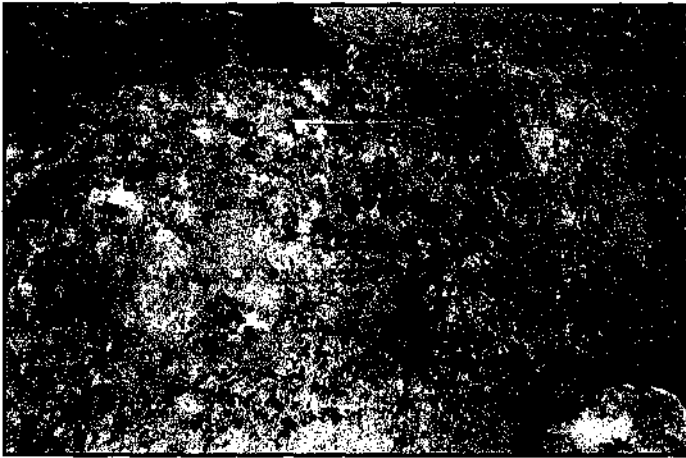
**Resim 9: Platform (Sırataşlar Köyü)**



Resim 10: Saylakkaya Me-  
zarı



Resim 11: Nişli blok taşı  
(Saylakkaya)



Resim 12: Fincan zarfı bi-  
çiminde yuvar-  
lak oyuklu blok  
taş

## FELDFORSCHUNGEN IN TAVIUM: BERICHT ÜBER DIE KAMPAGNE 2002

Karl STROBEL\*  
Christoph GERBER

Die Arbeiten im Gelände der antiken Stadt Tavium bei Büyüknemes bei Yozgat und in seiner Umgebung (Abb. 1, 2) konnten im Jahr 2002 dank der freundlichen Genehmigung durch die Generaldirektion der Denkmäler und Museen des Kulturministeriums fortgeführt werden. Sie standen wieder unter der Gesamtleitung von o.Univ.-Prof. K. Strobel (Leiter des Tavium International Research Project), Universität Klagenfurt (Österreich) und der Leitung der Arbeiten vor Ort durch Dr. Ch. Gerber, Universität Heidelberg (Deutschland). Als Vertreterin des Kulturministeriums nahm Frau Mehtap Ateş vom Cumhuriyet Müzesi in Ankara teil. Für ihre Mitarbeit und stets hilfsbereite Unterstützung bedanken wir uns an dieser Stelle.

Unser herzlicher Dank gilt auch dem Direktor des Museums in Yozgat, Herrn Erol Özen, und der Kulturdirektorin der Stadt Yozgat, Frau Salime Doğan. Sie haben durch ihre hilfsbereite Unterstützung, insbesondere was auch die Zukunft des Tavium-Projektes angeht, sehr zum Gelingen der Kampagne beigetragen. Wir danken auch dem Direktor der Schule in Büyüknemes, da wir durch sein Entgegenkommen die Räumlichkeiten der Schule als Unterkunft und Arbeitsplatz nutzen durften. Ebenso danken wir dem Direktor des Gesundheitsamtes in Yozgat für die Erlaubnis, eine der Wohnungen der Gesundheitsstation von Büyüknemes bis zum Ende der Kampagne nutzen zu können. Inzwischen konnte das Depot in einem anderen Gebäude untergebracht werden, so daß die gesamten Räumlichkeiten nun wieder an das Gesundheitsamt zurückgegeben sind. Die Gespräche und Verhandlungen bezüglich der Bereitstellung eines Geländes für die Errichtung eines neuen Depot- und Bearbeitungsgebäudes wurden erfolgreich weitergeführt. Wir hoffen, im Jahr 2003 endlich mit dem Bau des neuen Depots beginnen zu können.

Ferner danken wir für die Unterstützung folgender Institutionen, die die Durchführung der Kampagne ermöglicht haben: Fritz-Thyssen-Stiftung, Universität Klagenfurt, Universitätsbund Klagenfurt, Land Kärnten, Stadt Klagenfurt und die Manfred-Gehring-Privatstiftung (Klagenfurt).

Die sechste Feldkampagne fand vom 23. Juli bis zum 15. September 2002 statt. Im Gebiet der antiken Stadt Tavium wurden die topographische Geländeaufnahme und die systematische Begehung weitergeführt. Die Arbeit in der Umgebung von Tavium bildete den Schwerpunkt dieser Kampagne. Im Zusammenhang mit der Katalogisierung und Dokumentation der Architekturblöcke und Inschriften in den umliegenden Dörfern wurde auch die systematische archäologische Erkundung der Region begon-

---

\* Prof. Dr. Karl STROBEL, Universität Klagenfurt, ÖSTERREICH  
Dr. Christoph GERBER, Universität Heidelberg, DEUTSCHLAND

nen. So konnten erste wichtige Fundplätze verschiedener Zeitstellung in der Region festgestellt werden. Die Inschriftenaufnahme wurde vom Projektleiter K. Strobel geleitet und von E. Christof und G. Koiner und der Unterstützung von M. Schauta (alle vom Archäologischen Institut der Universität Graz) und R. Trabe (Klagenfurt) sowie E. Lafli (Köln) durchgeführt. Die Dokumentationsarbeiten in den unmittelbaren Nachbardörfern von Büyüknefes können als vorläufig abgeschlossen gelten. Die Dokumentation der Inschriften und Architekturteile aus Tavium, die sich in den Depots des Museums Yozgat befinden, wurde ebenfalls abgeschlossen.

Am Ende der Kampagne wurden die Möglichkeiten der Fernaufklärung des Untersuchungsgebietes erkundet. Dazu wurden zwei Satellitenaufnahmen (*SPOT Scene xs* und *SPOT Scene pan*) mit unterschiedlicher Auflösung und Farbenerfassung beschafft. Beide Satellitenaufnahmen wurden überlagert und damit eine maximale Informationsgrundlage gewonnen. In mehreren Fahrten durch das Untersuchungsgebiet wurden auf den Bildern auffällige Strukturen aufgesucht sowie ein Eindruck von der Beschaffenheit der Bilddarstellungen im Vergleich zur tatsächlichen topographischen Beschaffenheit und der Landnutzung gewonnen. Die Auswertung erfolgt in Zusammenarbeit mit dem Institut für Geographie und Regionalforschung der Universität Klagenfurt.

Ein ausführlicher Dreijahresbericht über die Ergebnisse der Kampagnen 2000-2002 wird in *IstMitt.* 53 (2003) erscheinen: "K. Strobel/CH. Gerber: Tavium (*Büyüknefes, Provinz Yozgat*) - Bericht über Kampagnen 2000-2002. Mit Beiträgen von E. Christof und E. Lafli".

### *Arbeiten im Stadtgebiet von Tavium*

Die tachymetrische Aufnahme erfolgte wieder durch Studenten der Abteilung für Geoinformatik und Vermessung der FH Mainz (T. Wahl und B. Seibert). In dieser Kampagne wurde sie im Bereich der östlichen Nordstadt fortgeführt (Abb. 3), so daß nun der Anschluß zwischen der Weststadt und der Hangstadt hergestellt ist. Nun fehlt noch der westliche Bereich der Nordstadt, um die detaillierte topographische Aufnahme des ummauerten Stadtgebietes abzuschließen. Die vorgesehene geoelektrische Testprospektion konnte aufgrund der Witterungs- und Bodenverhältnisse nicht durchgeführt werden.

Im Stadtgebiet von Tavium selbst wurden in dieser Kampagne nur einige ausgewählte Felder im Bereich der Weststadt systematisch begangen, um Aufschlüsse über die Datierung der Oberflächenkeramik der im Vorjahr geomagnetisch prospektierten Areale zu gewinnen (Abb. 4)<sup>1</sup>. Die Datierung des Oberflächenmaterials sollte Hinweise auf mögliche Erdumlagerungen liefern, um die geomagnetisch festgestellten Strukturen bzw. ihr Fehlen interpretieren zu können. Eine erste Durchsicht der Keramik deutet auf unterschiedliche Belegungszeiten bzw. Schichten hin, aus denen das oberflächlich festgestellte Material stammt. So ist in den Feldern 123 und 126 späthellenistisches bis spätrömisches Material vertreten, in den Feldern 128-129 scheint ausschließlich früh- bis spätrömische und in Feld 130 hellenistische und frühromische Keramik vertreten zu sein. Auffällig ist die hohe Anzahl von Glasscherben in diesen Feldern. Bei den meisten Stücken handelt es sich lediglich um kleine Wandfragmente, aber unter den besseren Stücken sind Fragmente von Armreifen, Perlen sowie einige Rohglasstücke und eine Glasschmelze zu nennen. Neben zahlreichen Fragmenten von Wandverkleidungsplatten aus Marmor sind auch rote Stuckfragmente vertreten.

Ebenso wurde eine weitere intensive Begehung des Westhangs der Büyükkale begonnen, die im kommenden Jahr abgeschlossen werden soll. Hinsichtlich der Datierung der prähistorischen Keramikfunde können einige Keramikgruppen inzwischen genauer datiert werden. Demzufolge ist mit einer erheblich bedeutenderen späthallolithischen Besiedlung dieses Hügels zu rechnen als bisher angenommen.

1 vgl. Strobel/Gerber in *AraST* 20, 2003, 227f Abb. 2.4.5.



An dem NW-SO orientierten südlichen Teil des Westhanges sind oberhalb der Felsnasen Reste verschiedener Mauern zu erkennen. Am auffälligsten sind die beiden gewaltigen Mauern im mittleren Abschnitt (Abb. 5). Der Hang ist in einem größeren Bereich abgeglitten und hat in beide Mauern eine breite Bresche geschlagen. Nördlich und südlich dieses Abglitts sind die Mauerreste sehr gut zu fassen. Die Breite der Mauern beträgt jeweils etwa 4 m. Aufgrund der an der Oberfläche angetroffenen Keramik dürfte die untere Mauer frühbronzezeitlich sein.

Die Keramikaufnahme wurde in diesem Jahr durch Ch. Gerber (Heidelberg) weitergeführt. E. Laflı (Köln) nahm an diesen Arbeiten teil; er widmete sich eingehender der Glanztonkeramik und konnte eine lokale Produktion bestimmen (*Tavium Red Slip Ware*). Zur Keramik von Tavium sind bereits folgende Beiträge erschienen: CH. Gerber, *Die Keramikgruppen von Tavium/Büyüknemes*, in *Anatolia Antiqua* 11 (2003), 223-251; I. Weber-Hiden, *Keramik aus hellenistischer bis frühbyzantinischer Zeit aus Tavium/Büyüknemes: Bemerkungen und Übersicht über das Begehungsmaterial der Kampagnen 1998-2000 aus drei ausgewählten Bereichen des Stadtgebietes*, in *Anatolia Antiqua* 11 (2003), 253-322; sowie E. Laflı, *Tavium Red Slip Ware* (i. Dr.).

### *Ergebnisse des Inschriften- und Architektursurveys*

Die Aufnahme von Inschriften und Spolien wurde im Jahr 2002 im Dorf Büyüknemes fortgesetzt. Ein letzter Teilbereich des Dorfes konnte in Anbetracht der großen Materialmenge noch nicht vollständig abgeschlossen werden. Auch in diesem Jahr konnten bei der Überprüfung einiger bereits aufgenommener Stücke bisher nicht bekannte oder gezeigte Objekte erfaßt werden. Ein Problem für die Erfassung respektive Erhaltung der Objekte ist der immer stärker zunehmende Einsatz von Beton und das Verputzen der Häuser mit Zementverputz.

Durch die intensive Bodenbewirtschaftung kommt es in Büyüknemes ständig zu Neufunden aus den Äckern und Gärten. Gleiches gilt entsprechend für die umliegenden Dörfer, in deren Gemarkung antike Fundstellen liegen. Eine ganz vordergründige Notwendigkeit der Architekturdokumentation besteht schließlich in dem derzeit noch möglichen Vorkommen einer drohenden stärkeren Zerstörung. Die extensive Landwirtschaft bewirkt mitunter ein Übergreifen der Ackerflächen auf aufgelassene Friedhöfe und die Zerkleinerung der 'lästigen' Steine.

Die aus Tavium und dem Untersuchungsgebiet stammenden Fundstücke im Museum Yozgat wurden aufgenommen, soweit diese bei der derzeit sehr unbefriedigenden Depotsituation im Museum zugänglich und auffindbar waren. Bisher wurden die Reliefs, Architektur- und Ausstattungsteile sowie Inschriften aufgenommen, die im Museumshof selbst oder im Hof des Depots (hier allerdings nur teilweise) zugänglich sind. Kleinere Objekte und Kleinfunde waren bisher noch nicht zugänglich. Unter den aufgenommenen Stücken sind mehrere höchst qualitätsvolle Grabstelen bzw. -inschriften sowie ein fragmentarisches Totenmahlrelief (Abb. 6)<sup>2</sup> hervorzuheben. Hinzu kommen Teile von Reliefsarkophagen und von hochwertiger Kirchengestaltung byzantinischer Zeitstellung.

Der Inschriften- und Spoliensurvey wurde bisher in folgenden Ortschaften zu einem Abschluß gebracht (s. Abb. 1) (die 2002 besuchten Dörfer sind mit einem \* gekennzeichnet): Bahçecik, \*Bacı, Biçikler, \*Boymul (Kötüboymul), Büyük Çalık, Çatma, \*Çadırardıç, \*Dambasan, Derecik, Gündoğdu, Hacıosmanlı, \*Haydarbeyli, \*Kaleköy, \*Karacaagaç, \*Karalar, Kırıkalefaklı, Köpeli, \*Küçük (Aşağı) Çalık, Küçükknemes, \*Musabeyli, \*Musabeyli Boğazi, \*Orhanköy, Sağlık, \*Topaç, \*Topaç (bei Çalık). Die Aufnahme des großen Spolienkomplexes im Friedhof von Veyisoğlu/Söğütüayla wurde 2002 begonnen.

2 ausführlicher hierzu: Beitrag von E. Christof im Vorbericht zu Tavium, *IstMitt* 53, 2003, i.Dr..

Es zeichnet sich deutlich eine Ausdünnung der Befunde und schließlich ihr Verschwinden in den Orten, die bereits im nördlichen Gebirge abseits eines traditionellen Gebirgsüberganges liegen, ab. Die Lage der antiken Siedlungen endete offensichtlich vor dem Eintritt der Täler in die eigentliche Gebirgszone.

Bei den neu dokumentierten Fragmenten handelt es sich im wesentlichen um Kapitelle, Säulenschäfte unterschiedlichen Durchmessers, Säulenbasen, Architravfragmente, Gesimsblöcke, Friesfragmente, verschiedene weitere Architekturfragmente, Schrankenplatten und diverse andere Teile der liturgischen Ausstattung von Kirchen. Die Fragmente liegen entweder im Freien oder sind in Brunnen-, Moschee-, Haus- und Gartenmauern verbaut (Abb. 7a, b).

In Haydarbeyli, Musabeyli und Dambasan wurden 2002 römische Meilensteine aufgenommen. Eine ausführliche Vorstellung der Meilensteine aus Tavium<sup>3</sup> erfolgt in: XII Congressus Internationalis Epigraphiae Graece et Latinae (Barcelona 2002), I.Dr.

Für die Wirtschaftsgeschichte des Raumes ist die bisher bereits festgestellte hohe Zahl von großen Steinobjekten, die als Teile von Weinpressen bzw. Kelteranlagen anzusprechen sind, von großer Bedeutung und bestätigt die antiken Nachrichten über den Weinanbau in dieser Region. Die Funde erstrecken sich über den ganzen Südfuß der Zircirli Dağı. Hinweis auf das zweite landwirtschaftliche Hauptprodukt der Region, Getreide, geben die zahlreichen Mühlenteile, die bei den Begehungen regelmäßig festgestellt werden konnten.

### *Ergebnisse der regionalen archäologischen Geländeerkundung*

Die regionale Geländeerkundung erfaßte v.a. den Bereich westlich und nördlich von Tavium (Abb. 1). So konnte der römische Straßendamm, der im vergangenen Jahr unmittelbar westlich von Tavium festgestellt wurde, inzwischen über eine weite Strecke bis nördlich der Ortschaft Karalar erkundet werden. Neben den Resten einer Brücke sind auch die Ruinen einer Straßenstation erhalten (Eskiören Mevkii/Haydarbeyli). Die Fortsetzung der Straßenstrasse, die Tavium nach Norden verläßt, konnte nicht sicher nachgewiesen werden. Topographisch am wahrscheinlichsten ist eine Trasse, die von Tavium genau nach Norden bis Dambasan führt. Sie ist im Gelände als Feldweg zwischen dem Tumulus 5 in der Peripherie von Tavium und der Straße Dambasan-Bacılı zu erkennen<sup>4</sup>.

Unter den insgesamt 23 neu aufgefundenen Fundplätzen befinden sich einige von besonderer Bedeutung. Allen voran ist Karacaağaç zu nennen. Unmittelbar nordöstlich des Dorfes liegt ein sehr flacher Hügel, der offenbar reines spätkalkolithisches Material enthält (Abb. 8a, b). Das Keramikmaterial eines kalkolithischen Fundplatzes, das nicht von frühbronzezeitlichen Siedlungsresten überlagert ist, bietet die hervorragende Gelegenheit, das Keramikensemble dieser frühen Epoche zu definieren und dann das Material an anderen Orten zu datieren. Insbesondere für das Material von der Büyükkale in Tavium bietet dieser Fundort wichtiges Vergleichsmaterial. Lese-funde im Dorf und westlich desselben deuten auch auf eine frühbronzezeitliche Siedlung hin. Eine auffällige Konzentration von Glanztonkeramik und sog. Galatischer Ware am Hangbereich südlich des Dorfes sowie anstehende Mauerreste im Dorf selbst weisen auf eine Besiedlung aus hellenistischer bis spätantiker Zeit hin. Somit zeichnet sich eine ständige Verlagerung des Siedlungsplatzes ab, der eine Teilbildung verhinderte.

Zwei weitere Fundorte mit prähistorischer Keramik konnten festgestellt werden: Taşlık Mevkii (Haydarbeyli; FBZ), und Emine Çeşmesi (Dambasan). Der Großteil der Fundplätze ist jedoch erwartungsgemäß späthellenistisch bis spätantik: Bacılı, Nohut-

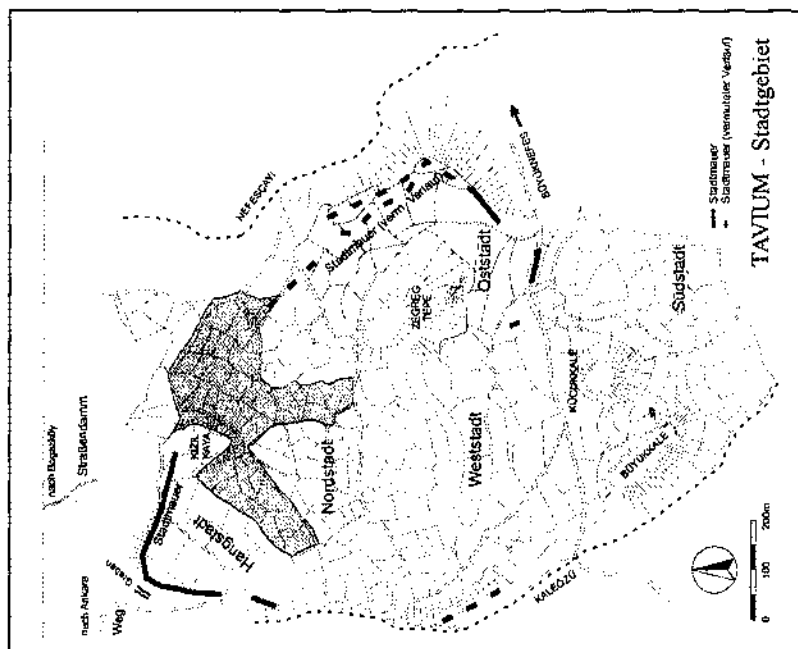
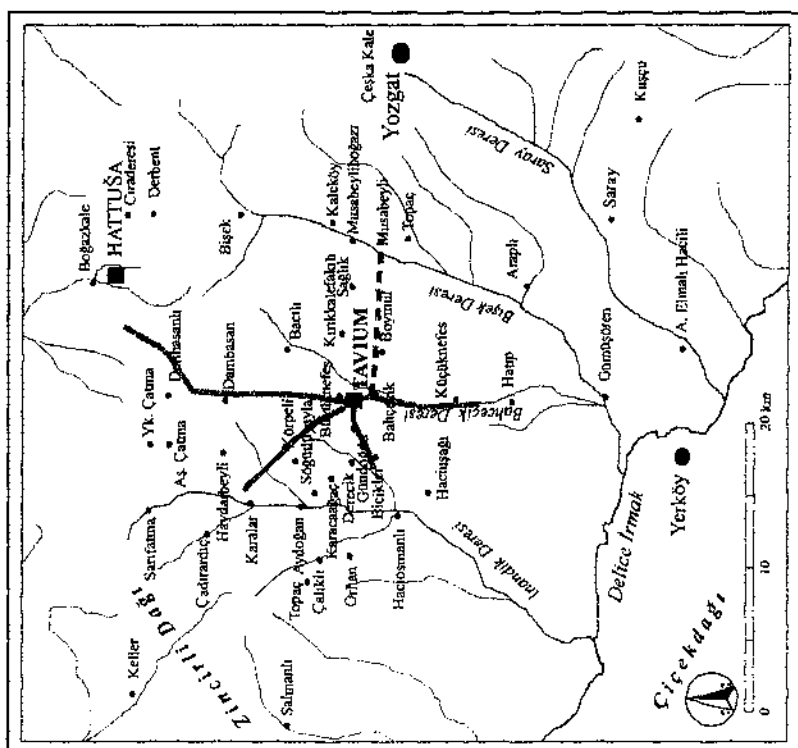
3 s. auch Beitrag von K. Strobel im Vorbericht zu Tavium, *IstMitt* 53, 2003, I.Dr.

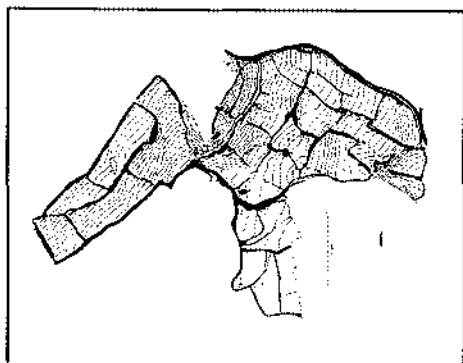
4 näheres hierzu s. Vorbericht in *IstMitt* 53, 2003, I.Dr.

luk (Kç. Çalıkli), Sivri Mevkii (Çadırardıç), Büyükpınar Mevkii (Dambasan), Gavurören (Dambasan), Emine Çeşmesi (Dambasan), Karacaağaç, Dana Deresi (Musabeyli); die bedeutendsten dieser späten Orte sind Taşlık Mevkii (Haydarbeyli), Karlı Özü (Haydarbeyli) und Kırgı Dibi (Kale Köy). Ein Ensemble mit hauptsächlich spätbyzantinischer Keramik konnte in Kale Köy am Hang unterhalb der Felswohnungen festgestellt werden.

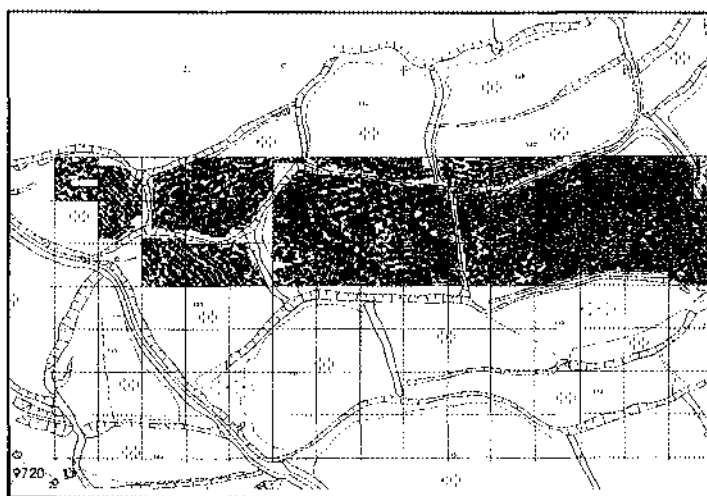
In der Kampagne 2002 konnten erstmals mehrere Felswohnanlagen besucht werden. Das Repertoire reicht von einzelnen Felskammern bis hin zu mehrstöckigen Anlagen. Zu den letztgenannten gehören besonders die "Höhlensysteme" von Kaya-lıklar bei Kaleköy (Abb. 9a, b) und Kırkgöz Mağarası bei Kç. Çalıkli. Allen Anlagen ist gemeinsam, daß heute der Frontbereich zerstört ist und so nur mehr die hinteren Räumlichkeiten erhalten sind. Die teilweise in mehreren, untereinander verbundenen Stockwerken angelegten Komplexe umfassen Wohn-, Arbeits- und Speicherräume sowie spezielle Anlagen für die Verarbeitung landwirtschaftlicher Produkte. In den untersuchten Komplexen konnten auch zwei Kulträume aufgefunden werden, von denen die Ağca Mağara bei Aydoğan hervorgehoben werden soll (Abb. 10): Die Kapelle besteht aus einem einzelnen Raum mit apsidialem Altarraum, Altarpodium und Kultnische. Entlang der Seitenwände befand sich jeweils eine Bank.

Schließlich wurden die beiden bereits bekannten und im Vorjahr kurz besuchten Fundorte Yassihöyük und Çeşka Kalesi erneut aufgesucht. In Yassihöyük wurde eine systematische Begehung durchgeführt. Das aufgelesene Begehungsmaterial deutet auf eine Besiedlung im 2. und frühen 1. Jt. v. Chr. hin. Spätere Keramik ist nicht vorhanden, ältere konnte nur am Nordfuß des Hügels geborgen werden. Die beiden lithischen Funde vom Vorjahr auf der Çeşka Kalesi konnten heuer durch eine Obsidianklinge ergänzt werden. Die Keramik auf der Oberfläche der Anlage ist fast ausschließlich eisenzeitlich, und es sind nur sehr wenige jüngere Stücke erhalten. Dies läßt die Datierung der Felsräume der sog. "Unterirdischen Stadt", die bisher für byzantinisch gehalten werden, anzweifeln (Abb. 11a, b). Nähere Ausführungen hierzu sind dem ausführlichen Vorbericht in IstMitt 53 (2003) zu entnehmen. Genauere Untersuchungen zu dieser Anlage stehen noch an.

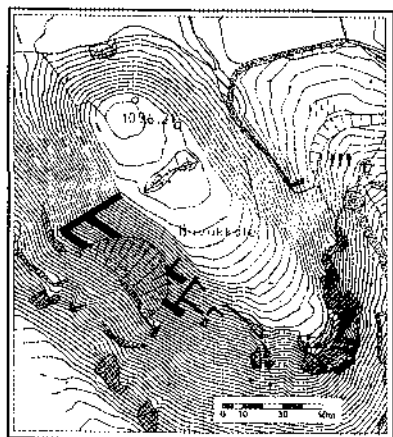




**Abb. 3: Plan der tachymetrischen Aufnahme 2002 im Bereich der Nordstadt**



**Abb. 4: Begangene Felder in der Weststadt, die 2000 prospektiert wurden**



**Abb. 5: Büyükkale; Topographischer Plan mit schematischer Eintragung der Mauerreste am Westhang**



Abb. 6: Hellenistisches Toten-  
mahirelief (Frgmt.),  
Museum Yozgat



Abb. 7a: Architekturtelle: Säule aus Bacili



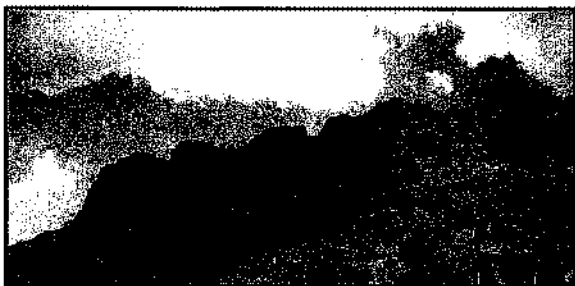
Abb. 7b: Architekturtelle: Gesims aus Bach



**Abb. 8a: Karacağaç: spätchalkolithischer Hügel**



**Abb. 8b : Karağaç: spätchalkolithische Keramik**



**Abb. 9a: Kaleköy: Felswohnanlagen:  
Ansicht der Felswand**



**Abb. 9b: Kaleköy: Felswohnanlagen:  
in den Boden eingetieft**

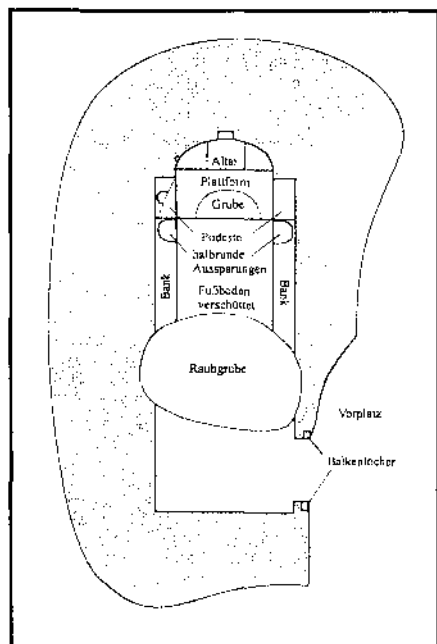


Abb. 10a: Aḡca Mağara (Aydoğān): Grundriß der Felskapelle



Abb. 11a: Çeşka Kalesi: Bergspitze mit Feisstock



Abb. 11b: Çeşka Kalesi: Feisstock mit Feiswohnanlage



## ROMAN MILITARY INSTALLATIONS AT "AT MEYDANI" ZEUGMA<sup>1</sup>

Martin HARTMANN\*  
Michael SPEIDEL  
Hamza GÜLLÜCE  
Mahmut G. DRAHOR  
Gökhan GÖKTÜRKLER

The fifth archaeological campaign investigating Roman military installations in the vicinity of Zeugma was conducted from February 25<sup>th</sup> to March 8<sup>th</sup> and from May 6<sup>th</sup> to June 14<sup>th</sup> 2002. It was under the direction of Dr. Hamza Güllüce of the Gaziantep Museum and of Dr. Martin Hartmann, Projectleader of the Swiss team. The team also included Prof. Mahmut Drahor with his team, Ahmet Beyazlar, Dr. Jürg Ewald, Werner Rutishauser and Dr. Michael Speidel, co-project leader, as well as 15 local workmen.

In late February and early March 2002 a geophysical survey was carried out on the field 'At Meydanı' NW of Belkıs Tepe. The aim of this survey was to collect further information on the field 'At Meydanı'. This field has repeatedly been reported to have been the site of the fortress of *legio IV Scythica*, as numerous stamped tiles of the fourth legion have been found there. Furthermore, satellite photographs show clear outlines of architectural structures that match those of Roman military installations (Fig. 1).

The geophysics team was led by Prof. Mahmut Drahor from Dokuz Eylül University at İzmir. Both gradiometry and resistivity were applied. The picture produced by the gradiometry data shows the rectangular outlines of a construction with the typical features of Roman military installations. The size of the rectangular features (c. 1 ha), however, made it clear from the start, that this was not the permanent fortress of *legio IV Scythica*.

In May and June 2002 several trenches were dug in order to verify and clarify the geophysical results. The soundings clearly verified the features detected by Prof. Drahor's geophysical survey. All trial trenches were confined to the topographically distinct plateau at 'At Meydanı', i.e. between E 40/120 and N 20/120.

As expected from the gradiometer image (Fig. 2), the foundations of two walls were uncovered in the three parallel trenches S 1, S 2 and S 4. Both foundations are of one meter width and both run parallel to the western slope of the plateau. Where parts of the walls were still intact it was possible to see, that they had been built with

\* Dr. Martin HARTMANN, Phil. Archäologe, Müselstr. 4, CH-5417 Unterschönenfeld/SWITZERLAND  
Tel: 056 288 19 17, Fax: 056 288 39 20, E-mail: mhartmann@bluewin.ch

1 see also M.Hartmann/M.A.Speidel, the Roman army at Zeugma: recent research results in: Zeugma: Interim Reports, JRA Supp. Ser. 51, 2003, 100-126.

large rectangular blocks while the foundations were constructed from gravel and concrete. It was obvious that these walls had been part of a fortification (Figs. 3, 4).

The occasional remains of smaller wall foundations, of postholes as well as of rectangular blocks of stone with holes drilled through their centers indicate the existence of a variety of buildings within the fortification (Fig. 5). The stratigraphy in the different trenches showed that there had been several periods of construction. The finds from the trenches confirm this. In particular, the significant amount of Roman military equipment (arrow- and spearheads, armor scales, mail shirts, etc.) as well as five coins (republican with countermark, a mint fresh coin of Trajan, one from the middle of the 2<sup>nd</sup> c., one coin from the mint of Zeugma and one from the middle of the 3<sup>rd</sup> c.) point towards a date between the end of the 1<sup>st</sup> and the middle of the 3<sup>rd</sup> century AD (Fig. 6). The military equipment from the trenches as well as the numerous stamped tiles from the surface of the investigated area clearly prove the previously assumed Roman military nature of these archaeological remains right. However, further and detailed information, as well as an analysis of their function and purpose will only be obtained by large scale excavations in the future.

During the same period, conventional surface surveying continued in the fields surrounding "At Meydanı". Together with the ongoing study of satellite photographs this survey revealed further important results which provide the topographical, architectural and historical context to the findings at "At Meydanı". These results show that "At Meydanı" lay in the middle of a much larger complex of fields on different plateaux which all show very distinct marks of Roman military presence (Fig. 7). "At Meydanı", together with the surrounding fields between Bahçe Dere and Belkıs Tepe offers ca. 15 to 20 ha of flatter land distributed over a number of terraces. The boundaries in the north and south of this area are formed by two nearly parallel hills which roughly run in a west-east direction. The southern hill is interrupted by a man-made central gap opening towards an ancient road leading to and from Zeugma.

The topography thus implies that this whole area was enclosed and entirely separated from the rest of the city. In all fields within this area, including the two hills, numerous stamped tiles of Roman legions were found. Concentration was noticed at "At Meydanı" itself, as well as in the fields to the north and the west of it. As yet, only one stamped tile from Zeugma has been reported been found beyond this area. Furthermore, four fragments of Latin inscriptions were discovered in the same fields (Fig. 8). Another fragmentary Latin inscription was found on the north slope of Belkıs Tepe, nearly two thirds up the way to the top.

This is significant, as in the eastern part of the Roman Empire Greek was the official language, and there is no indication that Latin ever became a normal language of daily speech. With very few exceptions, Latin inscriptions in this part of the ancient world were thus linked to distinct, Latin speaking communities, such as soldiers, veterans, or the staff and the officials of the Roman provincial government. At Zeugma this community must have been the Roman army. This is confirmed not only by the numerous military tile stamps found in the same fields, but also by two new and fully preserved Latin gravestones of Roman soldiers from the adjacent Western necropolis of Zeugma (Fig. 9). They date to the late first or early second century AD and to the mid third century AD. Latin gravestones have, as yet, not been found in any other necropolis of ancient Zeugma.

The many different types of stamps used, as well as the different dates of the inscriptions prove that there was a repeated presence of Roman soldiers on this site. Moreover, monuments honouring the Emperor were set up and a temple was constructed on top of Belkıs Tepe. This all implies a military occupation of "At Meydanı" and the surrounding fields with buildings for repeated mid/long-term use from the late first or early second to the mid third centuries AD. This goes well with the results from our investigations at "At Meydanı".

Most stamped tiles were of legio IV Scythica, again proving that this legion played a key role locally. It is very significant and of far reaching importance, however, that a considerable number of tiles were stamped by other, western and african legions. Some tile stamps even named the same units known from gravestones found at Zeugma's western necropolis.

The western legions so far known from Zeugma (*legio I Adiutrix*, *legio II Adiutrix*, *legio X Gemina*) came from Pannonia. We can now add four further units from the Danube provinces (*legio IV Flavia* (?), *legio VII Claudia pia fidelis*, *legio XIII Gemina* (?), *cohors oo Maurorum*) and one from North Africa (*legio III Augusta*). Thus, soldiers of all four Pannonian legions, as well as Pannonian auxiliaries appear to have been here at one time or another during the second or third century AD.

Soldiers from all these units (apart from *cohors oo Maurorum*) are known from other sources to have participated in eastern wars. It is most likely, therefore, that their presence and their building activities at Zeugma were largely due to these campaigns. Clearly, the numerous stamped tiles and finds of Roman army equipment (mail shirts, arrow heads, scale armour etc) at "at Meydanı" and in the surrounding fields prove that we are dealing with a Roman military installation of the second and third centuries at the described site. With its immediate access to the Euphrates and on Rome's most important invasion route into Parthia, it may have served as a camp where the many soldiers from different parts of the Roman world were led to and would await the Emperor or his orders, before crossing the river into enemy territory. During the campaigns and after AD 195 this camp may also have served logistical purposes. No such camp has, as yet, been investigated on the Roman Eastern frontier, nor is any comparable Roman military camp of such size and strategic importance known from any other part of the Roman frontiers. The apparent repeated use of this distinct area by the Roman army, and the obviously considerable building activities on and around it, including buildings, temples, monuments, with Latin inscriptions as well as gravestones from the adjacent necropolis lend this site its potentially prime historical importance. However, only further investigations and large area excavations will provide additional information and answers to the exact nature of the architectural structures at "At Meydanı" and the exact nature and purpose of the whole site.

## Appendix

### *Results on Large Scale Geophysical Studies in At Meydanı Area in Zeugma*

The geophysical results obtained by large-scale exploration in At Meydanı area in Zeugma can be summarized as:

In the At Meydanı field, Zeugma, a geophysical study was carried out to detect the camp field of Legio IV Scythica. An area of 140x140 m. was measured by magnetic method, and resistivity profiling data were collected along 9 profiles by the Wenner type array (a = 1, 3 and 5 m.). Resistivity data was interpreted via electrical resistivity tomography (ERT).

Magnetic studies successfully defined the outlines of the settlements in the area (Fig. 10). General orientation is in the directions of NE-SW and NW-SE and they are perpendicular each other. In between them, there are a number of structures, which might be related with internal spaces, and these are clearly observed in the magnetic map. Moreover, there are some small structures in the northern and western parts of the study area. But they have well-shaped architectural plans. Therefore, they may be considered as houses (villa) of Roman settlements.

Resistivity data acquired along some profiles (six profiles in the direction of N-S, and 3 profiles in the direction of E-W) were processed by inversion (ERT) to obtain true resistivities in the study area. Results indicate that there are significant similarities between some of the profiles. In general, structures are very close to surface (0.5-1 m.),

but some of them are deeper (2-2,5 m.) in the northern and western sections of the field. Structures detected by resistivity method are superimposed the magnetic gradient map with respect to their true resistivities and co-ordinates. According to this, resistivity values in some parts of the field are similar to each other. Moreover, there is a good agreement between resistivity and magnetic results. This means that each method successfully defines architectural features in the study field.

We can point out that the good correlation is observed between gradiometer and resistivity methods in At Meydanı area, and the results are clearly supported each other. Thus, the geophysical interpretation is developed.

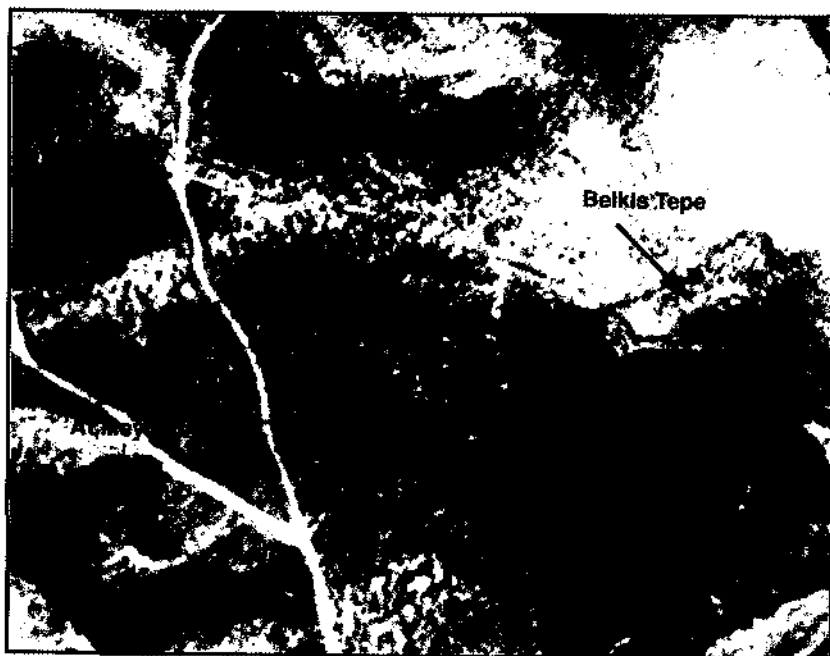


Fig. 1

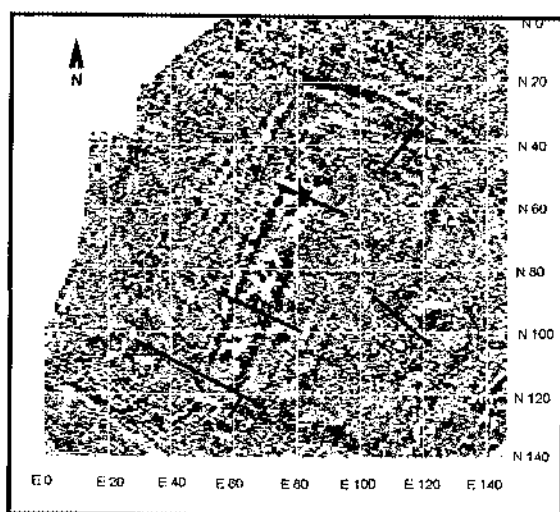


Fig. 2

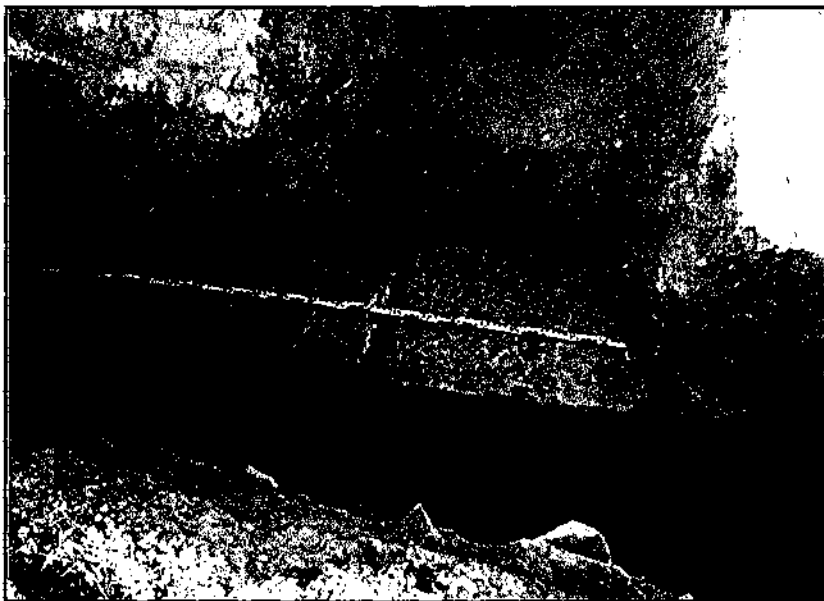


Fig. 3



Fig. 4

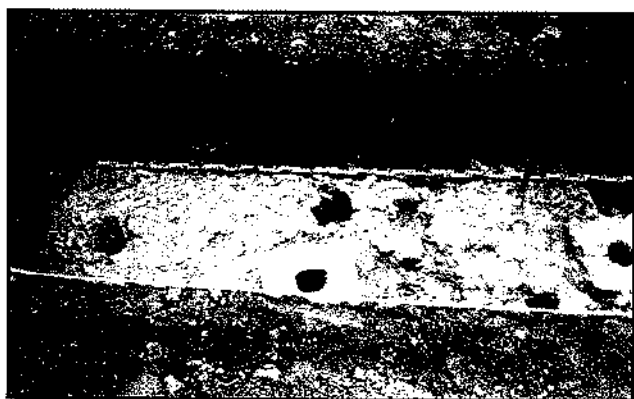


Fig. 5

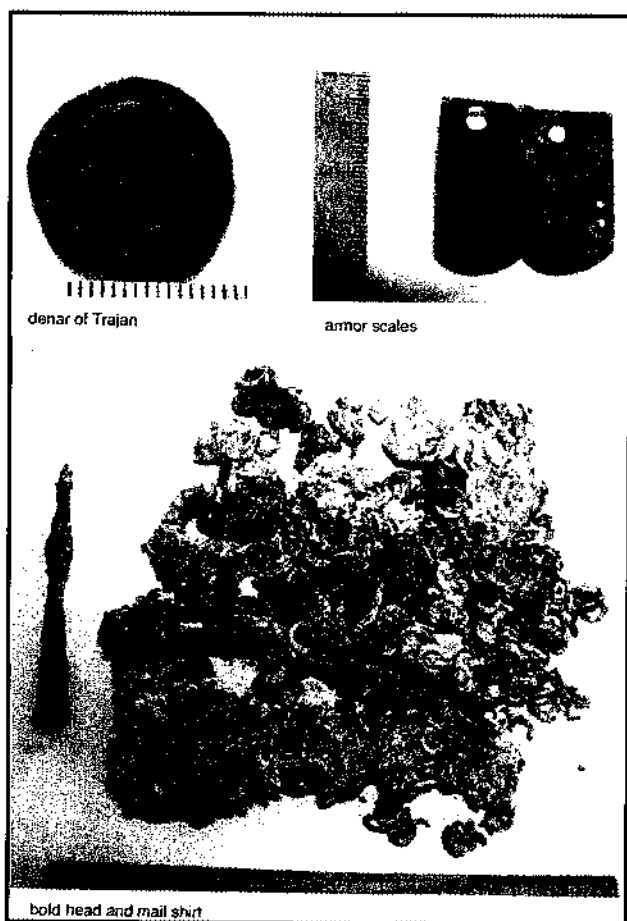


Fig. 6

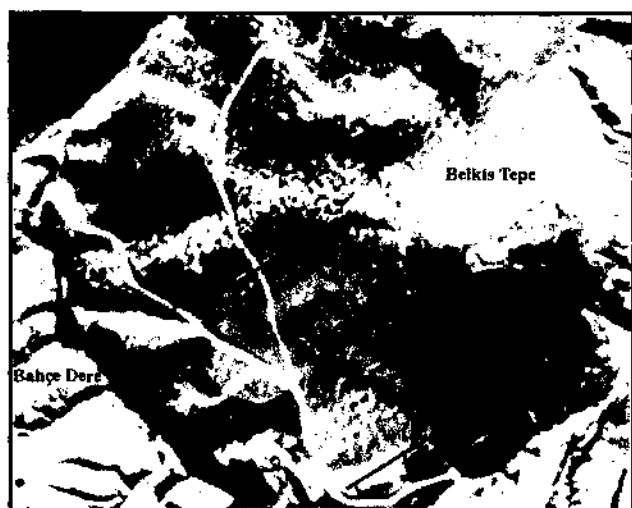


Fig. 7

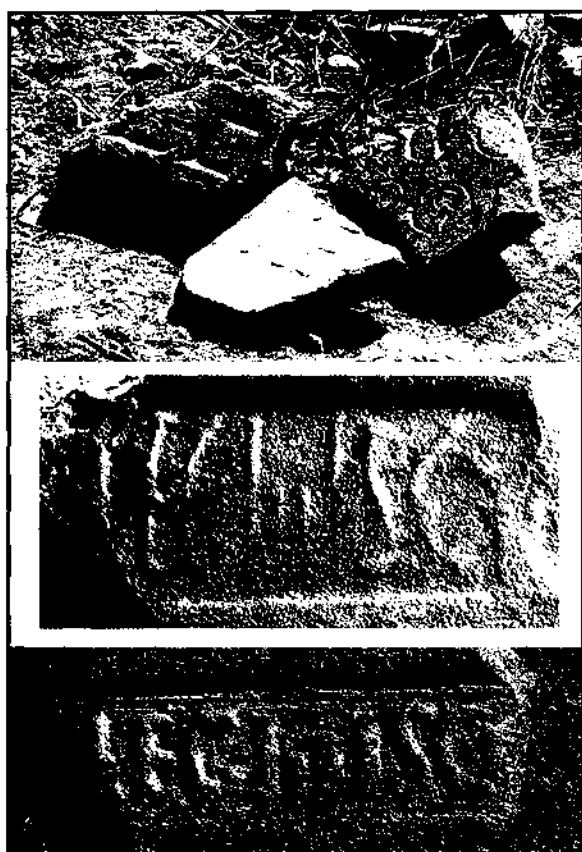


Fig. 8



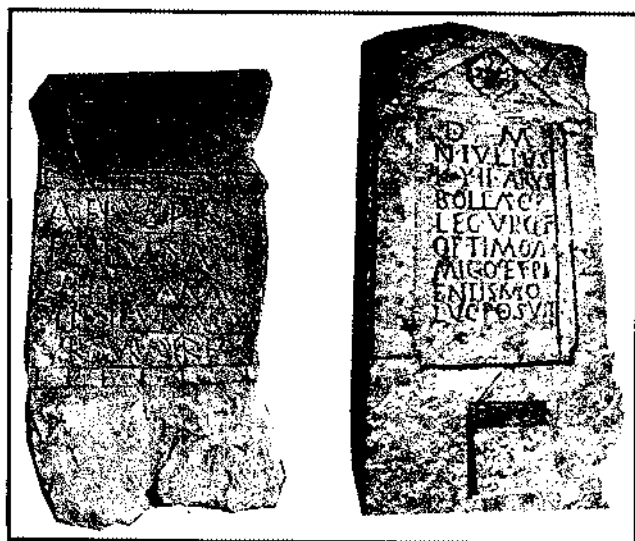


Fig. 7

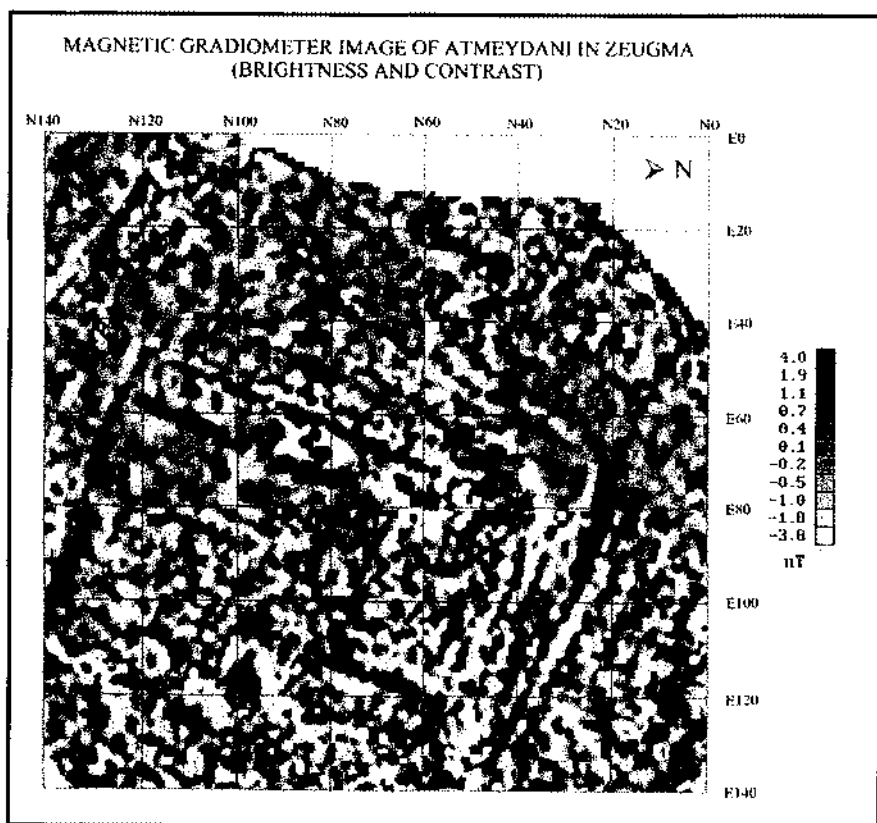


Fig. 10





